

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK

ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY

2010/3-4

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA MUNKAKÖZÖSSÉG
BUDAPEST

Kiadó – Publisher

**MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA MUNKAKÖZÖSSÉG
(METEM)**

Pannonhalma–Budapest

**METEM INTERNATIONAL SOCIETY FOR ENCYCLOPEDIA
OF CHURCH HISTORY IN HUNGARY**

Toronto, Canada

HISTORIA ECCLESIASTICA HUNGARICA ALAPÍTVÁNY

Szeged

www.heh.hu

Főszerkesztő – General Editor

CSÓKA GÁSPÁR

Szerkesztőbizottság – Board of Editors

*HUNGARY: Barna Gábor, Beke Margit, Csóka Gáspár, Dóka Klára, Érszegi Géza,
Kiss Ulrich, Mészáros István, Rosdy Pál, Sill Ferenc, Solymosi László, Szabó Ferenc,*

Török József, Várszegi Asztrik, Zombori István;

*AUSTRIA: Valentiny Géza; CANADA: **Horváth Tibor** (alapító);*

GERMANY: Adriányi Gábor, Tempfli Imre

ITALY: Somorjai Ádám, Szilas László, Németh László;

USA: Steven Béla Várdy

Felelős szerkesztő – Editor

ZOMBORI ISTVÁN

Felelős kiadó – Publisher

VÁRSZEGI ASZTRIK

Az angol nyelvű összefoglalókat fordította:

PUSZTAI-VARGA ILDIKÓ

ISSN 0865–5227

Nyomdai előkészítés:

SIGILLUM 2000 Bt. Szeged

Nyomás és kötés:

Planet Corp. Szolgáltató Kft., Szeged

Felelős vezető: Juhász Péter

www.planetcorp.hu

TARTALOM

TANULMÁNYOK – ESSAYS

KÖRMENDI Tamás	Remete Günther és Magyarország <i>Gunther the Hermit and Hungary</i>	5
ZVARA Edina	Ferencesek Szakolcán a 16–17. században <i>Franciscans in Szakolca in the 16-17th centuries</i>	23
ALBERT András	Gróf Bethlen Miklós protestáns kancellár szerepe a külföldi ösztöndíjak megszerzésében (1696–1709) <i>Count Miklós Bethlen, Protestant Chancellor's Role in Securing Foreign Scholarships (1696-1709)</i>	45
SZOLLÁTH Hunor	A szovátai református felekezeti iskola a második világháborúig <i>Calvinist School in Szováta until World War II</i>	55
MÁTÉ Anita	Amerika magyar szemmel. Óhazai egyháziak benyomásai a 20-as és 30-as évek Amerikájáról <i>Interwar America in Hungarian Catholic Travelogues</i>	73
BALOGH Margit	Mindszenty József prímás-érsek és az államforma kérdése 1945–1946-ban <i>The Opinion of Cardinal József Mindszenty, Primate of Hungary on the Constitutional Form of Hungary in 1945-46</i>	111
BÁCSFAINÉ dr. HÉVIZI Józsa	90 éves a Szent Margit Gimnázium! <i>90th Anniversary of Szent Margit Grammar School</i>	127
MISKOLCZY Ambrus	A román kolindáktól a Cantata profanáig <i>From Romanian Colinde to Cantata Profana</i>	143

FORRÁSOK – SOURCES

MIKLÓS Péter	Máriavita ókatolikus püspöki pásztorlevél 1945-ből <i>Mariavite Old Catholic Pastoral Letter from 1945</i>	181
BÁLINT László	Röpcédulák és névtelen levelek a termelészövetkezetek ellen (Csanádpalota 1959–1960) <i>Leaflets and Anonymous Letters against Agricultural Co-operatives (Csanádpalota 1959–1960)</i>	191
SOMORJAI Ádám OSB	Mindszenty-levelek a bostoni Kennedy-Könyvtárban <i>Minszenty letters in the Kennedy Library of Boston</i>	201

EGYHÁZTÖRTÉNETI KÖNYVEK ÉS KIADVÁNYOK

SOMORJAI Ádám OSB: <i>A vádlott megszólal. A Mindszenty-kutatás jelenlegi helyzetéről</i>	207
VELENCZEI Katalin: <i>A Székesfehérvári Püspöki Könyvtár 1601 előtti nyomtatványainak katalógusa</i> (Ism. Klinda Mária)	211

KÖRMENDI TAMÁS

REMETE GÜNTHER ÉS MAGYARORSZÁG

Szent István király Nagyobb, illetve Hartvik-féle legendájának jól ismert részlete szerint a bakonybéli monostort az uralkodó egy idegenből érkezett szerzetes, Günther tanácsára alapította.¹ Személyéről a magyarországi kútfők igen szűkszavúan nyilatkoznak, s talán ebből következik, hogy a hazai történeti kutatás sem foglalkozott vele behatóbban. Günther türingiai szász előkelők sarjaként született, és legendájának tanúsága szerint ifjúkorában meglehetősen szabados életvitelt folytatott, mígnem 1005 karácsonyán megtért, és hátat fordított a világi életnek: javai nagy részét a hersfeldi apátságra, illetve ennek leányegyházára, a göllingeni monostorra ruházta, és felvételét kérte a bencés rendbe. Római zarándokútra ment, majd ezt követően 1006-ban csatlakozott a hersfeldi monostor közösségéhez, innen azonban rövidesen átkerült a korszak legjelentősebb bajorországi bencés központjába, a niederaltaichi apátságba. 1008-ban Gotthard apát (a későbbi hildesheimi püspök) engedélyével ezt a monostort is elhagyta, és remeteséget alapított a Bajor-erdőben, a mai Lalling mellett emelkedő Ranzingen-hegyen. Újabb három év múltán, 1011-ben néhány követőjével még beljebb húzódott a lakatlan rengetegbe, és egy második telepet hozott létre a mai Rinchnach helyén: templomukat 1019-ben szentelte fel Berengár passaui püspök. Günther 1040-ig állt a rinchnachi remeteség élén, ekkor azonban hátrahagyta társait, és a Šumava-hegység belsejébe vándorolt. Itt érte a halál 1045. október 9-én, a hagyomány szerint a ma Hartmanice községhez tartozó Dobrá Voda közelében.² Alsó-Bajorországban és Csehországban szentként tisztelik.

Az első ezredforduló utáni évtizedekben a szerzetesi életeszmény módosult: a bencés regula előírásainak megtartása mellett egyre fontosabbá vált a világi szerepvállalás, a hívek érdekében a kolostor falain kívül végzett tevékenység, ezzel egyidejűleg pedig felértékelődött a laikus hívekkel kötetlenebb kapcsolatban élő remeteség szerepe.³ Günther életpályáján tökéletesen tükröződnek a szerzetesi eszménykép változásai: hol remeteként, hol térítőpapként bukkan fel kútfőinkben; egyszer magányosan erdőt irt a bajor–cseh határvidék vadonjában, másszor diplomáciai küldetést teljesít a német uralkodó megbízásából. Érdekes pályafutásának jóformán csak a magyarországi részleteit fedi sűrű homály. Az alábbiakban azt igyekszem összefoglalni, hogy mi az, amit forrá-

1 SRH II. 388., 421–422.; magyar fordítása: ÁKÍF 291. (Kisdi Klára)

2 LANG 1941; GRUNDMANN 1963. 73–77.; PFEFFER 1971. 103–106.; STADTMÜLLER–PFISTER 1971. 111–119.; HEMMERLE 1974. 62–63.; KOSZTA 2008. 46. (26. jegyz.); KUBÍN 2009. 12–17.

3 JESTICE 1997. 71.

saink mégis tudni engednek a fordulatos sorsú szerzetes magyarországi kapcsolatairól és itteni tevékenységéről.

1. FORRÁSOK

A német remete magyarországi tevékenységével kapcsolatban a legterjedelmesebb tudósítás Günther középkori életrajzában maradt fenn. Ez a mű valószínűleg csupán a 13. század közepén keletkezett;⁴ forrásértéke erősen vitatott,⁵ de témánkba vágó részlete amúgy is igen kevés történeti adatot tartalmaz: „Mivel [Günther] állhatatosan kitartott szigorú életvitelében, és tulajdon példájával igen sokakat indított az igazság útjára – akárcsak a magas lámpatartóra helyezett mécses – híre a jó illattal terjedvén eljutott Szent Istvánnak, a magyarok királyának a füléhez, aki rokona volt ennek a tiszteletreméltó férfiúnak. A király lelkületét felindította a szeretet nagy vágyakozása, hogy színről színre láthassa azt, akiről sűrű hírek tudatták, hogy erényről erényre magasztosul. Ezért aztán úgy történt, hogy követeket küldött érte, és minden igyekezetével kérlelte, hogy ne utasítsa el, és jöjjön el hozzá. Isten embere azonban – aki nagyon is emlékezett tulajdon megtérésére – azt válaszolta, hogy semmiképp sem teheti meg azt, amire a jámbor király kéri. A királyt ezt hallván a felebaráti szeretet még nagyobb vágyakozása fogta el, és akárcsak az előbb, követeket küldött – de Szent Günther másodszor is nemet mondott. A király tehát harmadszor is, akárcsak először és másodszor, érte menesztett, és alázatosan kérlelte, hogy engedjen a kérésnek. Szent Günther tehát mégis meggyőzve a király könyörgésétől, beleegyezett – jóllehet húzódozva – István kívánságába, és miután fogadta apátja és testvérei áldását, az érte menesztett küldöttekkel együtt maga is elutazott a királyhoz. A király pedig Szent Günthert látván igen megörült, és mivel még erősebben is szerette, mint az méltányos és szentséges, egyre inkább igyekezett őt szeretetével elhalmozni. Történt pedig, hogy midőn az ebéd órájában Szent Günther is a király asztalához ült, a király pávasültet helyzetett elébe,

4 A kritikai irodalomban többnyire *Vita Guntherii eremitae* címen ismert munkát a 19. század derekán alkotó František Palacký későközépkori munkának minősítette (PALACKÝ 1939 [1848]. I. 240. [101. jegyz.]); Georg Heinrich Pertz szerint a rinchnachi bencés monostorban állíthatták össze (MGH SS XI. 276.). Wilhelm Wattenbach diplomatikai megfontolások alapján a 13. századra datálta forrásunkat, keletkezési helyeként pedig a középkori Günther-kultusz központjának számító břevnovi bencés apátságot valószínűsítette (WATTENBACH 1858. 229. [4. jegyz.]). Wilhelm von Giesebrecht szerint a szöveget 1080 körül állíthatták össze Wolfher *Vita Godehardi episcopi posterior* c. művének kibővítésével (GIESEBRECHT 1875. 572.) – ehhez azonban magyar részről hozzáfűzhetjük, hogy a Günther-életrajz aligha keletkeztetett 1083 előtt, hiszen István királyt már szentként említik benne. Újabbán Jaroslav Kadlec, Jan Rojt és Jana Nechutová is a 11. század végére keltezte a legendát, álláspontjukat azonban egyikük sem indokolta (KADLEC 1989. 140.; ROYT 1993. 250.; NECHUTOVÁ 2007. 72). Marie Bláhová ellenben Wattenbachhoz csatlakozva úgy véli, hogy az életrajzot a 13. század derekán állíthatták össze, szoros összefüggésben a břevnovi bencések ekkoriban meginduló törekvéseivel Günther szenttéavatására (BLÁHOVÁ 1993. 157.). Bláhová álláspontját veszi át újabbán Petr Sommer és Petr Kubín is (SOMMER 1995. 26. [8. jegyz.]; KUBÍN 2009. 15. [16. jegyz.], 17–18. [27. jegyz.]) – utóbbi egyben a *Vita Guntherii heremitae* keletkezésére vonatkozó korábbi állásfoglalások legjobb összefoglalását is adja). Ugyancsak Bláhová vetette fel, hogy Günther életrajzában Szent István király Nagyobb legendája lehetett az egyik mintája (BLÁHOVÁ 1993. 157.). Magam ebben a véleményemben nem osztozom, hiszen a két műben nemcsak szövegpárhuzam nem mutatható ki, de semmiféle tartalmi egyezés vagy hasonlóság sem.

5 WATTENBACH 1858. 229. (4. jegyz.); KADLEC 1989. 140.

és szívesen biztatni kezdte, hogy egyék a húsából. Mivel a szent férfiú a regula szerint élt, és tartózkodott az effajta ételtől, kereken visszautasította, és erősködött, hogy nem akarja beszenyezni magát a tiltott étellel. A király erre ugyancsak szembeszállt Szent Günther akaratával, és már nemcsak kéréssel, de parancssal próbálta elérni, hogy az egyék az elébe tett holmiból. Ugyan mit is tehetett Szent Günther? Ígérte, hogy engedelmeskedik a király kérésének, de bízott az isteni segítségben. Ennélfogva úgy történt, hogy a lakomázók között a megszokott módon imádságba fogott, fejét a kezeibe hajtotta, és könnyeit hullatván könyörgött az isteni kegyelemhez, hogy ne szennyezze be a tiltott étel. Csodás és megdöbbentő dolog! Amikor az imádság végeztével Isten szolgája felemelte a fejét a kezeiből, a megsütött és feltálalt madárba visszatért az élet, és elrepült. Az isteni kegyesség megszabadította Szent Günthert attól, hogy ennie kelljen a pávából. Ezt a hallatlan csodát látván mindnyájan hálát adtak Istennek, és többé nem szálltak szembe a szent férfiú akaratával.”⁶ A Günther-legenda tehát a német szerzetesnek egyetlen magyarországi útjáról tudósít, amelyre hősünk még a niederaltaichi benedécs monostorból indult, jobb meggyőződése ellenére, hosszas rábeszélés után.

A magyarországi források közül csupán Szent István király 1077–1083 táján (esetleg kevéssel később)⁷ készített Nagyobb legendájában, illetve a Hartvik püspök tollából kelt, 1097–1099 körül⁸ keletkezett István-életrajznak a Nagyobb legendából vett szövegrészletében találkozhatunk Günther említésével.⁹ Eszerint a csehek földjéről (*de*

6 *Cumque in austeritate vitae perseveraret, et exemplo suo quamplures ad viam veritatis incitaret, veluti lucerna super candelabrum posita, fama eius bono odore respersa ad aures beati Stephani regis Ungarorum, ipsius venerabilis viri cognati emanavit, cuius animum magno dilectionis incitavit amore, ut hunc facie ad faciem videret, quem sic de virtute in virtutem proficere frequens fama praedicaret. Unde factum est, ut ad ipsum nuncios dirigeret, et ut ad eum venire non recusaret, omni studio postulatet. Vir autem Domini conversionis suae non immemor, haec sibi minime licere respondebat, quae rex pius postulabat. His rex auditis maioris inflammatur caritatis amore, et velut antea nuncios direxit, sed ille se venire etiam secundo denegavit. Tertio itaque post illum, veluti primo, secundo trans mittebat, et ut ipsius petitioni assensum praeberet, humiliter postulabat. Igitur sanctus Gunterius regis tandem victus precibus, eius petitioni licet invitatus annuit, et accepta abbatis et fratrum benedictione cum transmissis legatis pariter et ipse ad regem pervenit. Rex autem viso sancto Guntherio gavisus est, et quomodo hunc artius veluti iustum et sanctum diligebat, circa ipsum maiorem diligentiam habere satagebat. Factum est autem dum hora prandii sanctus Guntherius mensae regis pariter consedisset, rex sibi pavonem assatum apposuit, et ut carnibus vesceretur intime flagitare coepit. Sancto autem viro sub regulari conversatione degente et huiusmodi cibus abstinente penitus contradicebat, et illicitis cibis se contaminare nolle asserebat, cuius voluntati rex non minus resistebat, ut apposita manducaret, non solum rogando, verum etiam praecipiendo laborabat. Quidnam facere poterat? Praecepto regis se obtemperare promittebat, sed in divino adiutorio fiduciam retinebat. Quapropter factum est, ut inter prandentes hic solito more orationi insisteret, caput manibus inclinaret, profusus lacrymis ne illicitis cibus pollueretur divinam clementiam implorabat. Mira res atque stupenda! Completa Dei famulus oratione caput de manibus elevabat, avis assata mensaeque superposita reddita vitae pristinae devolabat, et ab eius usu gratia divina virum liberabat. Quo viso cuncti miraculo inaudito Deo gratias referebant, nec amplius sancti viri voluntati resistebant. — MGH SS XI. 277.*

7 A legenda megírását 1077–1083 közé keltezi pl. VARJU 1928. 83–89.; SRH II. 367. (Bartonek Emma); I. TÓTH 1942. 14. (26. jegyz.); GUOTH 1944. 313.; HORVÁTH 1954. 137.; CSÓKA 1967. 105.; KLANICZAY 2000. 305–306. — 1083 után: KRISTÓ 2000 [1990]. 184–185.; KRISTÓ 2002. 24.

8 GUOTH 1944. 331–332.; CSÓKA 1967. 182–185.; DEÉR 1977 [1964]. 152.; KLANICZAY 2000. 307.; THOROCZKAY 2000. — A Hartvik-legenda keletkezési idejére vonatkozó, eltérő álláspontok részletes áttekintésére ld. THOROCZKAY 2003.

9 Mivel a két kútfő témánkra vonatkozó tudósítása szó szerinti egyezést mutat, a továbbiakban csak a korábbi forrás, a Nagyobb legenda szövegére hivatkozom.

terra Boemorum) érkező Günther gyakran meglátogatta Szent Istvánt: a király ilyenkor rábízta a kincseskamráját, amelynek tartalmát a német szerzetes rövidesen teljesen szétszortotta a rászoruló közt. „Isten ezen szolgájának intésére” – írja a forrás – „az Istennek engedelmes király monostort is kezdett [építeni], amelyet Bélnek neveznek, és mindenféle javakkal gazdagította azt...”¹⁰ Szent István általában hiteles kútfőnek tekintett Nagyobb legendája tehát arról tudósít, hogy Günther többször is járt a magyar uralkodó udvarában, és ő kezdeményezte a bakonybéli monostor alapítását.

A német szerzetes magyarországi tevékenységével kapcsolatban fennmaradt kútfőink adatai láthatóan nem vágnak egybe. Günther életrajza szerint a remete összesen egyszer, Niederaltaichból indulva járt Magyarországon, és akkor is igencsak keserű tapasztalatokat szerzett – István király Nagyobb legendája viszont úgy tudja, hogy Günther a „csehek földjéről” érkezett, továbbá hogy gyakran és szívesen időzött a magyar uralkodó udvarában. A külföldi forrás arról ír, hogy Günther ténylegesen is rokonságban állott Istvánnal – hazai kútfőnk ezzel szemben csupán annyi közösséget lát ketjük között, hogy a szentéletű remete „a királlyal együtt a mennyei élet részese”. Forrásaink hiányos és helyenként megbízhatatlan adataiból még vázlatos képet is alig nyerhetünk Günther magyarországi tevékenységéről. Magam az alábbiakban négy kérdést igyekszem megvizsgálni: először is a német szerzetes és Szent István rokonságának problémájára térek ki, ezt követően a remete magyarországi útjainak lehetséges időpontjairól, majd ezek valószínű céljairól szólok, végül a bakonybéli monostoralapítás lehetséges évkörét próbálom a forrásokból kiindulva újra meghatározni.

2. GÜNTHER MAGYARORSZÁGI KAPCSOLATAI ÉS TEVÉKENYSÉGE

2.1. Günther és Szent István király rokonsága

A német remete és az államalapító magyar uralkodó rokonsága mellett csupán Günther fent idézett életrajza tanúskodik, amelynek szövege István királyt a szentéletű szerzetes *cognatus*-ának mondja. Forrásunk szavahihetősége nem áll minden gyanú felett, ráadásul a benne szereplő latin kifejezés értelmezése is problematikus. A *cognatio* gyakorlatilag bármiféle fajtájú és fokú rokonságot jelölhet: szoros vérségi kötelék megjelölésére éppúgy használták, mint a házasság révén létrejövő kapcsolatra (sógorságra)

¹⁰ SRH II. 388.; magyar fordítása: ÁKÍF 291. (Kisdi Klára)

¹¹ A római jog a *cognatio* fogalmán tágabb értelemben a vérrokonok összességét érti, függetlenül attól, hogy ezek fiágon vagy leányágon kapcsolódnak a vizsgált személyhez; szűkebb értelemben (az *agnatiótól* megkülönböztetve) azonban csak a leányági leszármazottakat: *Cognati sunt et quos agnatos lex duodecim tabularum appellat, sed hi sunt per patrem cognati ex eadem familia, qui autem per feminas coniunguntur, cognati tantum nominantur* (Paul. dig. 38. 10. 10. 2.). A kifejezést az utóbbi értelemben használja a korai középkor legnagyobb tekintélyű kánonjogásza, Sevillai Szent Izidor (560–636) is: *Cognati dicti, quia sunt et ipsi propinquitate cognationis coniuncti. Qui inde post agnatos habentur, quia per feminini sexus personas veniunt, nec sunt agnati, sed alias naturali iure cognati* (Etyim. 9. 6. 2.). Az irodalmi nyelv ennek ellenére már a klasszikus antikvitás idején is gyakorlatilag bármiféle rokoni kapcsolatra alkalmazta a *cognatio* szót (THESAURUS LL II. 1479: *consanguinitas, affinitas, propinquitas, consortium*). A későantik hétköznapi latinság szónagyából merítő Vulgata a *cognatio* fogalmán általában ’nemzetség’-et, ’rokonság’-ot ért (pl. Nm 3, 27.; ISm 9, 21; Mc 6, 4; Lc 1, 61; Act 7, 3); míg a *cognatus* szót időnként a vérrokonok körén kívül álló após, illetve sógor, a *cognata* nőnemű alakot pedig az anyós meg-

a házas felek családtagjai között.¹¹ Arra a kérdésre, hogy Günther és Szent István király miféle rokonságban állhatott egymással, a szakirodalom kétféle választ kínál. Az elterjedtebb nézet szerint Günther nem a Istvánnak, hanem hitvesének, Gizellának lehetett a vérrokona, s a német remete csupán a királyné révén került atyafiságba az uralkodóval. Történeti megfontolások is ezt a lehetőséget erősítik, hiszen – mint arra Edward Hlawitschka is rámutatott¹² – igen nehezen képzelhető el, hogy a 10. század harmadik negyedében valamelyik előkelő türingiai nemzetség sarja az akkoriban még pogány vagy frissen keresztény hitre tért magyar nagyfejedelmi családból szerzett volna magának asszonyt.

A másik álláspontot az emigrációban élt magyar történetkutató, Vajay Szabolcs fogalmazta meg, aki német nyelven 1962-ben, magyarul pedig 1967-ben publikált tanulmányában¹³ amellett érvelt, hogy Günther és Szent István között igenis vérrokonság állt fenn: „István magyar királyt Günther *cognatus*-ának mondják, ami közös elődtől származó, vagyis vérségi kapcsolatban álló fi-rokont jelent. A közelebbi rokonsági fokot a *Chronicon Bohemiae* szögezi le: Boldog Günthernek István magyar király *avunculus*-a volt, azaz anyjának fitestvére.” Vajay álláspontját a német és a magyar szakirodalom is alapos bírálatban részesítette.¹⁴ A *cognatus* kifejezés értelmére vonatkozó sommás megállapítása egyszerűen téves, hiszen ez a szó – mint arra fentebb utaltam – igenis jelentheti a házastárs vérrokonát is.¹⁵ A *Chronicon Bohemiae* szövegében¹⁶ szereplő *avunculus* kifejezés többnyire valóban '(anyai) nagybácsi' értelemben használatos,¹⁷ ám ez sem perdöntő bizonyíték. Ez a csehországi kútfő ugyanis nem egyéb, mint korábbi krónikákból a 15. század utolsó harmadában összerótt, értéktelen kontaminátum.¹⁸ Mivel ránk maradt anyagát az általunk vizsgált eseményeknél mintegy négy és fél évszázaddal később szerkesztették egybe, forrásértéke az első ezredforduló korának történéseire eleve kérdéses; ráadásul azt sem túlságosan nehéz feladat kideríteni, hogy a Günther és István király rokonságára vonatkozó adatát honnan meríthette. Kútfőnk ugyanis Günther magyarországi tevékenységével kapcsolatban pontosan ugyanazt az egyetlen részletet (a pávacsoadát) ismeri, mint a magyar uralkodó és a német remete közötti rokonságot említő másik forrásunk: a Günther-legenda. Alaposnak tűnik tehát az a gyanú, hogy a csehországi krónika vizsgált adata végső fokon éppen a német szerzetes általunk is idézett életrajzából származik. Az *avunculus* szó így valószínűleg a *cognatus*-szal rokonértelmű kifejezésésként, szövegbanalizáció eredményeképp kerülhetett a *Chronicon Bohemiae* szövegébe.¹⁹

Vajay feltételezésének valószínűségét a filológiai megfontolásokon kívül történeti érvek is gyengítik. Forrásaink Géza nagyfejedelem négy gyermekének a házasságáról

jelölésére is alkalmazza ('após': Ex 3, 1; 'sógor': Idc 1, 16; Idc 4, 11; 'anyós': Rt 1, 14). Hasonló jelenség figyelhető meg a középkori latinságban is (DU CANGE 1883–1888. II. 392.). Mindez arra figyelmeztet, hogy a témánk szempontjából kulcsfontosságú kifejezés nem csupán szoros vérrokonságra, hanem a házastárs családjának tagjaival fennálló kapcsolatra is utalhat.

12 HLAWITSCHKA 1987. 42. (130. jegyz.)

13 VAJAY 1962.; VAJAY 1967. – A továbbiakban csak a magyar változatra hivatkozom.

14 VAJAY 1967. 67. – Hasonló véleményen van SZEGFÜ 1988. 31.

15 HLAWITSCHKA 1987. 42. (130. jegyz.); RUPP 1996. 207–209.; KRISTÓ 2001. 117.

16 *Beatus Guntherus ... de mensa Stephani regis Ungarie avunculi sui pavonem assatum precibus suis vivum evolare fecit.* – RM XI. 181.; CF I. 529. (1246. sz.).

17 DU CANGE 1883–1888. I. 491. NIERMEYER 1976. 75.

18 RF III. 288.

19 GOMBOS 1938. 289.; HLAWITSCHKA 1987. 42. (130. jegyz.)

tartottak fenn megbízható adatokat, és ezekből egyértelműen az a kép rajzolódik ki, hogy Géza – és később fia, István is – vagy a közvetlenül szomszédos területek uralkodóival igyekeztek házassági szövetséget kötni, vagy pedig a rivális magyar előkelőket törekedtek ekképp maguk mellé állítani. Tudott tény, hogy Géza az egyik leányát 995 körül a magyarság szállásterületével délről érintkező bolgár állam trónörököséhez, Gavril-Radomirhoz adta, míg fiának 996/997 táján a nyugati szomszéd, a Bajor Hercegség uralkodóházából szerzett hitvest. Hasonló politikát folytatott István is, aki az egyik húgát 1009-ben az ugyancsak szomszédos Velence uralkodójához, Orseolo Ottó dózséhez adta feleségül, míg másik leánytestvérét 1005/1010 körül (vagy korábban) a Mátra vidékén berendezkedett kavar törzsfőhöz, Aba Sámuelhez (vagy esetleg Sámuel apjához).²⁰ Ezeknek a frigyeknek jól láthatóan kivétel nélkül az volt a céljuk, hogy Géza nagyfejedelem, majd István hatalmát mind a belső, mind pedig a külső támadásokkal szemben a lehető legnagyobb mértékben biztosítsák. Nem világos azonban, hogy mi hasznát látta volna Géza annak a Vajay által feltételezett – és szerinte 985-nél korábbra keltezendő²¹ – házassági szövetségnek, amely a távoli Tübingia valamelyik előkelő nemzetségével kapcsolta volna össze a magyar nagyfejedelem családját.

A Günther és Szent István király közötti *cognatio* értelmezéséhez újabb adalékot szolgáltatnak Edward Hlawitschka, illetve Gabriele Rupp genealógiai kutatásai. Szent Gotthard niederaltaichi apát, majd hildesheimi püspök ún. Későbbi életrajzából (*Vita posterior Godehardi episcopi*) – amelyet 1054–1061 között állított össze Wolfher hildesheimi kanonok²² – tudjuk, hogy Günther tübingiai előkelő volt.²³ Fivérét Sizzónak (Siegfriednek) hívták, ennek egyik fiát pedig ugyancsak Sizzónak nevezték: amikor a remete Günther 1005-ben világi javai felosztásáról rendelkezett, az idősebb Sizzo már nem élt, az ifjabb pedig még kiskorú volt.²⁴ Günther azonkívül valószínűleg már megtérése előtt is kapcsolatban állhatott a hersfeldi monostorral, amelynek közösségébe 1005-ben laikus testvérként felvételt nyert,²⁵ és amelynek javára ugyanekkor birtokai tekintélyes részéről lemondott.²⁶ Mindezen életrajzi adatokból kiindulva a remetét egy olyan előkelő tübingiai nemzetség tagjának kell tekintenünk, amelyben a Günther és a Sizzo nevek használatosak voltak, és amely valamilyen módon kötődött a hersfeldi monostorhoz. Hlawitschka megállapítása szerint a felsorolt jellemzők kivétel nélkül az első ezredforduló korának meghatározó jelentőségű tübingiai nemzetségére, az Ekkeharding-rokonságra mutatnak. Ráadásul Günther unokaöccse, az ifjabb Sizzo 1021 előtt az Ekkeharding-család több tagjának társaságában jelentős adományt tett az ekkor alapított naum-

20 GYÖRFFY 1977. 284–286.; KRISTÓ 2000 [1982]. 59–61.; vö. VAJAY 1967. 65–71. – Zsoldos Attila elképzelhetőnek tartja, hogy a Mátra-vidéki kavarok urát (Sámuel vagy esetleg Sámuel apját) már az erdélyi Gyula 1003-i legyőzése előtt sikerült Istvánnak maga mellé állítania, s ebben az esetben bizonyára a kavarok szállásterületén keresztül vonulhatott fel a király hadserege az erdélyi hadjáratra (LENKEY [ZSOLDOS] 2003. 36.). Amennyiben csakugyan így történt, akkor a kavar előkelőnek Szent István húgával kötött frigyét sincs okunk 1005–1010 tájára keltezni: a házassági szövetség időpontja minden bizonnyal egybeesett a politikai szövetségkötéssel.

21 VAJAY 1967. 67–68.

22 VL X. 1370–1374. (Peter Christian Jacobsen)

23 *Hisdem temporibus fuit in Thuringiae partibus quidam vir nobilis dignitate et meritis illustris nomine Guntherius* – MGH SS XI. 201.

24 UB HERSFELD I/1. 146–147.

25 Lamperti Hersfeldensis Annales: MGH Script. rer. Germ. XXXVIII. 50.

26 UB HERSFELD I/1. 146–147.

burgi dóm javára – ami megint csak azt a vélekedést erősíti, hogy Günther és családja rokoni kapcsolatban állott az Ekkehardingokkal.²⁷ Ez utóbbi nemzetség viszont a Liudolfing-dinasztia atyafiságához tartozott.²⁸ ahhoz a Liudolfing-dinasztiához, amelyből II. Henrik német császár és Szent István hitvese, Gizella is származott. Nem lehet tehát kétséges, hogy amikor Günther életrajza a remete és az államalapító magyar uralkodó *cognatio*-ját említi, akkor nem Günther és Szent István, hanem Günther és Gizella vérrokonságára céloz. A német szerzetes ezek szerint a királyné révén volt István *cognatus*-a: arra azonban, hogy a meglehetősen tág értelmű latin kifejezés esetünkben pontosan milyen fokú rokonságot jelöl, további adatok híján nem lehet választ adni.

2.2. Günther magyarországi tartózkodásainak lehetséges időpontjai

Kútfitink sajnos nem csupán Günther és Szent István rokonságával kapcsolatban fogalmaznak meglehetősen homályosan, de a német remete magyarországi tartózkodásairól is igen kevés megbízható adatot hagytak ránk. Amennyiben a Günther életrajzában foglalt történeti adatokat hitelesnek fogadjuk el, úgy a pávacsoda kapcsán elbeszél – vélhetően első – magyarországi útját 1006–1008 közötti időpontra kell kelteznünk. Erre a látogatásra csakis akkor kerülhetett sor, amikor Günther a niederaltaichi monostor tagja volt: kronológiai rendet követő legendájában ugyanis közvetlenül azután esik szó az utazásról, hogy értesültünk Günther belépéséről a bajorországi szerzetesközösségbe; a pávacsoda históriája után pedig rögtön arról olvashatunk, hogy a Günther elhagyta Niederaltaichot, és remeteséget alapított a közeli Ranzingen-hegyen. Mivel tudjuk, hogy a világi élettől megcsömörlött tübingiai előkelő 1006-ban csatlakozott a bajorországi monostorhoz, és 1008-ban vonult el a Ranzingen-hegyre,²⁹ ezek az események egyértelműen meghatározzák első magyarországi útjának lehetséges évkörét is.

Bizonyos, hogy Günther később is megfordult a magyar uralkodó udvarában. Szent István fentebb már idézett Nagyobb legendája nemcsak arról ír, hogy a német szerzetes „gyakrabban is meg szokta látogatni” a királyt – ami eleve egynél több látogatásra enged következtetni –, de azt is megemlíti, hogy Günther ilyenkor „a csehek földjéről” érkezett.³⁰ Ez utóbbi kifejezés aligha vonatkozhat Niederaltaichra, az egyik legfontosabb és legismertebb bajorországi bencés monostorra; annál inkább jelentheti viszont a Bajor-erdő területét, ahol Günther két helyen: a Lalling melletti Ranzingen-hegyen, majd a mai Rinchnachban is remetéskedett.³¹ Ezt az értelmezést erősíti Wolfher fentebb már idézett, *Vita Godehardi episcopi posterior* c. műve is, amely szerint Günther „megtééréseinek harmadik évében a fentebb említett cseh erdőben keresett remeteséget”.³² Mivel ez a részlet a Ranzingen-hegyi közösség 1008-i alapítására vonatkozik, a benne emlí-

27 HLAWITSCHKA 1987. 41–42.; RUPP 1996. 207–209.

28 HLAWITSCHKA 1987. 41–42.; GLOCKER 1989. 359.; RUPP 1996. 209–210.

29 Lamperti Hersfeldensis Annales: MGH Script. rer. Germ. XXXVIII. 50.

30 SRH II. 388.

31 A Bajor-erdőt a középkorban Északi-erdőnek (*Aquilonis silva*) is nevezték, a Cseh-erdő elnevezést pedig Németországban egész a 20. század közepéig használták rá: csupán a Vasfüggöny leereszkedése után kezdték következetesen megkülönböztetni a csehországi Šumava-hegyvidéket a Bajor-erdőtől (KUBÍN 2009. 19. [33. jegyz.]).

32 *Tertio namque sue conversionis anno in predicto Boemico saltu heremum petiit* – MGH SS XI. 202.

tett „cseh erdő” csakis ennek a hegynek a tágabb környezetét jelentheti. Arra, hogy Günther ekkoriban csakugyan szoros kapcsolatban állt István királlyal, szintén Wolfher munkája szolgáltat bizonyítékot: azt olvashatjuk benne ugyanis, hogy a „cseh erdőben” remetéskedő szerzetesnek többek között a magyar uralkodó küldött ételmezt és ruhát.³³ Günther tehát – Szent István Nagyobb legendájának adatai szerint – vélhetően nemcsak 1008 előtt, hanem utána is felkereste a királyt.

Kérdés mármost, hogy pontosabban is meg tudjuk-e határozni a német szerzetes valamelyik 1008 utáni magyarországi útjának időpontját. Ehhez egyetlen, igen bizonytalan nyom áll rendelkezésünkre. Forrásaink azt sugallják, hogy a Ranzingen-hegyi remeteségből Günther nemigen mozdult ki: Regensburgi Arnold Szent Emmerám csodáiról és tiszteletéről írott, 1036–1037 körül összeállított³⁴ műve szerint „csaknem három évig itt meghúzódván beérte szerény elemőziával és igen hitvány öltözékekkel, meg egy kicsinyke cellával”.³⁵ Három esztendő múltán, 1011-ben azonban Günther beljebb költözött az erdőség mélyébe, és másik remeteséget alapított a mai Rinchnach helyén. Újabb magyarországi látogatására vagy látogatásaira talán már innen indult el, s amennyiben ez csakugyan így van, akkor Günther csupán 1011 után, vélhetően legkorábban az 1010-es évek közepén járhatott ismét Szent István udvarában. A kései keletkezés mellett az szól, hogy a rinchachi remeteséget Günther éppen azért hozta létre, mert a Ranzingen-hegyen zavarta a sok zarándok, és tökéletes elvonultságra vágyott.³⁶ Aligha tételezhetjük fel, hogy ezek után rövid időn belül kedvet kapott volna a hosszú utazáshoz és főleg a zajos udvari élethez, amely a magyar uralkodó környezetében várt rá, és amelyet első látogatása során egyszer már alkalma nyílt megtapasztalni.

2.3. Günther magyarországi tevékenysége

Arról, hogy a német szerzetes milyen céllal érkezett Szent István országába, és milyen munkát végzett itt, forrásaink rendkívül szűkszavúan nyilatkoznak. Csupán a Nagyobb István-legendában találhatunk erre vonatkozó adatot, és ott is mindössze annyit, hogy itt-tartózkodásai során Günther szabadon alamizsnálkodhatott a király kincstárából, és fontos szerepet játszott a bakonybéli monostoralapításban.³⁷ A szakirodalomban legelterjedtebb nézet szerint Günther alapvetően a keresztény térítés támogatására érkezett az országba.³⁸ Kétségtől emellett szól, hogy a remete másutt is részt vett a misszióban, hiszen Merseburgi Thietmar krónikája szerint 1017-ben a pogány

33 *Annona denique eorum [sc. heremitarum – K. T.] erat varia, vario certe studio a rege Ungarico et de Boemia et Polania et ceteris diversis provinciis simul cum vestitu conquista* – MGH SS XI. 202.

34 RF I. 402.

35 *In quo pene per tres annos consistens modicu victu ac humillimo habitu parvaque cella contentus erat.* – MGH SS IV. 572.

36 *Cuius [sc. Guntherii – K. T.] arduam vitam cum mirarentur nonnulli advenantes cum xeniis, Christum, qui propter nos factus est humilis, in suo visitabant ac venerabantur servo. Tunc ille timens, ne frequentia populi et gloriola seculi sibi sub specie religionis quid de veris surriperez aut minueret bonis, fugiens inde secessit in heremum, que vocatur Aquilonalis silva.* – MGH SS IV. 572.

37 SRH II. 388.

38 SÖRÖS 1903. 13–14.; GYÖRFFY 1977. 328.; VARGA 2003. 85–86.

ljuticsok (*Liuticii*) között terjesztette a kereszténységet,³⁹ és igen valószínű az is, hogy 1040 után cseh területen, Břevnov környékén segédkezett a térítőmunkában.⁴⁰

Azok a rendkívül szegényes adatok viszont, amelyek konkrétan Günther magyarországi munkájáról maradtak ránk, ha halványan is, de az ellenkező irányba mutatnak. A német szerzetes itteni tevékenységének egyetlen ismert helyszíne Bakonybél. Annak alapján, amit magyarországi útjainak lehetséges időpontjairól fentebb állítottam, Günther legkorábban az 1010-es évek második felében időzhetett a bakonyi erdő mélyén fekvő völgyben. Bakonybél alig húsz kilométerre fekszik Veszprémtől, attól a várostól, amelyben valószínűleg már 997 körül latin rítusú püspökség létesült, és amely Szent István keresztény államának egyik fontos központja volt.⁴¹ Az itt élőket bizonyosan megkeresztelték már Günther megérkezése előtt. Hogy a terület nemrég még pogány lakosainak megtérése mennyiben lehetett mélyen megélt lelki élmény, és mennyiben egyszerű kényszereredménye, azzal kapcsolatban persze nem táplálhatunk komoly illúziókat. Ismeretes, hogy István király halála után 1046-ban és 1061-ben is pogánylázadás tört ki Magyarországon, s valószínűleg Kálmán király 1096–1104 között keletkezett I. törvénykönyvének prologusában sem véletlenül írta Alberik esztergomi kanonok, hogy Szent István uralkodása idején „a faragatlan, kényszerből lett keresztény a szent hit figyelmeztető ösztökéje elől még visszahőkölt”.⁴² Az viszont biztosra vehető, hogy Günther bakonybéli tartózkodásának idején a térítés elsődleges területe már rég nem a Bakony vidéke volt, hanem a formálódó keresztény állam keleti és déli végvidéke – vagyis olyan régiók, ahol egyetlen forrásunk sem szerepelteti a német szerzetest. Ráadásul akár Günther életrajzából indulunk ki, akár Szent István Nagyobb legendájából, a remete magyarországi útjaival kapcsolatban mindkét kútfőnkől az derül ki, hogy itt-tartózkodásai idején Günther többnyire a királyi udvarban időzött:⁴³ ez pedig megint csak ellentmond annak a feltételezésnek, hogy jövetelének fő célja a missziós tevékenység lett volna. A fentiek figyelembevételével magam valószínűbbnek gondolom, hogy Günther mint térítőpap nem játszott érdemleges szerepet a pogány magyarság krisztianizációjában.

Más vélemény szerint a német remete II. Konrád császár kémjeként járt Magyarországon azt megelőzően, hogy az *Imperium* feje 1030-ban támadást intézett Szent István állama ellen.⁴⁴ Ezt a feltételezést azonban egyetlen forrásunk sem támogatja. Ráadásul – mint arról fentebb szóltam – Günther valószínűleg már 1006–1008 között is megfordult a magyar udvarban, és alapos a gyanú, hogy a bakonybéli monostort is 1023 előtt alapította szentéletű rokona intésére István király. Mindez azért érdekes, mert közis-

39 MGH Script. rer. Germ. N. S. IX. 462.

40 BOSL 1974. 288.

41 GYÖRFFY 1977. 178.; KOSZTA 1996. 107.; KRISTÓ 2000. 122–123.; THOROCZKAY 2003. 484–485.

42 ZÁVODSZKY 1904. 182.; magyar fordítása: ÍF 1050–1116. 170. (Körmendi Tamás)

43 Mint emlékezhetünk, Günther életrajzában egyetlen magyarországi epizódja, a pávacsoda története éppúgy István király udvarának kulisszái között játszódik (MGH SS XI. 277.), mint ahogy a Nagyobb István-legenda is kimondottan arról tudósít, hogy Günther az uralkodó *curia*-ját kereste fel számos alkalommal (SRH II. 388.).

44 SZEGFÜ 1988. 31. – Ez a vélemény amúgy egybevág a 19. század derekán alkotó cseh történetíró, František Palacký azon feltételezésével, amely szerint III. Henrik német király 1041-ben Günther tanácsára indított volna háborút a cseh területek ellen, sőt a birodalmi hadsereg a remete helyismeretére támaszkodva kelt volna át a Cseh-erdő hágóin (PALACKÝ 1939 [1848]. I. 239–240.).

mert, hogy Szent István sógorának, II. Henrik császárnak az uralkodása idején, 1002–1024 között a Német-Római Birodalom és a Magyar Királyság között kimondottan harmonikus viszony állt fenn.⁴⁵ Joggal merül tehát fel a kérdés: ha Günthernek kémnek tekintjük, akkor kinek és miért kémkedett volna a magyar udvarban 1006–1008 között, illetve 1023 előtt?

Magam mindezek után három valószínű okát látom Günther magyarországi utazásainak. Az első ezek közül szintisztán politikai jellegű. Mint arra legújabban Petr Kubín is rámutatott, Günther nemegyszer közvetített diplomáciai ügyekben a császár és a cseh herceg között.⁴⁶ Elképzelhetőnek tartom, hogy – legalábbis II. Henrik 1024-ben bekövetkezett halála előtt – a német és a magyar udvar kapcsolattartásában is részt vállalt: erre a feladatra keresve sem találhattak volna nála alkalmasabb személyt, hiszen Günther nemcsak II. Henrik császárral, de (felesége révén) István királlyal is rokoni kapcsolatban állt, és nyilvánvalóan mindkét fél tökéletes bizalmát élvezte. A német szerzetes magyarországi utazásainak másik lehetséges oka az lehetett, hogy Günther ezen a módon igyekezett biztosítani a rinchnachi remeteség fenntartásához anyagi eszközökkel hozzájáruló István király jóindulatát, hiszen – amint arról Wolfher hildesheimi kanonok művének fentebb már idézett passzusa beszámol – a magyar uralkodó élelemmel és felszereléssel támogatta Günthert és társait.⁴⁷ Végezetül feltételezhető, hogy a magyar uralkodó sem csupán a rokonság okán látta szívesen udvarában a szentség hírében álló remetét. A már életében nagy tiszteletnek örvendő Günther magyarországi jelenléte (az esetleges diplomáciai megfontolásokon túl) a remeteszerzetesség életesményét is segíthetett népszerűsíteni. Ha Günther valószínűleg nem is vállalt aktív szerepet a magyarországi térítésben, közvetett módon mégiscsak hozzájárulhatott ahhoz, hogy a kereszténység megerősödjék a nemrég még pogány magyarság körében.

2.4. A bakonybéli monostor alapítása

Fentebb láthattuk, hogy Günther magyarországi tevékenységével kapcsolatban igen kevés részletet ismerünk, az viszont bizonyos, hogy István király a német remete közreműködésével alapított bencés monostort Bakonybélben. Ezt nemcsak Szent István legendái tanúsítják, de az is, hogy a környéken még a 18. század végén is élt Günther kultusza.⁴⁸ A bakonyi erdőség mélyében eredetileg valószínűleg királyi udvarház létezhetett, a monostor vélhetően javarészt ennek korábbi birtokait kaphatta meg az alapításkor.⁴⁹ Günther talán épp István királlyal és Gizella királynéval látogathatott el ide először, és így figyelhetett fel az országos központnak számító Veszprém közelében fekvő, mégis nyugalmas völgyre. Nem lehetetlen – bár forrásadat nem is támasztja alá –, hogy Günther maga is ide húzódott vissza, amikor Magyarországon időzött.

A bakonybéli monostor alapításának pontos évét forrásaink nem közlik. A hiteles alapítólevél – ha ugyan készült ilyen – nem maradt ránk, csupán egy István király nevében

45 MAKK 1996. 57–58., 63.; VARGA 2003. 83–91.

46 KUBÍN 2009. 14–17.

47 MGH SS XI. 202.

48 SÓLYMOS 2001. 55.

49 GYÖRFFY 1977. 326.

kelt, 1037-i évszámot viselő hamisítvány,⁵⁰ amely valójában 1230–1240 között készülhetett.⁵¹ Az apátság történetének monográfiája, Sörös Pongrác úgy vélte, hogy Szent István talán már 1018 táján, de legkésőbb 1023-ban monostort létesíthetett Bakonybélben. Az alapítás *terminus post quem*-jének megállapításához Sörös két olyan forrásrészletet hívott segítségül, amelyekkel más vonatkozásban fentebb már mi is találkozhattunk: Wolfher *Vita Godehardi episcopi posterior* c. munkájának, illetve a Regensburgi Arnold Szent Emmerám csodáiról szóló művének egy-egy passzusát. Mint arra emlékezhetünk, az előbbi kútfőben őrződött meg az az adat, amely szerint Günther megtérésének harmadik esztendejében hagyta el a niederaltaichi monostort, és telepedett meg a „cseh erdőben”⁵² – míg az utóbbi forrás arról számol be, hogy a szent szerzetes Niederaltaichból távozván három éven át egy „német kifejezéssel Rancinga-nak nevezett” hegyen remetéskedett, majd tovább vándorolt az „északi erdő” mélye felé.⁵³ Keltezetlen életrajzi adatokból kiindulva Sörös úgy vélte, hogy Günther 1012 táján léphetett be a bencés rendbe,⁵⁴ s ennek alapján 1015 tájára tette távozását a niederaltaichi monostorból. A Regensburgi Arnoldnál szereplő „Rancinga” névalakot Rinchnach torzult elnevezésének gondolta, s mivel kútfőink szerint Günther három esztendeig „Rancinga” hegyén élt, Sörös ezt a három évet hozzáadta az 1015-i évszámhoz, s így kapta meg a bakonybéli monostor általa valószínűsített lehetséges legkorábbi alapítási dátumát, az 1018 körüli *terminus post quem*-et. Azt, hogy Günther a „Rancinga”-hegyről még bizonyosan nem magyar területre távozott – hiszen a forrásban szereplő „északi erdő” kifejezést bajosan vonatkoztathatnánk a Kárpát-medencére – Sörös figyelmen kívül hagyta. Ami az alapítás lehető legkésőbbi időpontját illeti, ennek megállapítása során Sörös már egyértelműbb adatokra támaszkodhatott. Szent István király Nagyobb legendája ugyanis előadja, hogy a velencei származású Szent Gellért a béli monostorban remetéskedett, mielőtt püspökké lett volna;⁵⁵ Gellért legendáiból pedig az is kiderül, hogy a később vértanúságot szenvedett főpap ekkor hét évet töltött Bakonybélben.⁵⁶ A Pozsonyi évkönyv anyagából tudjuk, hogy Gellért 1030-ban került a csanádi (marosvári) egyházmegye élére;⁵⁷ így ebből az évszámból hét esztendőt kivonva megkapjuk a monostor alapításának lehetséges legkésőbbi dátumát, az 1023-i esztendőt.

A Sörös által kidolgozott keltezést a későbbi kutatók többnyire kritika és további magyarázat nélkül elfogadták, vagy legfeljebb csekély mértékben módosították.⁵⁸ Márkánosan eltérő véleménynek csupán Hervay Ferenc Levente és legújabban Koszta László adott hangot. Hervay részletesebben nem indokolt álláspontja szerint a bakonybéli monostort István király csak uralkodása vége felé, 1030–1037 között fundálta.⁵⁹ Koszta viszont joggal mutatott rá arra, hogy Günther aligha működhetett volna közre

50 DHA I. 113–119.

51 ERDÉLYI 1903. 227.; KARÁCSONYI 1904. 143.; RA 9. sz.; WAGNER 1953. 15–16.; DHA I. 117–118.; THOROCZKAY 2009. 1410.

52 MGH SS XI. 202.

53 MGH SS IV. 572.

54 SÖRÖS 1903. 11. (2. jegyz.), 13. (3. jegyz.)

55 SRH II. 388.

56 SRH II. 472., 488.

57 SRH I. 125.

58 GYÖRFFY 1977. 244.; F. ROMHÁNYI 2000. 12.; BÁNHEGYI 2000. 122.

59 HERVAY 2001. 479.

az alapításnál, ha István a magyar–német kapcsolatok megromlása és különösen II. Konrád császár 1031-i magyarországi hadjárata után hozta volna létre a bakonybéli egyházat. Ennek alapján Koszta úgy foglalt állást, hogy a monostor „1030 előtt, de talán még az 1010-es évek végén” létesülhetett.⁶⁰

Magam úgy látom, hogy a Sörös által kínált, 1023-i *terminus ante quem* elfogadható, ráadásul összhangban áll Koszta külpolitika-történeti észrevételével is. A bencés tudósnak a bakonybéli alapítás lehetséges legkorábbi időpontját illető megállapítását azonban érdemes újragondolnunk. Sörös fent ismertetett teóriája tulajdonképpen már azon a tényen megbukik, hogy Hersfeldi Lampert 1077–1079 körül összeállított⁶¹ évkönyve Günther beöltözését egyértelműen 1006-ra, első remeteségének megalapítását pedig 1008-ra keltezi.⁶² A magyar rendtörténész véleménye, amely szerint a német szerzetes 1012-ben csatlakozott a bencésekhez, és csupán 1015 táján hagyta el a niederaltaichi monostort, ezek után természetesen nem tartható. Sörös ráadásul tévedett a „Rancinga” elnevezéssel kapcsolatban is, amely gyanújával ellentétben nem Rinchnachra, hanem a Niederaltaich közelében emelkedő Ranzingen-hegyre vonatkozik.⁶³ Azt sem tartom túlságosan valószínűnek (bár teljes bizonyossággal cáfolni sem lehet), hogy a bakonybéli monostor alapítására már alig három esztendővel azután sor került volna, hogy Günther „Rancinga” vidékére távozott. Három évvel a Ranzingen-hegyi remeteség létrejötté után ugyanis – mint azt a bevezetőben már említettem – nem Bakonybélben, hanem Rinchnachban létesült újabb szerzetesközösség Günther közreműködésével.

Magam úgy vélem, hogy a bakonybéli alapítás *terminus post quem*-jével kapcsolatban az egyetlen konkrét fogódzót Szent István király Nagyobb legendája nyújtja. Ennek szövege szerint a monostor létesítésében kulcsszerepet játszó Günther „a csehek földjéről” szokta felkeresni a magyar uralkodót. Fentebb amellet érveltem, hogy ez a megjegyzés semmiképp sem vonatkozhat a német remete első, 1006–1008 között ismeretlen időpontban lebonyolított magyarországi látogatására, hiszen Günther erre az útra még a bajorországi Niederaltaichból indult. Sokkal valószínűbb, hogy a Nagyobb legenda azért éppen a cseh területeket emlegeti Güntherrel kapcsolatban, mert a nevéhez kapcsolódó legemlékezetesebb esemény, a bakonybéli monostor fundációja előtt a remete a Cseh-erdőből – a Ranzingen-hegyről vagy inkább Rinchnachból – érkezett Szent István udvarába. Günther magyarországi útjainak lehetséges keltezéséről szólva már részletesebben is kifejtettem, hogy erre a látogatásra csakis 1008 után, de valószínűleg évekkel a rinchnachi remeteség 1011-i alapítását követően kerülhetett sor. Ebből kiindulva bakonybéli monostor sem létesülhetett tehát 1008 előtt, sőt igen valószínű, hogy legkorábban az 1010-es évek közepén hozhatták létre. Az általam meghatározott keltezés tehát – jóllehet eltérő okfejtésen alapul – nagyjából egybevág a bakonybéli *fundatio* Sörös Pongrác által kínált dátumával. Az alapítás lehetséges legkésőbbi időpontját illetően – ahogy fentebb is leszögeztem – minden szempontból egyetértek Sörössel: a monostor valószínűleg 1023 előtt létesülhetett.

60 KOSZTA 2008. 46.

61 VF V. 516.; RF VII. 111.

62 MVI. *Guntherus, nobilis vir de Turingia monachus factus est Herveldiae, sed postea ad Altham transiit consilio Godehardi abbatis...* MVIII... *Guntherus monachus heremum petiit* – MGH Script. rer. Germ. XXXVIII. 50.

63 MGH SS IV. 572. (Georg Waitz szövegmagyarázata)

Az újonnan fundált szerzetesközösség templomát Szent Móric tiszteletére szentelték: ismeretes, hogy ugyanő a niederaltaichi birodalmi monostor (*Reichkloster*) égi pártfogója is. A patrocínium azonosságából kiindulva Hóman Bálint⁶⁴ – illetve Hóman nyomán a német szakirodalom⁶⁵ – azt feltételezte, hogy az első szerzetesek is Niederaltaichból érkeztek Bakonybélbe, Varga Gábor pedig ennek nyomán egyenesen a bajorországi monostor részvételével számol a magyar egyházszervezet kiépítésében.⁶⁶ A két intézmény közötti kapcsolatokra azonban semmilyen konkrét adatunk nincsen, a védőszentek egyezését pedig az egykori niederaltaichi szerzetes, Günther személyes közreműködésével is magyarázhatjuk – amint ezt Bogyay Tamás és Hervay Ferenc Levente teszi is.⁶⁷ Magam tehát úgy vélem, hogy pusztán a patrocíniumok azonosságából kiindulva nem lehet igazolni a bajor *Reichkloster* közvetlen szerepvállalását a bakonybéli alapításban.

A monostort amúgy nemcsak fundatora, István király gazdagította, hanem felesége, Gizella is: ingatlanokat és vélhetően templomi felszerelést is juttatott az újonnan létrehozott bencés közösségnek.⁶⁸ Az itteni apátságnak még 1508-ban is birtokában volt egy evangéliumoskönyv, amelyet az akkori szerzetesek szerint elődeik Gizellától kaptak.⁶⁹ Nem lehetünk biztosak benne, hogy ez a kódex valóban Szent István hitvesétől származott, az viszont ebből az adatból is nyilvánvaló, hogy még a 16. században is élénken élt az első magyar királyné és a bakonybéli szerzetesek kapcsolatának emléke. A kevéssel korábban alapított monostor néhány év alatt annyira megerősödött, hogy – Szent Gellért püspök Nagyobb legendája szerint – az 1030-as évek elején már két szerzetessel járult hozzá a csanádi bencés közösség alapításához.⁷⁰

3. ÖSSZEGZÉS

Günther legalább két ízben, de esetleg többször is járhatott Magyarországon. Első alkalommal Szent István király hívására érkezett ide, valamikor 1006–1008 között; ezt követően pedig bizonyosan 1008 után, de valószínűleg az 1010-es évek közepénél nem előbb kereste fel az országot. Nem igazolható (azonban nem is zárható ki), hogy Günther részt vett volna a pogány magyarság térítésében: a bakonybéli monostoralapítás helyszíne mindenesetre inkább azt a véleményt erősíti, hogy a német szerzetes nem vállalt komoly szerepet a magyarországi misszióban. Elképzelhető, hogy 1024 előtt része volt a német és a magyar udvar közötti diplomáciai kapcsolattartásban, és jelenléte segíthetett terjeszteni a remeteszerezetesség életeszményét. Mint az közismert, István király – aki felesége révén rokoni kapcsolatban is állt Güntherrel – a német szerzetes intésére létesítette a bakonybéli monostort: ennek alapítása vélhetően az 1010-es évek közepe és 1023 közötti esztendőkre tehető, de mindenképpen 1008–1023 közé keltezendő.

64 HÓMAN–SZEKFÜ 1935. I. 200.

65 STADTMÜLLER–PFILSTER 1971. 115.; WEBER 2010. 13.

66 VARGA 2003. 86.

67 BOGYAY 1988. 97.; HERVAY 2001. 479.

68 DHA I. 120. – Értelmezésére ld. KIRÁLYNÉI OKLEVELEK 45–46. sz.-t is.

69 CSÁNKI 1881. 294.; VESZPRÉMY 2000. 611.

70 SRH II. 493.

- ÁKÍF = *Az államalapítás korának írott forrásai*. Előszó, vál., szerk. KRISTÓ Gyula. Szeged, 1999. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.)
- BÁNHEGYI 2000 = BÁNHEGYI B. Miksa: A bencés monostorok szerepe Szent István államában. In: *Válaszúton. Pogányság – kereszténység, Kelet – Nyugat. Konferencia a X–XI. század kérdéseiről (Veszprém, 2000. május 8–10.)*. Szerk. Kredics László. Veszprém, 2000. 121–127.
- BLAHOVÁ 1993 = Marie BLAHOVÁ: *Historia foundationis monasterii Brevnoviensis*. In: *Milénium břevnovského kláštera (993–1993). Sborník statí o jeho významu a postavení v českých dějinách*. Red. Ivan HLAVÁČEK – Marie BLAHOVÁ. Praha, 1993. 259–278.
- BOGYAY 1988 = BOGYAY Tamás: *Stephanus rex*. Bp., 1988.
- BOSL 1974 = Karl BOSL: Herzog, König und Bischof im 10. Jahrhundert. In: *Bohemia Sacra. Das Christentum in Böhmen 973–1973*. Hrsg. Ferdinand SEIBT. Düsseldorf, 1974. 269–294.
- CF = *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC*. Ed. Albinus Franciscus GOMBOS. I–III. Bp., 1937–1938.
- CSÁNKI 1881 = CSÁNKI Dezső: Magyarországi bencések egy bibliographiai becsű inventariuma 1508-ból. *Magyar Könyvszemle* 5 (1881) 289–299.
- CSÓKA 1967 = CSÓKA J. Lajos: *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században*. Bp., 1967. (Irodalomtörténeti Könyvtár 20.)
- DEÉR 1977 [1964] = Joseph DEÉR: Der Anspruch der Herrscher der 12. Jahrhunderts auf die apostolische Legation. In: Joseph DEÉR: *Byzanz und das abendlandische Herrschertum. Ausgewählte Aufsätze von Joseph Deér*. Hrsg. Peter CLASSEN. Sigmaringen, 1977. (Vorträge und Forschungen XXI.) 439–494. [eredetileg megjelent: *Archivum Historiae Pontificiae* 2 (1964) 117–186.]
- DHA = *Diplomata Hungariae antiquissima*. I. Edendo operi praeiit Georgius GYÖRFFY. Budapestini, 1992.
- DU CANGE 1883–1888 = Carolus du Fresne dominus DU CANGE: *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Latinitatis*. I–X. Niort, 1883–1888.
- ERDÉLYI 1903 = ERDÉLYI László: A bakonybéli apátság Árpád-kori oklevelei. In: SÖRÖS Pongrácz: *A bakonybéli apátság története. Az önállóság kora 1023–1548*. Bp., 1903. (A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története VIII.) 219–266.
- F. ROMHÁNYI 2000 = F. ROMHÁNYI Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Katalógus. Bp., 2000.
- GIESEBRECHT 1875 = Wilhelm von GIESEBRECHT: *Geschichte der deutschen Kaiserzeit*. II. *Blütthe des Kaiserthums*. Braunschweig, 1875⁴.
- GLOCKER 1989 = Winfrid GLOCKER: *Die Verwandten der Ottonen und ihre Bedeutung in der Politik. Studien zur Familienpolitik und zur Genealogie des sächsischen Kaiserhauses*. Köln–Wien, 1989. (Dissertationen zur mittelalterlichen Geschichte 5.)
- GOMBOS 1938 = GOMBOS Ferenc Albin: Szent István a középkori külföldi történetírásban. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Szerk. SERÉDI Jusztinián. III. Bp., 1938. 279–324.

- GRUNDMANN 1963 = Herbert GRUNDMANN: Deutsche Eremiten, Einsiedler und Klausner im Hochmittelalter (10–12. Jahrhundert). *Archiv für Kulturgeschichte* 45 (1963) 93–124.
- GUOTH 1944 = GUOTH Kálmán: Eszmény és valóság Árpád-kori királylegendáinkban. *Erdélyi Múzeum* 49 (1944) 304–347.
- GYÖRFFY 1977 = GYÖRFFY György: *István király és műve*. Bp., 1977.
- HEMMERLE 1974 = Josef HEMMERLE: Mission und Klöster der bayerischen Benediktiner in Böhmen. In: *Tausend Jahre Bistum Prag 973–1973 Beiträge zum Millennium*. München, 1974. (Veröffentlichungen des Institutum Bohemicum I.) 52–69.
- HERVAY 2001 = HERVAY F. Levente: A bencések és apátságai története a középkori Magyarországon. In: *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Kiállítás a Pannonthalmi Bencés Főapátságban 2001. március 21-től november 11-ig*. Szerk. TAKÁCS Imre. Pannonthalma, 2001. 461–566.
- HLAWITSCHKA 1987 = Eduard HLAWITSCHKA: *Untersuchungen zu den Thronwechseln der ersten Hälfte des 11. Jahrhunderts und zur Adelsgeschichte Süddeutschlands. Zugleich klärende Forschungen um „Kuno von Öhningen“*. Siegmaringen, 1987. (Vorträge und Forschungen Sdb. 35.)
- HÓMAN-SZEKFŰ 1935 = HÓMAN Bálint – SZEKFŰ Gyula: Magyar történet. I–V. Budapest 1935².
- HORVÁTH 1954 = HORVÁTH János: *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Bp., 1954.
- I. TÓTH 1942 = I. TÓTH Zoltán: *A Hartvik-legenda kritikájához (A Szt. Korona eredetkérdései)*. Bp., 1942.
- ÍF 1050–1116 = *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*. Szerk. MAKK Ferenc – THOROCZKAY Gábor. Szeged, 2006. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22.)
- JESTICE 1997 = Phyllis G. JESTICE: *Wayward Monks and the Religious Revolution of the Eleventh Century*. Leiden, 1997. (Brill's Studies in Intellectual History 76.)
- KADLEC 1989 = Jaroslav KADLEC: Poustevník Vintíř. In: *Bohemia Sancta. Životopisy českých světců a přátel božích*. Red. Jaroslav KADLEC. Praha, 1989. 140–146.
- KARÁCSONYI 1904 = KARÁCSONYI János: *Szent István király oklevelei és a Sylvesterbulla. Diplomatikai tanulmány*. Bp., 1904.
- KIRÁLYNÉI OKLEVELEK = *Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és a királynék okleveleinek kritikai jegyzéke*. Szerk. SZENTPÉTERY Imre – ZSOLDOS Attila. Bp., 2008.
- KLANICZAY 2000 = KLANICZAY Gábor: *Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*. Bp., 2000.
- KOSZTA 1996 = KOSZTA László: A keresztény egyházszerkezet kialakulása. In: *Árpád előtt és után*. Szerk. KRISTÓ Gyula – MAKK Ferenc. Szeged, 1996. 105–118.
- KOSZTA 2008 = KOSZTA László: Remeték a 11. századi Magyarországon. *Aetas* 23 (2008/1) 42–55.
- KRISTÓ 2000 [1982] = KRISTÓ Gyula: Koppány felnégyelése In: KRISTÓ Gyula: *Írások Szent Istvánról és koráról*. Szeged, 2000. 49–61. [eredetileg megjelent: Századok 116 (1982) 959–968.]
- KRISTÓ 2000 [1990] = KRISTÓ Gyula: A nagyobbik és a Hartvik-féle István-legenda szövegkapcsolatához. In: KRISTÓ Gyula: *Írások Szent Istvánról és koráról*. Szeged,

2000. 175–194. [eredetileg megjelent: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 90 (1990) 43–61.]
- KRISTÓ 2000 = KRISTÓ Gyula: Szent István püspökségei. In: KRISTÓ Gyula: *Írások Szent Istvánról és koráról*. Szeged, 2000. 121–135.
- KRISTÓ 2002 = KRISTÓ Gyula: *Magyar historiográfia. I. Történetírás a középkori Magyarországon*. Bp., 2002. (A történettudomány kézikönyve)
- KUBÍN 2009 = Petr KUBÍN: Der Heilige Gunther († 1045). Ein Thüringer in Böhmen. *Zeitschrift für Thüringische Geschichte* 63 (2009) 11–38.
- LANG 1941 = Gotthard LANG: Gunther, der Eremit, in Geschichte, Sage und Kult. *Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner-Ordens und seiner Zweige* 59 (1941) 3–83.
- LENKEY [Zsoldos] 2003 = LENKEY Zoltán [ZSOLDOS Attila]: Szent István. In: LENKEY Zoltán [ZSOLDOS Attila] – ZSOLDOS Attila: *Szent István és III. András*. Bp., 2003. (Párhuzamos életrajzok)
- MAKK 1996 = MAKK Ferenc: *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szeged, 1996². (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2.)
- MGH Script. rer. Germ. = *Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi*
- MGH Script. rer. Germ. N. S. = *Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Germanicarum. Nova series*
- MGH SS = *Monumenta Germaniae historica. Scriptores*.
- NECHUTOVÁ 2007 = Jana NECHUTOVÁ: *Die Lateinische Literatur des Mittelalters in Böhmen*. Köln – Weimar – Wien, 2007. (Bausteine zur Slavischen Philologie und Kulturgeschichte. Reihe A: Slavistische Forschungen 59.)
- NIERMEYER 2007 = Jan Frederik NIERMEYER: *Mediae Latinitatis lexicon minus*. Leiden, 1976.
- PALACKÝ 1939 [1848] = František PALACKÝ: *Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě*. I–VI. Praha, 1939. [eredetileg megjelent: Praha, 1848]
- PFEFFER 1971 = Klaus PFEFFER: Der heilige Gunther von Niederaltaich. In: *Bavaria Sancta. Zeugen christlichen Glaubens in Bayern*. Hrsg. Georg SCHWAIGER. II. Regensburg, 1971. 98–112.
- RA = *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. Szerk. SZENTPÉTERY Imre – BORSA Iván. I–II. Bp., 1923–1987.
- RF = *Repertorium fontium historiae medii aevi*. Ed. Augustus POTTHAST – Raffaelo MORGHEN – Girolamo ARNALDI. I–XI. Roma, 1962–2007.
- RM = *Reliquiae manuscriptorum omnis aevi diplomatum ac monumentorum ineditorum*. Ed. Johannes Petrus LUDEWIG. I–XII. Francofurti – Lipsiae, 1720–1741.
- ROYT 1993 = Jan ROYT: Poustevník Vintíř. Poznámky k hagiografii, kultu a ikonografii světce. In: *Milénium břevnovského kláštera (993–1993). Sborník statí o jeho významu a postavení v českých dějinách*. Red. Ivan HLAVÁČEK – Marie BLAHOVÁ. Praha, 1993. 259–278.
- RUPP 1996 = Gabriele RUPP: *Die Ekkehardiner, Markgrafen von Meißen, und ihre Beziehungen zum Reich und zu den Piasten*. Frankfurt a. M., 1996. (Europäische Hochschulschriften III. 691.)
- SÓLYMOS 2001 = SÓLYMOS Szilveszter: Az első bencés szerzetesek hazánkban. In: *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Kiállítás a*

- Pannonhalmi Bencés Főapátság* 2001. március 21-től november 11-ig. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma, 2001. 48–60.
- SOMMER 1995 = Petr SOMMER: *Režno a raně středověký Břevnov. Český časopis historický* 93 (1995) 25–35.
- SÖRÖS 1903 = SÖRÖS Pongrácz: *A bakonybéli apátság története. Az önállóság kora 1023–1548*. Bp., 1903. (A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története VIII.)
- SRH = *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Edendo operi praefuit Emericus SZENTPÉTERY. I–II. Budapestini, 1937–1938. (Reprint: Bp., 1999.)
- STADTMÜLLER-PFISTER 1971 = Georg STADTMÜLLER – Bonifaz PFISTER: *Geschichte der Abtei Niederaltaich 741–1971*. Augsburg–Ottobeuren, 1971.
- SZEGFÜ 1988 = SZEGFÜ László: Szent István családja. In: *Az államalapító*. Szerk. KRISTÓ Gyula. Bp., 1988. 17–43.
- THOROCZKAY 2000 = THOROCZKAY Gábor: *Megjegyzések a Hartvik-féle Szent István-legenda datálásának kérdéséhez*. In: „Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. PITI Ferenc – SZABADOS György. Szeged, 2000. 569–591.
- THOROCZKAY 2003 = THOROCZKAY Gábor: *Szent István egyházmegyéi – Szent István püspökei*. In: *Szent István és az államalapítás*. Szerk. Veszprémy László. Bp., 2003. (Nemzet és emlékezet) 482–494.
- THOROCZKAY 2009 = THOROCZKAY Gábor: *Szent István okleveleiről. Századok* 143 (2009) 1385–1412.
- THESAURUS LL = *Thesaurus linguae Latinae*. I–X. Lipsiae, 1900–1996.
- UB HERSFELD = *Urkundenbuch der Reichsabtei Hersfeld*. Vorarb. Karl HÖRGER. Bearb. Hans WEIRICH. I/1. Marburg, 1936. (Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Hessen und Waldeck 19/1.)
- VAJAY 1962 = Szabolcs de VAJAY: *Großfürst Geysa und Ungarn. Familie und Verwandtschaft. Südost-Forschungen* 21 (1962) 45–101.
- VAJAY 1967 = VAJAY Szabolcs: *Géza nagyfejedelem és családja*. In: *Székesfehérvár évszázadai*. I. *Az államalapítás kora*. Szerk. KRALOVÁNSZKY Alán. Székesfehérvár 1967. 63–100.
- VARGA 2003 = Gábor VARGA: *Ungarn und das Reich vom 10. bis zum 13. Jahrhundert. Das Herrscherhaus der Árpáden zwischen Anlehnung und Emanzipation*. München 2003. (Studia Hungarica 49.)
- VARJU 1928 = VARJU Elemér: *Legendae Sancti regis Stephani. Szent István király legendái (A legrégebb kézirat alapján az Ernst-kodex hasonmásával)*. Bp., 1928.
- VESZPRÉMY 2000 = László VESZPRÉMY: *Königin Gisela von Ungarn*. In: *Europas Mitte um 1000*. Hrsg. Alfred WIECZOREK – Hans-Martin HINZ. II. Stuttgart, 2000. 608–612.
- VL = *Verfasserlexikon. Die deutsche Literatur des Mittelalters*. Hrsg. Kurt RUH – Burghart WACHINGER. I–XII. Berlin, 1977–2008².
- WAGNER 1953 = Hans WAGNER: *Urkundenfälschungen im Burgenland und den angrenzenden Gebieten Westungarns bis zum Ende der Regierungszeit König Bélas IV*. Eisenstadt, 1953. (Burgenländische Forschungen 23.)
- WATTENBACH 1858 = Wilhelm WATTENBACH: *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter bis zur Mitte des dreizehnten Jahrhunderts*. Berlin, 1858.

WEBER 2010 = Augustinus WEBER: *Benediktinerabtei Niederaltaich. Die Geschichte des Klosters von der Gründung bis zur Gegenwart*. Niederaltaich, 2010.
ZÁVODSZKY 1904 = ZÁVODSZKY Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Bp., 1904.

TAMÁS KÖRMENDI

GUNTHER THE HERMIT AND HUNGARY

According to *Legenda Maior sancti regis Stephani*, Gunther the Hermit visited the court of the Hungarian king, Saint Stephen several times. Gunther, still venerated in the border areas of Bavaria and the Czech territories, played an important role in founding the Bakonybél Benedictine abbey in Hungary. Drawing upon all available sources present study reveals Gunther's Hungarian relationships and activity. Based on historical evidences Gunther was a relative of Gisela of Hungary, wife of Saint Stephen. Gunther visited Hungary first time around 1006-1008, supposedly on the invitation of Saint Stephen. He paid his second visit to Hungary after 1008, presumably not earlier than in the mid-1010s. There is no evidence for Gunther taking part in converting Hungarians into Christianity. The location of Bakonybél, an area where the converting work had finished by the 1010s, suggests that Gunther was not playing an active role in the conversion of pagan Hungarians. It is more likely that he carried out diplomatic duties before the death of Henry II (1024). His presence certainly helped the spread of eremitic ideals in Hungary. Saint Stephen founded the Bakonybél abbey on the advice of Gunther around 1008-1023, supposedly in the mid-1010s.

ZVARA EDINA

FERENCESEK SZAKOLCÁN A 16–17. SZÁZADBAN*

A szakolcai (ma Skalica, Szlovákia) kolostor a magyarországi szalvatoriánus ferences rendházak egyik legjelentősebbike volt a 17. században. Szakolca nem a török hódoltságban feküdt, hanem a történelmi Magyarország másik részén, a királyi Magyarországon, a Morva folyó mentén. Fekvése biztonságosnak nevezhető abból a szempontból, hogy nem kellett tartaniuk a török seregek fosztogatásaitól, viszont többször is a császári csapatok vagy a protestáns erdélyi fejedelmek támadásaitól kellett félniük.

Működésük mégis szinte folyamatos volt a rendház megalapításától 1950-ig, az államosításig. A szlovákiai rendszerváltozáskor a rendek is visszakapták ingóságait. A szerzetesi közösségek közül a domonkosokkal, a piaristákkal és a premonstreiekkal ellentétben a ferencesek és a jezsuiták nem igényelték vissza könyveiket, ezek ma is a Szlovák Nemzeti Könyvtárban (Martin, Slovenská národná knižnica) vannak. Kutatásuk csak részben lehetséges. A 16. századi könyvek leírásai részben már megjelentek,¹ s előkészületben van a teljes ferences könyvanyagot feldolgozó kötet.

A SZAKOLCAI KÖNYVKULTÚRÁRA VONATKOZÓ FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy 1662-től a 18. század végéig, 1783-ig rendelkezünk könyvjegyzékkel, amelyeket részben már kiadtak.² Az első feldolgozás Majláth Béla tollából jelent meg még 1882-ben.³ A könyvjegyzékeket tartalmazó kötetet⁴ 1882. június 3-án vette meg a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtári Osztálya László

* Részlet a szerző: *Ferencesek Szakolcán a 15–17. században* című munkájából, amely a METEM-nél jelenik meg 2011-ben.

1 HELENA SAKTOROVÁ–KLÁRA KOMOROVÁ–EMILIA PETRENKOVÁ–JÁN AGNET: *Tlače 16. storočia vo fondoch Slovenskej národnej knižnice Matice slovenskej*. Martin, 1993. (Generálny katalóg tlačí 16. storočia zachovaných na území slovenska. I. zväzok) (A továbbiakban: *Tlače 16. storočia*)

2 *Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon, 1526–1726. Jegyzékszerű források*. Sajtó alá rend. ZVARA EDINA. Szerk. MONOK ISTVÁN. Szeged: Scriptorium, 2001. 324–364. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 19/1.) (A továbbiakban: *Adattár 19/1.*) – *Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon. Ferences könyvtárak, 1681–1750. Plébániák és más rendházak könyvtárai*. Sajtó alá rend. ZVARA EDINA. Szerk. MONOK ISTVÁN. Budapest: OSZK, 2008. 263–294. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 19/3.) (A továbbiakban: *Adattár 19/3.*)

3 MAJLÁTH BÉLA: *A szakolcai ferenczrendi könyvtár XVII. századi történetéhez*. Magyar Könyvszemle, 1882. 289–305.

4 OSZK Quart. Lat. 2119.

Béla honvéd alezredestől. A szerző szerint a könyv valószínűleg már 1784-ben elkerült Szakolcáról, hiszen az 1783 utáni könyves gyarapodások már nem szerepelnek benne. Ebben a kötetben található az egyetlen kora újkori szakolcai könyvjegyzék 1662-ből, s előtte egy könyvtárhasználati szabály.

A források közül a fenti jegyzéken kívül a tabulák, vagy más néven a rendi gyűlések jegyzőkönyvei a legfontosabbak. A helyszín, az év, a résztvevő vezetők megnevezése, majd az egyes rendházak és (általában) a rendtagok összeírása után következnek a különböző rendelkezések, amelyek között találunk néhány olyat, amely a könyvek, a könyvtárak használatára vonatkozik, így a szakolcai rendház bibliotékájára is.⁵

Rövidebb írásokat olvashatunk e Morva-menti város könyvtáráról Karácsonyi János rendtörténetében⁶ és Gulyás Pál könyvtörténeti monográfiájában.⁷ Karácsonyi nagy erénye, hogy rendtörténetéhez és az egyes kolostorok történetének megírásához használta a tabulákat. Kutatásaink során azonban kiderült, hogy nem ismerte mindet – viszont van olyan, amelyet ő még használt, ma már azonban sajnos nincs meg.

A ma már Szlovákia területén (Záhor (Erdőhát), Nyugat-Szlovákia) lévő Szakolca művelődéstörténeti jelentőségéről az elmúlt század közepén három, a közelmúltban pedig két tanulmány és ismertetés készült.⁸ A szlovák tanulmányok részletesen foglalkoznak a szakolcai ferences kolostor létrejöttének körülményeivel és történetével, sokszor azonban csak Karácsonyi rendtörténetének adatait ismételik. Fontos azonban kiemelni, s erényként hangsúlyozni, hogy ők (Gajdos és Šátek) még ismerték és használták is az akkor még felozlatlan ferences közösség könyvtárának dokumentumait.

Magyar nyelvű ismertetés napjainkban Monok Istvántól és e tanulmány szerzőjétől olvasható.⁹

5 Lásd még a *Káptalanok Szakolcán* című fejezetet.

6 KARÁCSONYI JÁNOS: *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*. 2. köt. Bp., 1924. 156. (A továbbiakban: KARÁCSONYI II. 1924.)

7 GULYÁS PÁL: *A könyv sorsa Magyarországon*. III. köt. Budapest, 1961. 171, 184–186.

8 VŠEVLAD JOZEF GAJDOŠ OFM: *Františkáni na Záhorí: Črta k dejinám františkánskeho kláštora v Skalici a Malackách*. 2–3. (A továbbiakban: GAJDOŠ) – JOZEF ŠÁTEK: *Náboženské pomery v Skalici od reformácie do jozefinizmu*. Trnava, 1946. (A továbbiakban: ŠÁTEK 1946.) – V. KULLA: *Stručný prehľad dejín a pôsobenia františkánov na Slovensku*. In: *Katolícke Slovensko* 1933. – ĽUDOVÍT KOŠIK: *Z duchovného dedičstva Skalice*. 1996. (A továbbiakban: KOŠIK 1996.) – *Sprievodca po Historických knižniciach na Slovensku*. PETER SABOV a kol.: Martin: Slovenská národná knižnica, 2001. 42–46.

9 MADAS EDIT–MONOK ISTVÁN: *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig*. Budapest: Balassi, 2003. 131. (A továbbiakban: MADAS–MONOK 2003.) – MONOK István: *A ferences könyvkultúráról és könyvtárakról*. In: P. TAKÁCS J. INCE OFM–PFEIFFER JÁNOS: *Szent Ferenc fiai a veszprémi egyházmegyében a 17–18. században*. Szerk. KAPILLER IMRE. Pápa–Zalaegerszeg, 2001. 890. (A továbbiakban: MONOK 2001.) – *Adattár 19/1*. 443–444. – ZVARA EDINA: *16–17. századi könyvgyűjtők kötetei a szakolcai ferences könyvtárban*. In: *A ferences lelkeség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*. [A Piliscsabán 2002. október 14–16. között megtartott nemzetközi tudományos konferencia tanulmányai.] 1. köt. Szerk. ÓZE SÁNDOR, MEDGYESY-SCHMIKLI NORBERT. Piliscsaba–Budapest: PPTE BTK: METEM, 2005. 539–560. (Művelődéstörténeti műhely. Rendtörténeti konferenciák 1.) (A továbbiakban: ZVARA 2005.) – ZVARA EDINA: *A ferencesek könyvhasználata a középkorban*. In: *Kultúra – Művészet – Társadalom a globalizálódó világban. A kultúrákövetítés elmélete és gyakorlata c. 2006. március 6–8. között rendezett nemzetközi konferencia előadásai*. Felelős szerk. T. KISS TAMÁS. Szeged: SZTE JGYPK Fel-
nőttképzési Intézet, 2007. 168–172. p.; ué: *Módszertani Közlemények*, 2009/2. 86–91. p.

Ferencesek Szakolcán a 15–17. században

„E lejtőn, ott hol némileg megenyhül
meredeke, egy nap jött e világra,
egy nap minőt a Ganges partja nem szül.

Azért, ki e helyről beszélni vágya,
ne mondja Ascesi, mert nem igazság,
mert Napkelet név illik ily csodákra.”

(Dante: *Isteni színjáték*)¹⁰

A ferences rend történetét végigkísérte a szegénység értelmezése körüli vita, mely már Assisi Szent Ferenc életében elkezdődött. Ennek egyik csúcspontja a 14. század végén volt, melynek következtében megalakult a rendnek egy új ága, amely a szegénységet szigorúbban értelmezte. Obszervánsoknak nevezték magukat, mert Ferenc, a rendalapító eredeti elképzeléseit ők tartották meg szigorúbban (observarunt). Az 1440-es években több, „fegyelmeiben meglazult, már hosszabb ideje fennálló ferences (mariánus) rendházat vettek át,” pl. az esztergomit, a sárospatakit, az újlakit, a szécsényit.¹¹ 1448-ban alakult meg az önálló magyar obszerváns provincia. Mivel az elvált és külön csoportot alkotó ferencrendűek helytartója már kezdetben is az Üdvözítő kinszenvedésének jeleit vésette a rendtartomány közös címerébe, ezért magukat szalvatoriánusoknak nevezték, a volt „ingatlanos ferencrendűek” pedig a mariánus elnevezést kapták.¹² A ferences barátok az obszerváns tartomány megalapításával igen nagy sikert értek el. Egy olyan új irányzatot juttattak érvényre, amelynek óriási, vonzó hatása volt.¹³

A 15. században a szalvatoriánus ferenceseknek negyvennégy kolostoruk épült Magyarországon, így pl. a galgóci, az okolicsnai, a sóvári és a füleki. A szakolcai ferences rendházat 1467-ben alapították¹⁴ Valentinus Szigeti¹⁵ vikáriátusa alatt, s az első

10 DANTE ALIGHIERI: *Isteni színjáték*. Ford. BABITS MIHÁLY. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986. 36. (Babits Mihály művei)

11 FÜGEDI ERIK: *Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon*. In: Uő: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek: Tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest: Magvető, 1981. 83. (a továbbiakban FÜGEDI 1981) – MÁLYUSZ ELEMÉR: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971. – KARÁCSONYI I. 1923. 326, II. 1924. 160–161.

12 *Analecta Monumentorum Hungariae Historicorum Literariorum* Maximum inedita, quae collegit, recensuit et partim typis commendavit FRANCISCUS TOLDY; ac commentariis, epilogo et indice aucta publici iuris facienda curavit GEISA ÉRSZEGI. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986. 296. – KARÁCSONYI I. 1923. 378.

13 FÜGEDI ERIK: *A szerzetesrendek a középkori Magyarországon*. In: *A katolikus egyház Magyarországon*. Szerk. SOMORJAI ÁDÁM, ZOMBORI ISTVÁN. Budapest: Magyar Katolikus Püspöki Kar Egyháztörténeti Bizottsága, 1991. 45.

14 *Liber Tabularum 1523–1647*. Helye: Budapest, Magyar Ferences Könyvtár. A Szegedi Alsóvárosi Ferences Rend iratai. Rendet érintő iratok. 20. kötet. (Korábban: Szeged: Csongrád Megyei Levéltár) – FRIDRICH, URBAN: *Historia seu compendiosa descriptio Provinciae Hungariae Ordinis Minorum S. P. Francisci. Cassovia, 1759*. 18. (A továbbiakban: FRIDRICH 1759.) – ŠÁTEK 1946. 12. – Az egyik alapító

szakolcai gvárdián Nicolaus de Moravia volt.¹⁶ Több krónika úgy ír az alapítás körülményéről, hogy az több földesúrnak köszönhető, pl. Czobor Mihálynak. Fügedi Erik azonban azt írja, hogy „...ha áttekintjük az ismert ferences kolostoralapításokat, akkor ... azt látjuk, hogy a mezővárosokban¹⁷ – az egy Szakolcát kivéve – mindenütt a földesuraké a kezdeményezés...” A rend 20. századi történetírója, Karácsonyi sem a földesurakat emeli ki az alapítás történetének leírásakor: „...1467-ben a szakolczeni polgárok esetleg 1-2 szomszédos földesúr segítségével új házat emeltek a magyar szigorú ferenczrendűek részére hazánk e határszéli városában.”¹⁸ A ferences tabulákban és Fridrich munkájában azonban hangsúlyosan szerepelnek a jótevő földesurak nevei.¹⁹

Arról nem esett még szó, hogy miért is jött létre a magyar-morva határon a szakolcai kolostor. Karácsonyi úgy véli, hogy az obszerváns ferencesek nagy segítségére voltak Hunyadi Mátyásnak az 1467-ben kezdődő csehek elleni háborúban azért, hogy „...buzgón hirdették, mily jó cselekedetet visz végbe, aki a cseh eretnekek ellen harcol”, vagy legalább pénzzel támogatja a háborút. Az ebben az időszakban Északnyugat-Magyarországon létrejött ferences kolostorok alapítása azért volt szükséges, mert az itt élő „...atyák a csehek felvidéki rablásai és pusztításai által a vallásos életben okozott sebeket gyógyígtassák.”²⁰

Czobor Mihály köznemes lehetett, aki valószínűleg az alapítás után nem sokkal meg is halt. Csejtei várnagy (1446), borsodi és gömöri ispán (1453–1456), majd aludvarmester (1456). Hunyadi Mátyás uralkodása elején budai várnagy (1458–1467), s budavári udvarbíró volt (1467). Harcolt a husziták ellen. A Czobor-család fő birtoka 1489-től Holics vár és uradalom (Nyitra vármegye). NAGY IVÁN: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. III. köt.* Budapest: Helikon, 1988. – „1442-ben Czobor Mátyás és Czobor Mihály budai kapitány és udvarmester új adományt kap Czoborszentmihályra.” SZLUHA MÁRTON: *Bács-Bodrog, Csanád, Liptó, Nyitra, Udvarhely és Vas vármegyék nemes családjai* [elektronikus dokumentum]. Budapest: Heraldika, 2005. – Több forrás is említi Tárcsai (Tarcsa, Tarcai) János nevét, így Fridrich és Karácsonyi is: „A jótevők közt említi a hagyomány a sárosmegyei Tarczay Jánost. Lehet, hogy ő, mint Mátyás király hadainak kapitánya, akkor, az 1467–71-es években csakugyan e vidéken tartózkodott s az építkezést támogatta.” KARÁCSONYI II. 1924. 154.

15 Szigeti Bálintot az 1465-ös szerémújlaki közgyűlésen választották meg helytartónak, majd az 1468-as szalárdin újraválasztották. Nagy szerepe volt abban, hogy a szécsényi ferences kolostor az obszervánsoké maradt, hiszen a 15. században is több kolostorért küzdöttek a mariánusok és az obszervánsok. Az 1469-es velencei egyetemes gyűlésen a két fél – Igali Fábián és Szigeti Bálint személyében – megállapodott arról, hogy az obszervánsok visszaadják a szécsényi kolostort. Ez az ígélet azonban nem valósult meg az obszervánsok pártfogóinak (többek között Hunyadi Mátyás anyjának, Szilágyi Erzsébetnek) köszönhetően. A huzavona végeredménye az lett, hogy a mariánusok lemondtak a szécsényi rendházról, cserébe Debrecenben maradhattak. KARÁCSONYI I. 1923. 67–68.

16 1469-ben a pápai követ megbízottja volt. Feladata az volt, hogy hirdessen hadjáratot a cseh eretnekek ellen. Felhatalmazását felhasználva Nyitrai Pálnak és feleségének, valamint Bekeházi Miklósnak engedélyt adott arra, hogy szabadon választhassák meg gyóntatójukat. KARÁCSONYI II. 1924. 154. – *Chronica seu origo Fratrum Minorum de Observancia in Provincia Boznae et Hungariae Christo Jesu militantium ab anno 1313–1656.* Helye: Budapest, Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár. A Szegedi Alsóvárosi Ferences Rend iratai. Rendet érintő iratok. 20. kötet. (Korábban: Szeged: Csongrád Megyei Levéltár) (A továbbiakban: *Chronica seu origo Fratrum*) (hátsó kötetábla belső oldalán).

17 FÜGEDI 1981. 477. – Ezt a nézetet idézi: ERDÉLYI GABRIELLA: *Egy kolostorper története: hatalom, vallás és mindennapok a középkor és az újkor határán.* Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 2005. 193. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 38.) Fridrich a következő szavakkal kezdi a szakolcai kolostor történetét: „In Regia Liberaque Civitate Szakolcensi...” FRIDRICH 18.

18 KARÁCSONYI II. 1924. 154.

19 FRIDRICH 18. – *Liber Tabularum 1523–1647.* 155.

20 KARÁCSONYI I. 1923. 344.

Az alapítás körülményeiről legbővebben a szlovák szakirodalomban olvashatunk. Uševlad Jozef Gajdoš és Jozef Šatek tanulmányaiban a cseh-morva vidékeken hódító huszitizmust, az ott élő eretnekek elleni harcot emelik ki. A 15. század első felében Szokolca városa többször is a cseh husziták támadásának célpontja volt. Mátyás király ekkor Nyugat-Magyarországon, Szokolca közelében harcolt, a cseh koronát akarta megszerezni. A csehek uralkodója ekkor Mátyás volt apósa, a huszita Podjebrád György volt. Az évekig tartó háborúskodás eredménye az lett, hogy Mátyást 1469-ben a katolikus cseh rendek az olmützi székesegyházban megválasztották cseh királynak.²¹ Magyarország Morvaországgal bizonyos mértékig egyfajta egységet alkotott, mely abban is megnyilvánult, hogy a király a morvákat szolgálatába fogadta. Támogatta a morva származású személyeket, s a szerzetesek egy része is onnan jött Magyarországra, pl. a ferencesek szakolcai templomát 1484-ben nem az esztergomi érsek szentelte fel, hanem Andrej Brnenský morvaországi püspök; az elsőként emlegetett guárdián, Miklós is morva származású volt (Nicolaus Moravus).²² Gajdoš nem tartja kizártnak, hogy talán éppen Hunyadi Mátyás parancsára jöttek a ferencesek Szokolcára. „A ferencesek Krisztus tiszta tanainak kipróbált katonái, akiknek a veszélyes magyar-morva határon a katolikus ortodoxia bástyájaként kellett szolgálniuk.” Ittlétük ezért is volt rendkívül fontos.²³

Az 1475-ös szerémújlaki közgyűlésen határozták el a magyarországi obszerváns rendtartomány felosztását tíz örségre, amely közel hetvenöt évig maradt érvényben.²⁴ A felosztásból még nem derül ki, hogy Szokolca a tizedik, szécsényi örségbe tartozott,²⁵ erre vonatkozóan csak 1516-ból van adatunk.²⁶ Ebbe az örségbe tartozott még Fülek, Galgóc, Szécsény és Vámos.²⁷

Az 1526 utáni események a szakolcai ferencesek életét, működését is érintették: az örségek egy része megszűnt vagy átalakult. Mindehhez hozzájárultak még a reformáció és a helyi háborúszások okozta veszteségek.

1535-ben a szakolcai rendház elnéptelenedett, ugyanis pestis pusztított a környéken. A kolostor lakói egy laikus kivételével meghaltak, s az akkori gvárdián, Petrus de Trubin maradt itt mint plébános.²⁸ A kolostor minden értéktárgyat (kelyheket, úrmutatokat, keresztek, paténákat, kazulákat és sok egyéb tárgyat, valószínű, hogy a könyveket is) átvitték a parókia templomába. Ezek nem is kerültek vissza, míg a császár a Bocskai-féle felkelés évében vissza nem adta a ferenceseknek. A szomorú eseményt

21 KUBINYI András: *Mátyás király*. Budapest: Vince Kiadó, 2001. 66–69, 72. (Tudomány – egyetem. Történelmi életrajzok)

22 ŠATEK 1946. 12.

23 GAJDOŠ: *Františkáni na Záhori*, 2–3. – ŠATEK 1946. 12–13.

24 KARÁCSONYI I. 1923. 347, 378.

25 Az első örség az esztergomi, a második a szerémújlakiból és a diakóvárírból alakult ki, a harmadik az erdélyi, a negyedik a jenői, az ötödik a nagybányai (bányai), a hatodik az ozorai, a hetedik a sárospataki, a nyolcadik a „tótországi”, a kilencedik az uzsa-szentléleki, a tizedik pedig a szécsényi volt.

26 VARJÚ ELEMÉR: *A gyulafehérvári Batthyány könyvtárból*. Magyar Könyvszemle, 1901. 264–265. – *Nádasdy-omniárium*, OSZK Oct. Lat. 1220, 108r.

27 Lucas Wadding Sagent is említi: *Annales Minorum seu trium Ordinum a S. Francisco institutorum, ab anno 1541 continuati a pluribus viris eruditiss.* Tom. XV. (1492–1515). Ed. 3a. Quaracchi, 1933. 405.

28 Gajdoš úgy fogalmaz, hogy „...amikor a kolostor összes lakója meghalt, a kolostort a helyi pap foglalta el”. GAJDOŠ 4.

több forrás, krónika is megemlíti, a Somlyai Mihály által írt rendi krónikában olvashatunk a legtöbbet erről.²⁹

A források szerint a szakolcai kolostorban harminc évig nem éltek ferences barátok. A visszatérés pontos dátumát nem ismerjük, mert eltérő adataink vannak az újrakezdést illetően. A *Chronica seu origo Fratrum* szerint 1563-ban újra laktak ferencesek Szakolcán, s a gvárdiánt is megnevezi Johannes de Csík személyében. Vele együtt húszan éltek a kolostorban.³⁰ Az 1563-as évszám mellett még 1561-et vagy 1565-öt olvashatunk a krónikákban.³¹ Az 1560-as évek elejétől „volt tehát ezentúl legalább egy nyugalmas fészek, ahol a küzdelmekre, szenvedésekre készülhettek s magukat a hitújítók támadásai ellen felvértezhették.”³²

Az 1565-ös év másik fontos eseménye az, hogy tíz fővel hittudományi főiskola jött létre a Morva-menti városban. A tanulók a gvárdiánnal, Franciscus de Barillával érkeztek.³³ Az iskola működése sem volt folyamatos, hiszen a különböző hadi események miatt több esetben szüneteltetni kellett az oktatást. Igazán jelentőssé majd a 17. században válik, s a gyöngyösi mellett a barátok egyik legfontosabb oktató műhelye lesz.

Miután 1576-ban a galgócit, 1581-ben pedig a bákói kolostort is elveszítette a rend, a szalvatoriánusoknak a történeti Magyarországot tekintve tizenkilenc évig csak négy kolostora maradt: a csíksomlyói, a gyöngyösi, a szakolcai és a szegedi. A *Chronica seu origo Fratrum* szerint azonban már 1576-ban, Galgóc elvesztével csökkent négyre a kolostorok száma.

1590-től maga a király is hozzá akart járulni az iskola fenntartásához, működéséhez, ezért évente 100 aranyat adott a kolostornak a szakolcai harmincadból.³⁴

1603-ban Újlaki Imre társaival Szakolcára érkezett. Hadadról menekült, miután híret vette Székely Mózes kolozsvári ostromának.

29 „Item sub ista reuolutione Con(ven)tus Zakolczensis fuit relictus ob magnam Pestilenciam ... mortui fuere praeter unum Laicum et ille descendit Fuit tunc Guardianus Pr. Petrus de Trubin. Deinde mansit Parochus Ci(vi)t(a)tis in Monasterio fere Annis 30. et o(mn)ia ornamenta Monasterij tum etiam Argentea acceperunt Cuius ad Templum Parochiale et ne f(rat)res supplicarent Imperatori Maximiliano pro restitutioni illarum rerum etc. Monasterio ablatarum Dederunt D(omi)ni cuius quatuor prata pro foeno f(rat)ribus. Et sic illae res manserunt apud illos Calices, Monstrancia, Cruces, Patenae, Casulae et aliae multae quas ego fr. Michael Somliai quis haec scribo uidi.” *Liber Tabularum 1523–1647*. (Somlyai) 62v. — Hasonló beszámoló olvasható a *Chronica seu origo fratrum*ban fol. 72v — FRIDRICH 18. — MAJLÁTH BÉLA: *A szakolcai ferenczrendi könyvtár XVII. századi történetéhez*. Magyar Könyvszemle, 1882. 296. — Karácsonyi munkájában 1536 áll (de ez valószínű, hogy elírás/félrenyomatás, hiszen az általa használt források mindegyikében 1535 szerepel): KARÁCSONYI II. 1924. 155. p.

30 *Chronica seu origo Fratrum*, fol. 77.

31 „Zakol. Iterum a f(rat)ribus occupata. Guar(dianus) Fran(ciscus) de Barilla.” *Chronica seu origo Fratrum*, fol. 54. margó. — VINCENTIUS BLAHÓ–VINCENTIUS VEREBÉLYI: *Annales Provinciae SS. Salvatoris II. 1440–1898. fol. 70v*. Az 1561-es eseményeknél: „Anno 1561 Celebratum est Cap(itu)l(u)m Pro(vincia)le in Con(ven)tu Lyptouiensi in quo eligr. in Ministrum Pro(uincia)lem P. Emericus de Thuis 10. Junij iam quinto. Hoc anno induerat ibidem Fr. Dionysius de Sauoly Laicus Senex, qui potquam multis annis mansisset in Con(ven)tu Sacolczensi. Sacristianus et Portarius ibidem obdormiuit in D(omi)no Anno 1613.” fol. 70. — KOŠIK 1996. 20: 1561. (Košik adatai, leírásai lényegében teljesen meg egyeznek Šatekével.) — KARÁCSONYI I. 1923. 421: 1561.

32 Uo.

33 KARÁCSONYI II. 1924. 155. — Valószínűleg nem véletlen, hogy Franciscus de Barilla ment Szakolcára, ugyanis állítólag csak ő tudott szlovákul. GAJDOŠ 35.

34 GAJDOŠ 36.

1605-ben a barátoknak még kétszer kellett elhagyniuk egy rövid időre a rendházat. Többen a szomszédos településekre (pl. a hradistyei kolostorba, a ciszterciek rendházába, a morvaországi Velehradba) és országokba (pl. Lengyelországba) menekültek. Először Bocskai hadai dúlták fel a várost³⁵ (Galgóc és Nyitra után), majd a császáriak fosztogattak.³⁶ A barátok az egyházi kellékek és az akkor már valószínűleg jelentős könyvtár egy részét újra elmenekítették, és nagyjából a közelben fekvő hradistyei kolostorban rejtették el.³⁷ A német katonák sok felszerelést, liturgikus tárgyat (köztük könyveket) elégettek, összetéptek vagy elvittek. A katonák – akik Somlyai Mihály szerint szinte mindannyian bohémiai, sziléziai és morvaországi eretnekek voltak – kegyetlenségéhez tartozott, hogy ferenceseket is felkoncoltak. Ezek védelmére katonatársaikkal szemben néhány lengyel katona kelt.³⁸ Váradi János atyát pl. szinte teljesen lemeztelenítették, pendelyre (combkötőre) vetköztették, kezét hátrakötötték, s úgy lökdösték ki a városra kívülre. Kezeiről a kötelet végül egy lengyel ezredes vágta le.³⁹

A szakolcai kolostor elnéptelenedése (leszámítva azt, hogy az elhagyott kolostorban a német katonák asszonyokkal hálaltak – Somlyai beszámolója szerint)⁴⁰ azt jelentette, hogy a királyi Magyarországon a szalvatoriánusoknak nem maradt kolostoruk, hiszen Gyöngös és Szeged a Hódoltságban, Csíksomlyó pedig Erdélyben helyezkedett el.

35 Homonnai Drugeth Bálint is ír naplójában a szakolcai eseményekről: *Bocskai kíséretében a Rákosmezőn: emlékiratok és iratok Bocskai István fejedelem és Lalla Mehmed nagyvezír találkozójáról 1605. november 11.* Közreadja CSONKA FERENC és SZAKÁLY FERENC. Budapest: Európa, 1988. 104. (Bibliotheca Historica)

36 *Liber Tabularum 1523–1647.* 62v: „Anno aut 1605 temp(or)e Boczkaiana rebellionis qn. Imp(er)atoris Rudolphi milites expugnauerunt Ci(vi)t(a)tem per Germanos milites o(mn)ia illis ablata sunt, tam ex sup(er)iori quam inferiori Sacrista illorum [...]”

37 *Chronica seu origo Fratrum*, fol. 81.: „...et iterum eodem Anno milites Imp(er)atoris Rudolphi expugnarunt Civit(a)tem Zakolczen(sis) et totam deuastarunt et f(rat)res ex Monasterio eiecerunt O(mn)ibus Libris et alijs supellectilibus destructis et [...] fuit Con(ven)tus uacuu plusquam per Annum f(rat)res confugerunt ad nouiter receptum Conuentum Hradiscensem qui erat antea 60 Annis uacuu in tota aut Ci(vi)t(a)te uix erant 10. homines Catholici quamuis habuerunt Cathol(icum) Plebanum.” – A császáriak dúlásáról a jezsuiták jelentéseiben is olvashatunk: *Jezsuita okmánytár. I/1–2. Erdélyt és Magyarországot érintő iratok 1601–1606.* Sajtó alá. rend. BALÁZS MIHÁLY, KRUPPA TAMÁS, LÁZÁR ISTVÁN DÁVID, LUKÁCS LÁSZLÓ. Szeged: JATE Régi Magyar Irodalom Tanszék, 1995. (Adattár 34.) 346. levél 456. p.: „Patres e divi Francisci familia ex oppidis Galgotio et Szakolcza eieci, omnes passim viri ecclesiastici terrore furoris huiusque calviniani relicta patria, pars in Polonia, pars Moraviam, Austriam, Styriam aliaque loca tutiora, qua cuique commodum ac proximum erat, dilapsi.”

38 *Liber Tabularum 1523–1647.* 157r–v: „Iterum Anno 1605 insurrectione Ungarorum facta contra Rudolphum Imperatorem occupantibus Ungaris Ci(ui)t(a)tem Germanis aut expugnantibus septem f(rat)res manebant in Con(ven)tu. Germani o(mn)ia. Supellectilia praedarunt multa Gradualia Antiphonalia, Psalteria in membrana antiqua manuscripta. Combusserunt consciderunt partim abstulerunt. F(rat)res etiam fuissent mactati. ab iisdem missi milites Poloni quidam Breztoczki no(m)i(n)e. f(rat)res eduxicet(?) et defendisset.”

39 *Liber Tabularum 1523–1647.* 162: „Item anno 1605 in Conuentu Sacolczeni cum ab haidonibus Ungaris Boczikiaianis recepissent Ciuit(a)tem Milites Germani Rudolphi Imperatoris Spoliata tota Ciuitatis et etiam Conuentu. F(rat)res ualde uexarunt et mactassent etiam quia erant fere o(mn)es haeretici Bohemi, Silesitae, Morauia quendam P(at)rem F(at)rem Joannem de Varad in Ordine bene meritum(?) et Con(ven)tus Praesidentem, totaliter denudarunt usque ad femorale et sic nudum ligatis ad tergum manibus percutientes(?) duxerunt extra Ciuitatem quem uidens quidam Colonellus liberauit de manibus eorum.” – ŠATEK 1946. 37.

40 *Liber Tabularum 1523–1647.* 157. „Germani milites cum mulieribus mambant [dormiebant] intus.”

Újlaki Imre provinciális egyik legfőbb feladatának azt tekintette, hogy visszaszerezze a szakolcai kolostor mellett a galgócit, a székyudvarhelyit és a gyulafehérvárit. Az elűzött rendtagok megpróbálták visszamenni Szakolcára. Különösen bíztak Franciscus Dietrichstein kardinálisban,⁴¹ aki akkor Szakolcán lakott. Távozása után azonban a lutheránus Lobkovic Poppel báró nem engedte be őket sem a kolostorba, sem a város területére. A ferencesek hiába kérték a kardinálist, hogy segítsen nekik. A báró nem engedett, nekik pedig el kellett menniük a városból.⁴² Újlaki Imre 1606. december elején ismét levelet írt Dietrichsteinnek. Próbálta minél hamarabb lezárni ezt az ügyet, hiszen közeledett a tél, a szerzeteseknek pedig szinte semmilyen ruhájuk nem volt. Már másfél éve élnek száműzetésben, írja Újlaki, egyesek a hradišteyi kolostorban, mások pártfogóiknál. Ismét kéri, hogy adassa vissza nekik a rendházat. A szakolcai kolostort azonban csak 1607. június végén sikerült visszakapni, amikor Bocskai István meghalt, „s a morva főurak megbizonyosodhattak a béke állandó voltáról”.⁴³

Ezen események után a lassú gyarapodás évei, évtizedei következtek, melyet sem a további 17. századi, sem a 18. század eleji katonai események nem tudtak igazán visszavetni, megszakítani. A szakolcai rendház továbbra is a rend egyik legfontosabb kolostora maradt. A kolostor lakóinak létszáma fokozatosan növekedett.

1619-től, a Bethlen Gábor-féle hadjárat Szakolca környéki katonai támadásainak idején sokat szenvedett a kolostor.⁴⁴ Először az erdélyi fejedelem, majd a császár katonái is megszállták a várost. A nikolsburgi békekötésig Bethlennek Szakolcán volt a főhadiszállása (1621. december–1622. január). A békekötés értelmében Bethlen átadta a várost a császárnak, hamarosan azonban megint katonák vonultak be Szakolcára. 1623. október 23-án, a császári csapatok kivonulása után, a város ismét Bethlen Gáboré. A ferencesek a morvaországi Hodonínba menekültek. 1626-ban folytatódott a háború, karácsony előtt egy héttel Wallenstein hadai vonultak át a siralmas állapotban lévő Szakolcán.⁴⁵

Húsz év sem telt el a Bethlen Gábor vezette hadjárat után, újabb támadásoktól kellett tartani, hiszen 1643-ban a svéd csapatok eljutottak Brünnig. 1644-ben Puchaim császári ezredes vezetett hadat Szakolcáról I. Rákóczi György ellen, augusztusban Rákóczi csapatai vonultak be Galgócra és Szakolcára. 1645 áprilisában járványos betegségben szenvedő svéd katonák érkeztek a városba. Augusztustól decemberig ötezer ember halt meg, a kolostor lakói közül pedig tizenkét barát. A rendház épülete is nagy károkat

41 Franciscus Dietrichstein (Madrid, 1570 – Brünn, 1636): herceg, olmüci érsek-bíboros. A morvaországi protestánsok harcos ellenfele. Mikor Bocskai hadai (1605) Morvaország határára értek, Dietrichstein lovashada élén elfoglalta Szakolcát. Később Morvaország helytartója, ahol erőszakos térítéseiről híresült el. Részt vett Nikolsburgban a császár és Bethlen Gábor között kötött békétárgyalásokon. Birodalmi herceg, Protector Germaniae, majd osztrák császári helytartó. Gazdag nikolsburgi könyvtára részben a harminc éves háborúban pusztult el, részben pedig a svédek vitték el. Ma egy része Svédországban található meg.

42 *Annotationes de rebus antiquis*. Karácsonyi jegyzete szerint (1923. 434.) az irat a csíksomlyói kolostorban volt, de sajnos, Muckenhaupt Erzsébet tájékoztatása szerint, jelenleg nincs meg.

43 Uo. – KARÁCSONYI I. 1923. 433–435.

44 „Bethlen Gábor krónikásai” is többször említik Szakolcát, ottani táborozásaikat: KRAUSS GYÖRGY: *Erdélyi krónika; Thurzó Szaniszló naplója a II. Ferdinánd és Bethlen Gábor közti fegyverszüneti tárgyalásokról*. In: *Bethlen Gábor krónikásai*. Budapest: Gondolat, 1980. 150, 239, 245, 249. (Bibliotheca Historica)

45 ŠATEK 1946. 40–41. – Skalica, Mestský archiv 8, 362, 547, 661, 620, 621, 685, 686. (Jozef Šatek jegyzetei.)

szenvedett, hiszen a csatározások következtében részben leégett. A javításokat több évig végezték. A várossal való elszámolásban kapunk erre vonatkozóan adatokat: 1648-ban a kolostor 19 ezer téglát kapott, 1652-ben téglát és meszet, 1653-ban egy hordó meszet és háromezer téglát, 1654-ben húsz hordó meszet és háromezer téglát, 1655-ben kilenc hordó meszet és kétezer téglát, 1656-ban pedig hatezer téglát.⁴⁶

Szokolca földrajzi elhelyezkedéséből adódott, hogy nemcsak magyar, hanem szlovák nemzetiségű ferencesek is szolgáltak a kolostorban. A provincia felső vezetésében az ellentétek a 17. század közepétől egyre erősebbek lettek. 1653 óta hol magyar, hol szlovák nemzetiségű volt a provinciális, amit az 1665-ös közgyűlésen szóvá is tettek, s a béke és a nyugalom érdekében ezt meg akarták szüntetni: „...többé ne tekintsék a vért, vagy származást, hanem a választandók életét, erkölcsét és kormányzati okosságát. Ennélfogva akár magyar, akár tót, akár cseh, akár német, akár dalmát, vagy akármiféle más nemzetiségű legyen is az alkalmas, de különben a rendtartományba tartozó férfú, azonban életére, erkölcsére, okosságra nézve kiváló, azt kell a választásra előterjeszteni és megválasztani. A provinciális mellett azonban az ör mindig más nemzetiségű legyen, a kormánysegédek közül pedig eddigi szokás szerint kettő az egyik, kettő a másik nemzetiségből választassék.”⁴⁷

A városban a jezsuita rend is le akart telepedni. Turkovics György atya 1649 előtt Weselényi Miklóst küldte Szokolcára, hogy nézzen körül, milyen lehetőségek vannak számukra.⁴⁸ Ekkor még nem tudott megegyezni a város vezetésével, erre majd csak 1659-ben került sor. 1659. június 13-án a magisztrátus szavazással döntött, s engedélyezte a jezsuitáknak a letelepedést. Kikötötték, hogy ne okozzanak kárt ittlétükkal, és ne vegyenek el földterületeket a város határain túl. A tiltás az erdőkre, a ligetekre, a szőlőkre, a legelőkre, a halastavakra, a malmokra is vonatkozott, minderről biztosítékot is kértek tőlük. 1659. december 31-én a szenátus minden tagja bejegyeztetett abba, hogy átadják a jezsuitáknak a megállapodást. Az okiratban a város bírása és Szokolca szabad királyi város vezetősége megerősítette, hogy Sztankovics János és Kubica Vencel atyák kérésére a város megengedi a jezsuiták letelepedését, amint ezt már június 13-án megszavazták. A jezsuitáknak egy másolatot is adtak az 1660. január 1-jén kelt okirattól.⁴⁹

1661–1663 között a török ellen induló német csapatok ismét átvonultak Szokolcán.

A Thököly-felkelés eseményei sem hagyták érintetlenül a várost: a Morvaországból érkező császári seregek vonultak be. A ferenceseknek több kellemetlenségük is volt, melyek közül az egyik legnagyobb az, hogy Leonard Ondrejkovics gvardiánnak felróták, hogy a barátok a felkelőkkel szimpatizáltak.⁵⁰

A ferences renden belül – a mariánusok, a szalvatoriánusok, a ladislaiták és a bosnyákok között – a 17. század második felében is napirenden voltak az egyes kolostorok hovatartozásáról és a kolostorépítésekről szóló viták. 1689-ben Antonius Lazari (Lázárffi)⁵¹

46 ŠATEK 1946. 40–41. – Skalica, Mestský archív 21, 21. I. 1597. (Jozef Šatek jegyzetei.)

47 KARÁCSONYI I. 1923. 466. (nem adta meg a forrását.)

48 ŠATEK 1946. 106. – Lukács László adatai szerint csak 1662-től létezett Szokolcán rezidencia: Szokolczensis Residentia: P. Matthaeus Padiela superior, P. Daniel Mitis professor scholarum, P. Wenceslaus Kubiey concionator: LUKÁCS LÁSZLÓ S. I.: *Catalogi Personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I. III. (1641–1665)*. Romae: Institutionum Historicum S. I., 1990. 720.

49 ŠATEK 1946. 107.

50 Uo. 100.

teljhatalmú biztos Galgócrá hívta össze a felek képviselőit. Az összejövetel legfontosabb eredménye a *Decretum Lazarianum* volt: a határozat kimondja, hogy a határvonalat Szakolca, Nyitra és Vác irányában vonják meg, s az ettől délre eső kolostorok a mariánusoké, az északra és keletre esők pedig a szalvatoriánusoké. A döntés értelmében a szalvatoriánusoknak át kellett adniuk Sümegyet, Veszprémet és Pestet, a mariánusoknak pedig a pruszkai és a beckői rendházat. A szalvatoriánusok kényszere-detten, de aláírták a határozatot. Körülbelül két hónap múlva azonban, miután átadták a sümegi kolostort, mégis megfellebbezték a döntést, amit azonban mind Szelepcsényi György (1689), mind az uralkodók, I. Lipót (1690), majd III. Károly (1716), megerősítet-tek.⁵²

A 18. században tovább folytatódott a gyarapodás, de a megpróbáltatásokból is kiju-tott a szakolcai ferenceseknek. 1729-ben leégett a város a rendházzal együtt, amely 1757-re kapta meg a ma is látható formáját.

A SZAKOLCAI FERENCESEK A SZÁMOK TÜKRÉBEN

Karácsonyi János rendtörténete második könyvének harmadik szakaszát (A salva-toriánus ferenczrendűek története 1517-től 1605-ig) a következő mondatokkal kezdi: „E nyolczvannyolcz évnvi időszak a nagy gyümölcsözés időszakának indult és e helyett lett a gyász, a hanyatlás, a külső és belső pusztulás időszaka. 70 kolostorban legalább 1500 szerzetes testvér fogadta örömmel hírét annak, hogy az ő felfogásuk győzött s hogy az ingatlanos magyar ferenczrendűek is teljesen elfogadták a szent szegénységet nem csu-pán személyeikre, hanem házaikra nézve is. Kilenczven év mulva pedig mindössze öt omladozó, rossz kolostorban mindössze harmincz szerzetes éldegélt rettegve a külső és belső ellenségtől.”⁵³

A már említett 1475-ös szerémújlaki közgyűlésről fennmaradt összeírás nem tartal-mazza a rendházak tagjainak neveit, csak a kolostorok és a ferencesek összesített szám-adatait.

1523-ban még mindig 10 őrség volt, ahogyan 1475-ben felosztották a magyarországi szalvatoriánus rendtartományt. A barátok létszáma ekkor 1472 fő volt:⁵⁴

	őrség neve	rendtagok száma
1.	Custodia Strigoniensis, habuit F(rat)res	225
2.	Custodia Vylak, habuit F(rat)res	120
3.	Custodia Transilvaniae, h(ab)uit F(rat)res	218
4.	Custodia Jeneo, h(ab)uit F(rat)res	145
5.	Custodia Ozorae, h(ab)uit F(rat)res	165
6.	Custodia Baniae, h(ab)uit F(rat)res	116

51 Volt krajnai provinciális.

52 KARÁCSONYI I. 1923. 496–497.

53 KARÁCSONYI I. 1923. 377.

54 *Liber Tabularum 1523–1647*. fol. 40v – *Chronica seu origo Fratrum*, fol. 62v. – A számadatok Fáy Zoltán szerint valószínűleg csak a felszentelt papok számát jelentik.

7.	Custodia Patak, h(ab)uit F(rat)res	98
8.	Custodia Sclauoniae, h(ab)uit F(rat)res	153
9.	Custodia S. Spiritus, h(ab)uit F(rat)res	150
10.	Custodia Szetsien, h(ab)uit F(rat)res	82
	Summa F(rat)rum	1472

A szécsényi őrség, amelybe Szakolca is tartozott, a barátok létszámát tekintve nem volt sem a legnagyobb, sem a legjelentősebb. Idővel azonban a számok változtak. Az őrségek átalakultak, számuk fogyott, s mire már csak négy kolostor volt a magyarországi szalvatoriánus provinciában, gyakorlatilag már nem is léteztek.

Az 1531-es nagyváradai közgyűlés jegyzőkönyve az első ismert, fennmaradt jegyzőkönyv.⁵⁵ Ebben az évben csak nyolc őrség (az esztergomi, az erdélyi, a bányai, az ozorai, a pataki, a szlavóniai, a szentléleki és a szécsényi) létezett, s az őrségekben lévő gvárdiánok nevei vannak összeírva.⁵⁶ A fráterek számát nem ismerjük.

1533 azért lenne fontos a számunkra, mert ebből az évből olyan összeírások is ránk maradtak, amelyekben nemcsak az őrségek (az esztergomi, az erdélyi, a jenői, a bányai, az ozorai, a pataki, a szlavóniai, a szentléleki és a szécsényi), s az azokban szolgáló gvárdiánok nevei vannak összeírva, hanem az egyes rendházakban lakó ferenceseké is (Numerus fratrum Prouinciae S. Saluatoris sub hoc Capitulo). Így arra vonatkozóan is van adatunk, hogy a magyarországi szalvatoriánus provinciában és az egyes őrségekben hányan teljesítettek szolgálatot. Sajnos azonban két őrség, a pataki és a szécsényi (amelybe a szakolcai kolostor is tartozott) jegyzőkönyve nem maradt fenn.⁵⁷

1535-ben újra összeírták a kolostorokban élőket, s a számok már egyértelműen a fogyást, a hanyatlást mutatják.⁵⁸

	őrség neve	kolostorok száma	rendtagok száma
1.	Custodia Strigoniensis, habuit F(rat)res	6	104
2.	Custodia Vylak, habuit F(rat)res	nincs adat	nincs adat
3.	Custodia Transilvaniae, h(ab)uit F(rat)res	10	187
4.	Custodia Jeneo, h(ab)uit F(rat)res	7	134
5.	Custodia Ozorae, h(ab)uit F(rat)res	4	66
6.	Custodia Baniae, h(ab)uit F(rat)res	5	88
7.	Custodia Patak, h(ab)uit F(rat)res	nincs adat	elveszett

55 „In Nomine D(omi)ni Amen. Incipiunt quaedam annotationes. In Prouintia Hungariae S. Salvat. ab Anno 1531 in Capitulis qui Officiales electi et in quolibet Conuentu quot F(rat)res extitere. Hoc Anno fuit Cap(itu)l(u)m Varadini, quis fuit electus Minister Videre licebit folio 50. De Caeteris Officialibus infra uidebis hoc ordine. Ad Cap(itu)l(u)m G(e)n(era)li Custos Custodum V. P. F. Nicol. De Brosyaco C. Strigonien(sis). Item Discretus Prouin(ciae) Fr. Benedictus de Asszonfalua deputatur, qui et Scriba R. P. Ministri.”

56 *Chronica seu origo Fratrum*, 63r–64r.

57 Uo. 64r–72r. — „A pataki és a szécsényi kusztódiák hiányoznak. G. Kaizer Nándor.” 72r.

58 *Chronica seu origo Fratrum*, fol. 72v.

8.	Custodia Sclauoniae, h(ab)uit F(rat)res	8	113
9.	Custodia S. Spiritus, h(ab)uit F(rat)res	6	81
10.	Custodia Szetsien, h(ab)uit F(rat)res	nincs adat	elveszett
	Summa fratrum		773

1544-ben 491 főről tudunk, s ez a szám az 1523-as adatoknak csak az egyharmada.

Somlyai Mihály krónikája szerint a következő években is a ferencesek számának fokozatos csökkenését láthatjuk. 1579-ben már nem is léteztek kusztdiák, annyira kevés rendház maradt. 1581-től kezdve a 16. század legvégéig csak négy kolostor jelentette a magyarországi szalvatoriánus ferences rendtartományt: Gyöngyös, Szeged, Szakolca és Csíksomlyó. A 17. század legelejétől indult meg az újjáéledés, amikor Hradistye, Galgóc, Szécsény, majd a többi rendház is újra benépesült.

1561-ben öt kusztdia volt tizenegy rendházzal:

Custodia Strigoniensis: Gyöngyös, Berény, Szeged, prédikátor Egerben

Custodia Transylvaniae: Bákó, Csík

Custodia Bánya: Báthor

Custodia S. Spiritus: Tárnok, Ormosd, Remetincz

Custodia Szécsény: Galgóc, Liptó

1563-ban 109 tagja volt a rendtartománynak, s a szakolcai kolostorban volt a legtöbb ferences barát, 20 fő. A többi kolostorban élők száma: Bákóban 4, Csíksomlyón 8, Galgócon 6, Gyöngyösön 15, Jászberényben 18, Medgyesallyán 4, Nyírbátorban 4, Okolicsnán 10, Ormosdon 5, Remetincen 4, Szegeden 6, Tárnokon 5 fő tartózkodott.⁵⁹

1565: négy kusztdia kilenc rendházzal:

Custodia Strigoniensis: Gyöngyös, Berény, Szeged

Custodia Transylvaniae: Csík

Custodia S. Spiritus: Tárnok, Ormosd

Custodia Szécsény: Galgóc, Liptó, Szakolca: 11 tanuló fráter

1570: három kusztdia hét rendházzal:

Custodia Strigoniensis: Gyöngyös, Szeged, prédikátor Egerben

Custodia Szécsény: Liptó, Szakolca, Galgóc

Custodia Transylvaniae: Csík, Bákó

1572: három kusztdia hat rendházzal:

Custodia Strigoniensis: Gyöngyös, Szeged

Custodia Transylvaniae: Csík, Bákó, prédikátor Váradon

Szécsény: Szakolca, Galgóc

⁵⁹ KARÁCSONYI I. 1923. 420.

Numerus Fr(atr)um Prouinciae hac reuolutione
Gyöngyös: 24, Szeged 6, Csík 7 + 1 novícius, Bákó 3, Szakolca 9, Galgóc 6 fő + a provinciális
Num. 57.

1574: 3 kusztódia öt rendházzal:
Custodia Strigoniensis: Gyöngyös, Szeged
Custodia Transylvaniae: Csík
Custodia Szécsény: Szakolca, Galgóc

1579: már nem is léteztek kusztódiák:⁶⁰
Szakolca, Gyöngyös, Gyula, Csík, prédikátor Váradon

1581: négy rendház:
Gyöngyös, Szeged, Szakolca, Csík

1583: négy rendház:
Gyöngyös, Szeged, Szakolca, Csík

1586: négy rendház:
Gyöngyös, Szeged, Szakolca, Csík
P. Venceslaus Szakolcensis ad Chyk deputatur

1589: négy rendház:
Gyöngyös, Szeged, Szakolca, Csík

1592: négy rendház:
Gyöngyös, Szeged, Szakolca, Csík

1599: négy rendház:
Gyöngyös, Szeged, Szakolca, Csík

1602: a rendházak száma immár öt, s ettől az évtől kezdve fokozatosan emelkedett a rendtagok száma is:

Numerus fratrum sub Anno 1602 usque ad Annum 1605
Gyöngyös 14, Szeged 3, Csík 5, Hadad 5, Szakolca 9
Summa totius Proui(nci)a 36

1605
Gyöngyös, Szeged, Karánsebes, Galgóc, Csík, Szakolca

⁶⁰ *Chronica seu origo Fratrum* 79r: 1576-tól már csak négy rendházban élnek ferencesek, hiszen adatai szerint ebben az évben vesztették el Galgócot.

1608: a rendházak mellett már rezidenciák is működtek:
Gyöngyös 12, Csík 4, Szakolca 14, Szeged 4, Hradistye 6,
Residentia: Szécsény 3, Fülek 2, Bákó
Numerus fratrum Prouinciae 42

1612
Hradistye, Szakolca, Szécsény, Gyöngyös, Szeged
Rezidencia: Fülek, Gyarmat(?)

1613
Gyöngyös, Szeged, Szécsény, Szakolca, Hradistye, Fülek, Csík

1616
Szakolca, Hradistye, Szécsény, Gyöngyös, Szeged, Csík
Fülekiensis Presidens Pr. [...]

1622
Gyöngyös, Szakolca, Hradistye, Szécsény, Szeged, Csík,
De loco Fülekiensi [...]
Numerus Fratrum Prouinciae sub hoc Cap(itu)lo
Szakolca 10, 1 provinciális, + egyéb kolostorok lakói: 46, összesen: 57

1626
Szakolca, Gyöngyös, Hradistye, Szécsény, Szeged, Csík

1628-ban a magyarországi szalvatoriánus rendtartománynak hét kolostora volt: a gyöngyösi (26 fráter, 8 novícius), a szakolcai (16 fráter, 4 novícius), a szécsényi, a szegedi (6 fráter), a csíksomlyói, a hradistyei (8 fráter) és a füleki.⁶¹ A következő években, évtizedekben pedig tovább nőtt a rendtartomány kolostorainak és rendtagjainak a száma, s a szakolcai rendház a tabulák adatai szerint továbbra is a legjelentősebbek közé tartozott.

*Káptalanok Szakolcán*⁶²

A rend vezetői a rendi előírásoknak megfelelően háromévenként gyűltek össze (capitulum generale), hogy megválasszák az új tisztviselőket, s áttekintsék az aktuális helyzetet, a tennivalókat.⁶³ A káptalan időpontját az utolsó tanácskozáson állapították meg. 1535-ben Gyöngyösön döntöttek arról, hogy a jövőben nem télen, hanem vagy Pünkösdkor, vagy nyáron rendezzék meg az összejöveteleket.⁶⁴

61 WADDING. LUCAS: *Annales Minorum seu trium Ordinum a S. Francisco institutorum, ab anno 1541 continuati a pluribus viris eruditiss.* Tom. XVII. Ed. 3a. Quaracchi, 1934.

62 Lásd az 1. számú mellékletet.

63 KOLLÁNYI FERENC: *Magyar ferenczrendiek a XVI. század első felében.* Századok, 1898. 511–518. – KARÁCSONYI I. 1923. 423, 430–532.

64 *Gyöngyösi-kódex (ferences krónika).* Acta capituli 1535, 1542. – Kollányi Ferenc jegyzetei.

A közgyűlések legfontosabb forrásai az ún. tabulák vagy jegyzőkönyvek, melyekben össze vannak írva a magyarországi szalvatoriánus ferencesek közgyűlései. Ezt mindig megelőzte egy vizitáció, amelyet a rendfőnök (minister generalis) rendelt el. „Tabula a középkori latinságban azt a fatáblát is jelentette, melyet a szerzetesek a klastromokban a falra akasztottak s hogy mindenkinek szemébe tűnjék, arra irták a heti szolgálattevők neveit s a heti teendők, tudnivalók stb. sorozatát. És e Tabula elnevezés akkor is megmaradt, mikor már nemcsak fatáblára írták fel a hirdetéseket, hanem papírosra és arról olvasták fel.”⁶⁵

A káptalanok több napig tartottak. A vendégek csütörtökön (ünnap előtt) érkeztek meg, de csak szombaton kezdték meg az érdemi munkát, ekkor választották meg nyilvános szavazással az új tartományfőnököt. Elintézték a különböző kérelmeket, megbeszélték a jelentéseket, panaszokat, a vizitátorok beszámoltak munkájukról, végül az új tisztségviselőket is megválasztották.⁶⁶ Miután a jegyzőkönyv elkészült, melyet aláírt a tartományfőnök, a tartományi őr, a négy tanácsos és a rendfőnöki megbízott, lepecsételték és elküldték Rómába, ahol a rendfőnök jóváhagyta. A jegyzőkönyveket több példányban lemásolták, s a példányokat elküldték a rendházakba. „A káptalanok közötti időszakban a tartomány fontosabb ügyeit a tanácsosok gyűlése (congressus definitorii provincialis vagy congregatio intermedia) intézte.” Ez a gyűlés bonyolította le az időközi személyi változásokat, s joga volt arra, hogy a következő közgyűlésig érvényes határozatokat hozzon. Ezen határozatokat is összeírták a ferencesek névsorával együtt, s az ezekről készült másolatokat szintén elküldték a többi rendháznak.⁶⁷

A közgyűlések leírásakor megadják a pontos időt és helyet, megnevezik a provincia legfőbb vezetőit – a régeiket és az újonnan megválasztottakat –, majd számba veszik az őrségeket, a rendházakat, s az azokban élő gyárdiánt és rendtagokat (klerikusok, laikusok, novíciusok, az iskola tanulói és a segítők). Végül felsorolják a hivatalos rendelkezéseket.

A szakolcai ferences rendház jelentőségét többek között az is jelezte, hogy a 17. században a rendszeres káptalanok, a kisgyűlések és a kormánytanácsosi gyűlések nagy részét itt tartották meg, 1576–1696 között harmincegyszer. Ilyen nagy számban csak Gyöngyösön gyűltek össze a barátok. Gyöngyös sokszor azért is volt előnyösebb helyzetben, mert a két legtávolabbi területről idejövőknek, a szakolcaiaknak és a csíkiaknak félúton volt a hódoltságai ferences központ – annak ellenére is, hogy mindkét oldal felől át kellett menni a törökök által megszállt területeken. Az 1579–1616 között eltelt harminchét évben azonban egyetlen káptalant sem tartottak Szakolcán. Ennek több oka volt: ebben az időszakban, s különösen a 17. század elején több nagy támadás is érte a várost (pl. Bocskai-hadainak pusztításai), s egy rövid időre a szakolcai kolostorból is el kellett menekülniük a ferenceseknek; továbbá 1581 óta már csak négy rendháza volt a magyarországi szalvatoriánus rendtartománynak (Gyöngyös, Szeged, Szakolca, Csík-

65 *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából*. Szerk. BUNYITAI VINCE, RAPAICS RAJMUND, KARÁCSONYI JÁNOS. II. köt. Budapest, 1904. 462. (A továbbiakban: *Egyháztörténeti emlékek II.*) – FÁY ZOLTÁN: *Egy kevésbé ismert forráscsoport. A ferencesek hódoltsághori történetéhez: szalvatoriánus tabulák a XVII. századból*. In: *A ferences lelkiesség ...* 2005. 195. (A továbbiakban: FÁY 2005.)

66 KOLLÁNYI 1898, 517–518.

67 *Egyháztörténeti emlékek ... II.* 462. – FÁY 2005. 195–198. – MOLNÁR ANTAL: *Püspökök, barátok, parasztok: Fejezetek a szegedi ferencesek török kori történetéből*. Budapest: METEM, 2003. 74–75. (METEM-könyvek 41.) (A továbbiakban: MOLNÁR 2003.)

somlyó), s ez a négy rendház az ország négy különböző pontján helyezkedett el. Ezen kívül ott volt a közelben Galgóc is, amely a tabulák adatai szerint szintén a jelentősebb kolostorok közé tartozott; s mégis csak Gyöngyös volt a rendtartomány központja.

Szakolca fontosságát továbbá az is mutatja, hogy 1567-től többször is itt lakott a tartományfőnök is. Ebben az évben a fővizitátor, Michael Alvarez meglátogatta Magyarországot. A ferencesek Gyöngyösre tervezték a közgyűlést, ahol Alvarez elnökölt volna. Ő azonban nem mert elmenni a török hódoltságba, ezért az ülést Szakolcára hívatta össze.

1563-ban, miután a ferences barátok visszaköltöztek Szakolcára, ez egyre fontosabb központ lett a rend magyarországi életében, „s mert bár szélről feküdt, de mégis legbiztosabb volt a török támadástól s itt lehetett legjobban tanulni, a keresztény államok eseményeiről értesülni s a nyugati kereszténységgel összeköttetésbe lenni”.⁶⁸

*Ferences iskola Szakolcán*⁶⁹

A rend pontosan szabályozta a ferences rendtagok tanulmányait, azok helyét, menetét, a tananyagot. A növendékeknek a noviciátus, a szerzetesi próbaév után ún. bevezető stúdiumokat kellett elvégezniük, majd következett a kétéves filozófiai (*studia naturalium* vagy *studia physicae*) oktatás. Erről az 1370-ben megtartott nápolyi közgyűlésen határoztak. A bölcseletet négyéves teológiai tanulmány követte.⁷⁰

A szerzetesnevelés és a tanulmányi rendszer kiépítése a tridenti zsinat és a pápai utasítások – főképpen a VIII. Orbán pápa által jóváhagyott rendi alkotmány (*Constitutiones Urbanae*) – szellemében mind a szerzetesi fegyelem, mind a szellemi élet számára szilárd alapokat teremtett.⁷¹ Ennek megfelelően jöttek létre a ferencesek oktatási intézményei is hazánkban. Magyarországon ferences tanügyi központnak Gyöngyös számított, mely „ferences főiskolájával és jezsuita gimnáziumával a török területen egyedülálló művelődési kínálatot biztosított”.⁷²

Biztosan létezett hittudományi iskola ezen kívül Sárospatakon is, mely 1537-ben jött létre a szerzetesek számára, az előadó Atyai Péter volt.⁷³ Az iskolát 1542-ben a gyulai kolostorba helyezték át, ahol az előadásokat ismét Atyai Péter tartotta.⁷⁴

Szakolcán, mint már említettük, tíz fővel hittudományi (hitszónoki) főiskola jött létre Csíki János gvárdiánátusa idején.⁷⁵ A tanulók Franciscus de Barillával érkeztek.⁷⁶

⁶⁸ KARÁCSONYI II. 1924. 155.

⁶⁹ Legutóbb PINTÉR MÁRIA ZSUZSANNA foglalta össze a ferences iskolák történetét, részben a korábbi szakirodalmak áttekintésével, de a 17. századi szakolcai oktatásról nem ír: *A magyarországi ferences rend középfokú iskolái a XVII–XVIII. században*. In: *A ferences lelkiség ...* 2005. 582–592.

⁷⁰ SZABÓ ELEK: *A ferences skolasztika tanulmányi élete*. Budapest, 1942. 19–38. – MOLNÁR ANTAL: *Mezőváros és katolicizmus: Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században*. Budapest: METEM, 2005. 171. (METEM-könyvek 49.) (A továbbiakban: MOLNÁR 2005.)

⁷¹ GALLA FERENC: *Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17–18. században*. Sajtó alá rend. FAZEKAS ISTVÁN. Budapest–Róma: Gondolat, 2005. 404 p. (Collectanea Vaticana Hungariae. Classis I, Vol. 2.) 51. (A továbbiakban: GALLA 2005.)

⁷² MOLNÁR 2005. 171.

⁷³ *Egyháztörténeti emlékek II.* 483–489. – KARÁCSONYI I. 1923. 398.

⁷⁴ KARÁCSONYI I. 1923. 402.

⁷⁵ KARÁCSONYI I. 1923. 421. – KOŠÍK 20. A szerzőnél Csíki helyett Csíhi János szerepel, ez félreolvasás.

Az iskola igazán jelentőssé majd a 17. században válik, s a gyöngyösi mellett a barátok egyik legfontosabb oktató műhelye lesz. 1565-ben újabb tizenegy növendék érkezett a Gyöngyösön megtartott közgyűlési határozat értelmében.⁷⁷

Az egyik legfontosabb tantárgy, amelynek a professzorok nagy figyelmet szenteltek, az apologetika volt, s ez a szemlélet átszötte a többi tárgy tanítását is.⁷⁸ Az igaz hit védelme, a vitatkozás az eretnekek és az új hit, a protestantizmus hirdetőivel, tették igazán fontossá ezt a tantárgyat. Szakolcán erre egy olyan kötet a bizonyíték, amelybe 1577–1579 között a tanuló vagy a professzor beírta az előadásokat.⁷⁹ Egy komoly bevezető után többek között a következő kérdések szerepelnek a hit védelmének általános szabályairól: a pápa tévedhetetlensége, a különböző zsinatok, a Szentlélek eredete, az egyház, a tízparancsolat, a megtisztulás, a szentek tisztelete, az angyali üdvözlés, az ember szabad akarata. A tanár figyelmezteti a hallgatókat, hogy soha nem szabad az ellenfelek szitkaihoz és sértegetéseihez lealacsonyodni. Felhívja a diákok figyelmét arra, hogy ne keljenek haragra és ne háborodjanak fel, ahogy az a tévhitet vallóknál és a hit-szegőknél szokott lenni.⁸⁰

Az 1581. évi közgyűlésen döntöttek arról, hogy megengedik a rendtagoknak, hogy elmehetnek más szerzetesrendek, „különösen pedig a jezsuita atyáknak iskoláiba”. Erre a provincia sorvadása miatt kényszerültek. Meg kellett ígérniük, hogy miután befejezték tanulmányaikat, felveszik a ferencesek ruháját és fogadalmat tesznek.⁸¹

1616-ban hozták meg azt a rendeletet, amely szerint középiskolát állítanak fel Gyöngyösön a magyarok, Szakolcán pedig a szlovákok részére,⁸² s a novíciusok magiszterét is kijelölték Casparus Nadasi személyében. Az iskolákba jelentkezők sokkal tanulatlannabbak voltak (még latinul sem igen tudtak), így tanulmányaikat nem kezdhették bölcséleti vagy hittudományi tanulmányokkal. 1622-ben indult meg az a „középiskolai” osztály Gyöngyösön, ahol olyan tanulmányokat folytathattak (humaniórák, retorika), amelyekre a teljes gimnáziumi képzésben nem részesült növendékeknek a bölcséleti tanulmányok megkezdése előtt szükség volt.⁸³ Azok a fiatalok, akik szülőhelyük közelében nem tudtak megfelelő képzést szerezni, ide jöhettek, hogy elsajátítsák az alapokat.

Az új életre kelő magyarországi ferences közösségben több, a rendi főelőjárótól házánkba küldött olasz szerzetes tanított és végzett hitterjesztő tevékenységet: Giovanni

76 KARÁCSONYI II. 1924. 155.

77 KARÁCSONYI I. 1923. 421.

78 KÜHM: *De votum religiosorum apologia apud controversistas OFM saec. XVI–XVII*. Roma, 1968.

79 A szakolcai kolostor könyvtárában: Signatura 2625. 1946-ban – tehát még a szerzetesrendek feloszlátása, könyveik elhurcolása előtt – még megvolt ez a kötet, amelynek nem ismerjük a címét.

80 ŠATEK 1946. 36. – Jozef ŠATEK: *Ukážka apologetiky zo XVI. storočia*. Duchovný pastier, roč. XXIII. 1942. 433–438.

81 Uo. 425. – Pl. Szentandrás (Csíki) István atya 1593 előtt Bécsben és Samborban (Lengyelország) tanult a jezsuitáknál. Erdélyi Múzeum, 1912. 55–59.

82 *Chronica seu origo Fratrum* fol. 83: „Loca Studiorum et Nouitiorum deputant Geongios pro Ungaris et Szakolcza pro Slauis.” – *Liber Tabularum 1523–1647*. 82: „Loca Studiorum et Nouitiorum deputantur Geongiosien pro Ungaris, Zakolczen pro Sclauis.” – KOŠÍK 1996. 20. – ŠATEK 1946. 38. – KARÁCSONYI I. 1923. 528; II. 1924. 156: az első kötetben 1616-ot, a másodikban 1610-et említ. Az iskolák működéséről Karácsonyinnál olvashatunk a legtöbbet, sajnos azonban nem adja meg forrásait. A szám- és a névadatokat a tabulákból tudjuk visszaellenőrizni, kiegészíteni.

83 MOLNÁR 2005. 171.

Battista da Terugia,⁸⁴ Ambrosius Galbiato, Antonius Galbiato és Fulgenzio da Jesi. A négy ferences közül Fulgenzio da Jesi emelkedett ki képzettségével, buzgalmával és jámborságával.⁸⁵ Magyarországon 1628 novemberében kezdték meg a „rendszeres bölcseleti oktatás”-t, mégpedig Szakolcán, miután megérkezett Fulgenzio atya.⁸⁶ Logikát tanított tíz növendéknek. Később Szécsényben találjuk, ahol az alгимnázium tárgyait (humaniora), logikát és hittudományt oktatott, majd megfordult Gyöngyösön is.

1642-ben érkezett meg Rómából Szakolcára az olasz Franciscus Scurcula, Csoma András és Szakolcai Bernardin társaságában.⁸⁷ Bölceletet és hittudományt tanított,⁸⁸ s Szakolcán maradván 1647-ben örnek is megválasztották. Scurcula után Lucas Lippai vette át a bölcelet oktatását.⁸⁹ Hamarosan egy újabb osztályt is létrehozta, a gyóntatók osztályát: itt erkölctant Nicolaus Mihalik (1659),⁹⁰ majd filozófiát Thomas Kyran tanított (1662).⁹¹

A rendtartomány képesítettnek tekintette azokat, akik megfelelő színvonalon végeztek el a hittudományi tanulmányokat: ők bölceleti vagy hittudományi előadók lehettek. 1647-ben egyszerre négy személyt is alkalmasnak minősítettek ilyen előadónak. 1659-ben több ír ferences érkezett Magyarországra, pl. Jacob Browne és Franciscus

84 Szécsényben bölceletet oktatott. 1635–1638 között tartományfőnök is volt. Egyetlen adatunk van arra, hogy járt Szakolcán: 1635-ben innen írt egy levelet Rómába. Képzett, de egyben erőszakos ember hírében állt. Két fő cél vezérelte: a rend felvirágoztatása és a hitlejlesztés. „Kemény kormányzásával és kíméletlen fellépésével elidegenítette magától magyar rendtársait.” GALLA 2005. 18. — A Hitlejlesztés Szent Kongregációjának írott levelei: *Litterae missionariorum de Hungaria et Transylvania (1572–1717)*. I. Ed. ISTVÁN GYÖRGY TÓTH. Roma–Budapest: Római Magyar Akadémia–METEM–MTA Történettudományi Intézete, 2002. Nr. 162, 201–202, 217. (Bibliotheca Academiae Hungariae — Roma. Fontes 4.) (A továbbiakban: *Litterae missionariorum I.*) — *Litterae missionariorum de Hungaria et Transylvania (1572–1717)*. II. Ed. ISTVÁN GYÖRGY TÓTH. Roma–Budapest: Római Magyar Akadémia–METEM–MTA Történettudományi Intézete, 2003. Nr. 264. (Bibliotheca Academiae Hungariae — Roma. Fontes 4.) (A továbbiakban: *Litterae missionariorum II.*) — *Missziós dokumentumok Magyarországról és a Hódoltságról. I. A Propaganda Fide kongregáció levéltárából I.* Gyűjt. és közread. SÁVAI JÁNOS PINTÉR GÁBOR közreműködésével és jegyzeteivel. Szeged, 1993. 514 p. (Documenta missionaria I/I.) passim. (A továbbiakban: SÁVAI 1993.)

85 GALLA 2005. 7. p. — Fulgenzio, a római rendtartomány tagja, „1628-ban érkezett hazánkba azzal a céllal, hogy mint az ifjú szerzetesi nemzedék nevelője és tanára meggyökereztesse a szalvatoriánusok közt a szigorított ferences fegyelmet a tridenti zsinat előírásai, az egyetemes rendi megújulás és az idők követelményei szellemében”. Idegen származása ellenére megválasztották az őt ideiglenesen befogadó provincia definitorává. Annyira szeretett Magyarországon lenni, hogy miután visszament rendtartományába, ahol tartományfőnökké választották, visszatért hazánkba: Uo. — GALLA FERENC: *Fulgenzio da Jesi ferences misszionárius vitája a böjtről a gyöngyösi jezsuitákkal*. Budapest, 1947. Klny. Regnum 1944–1946. — Gyöngyösi működéséről: MOLNÁR 2005. 148, 158. — Rómába, a Hitlejlesztés Szent Kongregációjának küldött levelei és végrendelete: *Litterae missionariorum I.* 2002. passim; *Litterae missionariorum II.* 2003. passim. — SÁVAI 1993. passim.

86 *Liber Tabularum 1531–1691*. 231.

87 Francesco della Scurcula (Franciscus a Scurcola Romanus) is a legjelentősebb ferences tanárok közé tartozott, aki huszonnégy évet élt Magyarországon. GALLA 2005. 23. — A tabulákban Sgurgula és Zgurgula névváltozat is szerepel: *Liber Tabularum 1523–1647*: 1644: Lector Ph(ilosoph)iae M. V. P. Franciscus Sgurgula Italus.

88 GALLA 2005. 23. 43. jegyzete szerint Scurcula 1649-ig tanított Szakolcán. A tabulák összeírásai ezt cáfolják. Vö.: *Liber Tabularum 1608–1699*. 1653: R(everen)dus Pr. Franciscus a’Sgurgula Lector.

89 Lásd a 2. számú mellékletet: Pr. Fr. Lucas Lippai Lector Ph(ilosoph)iae.

90 Uo.: Multum V. P. Fr. Nicolaus Michalik Lector Theologiae Moralis.

91 Uo.: V. P. F. Thomas Kyranus Hybernus Philosophiae Lector.

Cogllan,⁹² akik hittudományi tantárgyakat tanítottak. Újabb iskolákat is alapítottak, hogy aki akarja, hamarabb befejezhesse tanulmányait. Moralisnak nevezték, mert a fő tárgy a gyóntatáshoz nélkülözhetetlen erkölcsstudomány volt. Ettől kezdve a gyengébb képességű fiatalok moralis iskolákban tanulhattak, s a tehetségesebbek mehettek a hittudományi iskolákba. Az első moralis iskola 1659-ben jött létre Szakolcán, ahol ekkor Fr. Timotheus Lopasouczi és Fr. Michael Czuratoci(?) tanított.⁹³

Mindenképpen meg kell említeni a nagyszombati studium generálét is (1641). Annak ellenére, hogy az itteni kolostor a mariánusokhoz tartozott, a ferencesek többi ága is küldött ide tanulni vágyó rendtagokat.⁹⁴ A főiskola alapítása annak köszönhető, hogy Pázmány Péter esztergomi érsek 1635-ben Nagyszombatban hozta létre az egyetemet, s ez „...jóformán az összes szerzeteket arra készítette, hogy ők is ott állítsanak fel főiskolát és a növendékek közül a jelesebbek az egyetemet is látogathassák”.⁹⁵

1662-ben Galgócon működött hittudományi iskola, ahol bölcséletet Jacob Browne tanított. Szakolcán volt a bölcséleti iskola, az előadó az említett Thomas Kyran. Gimnázium Sebesen volt, az előadó Ambrovicz Ágoston. 1663-ban a török veszedelem miatt áthelyezték az iskolákat, hiszen sem Galgóc, sem Szakolca nem volt biztonságban. Bölcséleti iskola Gyöngyösön⁹⁶ és Kassán (ahol hamarosan hittudományi iskolát is felállítottak; jelentőségét mutatja, hogy főiskolai rangra emelték),⁹⁷ gimnázium Szegeden működött.

A Thököly-felkelés a Szakolcán 1673-ban alapított iskola működését is megzavarta. Ebbe az iskolába főként a szlovák és a német anyanyelvű ferencesek jártak. 1685–1691 között áthelyezték Hradistyére, amely később ismét visszakerült Szakolcára, s 1699-ben „másodosztályú főiskolává fejlesztették”.⁹⁸

Míg a Hódoltságban a ferences barátok számára Gyöngyös számított a legfőbb oktatási központnak, addig a királyi Magyarországon Szakolca volt hasonló jelentőségű, ahogy ezt a tanulók és a tanárok száma is mutatja. A tabulák adatai szerint a rendtagok

92 JAN PAŘEZ-HEDVIKA KUCHAROVÁ: *Hyberní v Praze: dějiny františkánské koleje Neposkvrneného početí Panny Marie (1629–1786)*. Praha: Oswald, 2001. 188 p.

93 „Vicarius V. Pr. Fr. Timotheus Lopasouczi confessorius fr(at)rum Magister Nouitiorum, V. Pr. Fr. Michael Czuratoci(?) Lector Ph(ilosoph)iae”. Lásd a 3. számú mellékletet, ahol a tanulók névsora is megtalálható. Vö.: *Liber Tabularum 1531–1691*. 281–282.

94 KARÁCSONYI 1923. 211.

95 Uo.

96 FÁY ZOLTÁN: *Ferencesek Gyöngyösön: Fejezetek a gyöngyösi barátok életéből*. Budapest: Kapisztrán Szent Jánosról nevezett Ferences Rendtartomány, 1999. 50. (A továbbiakban: FÁY 1999.)

97 KARÁCSONYI I. 1923. 91. – SZELESTEI N. LÁSZLÓ: *Magyar ferencesek prédikációs gyakorlata a 17. században: Csíksomlyói kéziratok prédikációk*. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2003. 25. (Pázmány Irodalmi Műhely. Források 4.)

98 „1686, Sequuntur constitutiones Venerabilis Diffinitorii: 1mo Ratione studiorum Venerabile Diffinitorium determinat, ut Fr(at)res clerici studiosi Philosophiae in Con(ven)tu Gyöngyösiensi ordinat pro speculativa T(theolo)gia ibidem Gyöngyösiensi Ph(ilosoph)iam absoluant, qua finita ad Con(ven)tum Cassoviensem pro audienda speculativa Theologia se conferat. Fr(at)res uero Clerici Philosophiae studiosi ejusdem Conventus pro morali Theologia deputati, postquam advenierint etiam alij illuc ad idem studium missi incipiant scholas morales, cum suo Lector, illasque prosequantur. Clerici uero Philo(soph)iae studiosi in Con(ven)tu Szakolcensi absoluta ibidem Philosophia ad Con(ven)tum Hradistiensem se transferant pro speculativa Theologia audienda.” *Liber Tabularum 1655–1696*.

a kolostorban bölcséleti és teológiai tanulmányokat is folytathattak – hol mindkettőt, hol csak az egyiket. 1646-tól vannak adataink a tanulók és a tanárok neveit illetően.⁹⁹

A szakolcai ferences kolostor tagjainak névsora, 1467–1696¹⁰⁰

A névsor forrásai és tanulságai

A szakolcai ferencesek névsorának legfontosabb forrásai az ún. tabulák vagy jegyzőkönyvek, melyek keletkezését, szerkezetét már korábban bemutattuk.

Számunkra természetesen a szakolcai ferencesek névsora az egyik legfontosabb rész. Ezek azonban nem pusztán csak nevek, annál sokkal többet árulnak el az adott rendházról. Utalnak arra, hogy milyen nemzetiségű a szerzetes (Szakolca esetében leginkább magyarokról és szlovákokról van szó), s a barátokról mindig tudható, hogy klerikus, novícius, tanuló vagy laikus (ez esetben lehet pl. asztalos, szakács, sekrestyés, kertész, kulcsár, pincemester). A rend vezetőinek felsorolásakor kiderül, hogy az adott személy provinciális, gárdián, tanár (filozófiai, teológiai, általános), definitor (tanácsos) vagy vikárius.¹⁰¹

A kolostor lakóinak létszáma is azt igazolja, hogy Szakolca nemcsak a királyi Magyarország, hanem Gyöngyös mellett az egész történeti Magyarország, a magyarországi szalvatoriánus rendtartomány legjelentősebb központja volt. A 17. század első felétől egyre több jegyzőkönyv ismert, így a névsorok is ránk maradtak. Ezek alapján állíthatjuk, hogy a rendház lakóinak száma a század első felében átlagosan 11–20 fő volt, majd a század második felében sokszor a 20 főt is meghaladta. Szinte csak Gyöngyös előzte meg Szakolcát. A 17. század közepétől, második felétől Galgóc, Hradistye, Kassa lesz majd még létszámát tekintve hasonló jelentőségű rendház.

A tabulák sajnos szinte soha sem teljesek, hiányoznak olyan évek, amelyek a többi forrásból sem pótolhatóak. Szakolca esetében sem tudunk egy teljes listát adni a ferencesekről; jobb esetben, ha a rendház lakói nincsenek is feljegyezve, a gárdiánok neve ismert.

A nevek áttekintésekor Molnár Antallal együtt mi is elmondhatjuk, hogy a szakolcai gárdiánok többsége „a rend vezető garnitúrájából került ki, akik előjáróként számos magyarországi kolostorban megfordultak, és általában a rendtartomány vezetésében is kulcspozíciókat töltöttek be.”¹⁰² A ferencesek sokszor már igen nagy tapasztalattal rendelkezve érkeztek meg a Morva-menti városba, „ezeknek a rendtagoknak nyilván jelentős kisugárzásuk volt az őket befogadó hívők közösségére.” Tevékenységükkel a rendház – a kisebb szünetek ellenére is – a magyar ferencesség szerves része maradt, jelenlétükkel az északnyugat-magyarországi város katolikusságát részesévé tették a magyarországi megújulás lelki és szellemi áramlatainak.¹⁰³ A szakolcai rendházban

99 A legteljesebb forrás: *Liber Tabularum 1531–1691*. Lásd a 2. számú mellékletet.

100 A névsort lásd a 3. számú mellékletben. – A dátum magyarázata: a szakolcai kolostort 1467-ben alapították, 1696 pedig az egyik tabula záró dátuma.

101 A dolgozat végén, a mellékletben közreadunk egy latin-magyar szójegyzéket, amely a ferences rend szempontjából a legfontosabb kifejezéseket tartalmazza, köztük az egyes tisztségeket is (6. számú melléklet).

102 MOLNÁR 2003. 79. – MOLNÁR 2005. 86.

103 Uo.

több olyan ferences kezdte pályáját, tanult itt az iskola megnyitása után, akikből később gvardiánok, s más, a rendet irányító, kiváló vezető lettek.

A névsor hozzájárul az egyes rendtagok életútjának minél pontosabb feldolgozásához.¹⁰⁴

A 16–18. században leírt tabulák nagy része a közelmúltig a Csongrád Megyei Levéltárban (Szeged) voltak, melyek a szerzetesrendek feloszlása után kerültek oda a szeged-alsóvárosi ferences kolostorból. Ezek ma már a Magyar Ferences Könyvtár és Levéltárban (Budapest), a többi, általunk használt pedig a Gyöngyösi Ferences Műemlékkönyvtárban, az Országos Széchényi Könyvtárban és Csíkszeredán található.¹⁰⁵

A források szinte teljes mértékben kiadatlanok.¹⁰⁶ A kiadottakhoz azokat a műveket soroljuk, amelyekben a szerzők közlik a szakolcai kolostor lakóinak neveit. Ezekben a művekben azonban csak gvardián névsorok szerepelnek. Fridrich Urban, a rend neves történetírójának latin nyelvű munkája¹⁰⁷ máig nélkülözhetetlen a magyarországi szalvatoriánus ferencesek történetének tanulmányozásakor. Az egyes kolostorok történetének bemutatása után közli a gvardiánok nevét.

A magyar nyelvű források közül tulajdonképpen csak Karácsonyi János munkáját említhetjük meg, aki, Fridrichhez hasonlóan, részletes rendtörténeti összefoglalásában az egyes kolostorok bemutatása után írja össze a gvardiánokat. A Fridrichhez való hasonlóság nem véletlen, hiszen Karácsonyi egyik legfontosabb forrása.¹⁰⁸

A szakolcai ferencesekről legtöbbet szlovák történészek írtak, azonban itt csak Jozef Šátek¹⁰⁹ emelhetjük ki, mert egyedül ő közli a gvardiánok névsorát. Jegyzeteiből azonban kiderül, hogy forrása Karácsonyi János rendtörténete volt.

A szakolcai ferencesek névsorának alapját az ún. Szegedi-kódexben lévő rendtörténet (*Chronica seu Origo Fratrum Minorum de Observantia in Provincia Boznae et Hungariae Christo Jesu militantium ab anno 1313*), az abban lévő tabulák vonatkozó részei képezik. Mint ismeretes, a ferences rend történetének több változata is fennmaradt,¹¹⁰ ezeket is felhasználva állítottuk össze a névsort. Az eltéréseket szögletes zárójelben és a lábjegyzetben jelöltük. A *Chronica* csak 1644-ig tartalmaz tabulákat, ezért ettől az évtől kezdve a többi krónika anyagát vesszük alapul.

A névsort forrásközlésnek szánjuk, ezért betűhíven adjuk közre. Nem magyarosítottunk, mivel nemcsak magyar származású személyek voltak a kolostor tagjai, hanem főként a 17. század első felétől kezdve egyre több szlovák ferences. A rendtagok neveit ezért eredeti, latin formában közöljük. A nevek többször többféle névalakban is előfordulnak, ezeket mindig lábjegyzetben jelöljük, tehát nem egységesítettünk. Azt is jelöltük továbbá, hogy mikor melyik tabulát használtuk fel. Az összeírások eredeti szerkezetét, sorrendjét megtartottuk.

104 Ezt a munkát a Magyar Ferences Könyvtár könyvtárosa, Fáy Zoltán végzi.

105 A tabulák felsorolását és lelőhelyét lásd a *Levéltári források* fejezetben.

106 Az 1531–1567 között keletkezett jegyzőkönyveket kiadták: *Egyháztörténeti emlékek II.* 462–30.

107 FRIDRICH 21–22.

108 KARÁCSONYI II. 1924. 155–157.

109 ŠÁTEK 1946. 35–36; 1563-tól 1671-ig közli a gvardiánok neveit.

110 Kiadása előkészületben: *Chronica seu origo fratrum minorum de observantia in provinciis Boznae et Hungariae 1313–1662 (A Csongrád Megyei Levéltár kódexének szövege alapján)* Sajtó alá rend. KEVEHÁZI KATALIN.

EDINA ZVARA

FRANCISCANS IN SZAKOLCA IN THE 16-17TH CENTURIES

The monastery in Szakolca (today Skalica, in Slovakia) was the most significant among Salvatorian Franciscan monasteries in Hungary during the 17th century. During this period Szakolca was situated on the River Morava in the territory of the Hungarian Kingdom. Present study describes the history of the monastery from the 15th century. The paper presents how significant role the monastery played during the 16th-17th centuries both in the life of the town and in the history of the Hungarian Franciscan order. Since in this period the southern part of Hungary was occupied by the Turks, the monastery of Szakolca often hosted Franciscan chapters. From 1567 the provincial also stayed in the monastery. The Franciscans of Szakolca maintained a school and a library in the town.

ALBERT ANDRÁS

GRÓF BETHLEN MIKLÓS PROTESTÁNS KANCELLÁR SZEREPE
A KÜLFÖLDI ÖSZTÖNDÍJAK MEGSZERZÉSÉBEN
(1696–1709)

„Válságos nehéz időkben hűséges őrállója, vezére és védelmezője volt a kálvinista anyaszentegháznak és iskoláinak”

(Illyés Géza egyháztörténész)

„Anglia et Hollandia Urbi et ego Ultra quam duos annos studui, altera nobis Transylvanis Reformatis Mater et Patria est...”

(Bethlen Miklós)

BEVEZETÉS.

A 16–17. századi Magyar Királyság és az Erdélyi fejedelemség diákjainak peregrinációja része volt annak a későközépkori peregrinációs hagyománynak vagy más szóval diákvándorlásnak, amelyen keresztül a magyarországi és erdélyi tudományos élet és műveltség európai szintűvé vált. A koraujkorban ezek a diákvándorlások, akadémiajárások biztosították a királyság és az erdélyi fejedelemség számára a kapcsolatot az európai szellemi mozgalmakkal és azok beáramlását a két országba.

Az erdélyi és magyarországi diákok a harmincéves vallásháborút lezáró 1648-as Westfáliai Béke után többnyire hollandiai, brandenburgi (németországi), angliai, svájci egyetemeken és főiskolákon folytattak tanulmányokat. Ez a peregrináció egy meglévő szükségletet elégített ki a felsőoktatás terén. Ez biztosította a szellemi elitréteg képzését és egyben utánpótlását az erdélyi és a magyarországi protestáns népréteg számára. Feltehető a kérdés, hogy a 17. század második felében és a 18. század elején miért éppen egyik vagy másik holland egyetemet választották a külföldi peregrinációban résztvevő magyarországi és erdélyi diákok. A protestáns, többnyire református diákok minél gazdagabb ismereteket próbáltak szerezni és személyes kapcsolatokat próbáltak kialakítani a nyugat-európai protestáns egyházak vezetőivel, teológus professzoraival. Az egyetemek érdekében állott minél több neves professzort meghívni. A neves professzorok híre sok diákot vonzott az adott egyetemre. A külföldi egyetemi tanulmányok anyagi fedezetét ösztöndíjak formájában biztosították a protestáns magyarországi és erdélyi fejedelmek, főurak. Az ösztöndíjakat diplomáciai utakon a hagyomány és szo-

kásjog alapján szerezték meg a támogatók. Egy-egy művelt kultúrát pártoló fejedelem vagy főúr külföldi kapcsolatait felhasználva szerzett érvényt és lehetőséget a tanulni vágyóknak.

A 17. századvégi és 18. század eleji híres nyugat európai protestáns egyetemek közül a leideni és az Odera-frankfurti egyetemén próbálkozott ösztöndíjakat szerezni Bethlen Miklós erdélyi protestáns kancellár, aki külföldi tanulmányútja során épített ki jó kapcsolatokat a leideni egyetemi professzorokkal. Bethlen Miklósnak az Odera-frankfurti egyetemmel való kapcsolata sem véletlenszerű. Az erdélyi reformátusok a 18. század elején az erdélyi fejedelemség tradicionális politikai és kulturális kapcsolatai örökösének érezték magukat. Bethlen Miklós kancellár is azok közé tartozott, aki a brandenburgi –porosz udvar református köreivel és az Odera-frankfurti egyetemmel jó kapcsolatot tartottak fenn. A brandenburgi kulturális orientáció Bethlen Miklós részére is természetesnek számított ebben az időben, hiszen évtizedes hagyománya volt annak.

AZ ODERA-FRANKFURTI ÖSZTÖNDÍJAK

János Zsigmond Brandenburgi választófejedelem 1613-ban áttért a református vallásra. A brandenburgi fejedelem e hitbeli döntése és az 1671–1681 közötti időszakban üldözött magyarországi protestánsok ügyének politikai, vallási felkarolása nagymértékben hozzájárult ahhoz a körülményhez, hogy a külföldi akadémiákon tanulni vágyó erdélyi református diákok figyelme az Odera-frankfurti egyetem felé forduljon. Az erdélyi protestáns iskolák diákjai ettől kezdve számíthattak a brandenburgi fejedelemség politikai, kulturális és vallási támogatására.¹

Az önálló Erdélyi Fejedelemség megszűnése után (1691) az addig államvallási státuszban lévő reformátusság oktatási és tanulási lehetőségei nagyon lecsökkentek. Az erdélyi református egyház főgondnoka Bethlen Miklós és a Nagyenyedi Református Kollégiumok professzorai Pápai Páriz Ferencsel az élen arra törekedtek, hogy a 17. század végén a híres nyugat európai protestáns egyetemeken ösztöndíjakat szerezzenek az erdélyi protestáns diákoknak.² Először a Nagyenyedi Református Kollégium tett kísérletet ebbe az irányba. Az ösztöndíjak megszerzése érdekében tett próbálkozások eredményesek voltak mivel 1696-ban III. Frigyes brandenburgi választófejedelem évi két ösztöndíjjal támogatta a Nagyenyedi Református Kollégium diákjait.³ Az ösztöndíjat az ugyancsak abban az évben részben erre a célra a külföldi protestáns egyházak támogatására alapított *Mons Pietatis* alapítványból finanszírozták.⁴ A tárgyalások

1 LACKNER, MARTIN: *Die Kirchenpolitik des Grossen Kurfürsten*. Witten, 1973. 294–295. p.

2 Az angliai ösztöndíj tervekről 1697-ben ld. Teleki Pál külföldi tanulmányútja. *Levelek, számadások, iratok 1695–1700*. Szeged, 1989. (Fontes rerum scholasticarum, III.) 422. p.

3 A brandenburgi kulturális orientáció gyökerei Bethlen Gábor házasságáig nyúlnak vissza. János Zsigmond választófejedelemnek 1613-ban a kálvinista hitre való áttérése után az erdélyi református diákok peregrinációs útjának első állomása az Odera-frankfurti egyetem volt. – Ld. FONT ZSUZSA: *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonásában*. Szeged, 2001. 139. p. (a továbbiakban: FONT 2001)

4 GABRIEL, MARTIN: *Die reformierten Gemeinden in Mitteldeutschland*. Witten, 1973. (Unio et confessio, 5) 125. p.

Pápai Páriz Ferenc,⁵ Dániel Ernst Jablonski,⁶ Eberhard Christoph von Danckelmann⁷ levelezéséből követhetők nyomon.

Pápai Páriz Ferenc nagyenyedi professzor 1696. augusztus 20-án kelt levele alapján tudjuk, hogy ő vállalja Ernst Jablonski által kért történeti adatok összefoglalását és megküldését. Pápai Páriz Ferenc bölcs előrelátással ismerte fel a helyzet fontosságát és abból származó lehetőségeket az ösztöndíj megszerzésére. A levélben egyúttal a Bethlen Gábor és a Brandenburgi uralkodóház közti rokonságra és az akkori Brandenburgi alapítványra hívja fel a figyelmet és az Odera-frankfurti ösztöndíj létesítését szorgalmazza.⁸ Jablonski javaslatára és közbenjárására Danckelmann elnök az ösztöndíjjal kapcsolatos kérést kedvezően fogadta. Egy újabb levélváltás után Danckelmann a választófejedelem támogatását megnyerve ösztöndíjakat hozott létre két erdélyi diák számára. Pápai november végén egyszerre vette kézhez Jablonski két ugyanazt a jó hírt tartalmazó levelét. E két levéllel a kezében utazott gróf Bethlen Miklós kancellárhoz és az erdélyi református iskolák főkurátorához Vajdakamarásra. Bethlen Miklós nagy örömmel és hálálkodással fogadta a hírt. Az ösztöndíjak előmozdításának támogatásáról és felkarolásáról biztosította Pápai Páriz Ferenc enyedi professzort. Bethlen Miklós azonnal válaszolt III. Frigyes brandenburgi választófejedelemnek, Jablonski udvari lelkésznek és Danckelmann miniszternek. Az elsőt 1696. december 1-jén keltezett levelet Frigyes Vilmos választófejedelemnek címezte. Az Odera-frankfurti egyetemen biztosított ösztöndíjakért mond köszönetet és kéri, hogy azokat a Bethlen Kollégium diákjainak juttassák. Ezt tükrözi gróf Bethlen Miklós kancellár levele Frigyes Vilmos választófejedelemhez: *” Felséges és Hatalmas Választófejedelem, nekem igen kegyes Uram! Szívemnek és az egész Erdélyi Református Egyháznak páratlan örömeivel hallottam és értettem meg, hogy Felséged természet adta kegyességéből és a református vallás iránti csodálatra méltó áhítatosságból elhatározta három, általunk reformátusok által Erdély kollégiumaiból ajánlandó erdélyi diáknak a kiváló frankfurti egyetemen való eltartását. Felségednek ezért a kegyességéért én – bár méltatlan – de mégis egyben legfőbb kurátora az erdélyi református eklézsiáknak és iskoláknak az egész egyház nevében legőszintébb köszönetünket fejezem ki. Egyúttal alázatosan kegyelmébe ajánlom Felségednek az itteni erdélyi iskolák közül az elsőt és legkiválóbbat, a mi híres Nagyenyedi Református Kollégiumunkat, melyet egykor Erdély nagyságos fejedelme, Bethlen Gábor alapított. Ajánlom azzal, hogy ez a jótétemény elsősorban a Kollégium iránt gyakoroltassék kegyelmesen. Egyben kérem, hogy a kurátorok*

5 Jablonskival való levélváltása: PETRUS BOD: *Historia Hungarorum ecclesiastica*. II. Leiden, 1888–1890. 462 – 466. Magyarul a teljes levelezést ld. PÁPAI PÁRIZ FERENC: *Békességet, magamnak, másoknak*. Közvetteszi Nagy Géza, Bukarest, 1977. 433–435. p. (A továbbiakban: PÁPAI 1977)

6 RÉVÉSZ IMRE: *Comenius unokája*. In: *Századok*, 1962. 1–21. p.

7 A fentiek az udvar befolyásos személyiségei voltak éveken át. Jablonski udvari prédikátor, Danckelmann kegyvesztéséig, 1697-ig a brandenburgi választófejedelem minisztere volt. Vö. DEPPERMAN, KLAUS: *Der halleische Pietismus und der preussische Staat unter Friedrich III.* (I.). Göttingen, 1961. 27–29. p. – ld. FONT, 2001. 140. p.

8 PÁPAI, 1977. 434 – 435. p.: „Bárcsak Isten Frigyes választófejedelem öfelségének azt a sugallatot adná és azt főként a választófejedelmi tanács legfőbb elnökének, a kiváló Danckelmann úrnak mint szószólónak és közvetítőnek az útján, akit a mi Teleki grófunk mint jámbor és emberséges személyt melegen ajánlott nekünk – hogy pártfogók-nélküliségünkben, a mi dolgainknak ebben a zűrzavaros és elesett állapotában az itteni eklézsiák és iskolák reformátusai reménységének táplálására és jövőendő hasznára a frankfurti egyetemen létesített valamelyes ösztöndíjat juttasson kegyesen az oda utazni szándékozó diákjainknak...”

és professzorok ajánlásával ellátott diákokat, akik annak idején Felségedhez kézcsoakra fog-
nak küldetni, minél jóságosabban szíveskedjék kegyeibe fogadni. Kérjük egyszersmind a
mindenható Úr Istent, hogy Felséged életét és hatalmát végtelen időig meghosszabbítsa, s
bőségesen áldja meg mind Felséged személyét, mind az egész felséges választófejedelmi há-
zat, és őrizze meg s virágoztassa minél hosszabb ideig az egész keresztyénség javára, a refor-
mátus egyházak épülésére, köztük a mi erdélyi eklézsiáinknak is, vigasztalására. Gyulafe-
hérvár, 1696. esztendő december 1-én.”⁹

A második levélben főgondnoki és kancellári minőségben mutatkozik be és megkö-
szöni von Danckelmannnak, a berlini udvari főelölülőnek, az ösztöndíj előmozdítása ér-
dekében tett erőfeszítéseit. Bethlen Miklós kancellár, főgondnok levele von
Danckelmann udvari főelölülőhöz: *”Tiszteletre méltó Kegyelmes Pártfogó Urunk! A híres
erdélyi Nagyenyedi Kollégium professzorai jelentették nekem, hogy a hatalmas Választófeje-
delem Őfelsége a református vallás iránti vele született és bámulatra méltó kegyességétől,
valamint Méltóságod odaadó fáradozásától indítva elhatározta, hogy Erdély kollégiumai-
ból általunk ajánlandó három erdélyi református diákot az Odera melletti Frankfurt hí-
res egyetemén ellátásban részesít. Méltóságodnak ezért a fáradozásért és jóakarataért én,
mint Erdélyben a református eklézsiáknak és iskoláknak –bár érdemtelenül– főgondnoka,
az egész egyház nevében igen nagy köszönetet mondok. Egyszersmind a legmélyebb alázat-
tal Méltóságod figyelmébe ajánlom az itteni erdélyi iskolák közül a legelső és a leghíreseb-
bet, a fentebb említett, alapítójáról is, néhai Bethlen Gábor őfelségéről, a Római Szent Biro-
dalom hercegéről és Erdély fejedelméről híres Nagyenyedi Református Kollégiumunkat
avégett, hogy ezt a jótéteményt elsősorban ennek javára igyekezzék Méltóságod fordítani.
Egyúttal kérjük, hogy a kurátorok és professzorok ajánlásával ellátott és a kellő időben
Őfelségéhez kézcsokra odaküldendő diákokat minél nagyobb jóindulattal pártfogásába ven-
ni kegyeskedjék. Gyulafehérvár, 1696. december 1. Gróf Bethlen Miklós Erdély kancellárja,
a református eklézsiák főgondnoka”*¹⁰

A harmadik levélben (1696. december 1.), amelyet D. E. Jablonskinak küldött, meg-
köszöni az ő fáradozását és közbenjárását az Odera-frankfurti fejedelmi ösztöndíj kial-
kalmazása érdekében és kéri, hogy ebben az elsősorban a Bethlen Kollégium tanítvá-
nyai részesedjenek. A három köszönőlevél tartalmában megegyezik. Mindhárom levél
vezérgondolata, az hogy az erdélyi református egyház és annak intézményei nagy múlt-
ra tekintenek vissza és a jelenlegi nehéz időkben sem veszítettek társadalmi, kulturális
értékükből és jelentőségükből. Bethlen Miklós kiváló diplomata lévén nem mindennapi
eszközhöz nyúlt, amikor nagyon óvatosan tett utalást a közös erdélyi-brandenburgi
múlt kapcsolataira. Ily módon próbál „hatást gyakorolni” III. Frigyes választó fejede-
lemre és az udvarban fontos tisztségeket betöltő két befolyásos személyre, Jablonskira
és Danckelmannra. Pápai Páriz Ferenc nagyenyedi professzor tisztában volt azzal,
hogy ő egy maga kevés e nagy feladat megoldására. Helyesen ismerte fel, hogy az ösz-
töndíjak megszerzésére a legmegfelelőbb személy Bethlen Miklós kancellár és reformá-
tus főgondnok. Politikai, vallási téren mind Erdélyben mind külföldön tekintélynek ör-
vendő, hiteles személyiség, aki a brandenburgi választófejedeleme udvarában is
meghallgatásra talál, odafigyelnek véleményére. Nélküle aligha sikerült volna az Ode-
ra-frankfurti ösztöndíjak megszerzése.

⁹ Vö. PÁPAI, 1977. 419–420. p.

¹⁰ Vö. PÁPAI, 1977. 451. p.

A Pápai Páriz Ferenc professzor levelezései alapján megszerzett ösztöndíjak folyósítása kezdetben nem volt problémamentes. Az első két nagyenyedi diák Vásárhelyi Mihály és Szokolay István Frankfurtba való érkezésükkor nem kapták meg az ígért ösztöndíjakat. 1697. szeptember 1.-én Pápai Páriz professzor kénytelen levélben Jablonskihoz fordulni ez ügyben.¹¹ Néhány hónappal később Jablonski megnyugató válaszokkal szolgált Pápainak. Az ösztöndíjakat hamarosan átadják az arra jogosultaknak. A fejedelem visszatérése és Danckelmann elérése után megtörtént a pénzösszegek kifizetése. Jablonski és Pápai között történő levelezések alapján az ösztöndíjak forrásául szolgáló alapítványi gondok 1698 – 1700 közötti időszakban sem oldódtak meg. Az ösztöndíjak kiutalásáról azonban végleges intézkedés történt.¹² Ezt Jablonski személyes közbenjárásával sikerült elérni s az erdélyi diákok számára mintegy másfél száz évig volt biztosítva a híres frankfurti egyetemen való tanuláshoz szükséges ösztöndíj.

Bethlen Miklósnak a Veszprémi István erdélyi püspöknek írt leveléből kiderül, hogy 1702-ben próbálkoztak újra a Brandenburgi Fejedelmi Udvarnál. A levél alapján a brandenburgi követ tolmácsolta Bethlennek a választófejedelem ösztöndíj támogatási szándékát.¹³ Egy év múlva, a Sárospatak-gyulafehérvári Református Kollégium professzorai próbálkoztak az ösztöndíj megszerzése érdekében az Odera-frankfurti egyetemre. Az ezt követő eseményekről nincs adatunk. Valószínűséggel állítható az, hogy az anyagi támogatás megszerzésére irányuló terv nem valósult meg. Az 1713.-ból fennmaradt adatokból arra következtethetünk, hogy voltak tárgyalások a frankfurti ösztöndíjak vonatkozásában. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy a Halléban tanuló diákok levélben keresték meg gróf Teleki Sándor patrónusukat és a Nagyenyedi Református Kollégium főgondnokát. A diákok azt kérték tőle, hogy járjon közbe Ludwig Marquard Pritzennél, a halléi egyetem főkurátoránál. Nem véletlen az, hogy az ő közbenjárását kérték, abban reménykedve, hogy I. Frigyes Vilmos megerősíti elődje odera-frankfurti alapítványát és ott Halléban is létrehoz egy alapítványt az ösztöndíjak finanszírozására.¹⁴

A LEIDENI ÖSZTÖNDÍJAK

A 18. század elején az odera-frankfurti ösztöndíjak mellett az erdélyi református kollégiumok a hollandiai protestáns egyetemeken próbálkoztak állandó ösztöndíjakat szerezni diákjaik részére. Ilyen ösztöndíj volt a leideni egyetemi ösztöndíj.¹⁵ Az előbb

11 Vö. PÁPAI, 1977. 460. p.

12 Vö. PÁPAI, 1977. 480. p.

13 *Bethlen Miklós levelei (1690–1716)*, sajtó alá rend. JANKOVICS JÓZSEF. II, Budapest 1987, 917–918. (Régi magyar prózai emlékek, 6/2) – Magyar Országos Levéltár, Budapest. P 658, 2. cs. 381. „A Brandenburgus, ki most Prussiai királynak neveztetik, követtye mondá énnékem ezelőtt harmadnapal, hogj a Király az Erdélyi Reformata Relligiohoz ilyen kegyelmességét akarja mutatni, hogy birodalmiban valamennyi Academiája vagjon mindenikben három vagj négy alumnust bé vétet Erdélyből és a maga költségénn Tanittatya három, három esztendeig...”

14 *Peregrinuslevelek 1711–1750. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak*. Szerk. HOFFMANN GIZELLA. Szeged, 1980. 9. p. (Adattár a XVI-XVII. Századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 6.)

15 MIKLÓS ÖDÖN: *Magyar diákok a leideni Staten Collegében*. In: *Theologiai Szemle*, 3–4. sz. Bp., 1928. 290–319. p. (a továbbiakban: MIKLÓS 1928)

említett próbálkozások közül az első a sárospatak-gyulafehérvári kollégiumé volt,¹⁶ amely a sárospataki kollégium jogutódaként működött Erdélyben 1672–1716 között. Az elüldözött Sárospataki Református Kollégium Erdélyben megtelepedett része a Leideni Egyetem Statencollege intézetébe próbált meg ösztöndíjat szerezni diákjai számára. A Sárospatak-Gyulafehérvári Református Kollégium törekvéseit Bethlen Miklós erdélyi protestáns kancellár támogatta politikai és diplomáciai kapcsolatait felhasználva.¹⁷ Az ő kitűnő hollandiai kapcsolatainak köszönhetően sok erdélyi protestáns¹⁸ diák juthatott ki holland egyetemekre teológiai tanulmányokat folytatni.¹⁹ Az utrechti, leideni és franekeri tanulmány éveiből származó barátokkal és volt professzoraival aktív levelezést folytatott. Az 1675-ös feljegyzése szerint peregrinációs útjáról csak azután tért vissza miután levelező partnereket keresett és talált.²⁰ Hazatérte után is ápolta a kapcsolatot professzoraival. Feltehetően Bethlennek távoli terve az volt, hogy a jövőben az erdélyi fejedelemség művelődéspolitikájában kamatoztassa külföldi kapcsolatait. Ez lett nyilvánvalóvá a külföldre induló erdélyi diákok külföldi ösztöndíjak megszerzésében, anyagi és erkölcsi támogatásában. A leideni egyetemen tanulmányukat befejező erdélyi diákok a kor szellemiségéhez és szokásához híven, disputációjukat neki ajánlották így mutatván ki hálájukat támogatójuk iránt. Ezeknek az általa támogatásban részesített diákoknak a nevei fennmaradtak. Névszerint: Huszti István, Tornyi György leideni peregrinusok.²¹ A külföldi egyetemi kapcsolatok fennmaradt nagyon fontos bizonyítéka a Cornelius van Eck (1662–1732) franekeri jogászprofesszorhoz írt levele 1693-ból.²²

Bethlen Miklós erdélyi kancellár Hamel Bruyninxal való levelezéséből fennmaradt kevés dokumentum alapján megállapítható, hogy a két politikus között szoros kapcsolat állt fenn. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy 1702 őszén Bethlen Miklós erdélyi kancellár a William Paget Anglia konstantinápolyi nagykövetével való találkozása után azonnal Bécsbe utazott, ahol fontos politikai tárgyalásokat folytatott Bruyninxal.²³ E találkozásról maga Bruyninx eléggé pesszimista hangon számolt be az 1702. december

16 Az 1671-ben elűzött sárospataki professzorok és diákok egy része az erdélyi gyulafehérvári kollégium falai között talált menedékre. A sárospataki református kollégium Magyarországon maradt része gönci, kassai, majd debreceni száműzetés után 1705-ben tért vissza Sárospatakra.

17 Bethlen Miklós a gyulafehérvári református kollégium kurátora és egyben 1689-től az erdélyi református egyház főgondnoka volt. Vö. SÍPOS GÁBOR: *Bethlen Miklós és a református egyház*. In. Erdélyi Múzeum, 1993. LV. 1–2. sz. 13. p.

18 A 'protestáns' szó alatt tanulmányomban a református vallású diákok értendők.

19 BUJTÁS LÁSZLÓ ZSIGMOND: *Bethlen Miklós és a sárospataki-gyulafehérvári kollégium leideni stipendiuma. (1703–1709)* In: *Lymbus*, 2004. évf. 93–123. p. (a továbbiakban: BUJTÁS 2004) – www.epa.oszk.hu.

20 *Epistola Nicolai Bethlen... ad Ministros Exules tam Helveticae quam Augustanae Confessionis*. In. *Apologia Ministrorum Evangelicorum Hungariae*. Kolozsvár, 1677. ld. *Régi Magyar Könyvtár (RMK) II. Magyar szerzőktől külföldön, 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, írták SZABÓ KÁROLY és HELLEBRANT ÁRPÁD. Bp., 1896–1898. 1400. p.

21 *Régi Magyar Könyvtár. III. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. Írták SZABÓ KÁROLY és HELLEBRANT ÁRPÁD. Pótlások, kiegészítések, javítások. Budapest, 1896–1898. 1680. 3053. 1689. 1692. 1693.

22 *Bethlen Miklós levelei*. 308. levél.

23 R. VÁRKONYI ÁGNES: *Amiről Bethlen Miklós Önéletírása hallgat*. In. *Korunk*, 1997. július. –www.korunk.org.

6-án kelt levelében Anthonie Hensius (1641–1720) raadpensionarisnak.²⁴ Levelében leírta, hogy Bethlen Miklós kancellárt a kialakult erdélyi és magyarországi politikai állapotok miatt aggodalom töltötte el. Az erdélyi kancellár nagyon féltette az erdélyi protestánsokat.²⁵

Bruyninx holland követ Bethlentől kapott leveleiből az eddigi kutatások során sajnos nem került elő egyetlen levél sem. Fennmaradt azonban egy igen fontos levélmásolat.²⁶ Bethlennek, amelyet a Sárospatak–gyulafehérvári kollégium leideni egyetem ösztöndíj ügyében írt a Holland és West-Friesland tartománynak.²⁷

A holland tartományok parlamentje minden eszközzel támogatta Bruyninx javaslatát és június 24-én kelt határozatában, meghatalmazta a követet, hogy tegyen meg mindent Bethlen Miklós szabadulása érdekében. A követ a határozatot július 8-án vette kézhez.

Bethlen Miklós Hamel Bruyninxnak véleményét figyelembe véve folyamodott a holland egyetemekhez az ösztöndíjak létrehozásáért.²⁸ A későbbiekben pedig a bécsi holland követ kapcsolatait és segítségét igénybe véve 1703. január 15-én keltezett levélben Bethlen Miklós kancellár, Veszprémi István erdélyi református püspökkel és a Sárospatak–gyulafehérvári Református Kollégium professzoraival együtt a Holland és West-Friesland tartomány rendjeit szólították meg az ösztöndíj ügyében.²⁹

24 Kancellári tisztnak megfelelő. Szerző megállapítása.

25 De briefwisseling van Anthonie Heinsius 1702–1720. Deel 1. 19 maart 31. december 1702. Bewerkt door Augustus J (ohannes) Veenendaal . 's – Gravenhage, 1976.

26 Bethlen Miklós ajánlólevele a Holland és West-Friesland tartomány rendjeihez, Bécs, 1709. július 10. előtt. Nationaal Archief, Haga. Archief van de Staten Generaal, 6259.

27 Tekintettel arra, hogy az előbbiekben említett Hamel Bruyninx bécsi holland követ hagyatékában nem maradt fenn dokumentum ebből az időszakból Bethlen tevékenységéről, ezért egy későbbi időszakban keltezett (1709. július 10-én) levelében azt írta a holland parlamentnek, hogy megkapta Bethlen kancellárral kapcsolatos titkos határozatukat. Hogy mire gondolt itt Bruyninx bécsi holland követ az kiderül egy korábban keltezett leveléből (1709. június 12.), amelyben tájékoztatta a holland parlamentet Bethlen Miklós kancellár állapotáról és kéréséről. A holland tartományok parlamentje minden eszközzel támogatta Bruyninx javaslatát és június 24-én kelt határozatában, meghatalmazta a követet, hogy tegyen meg mindent Bethlen Miklós szabadulása érdekében. A követ a határozatot július 8-án vette kézhez. A levél tartalma szerint Bethlen felkérte Bruyninxot, hogy járjon közbe a Habsburg udvarnál az érdekében: „Az itt még fogságban lévő református vallású Betlehem gróf, Erdély volt kancellárja, egy közvetítő révén megkért arra, hogy Hatalmasságotoknál támogassam azt a kérését, miszerint szíveskedjenek számomra olyan utasítást adni, hogy az itteni udvarnál járjak közbe az említett kiszabadulásáért és jogainak helyreállításáért. Bűne, amit a terhére rónak, leginkább az, hogy egy bizonyos általa készített, bár kissé látomászerű tervezetet, amely arról szól, hogy idővel milyen eszközökkel lehet Magyarország és Erdély jó és nyugalmas állapotát biztosítani, nem közvetlenül az itteni udvarnak, hanem a magyar béketárgyalások közvetítőinek, és különösen nekem címezte, hogy megismerje véleményünket. A tervezetet Rabutin generális parancsára útközben elfogták, mégis miután az ügyet alaposan és közelebbről, kimerítő és hosszadalmas eljárás keretében mind Erdélyben mind itt megvizsgálták, úgy értesültem, hogy az említett nagy valószínűséggel csak akkor engedhetik szabadon, menthetik fel, ha valamiként hathatósan közbenjárónak az érdekében, és az ügyét még jobban támogatnák. Ezért ezennel Hatalmasságotok megfontolására bízom, nem dönthetnének-e úgy, hogy a közbenjárásra vonatkozó utasítást juttatnak el hozzá, tekintettel arra, hogy az illető nemcsak nagyon öreg, tekintélyes, tapasztalt és igen értékes férfiú, hanem mindig nagy védelmezője és támogatója volt az erdélyi református vallásnak és a császárnak.” – Ld. Nationaal Archief, Haga. Archief van de Staten Generaal, 6591.

28 OTTO SCHUTTE: *Repertorium der Nederlandse vertegenwoordigers, residerende in het buitenland 1584–1810.* 's – Gravenhage, 1976.

29 BUJTÁS 2004. évf. 93–123. p. – www.epa.oszk.hu.

Az erdélyi református diákok ösztöndíj kérdését egy súlyos incidens előzte meg. A holland rendek semmilyen magyar diákot nem akartak fel venni a kollégiumba. A levélben tudomásul vették a Delftről elnevezett kollégiumból nem rég kizárt magyarországi vagy erdélyi diák esetét. Feltűnő az a tény, hogy az állítólagos magyarországi vagy erdélyi diák nevét maguk a levélírók sem említik meg. Ebből azt következtethető, hogy a diák származására nézve is tájékozatlanok voltak a levélírók.

A másik fontos tény, amit ki kell emelnünk az, hogy a holland hivatalos szervek, akik belső használatra összeállítottak magyarokra vonatkozó végzéseket, - nem tesznek említést Henczidait megelőző más magyar ösztöndíjasokról a Staten Collegeben. Az újabb kutatások eredményei is ezt támasztják alá. A gondnokok jegyzőkönyvében sem találhatók feljegyzések a magyar diákokról. Ezek után joggal állítható, hogy az incidens valamiféle félreértés következménye volt. Az eset valóban megtörtént, csakhogy nem magyar vagy erdélyi diák volt a szenvedő alany. Ezt a kérdést tisztázandó, el kell mondanunk, hogy a Henczidait megelőzően rendszeresen vettek fel lengyel és litván ösztöndíjasokat, akik sok gondot okoztak az egyetemnek. A magyar diákok felvételére vonatkozó kérelmek elbírálásakor a rendek a gondnokoktól kértek szóbeli tájékoztatást. Azok pedig, mint sok más esetben, akkor sem voltak tisztában azzal, hogy a magyarok más nemzethez tartoznak, mint a lengyelek és a litvánok. Azok bűneit számos alkalommal a magyarokra vonatkoztatták. Ezt az állítást erősíti meg az 1709-es eset is. A leideni egyetemre felvett cseh diákot, Antonius Valesiust, a kollégiumi régens magyarnak írta 1715-ben, Bohemus Hungarus név alatt.³⁰

Beismerték, hogy ez az incidens valóban szégyent hozott a magyar peregrinusokra. A sajnálatos eset ellenére kéri a rendeket döntésüknek felülvizsgálását és annak enyhítését, mert a szigorú határozattal nem csak egy személyt, hanem az egész magyar „nemzetet” bélyegzik meg. A továbbiakban pedig kéri a holland rendeket, hogy vegyék fel Henczidai Mátyást a kollégiumba.³¹ A Holland West – Friesland tartomány rendjei válaszából az derül ki, hogy hosszú és jól megfontolt vita után döntöttek az erdélyi magyar diák ösztöndíjáról. A határozat értelmében Henczidai Mátyás³² erdélyi diákot felveszik a leideni holland teológiai kollégiumba. Bethlen Miklós jó hírve és kiváló diplomáciai kapcsolatai nagy szerepet játszott az erdélyi diák felvételében. A holland tartomány rendjeinek válaszelevele is ezt erősíti meg:³³

30 MIKLÓS 1928. 290–319. p. – Aemilius régens levele a Gecommitteerde Radenhez 1715. március 21-ről.

31 Az erdélyi akadémia 1703. január 15-i levele. Jelenleg a Nationaal Archief, Haga, Archief van de Staten van Holland en West-Friesland na 1575.

32 Henczidai Mátyás 1694. május 17-én Göncön lett a bujdosó sárospataki kollégium tanulója, majd 1697. július 24-én már Gyulafehérváron írta alá az ottani iskola törvényeit. A kollégiumot 1700-ban hagyta el és 1703-ban indult peregrinációs útjára. A leideni egyetemre 1703. július 30-án iratkozott be teológus diákként. 1707-ben indult haza Erdélybe.

33 „Nemes, Tiszteletre Méltó, Jámor és Igen Szerény Urak! Megkaptuk Nagyságtoknak az erdélyi Gyulafehérvárról január 15-én hozzánk írt levelét, amelyben Nagyságtok az ott részletezettek alapján arra kérték bennünket, hogy ismét vegyünk fel egy magyar diákot, az általatok javasolt személyt, Henczidai Mátyást leideni holland teológiai kollégiumunkba. Miután az ügyet megvitattuk, úgy határoztunk, hogy nevezett Henczidai Mátyást felvesszük diáknak a leideni teológiai kollégiumba a mi költségünkre addig, míg alkalmassá válik arra, hogy a szent szolgálatot elláthassa, amiről Nagyságokat ezúton kívánjuk tájékoztatni. Ezzel nemes, tiszteletre méltó, jámor és igen szerény urak, ajánljuk Nagyságtokat Isten oltalmába. Írtuk Hágában, 1703. július 28-án. Holland és West-Friesland tartomány megbízásából Simon van Beaumont”, Kívül: Az erdélyi Gyulafehérvár egyetemének nemes, tiszteletre méltó, jámor és igen szerény kurátor urainak. Más kéz-

A nagyenyedi erdélyi protestáns diák számára ösztöndíjat és az utazáshoz szükséges anyagiakat Bethlen Miklós kancellár és református főgondnok biztosította. Az ő politikusi tekintélye és holland diplomáciai kapcsolatai nélkül aligha sikerült volna diákokt küldeni és ösztöndíjat szerezni a magas költségű holland egyetemekre.

BEFEJEZÉS.

Bethlen Miklós a 17. századvégi és 18. század eleji Erdély válságos, nehéz időszakában „hűséges őrállója, vezére és védelmezője volt a kálvinista anyaszentegyháznak és iskoláinak”, lelkiismeretes támogatója az erdélyi diákok külföldi tanulmányainak.³⁴ Édesapja Bethlen János, hajdani kancellár példáját követve, szellemi örökségével felvértezve szellemi-lelki és anyagi javaival próbálta biztosítani, átmenteni Erdély számára a 17. századi szellemi és kulturális vívmányokat. Ezt sikerült is elérnie nagymértékben, mert az általa megszerzett *Diploma Leopoldinum* (1691) által egymaga képes volt megmenteni a sok véráldozattal szerzett életfeltételeket. Bethlen Miklós kancellár az égiektől gazdagon megáldott egyéniség volt. Kiváltságos észbeli tehetségről, páratlanul álló képzettségről, széles politikai látóköréről, társadalmi és kulturális éles- és előre-látásról és mélyen gyökerező vallásosságról, nagy nyelvismeretről árulkodik a külföldi ösztöndíjak ügyében kifejtett fáradozása.

Bethlen Miklós szellemi kiválósága vezérszerepet juttatott számára az erdélyi és a nemzetközi politikai életben, az erdélyi protestantizmusban, az oktatás, a művelődés terén valamint a külföldi szellemi tőke beáramlása érdekében kifejtett munkában. Életének hivatását és küldetését az erdélyi és királysági politikai, társadalmi, kulturális és vallási problémák megoldásában látta. Egy ilyen probléma megoldására vállalkozott Bethlen Miklós a 18. század eleji holland ösztöndíjak megszerzésében. Méltán állítható róla az, hogy az ő élete, személyisége és munkássága elválaszthatatlan a 17. századvégi és a 18. század eleji erdélyi protestáns művelődés- és oktatáspolitikától. Bethlen Miklós építő szellem volt, aki a fejedelmi udvar embereivel is szembeszállt, ha az Erdélyi Református Egyház érdeke azt kívánta. Az elüldözött sárospataki kollégium gyulafehérvári és marosvásárhelyi letelepítésének az előmozdítója, az üldözött dunántúli protestánsok védelmezője, a földönfutóvá tett magyarországi lelkészek befogadója, pártfogója. Életműve a következőképpen foglalható össze: nehéz, viszontagságos időkben is kell építeni, kormányozni és reménységet ébresztetni, a tudomány szolgálatával szabni gátat a romlásnak.

zel: Literae Ordinum Hollandiae et Westfrisiae de Hentzidai Studioso et Beneficio Alumniae Leydendis. Más kézzel: Karancsi kézírása. A levél eredetije az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában (Jelenleg a Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatóságának kezelésében) Kolozsvár, Törzsgyűjtemény, Vegyes adományok és szerzemények.

34 Dr. ILLYÉS GÉZA: *Bethlen Miklós 1642–1716*. In: *Református Szemle*. XXIII. 4. sz. Kolozsvár, 1930. 19.

ANDRÁS ALBERT

COUNT MIKLÓS BETHLEN, PROTESTANT CHANCELLOR'S ROLE IN SECURING FOREIGN
SCHOLARSHIPS (1696-1709)

During the 16th-17th centuries the peregrination of students from the Hungarian Kingdom and the Principality of Transylvania was part of the late medieval tradition of peregrination, with the help of which Hungarian and Transylvanian scientific life and education got integrated with European scientific culture. In early modern times these academic visits maintained the contact between the Hungarian Kingdom and the Principality of Transylvania and European intellectual movements.

Protestant princes and aristocrats both in Hungary and Transylvania encouraged studies at foreign universities by way of securing grants. The supporters obtained foreign grants via diplomatic contacts based on tradition and custom. Educated princes and aristocrats used their foreign connections in order to make way for Hungarian students to study at European universities.

At the end of the 17th and beginning of the 18th centuries Miklós Bethlen, Protestant chancellor of Transylvania obtained grants in the universities of Leiden and Frankfurt (Oder). Miklós Bethlen managed to build good relations with professors in Leiden University during his trip abroad. He also maintained good relations with the Protestant circles of the Prussian court in Brandenburg and with the Viadrina European University.

SZOLLÁTH HUNOR

A SZOVÁTAI REFORMÁTUS FELEKEZETI ISKOLA A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚIG

1. A SZOVÁTAI REFORMÁTUS EGYHÁZ

A szovátai református szórvány, majd később a leányegyház is a sóváradai anyaegyházhoz tartozik egészen az anyásítás befejeztéig, ami az 1923-ik évben ér véget. Az anyásítás iránti kérelmet 1911-ben terjesztik fel a kolozsvári Igazgatótanácshoz,¹ amely jóváhagyja és továbbküldi a Kultuszminiszterhez engedélyezés végett.² A Vallási és Közoktatásügyi Miniszter az anyásítás indokoltságát 1913-ban ismeri el és utasítja az egyházat az új lelkeszi állás megszervezésére és a díjlevél kiállítására.³ Ebben az időben az egyház négyszáz körüli lélekszámmal rendelkezik,⁴ ami nyaranta, fürdőhelység lévén akár az ezret is elérheti. Hozzá tartozó szórvány Szakadát, ez kiterjedt még az alsó és felső Köhér és a Nyárádmente határszéleire is. Körterülete 10–13 km körül lehetett.⁵

1886-ban már a templomépítés gondolatát forgatja a fejében a kisszámú gyülekezet, és 1887-ben elhatározták a következő tavaszra az építkezés megkezdését. Azonban az egyház egész vagyona ekkor négyszáznegyvenhét forint negyvennyolc krajcár, tagjainak száma ötvenkettő, nem volt bátorságuk elkezdni a munkálatokat és inkább iskolát, imaházat és tanítói lakást építettek.⁶

A szovátai fürdőnek, amelyet Veress József hoz létre és működtet, nagy szerep jut az egyház életében. 1889-ben halála előtt az egyházra hagyja egész vagyonát, a fürdőt és családi házát is telekkel együtt.⁷ Ezután családja és az egyház között hosszú pereskedés következett, melynek végén az egyház visszakapta ugyan a fürdőt, de nagyon le-

1 Szovátai Református Egyház Levéltára (továbbiakban: SZREL): Jelentések, 1911. III./8. Megemlíti, hogy a templomépítés megkezdése iránt is intézkedéseket tettek.

2 Erdélyi Református Egyházkerület Levéltára, Kolozsvár (továbbiakban: EREL.): I. 41./1911. I. sz. iratcsomó, 3644. sz. irat. Az Igazgatótanács az 1911. október 19-ei ülésen hagyja jóvá a kérelmet. Erre vonatkozólag lásd még: *Református Szemle* (továbbiakban: RSZ): IV. évfolyam, 43. szám, 712. o.

3 EREL: I. 41/1911. I. sz. iratcsomó, 2098. sz. irat.

4 *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Névtára*, 1909., 1911. 1909-ben a lélekszám 408, 1911-ben 592.

5 EREL: I 41/1911. I. sz. iratcsomó, 2098. sz. irat. Bevallási ív az egyház jövedelmeiről.

6 Az iskola felépítése majd csak 1893-ban valósul meg és ekkor kapják az első levitatanítót, Bányai Józsefet.

7 Vö. SZOLLÁTH HUNOR: *Egy egyházalapító végrendelet*. In *Sóvidék, Szováta Kulturális Folyóirata*, II. évf. 2. sz. 2010. November.

romlott állapotban. Az 1896-ban visszakerült fürdő nyereségessé tételével is próbálkozik az egyház a templomépítés érdekében. Már az évben javításokat végeznek⁸ és személyzetet vesznek fel. A jövedelmet nem csak a jegyek eladásainak a bevétele képezi, hanem színházi előadásokat, hangversenyeket, tombolajátékokat szerveznek vagy éppen székely népi mulatságot.⁹

Minden erőfeszítés ellenére a fürdőt nem tudják jövedelmezővé tenni, ezért 1900-ban az Igazgatótanács jóváhagyta annak eladását.¹⁰ A tényleges eladására 1902-ben került sor. Ennek a bevétele még várat magára, de a többi Veress-féle vagyon jövedelmével együtt fontos szerepet játszott az építendő templom alapjában.¹¹ A fürdő eladási ára harminchatezer korona, ebből azonban hússzezer a nyárádszeredai Agrár Takarékpénztárba kerül, tízezer a helyi Hitelszövetkezethez és ami megmaradt azt kölcsönökbe, kamatra adják ki. 1903-ban a fürdő árának a betéteiből már jókora részesedést kaptak és ezeket az összegeket bővítették is folyamatos betétekkel.¹² De ugyanakkor az egyháznak tartozásait is törlesztenie kellett és ne feledjük azt a több évig tartó pert sem, amely a Veress családdal folyt a hagyaték ügyében.¹³

2. A REFORMÁTUS FELEKEZETI ELEMI NÉPISKOLA

2.1 Az iskola megalakítása, kezdeti törekvések

Az első adat, amelyből az iskola, valamint egyáltalán a tanítói állás létrejöttéről értesülünk, 1889-ből származik. Ekkor a marosi esperes sürgős felterjesztést tesz a kolozsvári Igazgatótanácshoz a szovátai leendő lévitai állás központi segélyezése, valamint annak rendszerezése és betölthetőségének ügyében.¹⁴ A kérvényt ekkor még nem hagyják jóvá a felsőbb egyházi hatóságok, mivel 1891-ben arról értesülünk, hogy úgy a szovátai, selyei, mint a kőrispataki egyházak tanítói állás segélyezési kérvényeit majd az államsegély kiosztásánál fogják figyelembe venni.¹⁵ Az egyházközség 1892-ben új kérral fordul a kolozsvári Igazgatótanács felé, és a tanítói állás megszervezésének javára 100 forint rendszeres hónapi segélyt kér.¹⁶ A kérést ekkor áteszik a segélyosztó bizottsághoz.

Végül még az évben, a marosi egyházmegye esperesének sorozatos kérései nyomán az Igazgatótanács megengedi a szovátai tanítói állás ideiglenes betöltését. Az egyházközség részéről a tanító fizetésére rendelkezésre állt 96 forint, ezen összeg mellé utal-

8 SZREL: VI/B 15. sz. irat. A fürdő részére különböző felszereléseket rendelnek.

9 SZREL: VI/B 18. sz. irat. Az egész multság bevétele 1 forint 13 krajcár.

10 *Erdélyi Protestáns Lap* (továbbiakban EPL): III. évfolyam, 3. sz. 20. o.

11 Vö. SZOLLÁTH HUNOR: *Veress József hagyatékának szerepe a szovátai református egyházközség életében*. In *Szovátai Hírmondó*, 36. szám, 2007, április.

12 SZREL: VI/B 22. sz. irat.

13 Vö. SZOLLÁTH HUNOR: *Az első szovátai sós fürdő a református egyház tulajdonában*. In *Sóvidék, Szovátai Kulturális Folyóirata*, I. évf. 1. sz. 2009. Május.

14 *Protestáns Közlöny* (továbbiakban PK): 1889.18. sz. XIX. évfolyam. április 24-ei Igazgatótanácsi ülés. 163. o. Itt megemlítik, hogy egy bizonyos kegyhagyományi ügylettel kapcsolatban is utasítások kérétek. Ez bizonyosan a Veress-féle hagyaték körüli peres eljárásra vonatkozik.

15 PK: 1891. 30. sz. XXI. évfolyam. 1891. július 19-ei Igazgatótanácsi ülés. 255. o.

16 PK: 1892. 10. sz. XXII. évfolyam. 1892. február 27-ei Igazgatótanácsi ülés. 79. o.

nak ki még 200 forint országos közalapi segélyt, amit addig folyósítanak, amíg valamilyen más alapból rendszeres segélyt nem tudnak nyújtani. Az állás betöltése ekkor válik majd véglegesen megoldhatóvá. 1893-ban megtalálták az előbb említett alapot, mert a Baldácsy alapítványi segély kiosztásáról szóló értesítőben már ott találjuk a marosi egyházmegyéből Szovátát is, 100 forint segély összeggel.¹⁷ Elhárult a pénzbeli akadály, és így már meghirdetik a szovátai egyházközségnél a lévita-tanítói állását.¹⁸ A hirdetmény szövege szerint tisztességes lakás, gazdasági épületek, veteményes és gyümölcsös kert tartozott a javadalomhoz. A jövedelem következő évben emelkedik, egyházhatósági becslés szerint 210 forint, melyből 100 forint a Baldácsy alapból való. Ezt megemelték 50 forinttal, valamint ígéretet kaptak, hogy a következő évek folyamán felduzzad egészen 400 forintig.

Az iskola helyi vezetését az iskolaszék végezte, amely nem feltétlenül hatalmat jelentett, hanem időnként terhes kötelezettséget is. A tankötelezettség bevezetése miatt sok gonddal járt a gyerekek iskolába járását ellenőrizni, főleg a mezei munkák elkezdése után.¹⁹ 1894-ben választják meg az első iskolaszéki tagokat, és az iskolaszéki alelnököt. Ezek Bartha Károly, Fábíán Gedeon, és Agyagási Ferenc lesznek.²⁰ Az iskolaszék elnöke mindenkor az egyházközség vezetője volt.

1894-ben, az akkori egyházmegyei tanügyi előadó meglátogatja az iskolát.²¹ Leírása szerint az előző évben egy, de abban az évben már két osztállyal működik az iskola. Rendet, és fegyelmet tapasztal, a tanító is jól végzi a munkáját, mindkét osztály dicséretreméltó előrehaladást tett az iskolai munkában. Az iskola épületét a református egyház építtette, és az akkori Kossuth Lajos utca 51. szám alatt volt megtalálható. Az épületben tanítói lakással együtt három szoba volt, a tanterem nagysága pedig 8×8 méter, magassága 2,75 méter. Az iskolába később hat osztály járhatott egyszerre, a tanulók átlagos száma pedig 50–60 körül mozgott.

Bányai József, göcsi származású lévita-tanító volt Szováta első református oktatója. Két évig tanít Szovátán, 1895 április 6-án²² hal meg, 28 évesen, tüdősorvadásban.²³ A jegyzőkönyvek tanúsága szerint pontosan, szorgalmasan tanított, ennek tudható be, hogy az özvegy anyja részére az ő halála után az államsegélyének felét kiutalják.²⁴ Sőt, annak másik feléből a temetési költségeit is fedezni tudják, az Igazgatótanács engedélye nyomán.²⁵

A lévita-tanítói fizetés kicsiny volta miatt rövid ideig nem akad újabb tanító. Az egyházközség egy 1895-ben tartott közgyűlésen elhatározza, hogy inkább a szomszédos Sóváradra küldik a gyerekeket, semmint a helyi katolikus iskolába, a nagy tandíjak miatt. A

17 PK: 1893. 24. sz. XXIII. évfolyam. 197. o.

18 PK: 1893. 30. sz. XXIII. évfolyam. 1891. 252. o.

19 NAGY PÉTER TIBOR: *Az állami befolyás növekedése a magyarországi oktatásban (1867–1945)*. Forrás: http://www.iskolakultura.hu/documents/2005/6-7/tan_vita2005-6-7.pdf

20 SZREL: Jegyzőkönyv 1893–1903. 1894. október 7-ei presbiteri gyűlés.

21 SZREL: Jegyzőkönyv 1893–1903. 296. o. A tanügyi előadó bejegyzése.

22 SZREL: 67–1896 sz. irat.

23 Vö. FEKETE ÁRPÁD – JÓZSA ANDRÁS – SZŐKE ANDRÁS – ZEPECZÁNER JENŐ: *Szováta 1587–1989*. Székelyudvarhely, 1998. 102. o. Bíró Géza levele sóváradai pap levele az esperesnek, melyben arról tudósít, hogy Bányai József rövid szenvedés után meghalt.

24 SZREL: 68–1896 sz. irat. A szovátai egyházközség presbitériuma kezdeményezi a kiutalást.

25 SZREL: Jegyzőkönyv 1893–1903. 1895. május 19-ei presbiteri gyűlés.

megoldandó, és elég jelentős problémára válaszként egy határozat is születik, miszerint a tanítói fizetés növelés érdekében tandíjat vezetnek be, fejenként 40 krajcárt. A megfontolás alapját az képezte, hogy ha más iskolába kellene küldeni a gyerekeket, ott ugyanúgy egy bizonyos összegű tandíj megfizetése lenne kötelező.²⁶ Mivel abban az évben nem került senki, aki a tanítói állást elvállalta volna, amiatt, hogy a helybeli római katolikus iskola magas tandíjaitól szabaduljanak, a sóváradi református iskolába járatták a gyerekeket. Itt, habár csak néha és kevesebbet tanulhattak, de ugyanakkor tandíjat nem kellett fizessenek.²⁷ A tanítói lakot, amely üresen állt ez idő alatt, kiadják haszonbérbe.²⁸

1896-ban újra meghirdetik a tanítói állást, mégpedig két alkalommal is.²⁹ Ekkor már a javadalomhoz hozzáadnak még 100 forint értékű gabonát és fát, és újabb 100 forint hagyatéki illetéket a Veress-féle alapból. A második hirdetmény a jövedelmet összesen 499 forintban határozza meg, amelyhez még járnak a különböző juttatások, és ingyenes használatok.³⁰ Az Igazgatótanács ekkor az espereshez intéz felhívást, miszerint a hatáskörébe tartozó tanító problémát a legsürgősebben oldja meg, mert a püspök még 196 forintot³¹ meg nem haladható állami segélyben részesítette az állás jövőbeni betöltőjét.³²

A bér felemelése nyomán a tanítói állást Rácz József, siklói községi tanító foglalta el, ő hét jelentkező közül lett kiválasztva.³³ November 19-én kezdi meg munkáját. A jövedelemben foglalt 100 forint hagyatéki, vagyis a sós-fürdő bevételeiből származó pénzt már akkor szeretné megkapni, de mivel az ténylegesen még nincs az egyház birtokában, megegyezés alapján majd utólagosan fogják megfizetni.³⁴ A politikai községtől is számítanak segélyre, ennek mértéke a római katolikus tanító segélyével volt arányban.³⁵ Rácz József kevés idő múlva váratlanul és sürgősen távozik az egyházközségtől, gyűlölködés marad utána. A folyó ügyekkel és hivatalos iratokkal el sem akar számolni, a hivatalos papírokat tartalmazó ládikát az utcára dobja.³⁶

A következő évben újra meghirdetve találjuk a tanítói állást. Ekkor a felajánlott fizetés már 549 forint, mert az előbb már említett bevételek mellé hozzáadnak a fürdő körüli lelkészi szolgálatokért 50 forint mellékjövedelmet is.³⁷ A nehézségek tetőzéseképpen az imateremnek is használt iskola március 21.-ére virradó reggel kigyúlt, és a tűz által okozott kár körülbelül 180 forint volt. A károk helyrehozása csak tetőzte a nehéz anyagi helyzetet. A tűz forrását a következő időszakban sem sikerült kinyomozni.³⁸ A falitérképek, olvasótáblák, padok teljesen megsemmisültek. Az egyházmegyei tanácstól 70 forint kölcsön szándékoznak felvenni, valamint a biztosítótól kapott pénzzel akarják kijavítani a sérült épületeket. A javításokat április 12-ig tervezik befejezni.³⁹

26 SZREL: Jegyzőkönyv 1893–1903. 1895. szeptember 23-ai presbiteri gyűlés.

27 SZREL: Jegyzőkönyv 1893–1903. 1895. október 20-ai presbiteri gyűlés.

28 SZREL: Jegyzőkönyv 1893–1903. 1896. március 23-ai presbiteri gyűlés.

29 PK: 1896. 13. sz. XXVI. évfolyam. 112. o.

30 PK: 1896. 32. sz. XXVI. évfolyam. 1891. 268. o.

31 SZREL: Iskola iratai. 921/1897. sz. irat. Értesítés a segélyről.

32 SZREL: 2330–896 sz. irat.

33 SZREL: Jegyzőkönyv 1893–1903. 1896. szeptember 7-ei presbiteri gyűlés.

34 SZREL: Jegyzőkönyv 1893–1903. 1896. december 6-ai presbiteri gyűlés.

35 SZREL: Jegyzőkönyv 1893–1903. 1896. december 26-ai presbiteri gyűlés.

36 SZREL: Jegyzőkönyv 1893–1903. 1897. szeptember 24-ei presbiteri gyűlés.

37 PK: 1897. 37. sz. XXVII. évfolyam. 304. o.

38 SZREL: Jegyzőkönyv 1893–1903. 1897. március 21-ai presbiteri gyűlés.

39 SZREL: Jegyzőkönyv 1893–1903. 1897. március 28-ai presbiteri gyűlés.

1898. jan. 25-től⁴⁰ a lévita-tanítói állást Vigh Sándor tölti be, akinek a megítélése kissé ellentétes. Ezt abból is láthatjuk, hogy 1911-ben, amikor a későbbi művésztörténész valamint filozófus, Fülep Lajos, Szováta szeretne jönni a lelkeszi munkáját megkezdeni, a Vigh Sándor személye negatív módon kerül a püspök elé.⁴¹ Fülep, érkezésekor három napig a tanítónál, Vigh Sándornál lakik, tehát megismerkedik a tanítóval. Utalások vannak arra vonatkozólag, hogy Fülep Lajos beiktatását a tanító magatartása is akadályozta. Ezzel szemben Fülep meglehetősen elismerően nyilatkozik róla. A legkitűnőbb és legderekabb embernek tartja, és tanúsítja, hogy ez nemcsak az ő, hanem a falu egybehangzó véleménye. Ravasz Lászlót, a marosi egyházmegye esperesét, egyenesen megkéri, hogy erről a püspököt is tájékoztassa, mivel őt félrevezették a tanító személyével kapcsolatban.⁴²

Vigh Sándor pályaképéhez hozzátartozik, hogy már nem szolgál a református egyház kötelekeiben, hanem állami tanítóként működik, amikor egy törvényjavaslatot akar az Igazgatótanácshoz eljuttatni, a tanítói fizetések rendszerezésére vonatkozólag. Ezt az Igazgatótanács visszaküldi az egyházmegyei gyűlésnek, megtárgyalás végett. Közben Farkas János esperes jelenti, hogy Vigh Sándor írásbeli közleménye szerint „*sohasem volt egészen normális, mindig egy kerékkel többje vagy kevesebbje volt*”.⁴³ Az egyházmegyei tanács 1927. június 3-án tartott gyűlése alatt vizsgálja meg az említett fizetési rendszerre vonatkozó javaslatot, és azt a régi kepeváltó munkálatok lemásolásának tekinteti. Ez minden igényt kielégített a háború előtt, de most már értéktelen lett. Egyáltalán nem értik a Vigh Sándor betérjesztését, ezért napirendre térnek az ügy fölött.⁴⁴

1898-ban lecsökken a tanítói állás jövedelme, mivel az Igazgatótanács a Baldácsy alapból eddig folyósított 100 forintot megszüntette,⁴⁵ azzal az indoklással, hogy az egyház az örökölt sós fürdővel olyan jövedelemre tett szert, amelyből a tanítói fizetés többlet kiadásait könnyen fedezheti.⁴⁶ A későbbiekben újra folyamodnak a Baldácsy-alapból segélyért, de azt az Egyházmegyei Tanács tovább sem küldi a felsőbb hatóságokhoz, azaz indokolja meg döntését, hogy nem célja az Igazgatótanácsai határozatokkal szembe szegülni.⁴⁷

1900-ban a református egyház által működtetett iskola öt osztályos vegyes elemi népiskolaként működik, melyet 492 korona államsegéllyel, és az egyház önerejéből tartottak fent. A tankötelesek száma ebben az évben 53 fiú és 36 lány. Ezeken kívül még sok más felekezetű tanuló is járt ide, főleg katolikusok. A tanítás 8 hónapig tartott, a tanterem tér, úrnagyság, világosság és közegesség tekintetében az országos követelményeknek megfelelt, tornagyakorlatok elvégzésére alkalmas tere is volt. Ezzel szemben az olvasókönyvek,

40 EREL: I. 51/1912. sz. iratcsomó, 3730. sz. irat. Bíró Géza bizonyítványa Vigh Sándor részére, a fizetés megemlése céljából. Vö. FEKETE – JÓZSA – SZÓKE – ZEPECZÁNER 1998. 103. o.

41 SZOLLÁTH HUNOR: *Fülep Lajos és a szováta református egyházközség*. In: *Hazanéző*, XVIII. évfolyam, 1. szám, 2007. 36. o.

42 SZOLLÁTH HUNOR: *Fülep Lajos és egy erdélyi református egyházközség*. In: *Korunk*, Harmadik Folyam XVII/6. 2006. Június. 110–111. o.

43 EREL: I. 45. 1912. I. sz. iratcsomó, 4761. sz. irat.

44 EREL: I. 45. 1912. I. sz. iratcsomó, 4225. sz. irat.

45 SZREL: Jegyzőkönyv 1893–1903. 1898. május 3-ai presbitéri gyűlés.

46 Erdélyi Protestáns Lap (továbbiakban EPL): 1898. 50. sz. I. évfolyam. 1898. november 22-ei Igazgatótanács ülés. 2424. o.

47 SZREL: Jegyzőkönyv 1893–1903. 1899. március 5-ei presbitéri gyűlés.

és taneszközök kissé hiányosak. 1901-ben a Királyi Tanfelügyelő felszólítja a tanítót, hogy a gyerekeket tanítsa kertészeti és gazdasági ismeretekre. A presbitérium válasza szerint ennek a követelménynek eleget tesznek az elméleti oktatásban, de gyakorlatban nem, mivel nincs faiskola.⁴⁸ A faiskola létesítését a református iskola részére már 1900-ban kéri a szolgabíró.⁴⁹ Ekkor azonban az egyháznak erre alkalmas területe nincs, és a maga erejéből nem is lenne képes elindítani, és működtetni a faiskolát.

1904-es adatok szerint az iskola államilag és községileg is támogatott, más felekezeztű gyerekek is járnak ide. Ebben az évben építenek egy irodahelyiséget a tanítói lak mellé, mivel az ügyek sokasága és sűrűsége ezt megkívánta.⁵⁰ A vallásoktatást a lévi-ta-tanító végzi.⁵¹ 1906-ban írni és olvasni nem tudó tanköteles gyerek 6 van. Ebben az évben már felmerül a községhez tartozó Szakadát nevű térségben létrehozandó iskola, és tanítói állás kérdése is. Ott is legalább 20–30 református gyerek van, ezek azonban nem tudják látogatni az iskolát a nagy távolság miatt. Ugyanakkor a megfogalmazás szerint a szovátai iskolát jobb helyre kellene építeni, valamint taneszközökkel jobban ellátni.⁵² Ebben az évben az új iskolaépület emelésének a gondolata is megfogalmazódik. Erre ezer korona segínyt az alispáni hivatal ki is utal a kérésükre.⁵³ Azonban inkább a jobban jövedelmező „korcsma-ház” építése mellett döntenek, és az iskolaépítés ügyét egy évvel elhalasztják.

A következő évben az ismétlők száma 8, és 2 tanuló a római katolikus iskolába jár, annak közelsége miatt. Ez évben zsidó gyerekek is tanulnak a református iskolában.⁵⁴ 150 korona értékben felújításokat is végeznek, valamint egy irodahelyiséggel bővítik a tanítói lakást. A tanulók tankönyvvél való ellátottságának hiánya miatt a presbitérium úgy határoz, hogy az egyház pénztárából vegyék meg azokat.⁵⁵

1907-ben a himlő és tífuszjárvány miatt összesen 34 tanuló látogatja az iskolát, mivel a beíratás szüneteltetett. Ebben az évben, amint az a felszerelések kimutatásából kiderül, az iskola elég jól el van látva tanszerekkel, szerepelnek többek között térképek, fekete táblák, számológépek, valamint még ürmértékek is.⁵⁶ A tankönyvvél való felszereltség is kielégítő, megtalálható a Magyar olvasókönyv-től az Egészségtan-ig minden szükséges könyv. A tanterem a törvényes méreteknak megfelelt. 1908-ban az Igazgatótanács kötelezi a tűzkár elleni biztosítást minden épületre. Ekkor állapítják meg az épületek értékét is.⁵⁷ Az iskola, imaterem, és harangláb értéke 8000 korona, a tanítói lakás értéke külön pedig ugyanennyi.

1910-ben a református tankötelesek száma 82, de ebből csak 32 látogatja az iskolát. A többi a nagy távolság, ruhahiány, vagy betegség miatt nem jár. Ezek között van 10 ismétlő analfabéta, ezek legnagyobb része cigány, vagy szakadátai. 1911-ben nagyobb be-

48 SZREL: Jegyzőkönyv 1893–1903. 1901. március 24-ei presbiteri gyűlés.

49 SZREL: Jegyzőkönyv 1893–1903. 1900. október 7-ei presbiteri gyűlés.

50 SZREL: Jegyzőkönyv 1904–1924. 1904. december 4-ei presbiteri gyűlés.

51 Sóvárad Református Egyház Levéltára (továbbiakban SREL): I. 23. sz. jegyzőkönyv. 1905. március 13-ai presbiteri gyűlés.

52 SREL: I. 23. sz. jegyzőkönyv, 1903. 1906. január 26-ai presbiteri gyűlés.

53 SZREL: Jegyzőkönyv 1904–1924. 1906. október 7-ei presbiteri gyűlés.

54 SREL: I. 23. sz. jegyzőkönyv, 1903. 1907. február 15-ei presbiteri gyűlés.

55 SZREL: Jegyzőkönyv 1904–1924. 1905. október 1-ei presbiteri gyűlés.

56 SZREL: 413–1907 sz. irat.

57 SZREL: Jegyzőkönyv 1904–1924. 1908. december 10-ei presbiteri gyűlés.

vásárlás történik a hiányos taneszközök pótlására, köztük szerepelnek növény, rovargyűjtemény, gőzgép modellje, közlekedőedények, és nagyszámú térkép.⁵⁸ 1912-ben az esperes tart egyházlátogatást a szovátai leányegyháznál.⁵⁹ A jegyzőkönyv szerint a hatosztályú iskola tanszerekkel el van látva rendesen, a tanulók előrehaladása megfelelő. Hiányzik azonban a munkanapló rendes vezetése, ezt ugyanis már az iskolakezdésnél rendesen kell vezetni.

1914-ben mivel az iskolaépület fája nagyrészt elkorhadt, és az egész épület veszélyessé vált, a presbitérium elhatározta, hogy az iskolát és a tanítói lakást mintegy 60 cm-el meg kell emelni, egyes részeit le kell bontani, majd az anyagok felhasználásával újraépíteni, megnagyobbítani. Az Igazgatótanács utasítására ugyan csak egy szobával kellett volna a tanítói lakot megtoldani, de a presbitérium az újraépítést, és két szoba toldását határozza el.⁶⁰ A terveket és költségvetést Vadász János, helybeli vállalkozó készíti el, és terjeszti be a presbitériumnak.⁶¹ A terveket egyhangúlag megfelelőnek találják, az összes költség 9 ezer korona volt. Erre rendelkezésre állt készpénz, és anyagi fedezet egyaránt.

Az időközben kitört első világháború miatt a református felekezeti iskolát hatóságilag bezárták, ahogyan a többi felekezet iskoláit is.⁶² 1917-ben az esperesi hivatal kéri a károk bejelentését, ami az iskolánál elég nagy volt. Segítségül 1918-ban utalnak ki 6000 koronát a károk helyrehozására, ebből először is az iskolát újítyják fel. 1919-ben az iskolakötelesek száma 103, ebből 38 járt iskolába. Ez év júliusában az iskola fenntartásához szükséges államsegélyt beszüntetik, ezért a presbitériumnak fokoznia kellett az egyházadót, hogy saját erejéből fenn tudja tartani az iskolát. A szegényebbeknek 10, a jobb módúaknak 20 korona tandíjat kellett fizetniük. Azonban ez még így sem elég, ezért a kolozsvári Igazgatótanácshoz fordulnak 5000 korona segélyért.⁶³

2.2 A hatalomátvétel utáni évek

Az első világháború végtérésével, és Erdély elcsatolásával megváltoztak a viszonyok. Ebben az időszakban a református egyház társadalmi szerepe rendkívül jelentőssé válik, csakúgy mint a többi felekezeteké, és ez az általuk fenntartott iskolahálózatnak köszönhető.⁶⁴ A szovátai egyházat az 1921-es földreformtörvény nem érinti, meglévő területei érintetlenek maradnak. Az egyházi segély megszűnése ellenére is fenn tudják tartani az iskolát.⁶⁵

A szovátai tanító, Vigh Sándor fizetését az államsegély megszűnése után az egyház nem tudta fedezni a saját jövedelmeiből, ezért a Veress-féle hagyatékhoz nyúl. Az

58 SZREL: VI. 16. sz. irat.

59 SZREL: Jegyzőkönyv 1904–1924. 1912. május 1-i esperesi látogatás. 135. o.

60 SZREL: Iskola iratai. 210–1914. sz. irat.

61 SZREL: Jegyzőkönyv 1904–1924. 1914. augusztus 2-ai presbitéri gyűlés.

62 SZREL: Jegyzőkönyv 1904–1924. 1915. június 7-ei egyházvizsgálat.

63 EREL: I. 51/1912. sz. iratsomó, 2229. sz. irat.

64 JAKAB ATTILA: *A protestáns Erdély. Az erdélyi magyar protestáns egyházak és vallási közösségek társadalmi szerepe*. Műhelytanulmány, 11. Forrás: <http://www.eokik.hu/publikaciok/MHT/MHT11.PDF> 17. o.

65 Bővebben lásd: SZOLLÁTH HUNOR: *A szovátai református felekezeti iskola a két világháború között*. In *Sóvidék, Szováta Kulturális Folyóirata*, II. évf. 1. sz. 2010. Május.

1924-ben hozott Elemi oktatási törvény rendelkezik a felekezeti iskolákban tanítók államsegélyének a beszüntetéséről. A Magyar Államnak adott 4000 koronás hadikölcsön után a kamatot nem kapták meg, az iskola-fenntartási költségek azonban az új rendelkezések hatására nőttek. Az Igazgatótanács a segítségnyújtási kérelemre válaszolva kiutalja a kért összeg egy bizonyos részét. 1920-as költségvetés szerint a tanterem rendbetétele, meszelése 1000 koronába került. A fűtés 2400 korona, tisztítás 100 korona, iskolaszolgái fizetés 300 korona. Vigh Sándor alapfizetése ekkor 8000 ezer korona volt, háborús segélye 1200 korona, drágasági segélye 3600 korona, négy gyermeke lévén, és elvált, családi pótléka 3200 korona. Szolgálati ideje ekkor 32 év volt.⁶⁶ Természetbeni javadalomként járt neki 36 köbméter hasogatott tűzifa, a díjlevele szerint 60 koronába értékelve. Ezen kívül egy és félholdnyi kerthelyiség is. A világháború utáni állapotokat jelzi, hogy az iskolai költségelőirányzat az 1920–1921-es tanévre 8912 lej hiánnyal van elkönyvelve.⁶⁷ Ez évben a tandíjból befolyó összeg 700 lej volt, a községtől pedig 38 lejt kaptak segélybe.

A szovátai elemi népiskola megmenekült a bezáratástól. A berendezkedő román hatalom fokozatosan, 1919-től 1924-ig 2070 elemi iskolát zártak be, tiltottak el a működéstől, vagy fosztottak meg a nyilvánosságtól.⁶⁸ Ez az összes elemi népiskola 68 százaléka. Az 1918–1919-es tanév ugyan még magyar fennhatóság alatt indult meg, de ekkor már megkezdtek a Consiliul Dirigent emberei az iskolák fokozatos átvételét a leltárakkal együtt. A megmaradókban egyúttal elrendelik a román nyelv kötelező tanítását, holott a más tannyelvű iskoláknál az iskola fenntartója állapítja meg az oktatás nyelvét. Románia földrajzát, történelmét, az alkotmányt, és a román nyelvet természetesen csak románul lehetett oktatni.

1922 októberében lemond Vigh Sándor, lévita-tanító, minek következtében szükség-helyzet állt elő,⁶⁹ és így Bíró Géza sóváradi lelkész veszi át az egyház ügyeinek az irányítását. A szovátai hívek azonban először az espereshez, majd az Igazgatótanácshoz fordulnak, mivel bevállalásuk szerint nem lehet tovább a Bíró Géza kezében hagyni a gyülekezetet, mert ő már saját gyülekezetét is alig tudja ellátni. Az állami hatóságok részéről még nem kaptak a tanításra engedélyt. Az engedély ideiglenes megszerzése után a választás végül is Jodál Rezsőre esik.⁷⁰ Csakúgy mint elődjeinek, neki is elsődrendű gondja az anyagi megélhetése, ráadásul az Egyházmegyei Tanács az 1924–1925-ös iskolai költségvetésből törölte a személyi járandóságok közül a 6400 lejes drágasági pótlékot. Az Igazgatótanácshoz fordul ezügyben, mert leírása szerint, Szovátán fürdőhely lévén az árak nagyon magasak, és ráadásul kepe járandósága sincsen. Az Igazgatótanácsnak azonban fedezet hiányában nincs módja ezt teljesíteni.⁷¹

1925-ben egy iskolavizsgálat alkalmával, melyet a román segéd-tanfelügyelő tart meg a szovátai református felekezeti iskolában, megengedhetetlen mulasztásokat, és hiányosságokat fedeznek fel. Az esperes megrovó levelet intéz Jodál Rezsőhöz, és fi-

66 EREL: I. 51. 1912. I. sz. iratcsomó, 4701. sz. irat. A szovátai református elemi népiskola költségelőirányzata.

67 EREL: I. 51. 1912. I. sz. iratcsomó, 5766. sz. irat.

68 BALOGH JÚLIA: *Az erdélyi hatalomváltás és a magyar közoktatás, 1918–1928*. Püski Kiadó, Bp., 1996. 41–42. o.

69 SZREL: Jegyzőkönyv 1904–1924. 1922. október 26.-ai presbiteri gyűlés.

70 EREL: I. 51. 1912. I. sz. iratcsomó, 10766. sz. irat.

71 EREL: I. 51. 1912. I. sz. iratcsomó, 5048. sz. irat.

gyelmezteti, hogy hasonló mulasztások esetén fegyelmi eljárást fog beindítani ellene. Az iskola esetleges bezárásáért is első helyen a tanító lesz felelőssé téve.⁷² A vizsgálat alkalmával felvett jegyzőkönyv szerint az iskola épülete régi, és nem megfelelő. A tanfelszerelés nem teljes, hiányoznak a térképek, vagy egészen kicsi méretbe vannak meg. A tisztaság kívánni valót hagy maga után. A tanulók a folyó évi anyakönyvbe nincsenek bevezetve. Az órarend nincsen rendesen összeállítva. Román nyelven több társalgás kívántatik az ellenőr szerint. A tanterem nem higiénikus, a tanulók sokan vannak, ezért javasolja a délelőtti, és délutáni oktatás bevezetését. Az iskola működése iránti kérés már fel volt azonban terjesztve a minisztériumba. Összesen 25 fiú, és 29 leány volt ekkor beírva. Mindezek a „hiányosságok” előrevetítik a román berendezkedő hatalom „magyartalanítási” politikájának azon részét, mely a felekezeti iskolák felszámolására irányult. Emiatt volt szükség arra, hogy ebben az időszakban a szovátai reformátusok felhagyjanak a templomépítés szándékával, és inkább iskolaépítésbe fogjanak.

2.3 Iskolaépítés 1927-ben

1923 szeptemberében megnyílik a román tannyelvű iskola, melynek céljára kezdetben házat bérelnek, és közben elkezdik az iskola épületének az építését is. 1924-ben bevezetik a román nyelv kötelező oktatását is.⁷³ Ezek a körülmények, amint azt a későbbiekben látni fogjuk, vezetnek el a református iskola új épületének a megépítéséhez.

Az 1912-ben meghiúsult templomépítési kísérlet (az Igazgatótanács különböző okokra hivatkozva nem hagyja jóvá a terveket és a költségvetést) után 1925-ben próbálkoznak ismét. 1925 decemberében tartott egyházmegyei tanácsülésen való megtárgyalása után az esperes pártolólág terjeszti fel a szovátai egyházközség templom, iskola, lévita lakás céljára könyöradomány gyűjtésére való kérelmét. Kéri az engedélyezését, hogy 2 darab gyűjtőkönyvvel az erdélyi református egyházkerület területén az év december és következő év áprilisáig könyöradományt gyűjthessenek.⁷⁴

Az építkezésekre a következő előzetes költségvetést terjesztik be: szükséglet 960 ezer lej, fedezet: erdőkitermelés 160 ezer lej, belsőségek értékesítése 420 ezer lej, önkéntes megajánlások 100 ezer lej. Épületfa, téglá, kőkészlet 200 ezer lej. Összesen tehát van 880 ezer lej értékben építkezéshez szükséges anyag. Szükségeltetik még 80 ezer lej segély. Ez a hiány az értékesítési viszonyok, munkabérek emelkedése mellett tovább nő. Gyűjtéseket már indítottak, írásbeli kérelmeket küldtek szét, de ebből csak valammal több mint 15 ezer lej folyt be az egyház pénztárába. A hívek már odaszállítottak 110 ezer darab terméskövet, 60 köbméter fenyőfát kidolgozva, melyhez minden munkát ők adtak ingyen. Ennek az értéke legkevesebb 60 ezer lej. A felajánlott 100 ezer lejből begyűlt eddig több mint 22 ezer lej. Az építkezéseket 1926 folyamán szeretnék beindítani. A felterjesztett kérelem szövege szerint az iskola jelenlegi épülete rossz, kicsi, sötét, talajvizes és egészségtelen. Az épülő 4 tantermes állami iskola miatt az állami tanügyi hatóságok részéről a legszigorúbb intézkedésekre számíthatnak. Ezért kérik a gyűjtések engedélyeztetését.

72 EREL: I. 51. 1912. I. sz. iratcsomó, 253. sz. irat.

73 FEKETE – JÓZSA – SZÓKE – ZEPECZÁNER 1998. 138. o.

74 EREL: I. 51. 1912. I. sz. iratcsomó, 11669. sz. irat. Tartalmazza gyűlések jegyzőkönyvét is.

Az 1924-ben hozott Elemi oktatásról szóló törvény, majd az 1925-ös Magánoktatási törvény rendelkezik az elemi iskolák működéséről. Ezután az iskolák csak a közoktatási miniszter külön engedélyével működött, az erre vonatkozó kérelem mellé be kellett nyújtani az iskola tervrajzát, bútorzatát tartalmazó leltárt, valamint a tanszerleltárt is. A tanítók csakis személyre szóló engedéllyel taníthattak, a minisztérium által engedélyezett könyvekből.⁷⁵

1926-ban az építkezés ügye újabb fordulatot hoz magával. Ekkor már csak az iskola és papilak építésével foglalkoznak csupán, elvetve a templom megvalósítását. Ugyanis azt most már világosan látják, hogy az állami iskola mellett a rozoga református iskola vagy bezáratásra kerül, vagy pedig elnéptelenedik, „így a templomban nem lesz magyar zsoltár”.⁷⁶ Kacsó Lajos egyházmegyei főjegyző elnöksége alatt tartott presbiteri és közgyűlésen kimondják, hogy először papilakot és iskolát építenek, majd ezt használják templom gyanánt is. Az építkezéshez azonban az anyagi fedezet nem teljes, hiányzik még 150 ezer lej. Ezt kölcsönként szeretnék kérni, melynek fedezete a Veress-féle erdőből kitermelt tűzifa. Kölcsön nélkül az építkezés nem kezdhető el, a meglévő téglá és faanyag pedig tönkremenne. Farkas Jenő esperes 1926 júliusában felterjeszti a hozzá beküldött iskola és tanítói lakás műszakilag felülvizsgált tervét és költségvetését. Ő is az iskolaépítés mellett van, mert a román tanügyi hatóságok részéről a revizor időközben kijelentette, hogy az iskolát szeptemberben nem engedi megnyitni.

Az Igazgatótanács az építési kérést, terveket, költségvetést jóváhagyja, és az építkezési engedélyt megadja, csakúgy, mint a kért hitelt 20 százalékos kamat mellett. A templom, iskola, tanítói és papi lakás építése felé történő lépések tulajdonképpen egy egész átszervező újjáépítő intézkedés részei voltak. Ezt az is annál inkább sürgőssé tette, hogy 1925-ben árvíz volt, mely a református iskolában több mint fél méter magasságban állt. Az iskola épülete azelőtt 34 évvel, gyenge alapokra épült, faoszlopokra, sövényből készült falakkal. Ez egészségtelenné tette, és egyben a korhadás miatt még életveszélyessé is.⁷⁷ Ez a körülmény kényszeríti tehát arra az egyházközséget, hogy az újjáépítést ne a következő évben, és ne a templomon, hanem még az évben, és az iskolán kezdje. Az iskolának a 8×12 méter belvilággal egyszersmind templomként is kell szolgálni. A tanítói lakás két szoba, konyha, kamarából fog állni, az iskola alá, mint alapépítmény magtárt szeretnének elhelyezni. Az említett és jóváhagyott kölcsönkérelem előtt még benyújtanak egy kérést 140 ezer lejről májusban, amit akkor nem hagynak jóvá. Az iskolaépítés céljára kérik a szovátai tanítói alap kifizetését az Igazgatótanácstól, amin az 1913 június 30.-án lezárt betétszámla szerint 734 korona szerepel rajta.⁷⁸ Ezt kéri a kamataival együtt a marosvásárhelyi közhasznú takarékpénztár útján kiutalni. Az Igazgatótanács szerint a számlán 647 lej volt, amelyet nyugta ellenében ki is fizetnek.

1927 januárjában problémák adódnak a hitellel kapcsolatban. Ekkor már a kölcsön visszafizetési ideje lejárt, viszont a szokatlanul enyhe ősz és tél és a nehéz pénzügyi viszonyok az eladáshoz fűzött reményeket megghiúsították. A fa akkor még nem volt eladva,

75 BALOGH 1996. 77. o.

76 EREL: I. 41. 1911. I. sz. iratcsomó, 6337. sz. irat. A közgyűlés során egyesek nem akarják elfogadni hogy a templomépítés céljaira tartogatott anyagokat az iskolaépítésre pazarolják el.

77 EREL: I. 51. 1912. I. sz. iratcsomó, 3515. sz. irat.

78 EREL: I. 51. 1912. I. sz. iratcsomó, 10080. sz. irat.

csak tárgyalások folytak arra vonatkozólag, hogy az egyház beszállíttatja a fát a helybeli vasútállomáshoz, és ott majd megvásárolják. Ezt azonban nagyban befolyásolják a szállítást nehezítő időjárási problémák is. Emiatt teljes bizonytalanságban vannak a visszafizetés időpontjára nézve. Időhaladékokat kérnek az Igazgatótanácstól, mert a tűzifa eladása esetén az abból befolyó összeget azonnal beküldik. Az időközi kamatot pedig utólagosan számolva megfizetik. Ennek érdekében mindent elkövetnek, ugyanis az egyház a nagy kamatterheket nem bírja. Utolsó lehetőségként az új épületbe való átköltözés után a régit értékesítik majd, ennek Főhatósági jóváhagyásáért külön kérvényt nyújtanak be. Ekkor az iskola már fedél alá jutott, de a befejezésére még kerületi építési segély kiutalását kérik.⁷⁹ A válaszában az Igazgatótanács értesíti a szovátai egyházközséget, hogy az idő szerint a fedezet teljes hiányában nem képesek segélyt adni. A kamatok pontos fizetéséhez ugyanakkor kénytelenek ragaszkodni.

1927 márciusáig a pénz három részletben visszafizetésre került, a tűzifa sikeres eladása nyomán. A kamatokat a múlt év decemberéig levonták már az induló összegből, a késedelmi kamat alól azonban felmentést kérnek, és ezt úgy tekintik mint kerületi építési segélyt, mert ha nem akkor teljesen képtelenek lesznek az építkezéseket befejezni. Bár a számítások, költségvetések reálisak voltak, az időközbeni pénzválság ezeket keresztülhúzta. Az Igazgatótanács a késedelmi kamatok számításától végül is eltekint, ezzel is segítve az egyházközséget az építkezésekben.⁸⁰ 1927 augusztus 21.-én szentelik fel az iskolát és paplakot.⁸¹

2.4 A református iskola a második világháborúig

A már berendezkedett román hatalom a két világháború között számtalanszor gördít akadályokat a református iskola működése elé. Sokszor fenyegetik bezárással, ezért is volt szükség az új épület mielőbbi felépítésére. 1926 június 8-án Romul Catarig a román tanügyi hatóságok részéről iskolavizsgálatot tart, melynek során hiányosságokat észlel, és ezzel egyenesen az Igazgatótanácshoz fordul. A tanítót ugyanakkor kötelességeinél találja, és megállapítása szerint a fegyelem jó. A felszerelésekben mutatkozik meg a legfőbb hiányosság. Az ekkor működő hat osztályból nagyon sokan hiányoznak, mert a községben járványos betegség volt, de amúgy az iskolába járás rendes. Az összes osztályt megvizsgálja az összes tananyagból, miszerint a tanító sokat dolgozott, és módszeresen. A román nyelvbeli eredmény dicséretre méltó. Minden előírt tantárgy előadott románul is. Az iskolai padok azonban nem megfelelőek.⁸²

A következő iskolalátogatás, november 25-én, már nagyobb hiányosságokat fedez fele, ezt már maga a revizor végzi. Jodál Rezső a hiányok pótlása tárgyában igazoló jelentést küld a püspöknek. Az esperes szerint is Jodál kitűnő, derék munkás ember, és minden reménye megvan arra, hogy hasonló hiányosságokról a szovátai iskolában és tanítói munkában több ilyen jegyzőkönyvet nem fognak kapni. Jodál saját felterjesztése szerint, a két iskolalátogatási vélemény között szöges ellentét van, ami sehogyan sem

79 EREL: I. 45. 1912. I. sz. iratcsomó, 322. sz. irat.

80 EREL: I. 45. 1912. I. sz. iratcsomó, 4225. sz. irat.

81 Vö. FEKETE – JÓZSA – SZÓKE – ZEPECZÁNER 1998. 139. o.

82 EREL: I. 45. 1912. I. sz. iratcsomó, 5705. sz. irat.

érthető az eltelt rövid idő miatt. Szerinte a nagy változás azért következett be, mert az állami iskola még félkész állapotban van, ugyanakkor az újonnan épülő református iskolát már be is földték. Még azon a nyáron, amikor az esperesi kiszállással megejtett autorizációs helyszíni vizsgálat megtörtént, a revizor a berendezést és felszerelést, amelyet azóta is gyarapítottak, megfelelőnek találta, habár ekkor is a földrészek térképei csak kis méretben voltak meg, a padló nem volt beolajozva, stb.⁸³ A revizornak akkor jelentette, hogy az iskolát egyben imateremnek is használják, ezért nem lehet nélkülözni a felnőttek részére szolgáló nagyobb méretű padokat sem. A kis formátumú térképeket szükségből vették meg, mert nem találtak nagyobbakat, pedig többször is ke-resték már. A padlózat tiszta volt, mert minden hónapban fel volt súrolva, de sok gyerek után, kis teremben lehetetlen pormentességet kívánni. Ugyancsak jelentette, hogy a következő évben már átköltöznek az új iskolába. Csak Románia földrajzát kell kötelező módon románul tanítani, de a revizor még Ázsiát is románul követelte tőle. A revizori utasításokat igyekszik betartani, de ugyanakkor úgy látja, hogy megelégedésre ezután sem számíthat. A berendezésre semmilyen segílyt nem kaptak, sőt még költségvetési többletet kellett az egyháznak befizetnie.⁸⁴

A fentiekből is kitűnik a román tanügyi hatóságok „jóakarata” a felekezeti iskolák iránt. 1927 január 28.-án maga Farkas János esperes tart iskolavizsgálatot a szovátai református felekezeti jellegű elemi népiskolában.⁸⁵ Az iskola épülete a jegyzőkönyv szerint régi, de hamarosan átköltöznek az újba. Az iskola bútorzata csak részben kielégítő, a tisztaság megfelelő, tanszerekkel el van látva. Az iskola beíratási díjai, 820 lej, mind a tanszerek pótlására fordíthatnak. 1500 lej értékben történelmi és földrajzi szemléltető képeket vásároltak. A református tankötelesek száma 85, ebből jelen van 50. Ugyanakkor már 7 osztály van, mivel az Elemi oktatási törvény nyomán az. A tan és óraterv be van tartva, a tanítás menetét nem zavarja semmi, a fegyelmezés példás, a tanulók tanszerrel el vannak látva. Az iskolaszék tagjai hetente látogatják az iskolát. A tanítási eredmény mintaszerű. Vasárnapi iskola is működött már 1924-től, melyet abban az időben Jodál Rezső lánya vezetett. Átlagban 30 növendéke volt. Faiskolával is rendelkezik, amely kezdő stádiumban működik. Ifjúsági egyesület is működik, a tanító vezetésével, és 18 taggal. A tanítónak járó fizetés a költségvetés szerint ki lett fizetve.

1927 végén Bartha Béla veszi át az egyházközség irányítását a távozó Jodál Rezső helyett. Ő a nagyteremi iskolától neveztetett ki Szovátára. Ekkor egy egyezségi okmány jön létre közte, és az iskolát fenntartó egyházközség között, hogy amíg az államsegély a tanítói állásra megérkezik, javadalmi biztosítva lesznek.⁸⁶ Fizetése készpénzben 16 ezer lej, fél hold szántó, 100 véka zab, és 36 köbméter tűzifa.

1929 január 23-án a segéd-tanfelügyelő, Gheorghe Passat, aki az állami iskola igazgatója is, tart iskolavizsgálatot. A terem tisztítva, olajozva, szellőztetve, fűtve van. A bútorzat jó karban van, a tanfelszereléssel való ellátottság majdnem teljes. Összesen 59 gyerek van beírva ebben az évben, de jelen csak 42 volt. A hiányzók nagy részben bete-

83 EREL: I. 51. 1912. I. sz. iratcsomó, 253. sz. irat.

84 EREL: I. 45. 1912. I. sz. iratcsomó, 717. sz. irat. Az esperesi hivatal először sürgeti az egyházi adófelelős kerületi pénztárba való befizetését, de ugyanakkor az iskola költségvetési feleslegét, 1360 lejt, már befizettek. Ezt végül is elismerik.

85 EREL: I. 45. 1912. I. sz. iratcsomó, 1817. sz. irat.

86 SZREL: Iskola iratai. Egyezségi okmány.

gek, így az iskolalátogatás közel rendes. A naplók rendben vannak tartva, a tanulók osztályozva vannak. Az osztályokat elsősorban román történelemből kérdezi ki a segéd-tanfelügyelő, főleg a román nép születésének körülményeiről. Utasítja a tanítót, hogy minél több beszélgetést tartson román nyelven. Kerülendő a népies leckefelmondás minden tárgyban, különösen amelyek románul tartatnak.⁸⁷

1929 szeptember 23-án Ioan Butnariu segéd-tanfelügyelő tart iskolavizsgálatot. Ennek a jegyzőkönyvnek az információi alapján értesülünk arról, hogy az iskola új működési engedélye még 1928-ban lett kérve, de a hivatalos iratok még mindig nem érkeztek meg. Az iskola analitikus tanterve az állami tanterv szerint lett megalkotva. Ebben az évben a beírt tanuló létszám 55. A vizsgálat különösebb hiányosságokat nem talált.⁸⁸

1929 szeptemberében az állami iskola igazgatója a beíratások alkalmával néhány szülőnek megtagadta az igazolás kiállítását, melyet az ő kívánságához híven mentek a szülők kérni a református iskola részére.⁸⁹ Ekkor azon szülők, akik felekezeti iskolába kívánták a gyerekeiket beíratni, írásos nyilatkozatot kellett az állami iskola igazgatósága előtt aláírjanak, amit csakis a családfő tehetett meg.⁹⁰ Már 1927-re vonatkozólag is van adat, hogy 8 tanulót megbüntettek, mivel nem az állami iskolába iratkozott be. A büntetések 40-től 240 lejig váltakoznak.⁹¹ Erdély viszonylatban már a hatalomátvétel után igyekeznek a román hatóságok a szülőket minden eszközzel rábírtani arra, hogy a gyerekeiket román tannyelvű iskolába járassák. 1926-ban Kolozs megyében a tanfelügyelő el is rendeli, hogy azokat a gyerekeket, akiknek a neve románosan hangzik, a román tannyelvű iskolába kell kötelezően járatni.⁹²

Megtörtént, hogy négy szülő, akiknek a gyereke állami óvodába járt, jelentkeztek az állami iskola igazgatójánál a református iskolába való beíratás végett szükséges igazolásokért, de azzal utasította el a szülőket, hogy jöjjenek későbbi időpontban, mert ez ügyben utasítást vár a tanfelügyelőtől. Még két alkalommal hívja vissza a szülőket, ezután azok nyilatkozatot tesznek az állami iskola igazgatóságánál, hogy a gyerekeket a református iskolába akarják íratni.⁹³ A beíratás Bartha Béla részéről meg is történik. Ezt közli is az állami iskola igazgatójával, aki nem akar hivatalosan tudomást venni az ügyről.

Folyamatosan akadályokat gördít azok elé a beíratások elé, amelyekről tudja, hogy a református iskola javára történnek. Egy egyháztagnak nyilatkozva azt mondta, hogy bezáratja az iskolát, mielőtt lehetősége lesz rá. A szülőkre erőszakkal ráfogja hogy román eredetűek, és eszerint a gyerekeket az állami iskolába kell beíratni.⁹⁴ Ezen a címen körülbelül 30 tanulót szándékozott elvenni az állami iskola javára. A református tanítót számtalanszor az állami iskola ellen való izgatás, és szabálytalan beírás vádjával illette. A magyar vezetékneveket románosította, például a Kacsó-ból Cacio lett, a György-ből Gheorghe. A névelemzés egyébként gyakori volt minden magyar helység-

87 EREL: I. 51. 1912. I. sz. iratsomó, 1810. sz. irat.

88 EREL: I. 51. 1912. I. sz. iratsomó, 1929. sz. irat.

89 EREL: I. 51. 1912. I. sz. iratsomó, 8899. sz. irat.

90 SZREL: Iskola iratai. Itt szerepel egy Közlemény, melyet az állami iskola igazgatója adott ki, a beíratásokkal kapcsolatban.

91 SZREL: Iskola iratai. 4. sz. irat. A megbüntetett tanulók listája.

92 BALOGH 1996. 76–79. o.

93 Az Állami Oktatási Törvény 19. paragrafusa értelmében jártak el az említettek, teljesen törvényesen.

94 Ezek között a Vajda, Fülöp, Jakab eredetű nevek szerepelnek leginkább.

ben.⁹⁵ Beíratás előtt kidoboltatta, hogy minden szülő köteles a gyereket állami iskolába íratni, mert ellenkező esetben szigorúan meg lesz büntetve. A felterjesztett panaszokra a püspök megígéri, hogy személyesen fog közbenjárni a Minisztériumban az ügy megoldása érdekében.

1929 októberében a román állami iskolával és tanügyi hatóságokkal folytatott küzdelem a fennmaradásért újabb nehézségek elé állítja a református iskolát. Október 24-én Bartha Béla jelenti az esperesnek, hogy Gheorghe Passat, a helybeli állami iskola igazgatója hivatalból beírta iskolájába Vajda Emma nevű első osztályos tanulót, akit anyja a református iskolába íratott be az iskolakezdekéskor. Az igazgató azt állítja, hogy nevééről ítélve a gyerek román eredetű. Az édesanya leghatározottabb tiltakozása ellenére is az igazgató románoknak tekinti őket, és így anyakönyveli a gyermekeket, noha erre bizonyíték nincsen.⁹⁶ Bartha Béla kéri a közbenjárást az iránt, hogy az említett gyerekek szüleit ne büntessék meg, amikor a gyerekek rendszeren járnak iskolába. Másrészről kéri, hogy a Gheorghe Passat iskolaigazgató fékevesztett rosszindulata valami módon renszabályoztassék meg, mert e nélkül ha „továbbra is uralkodni fog a szovátai magyarságon, felekezeti iskolánk egészen bizonyosan el fog sorvadni s megsemmisülni, ami Passat úr által már meg is van ígérve, mihelyt újra revizor lesz.”⁹⁷

Az esperes a benyújtott kérést felterjeszti a kolozsvári Igazgatótanácshoz, és a püspök levelet intéz a Miniszterhez, melyben kéri hogy a fent említett személyek gyerekeinek engedessék meg reformátusok lévén református felekezeti iskolába való járása.

Az 1930-as iskolalátogatáskor minden nagyjából rendben volt a vizsgálatot végző Gheorghe Șuteu segéd-tanfelügyelő szerint. A 68 beírt tanulóból csak 58 volt jelen, betegségek miatt, de az iskola rendes, fegyelmes, tiszta.⁹⁸ Az 1932 januárjában iskolalátogatás alkalmából felvett jegyzőkönyv azonban lényegesen befeketítőbb szándékú. A kolozsvári Állami Tanügyi Hatóság a Maros megyei ellenőrző szervei útján a kolozsvári Igazgatótanácshoz fordul, mivel megállapították, hogy a tanfelszerelés hiányos, főleg a történeti képek és szemléltetőanyagok szempontjából. A tanulók iskolalátogatása nagyon rendetlen, a 70 beírt közül csak 30 van jelen. Kérik az azonnali helyrehozatali intézkedések megtörtételet.⁹⁹ Ezt tetézik még anyagi jellegű nehézségek is. Bartha Béla a kongruáját, állami segélyét, nem kapja rendszeresen, ugyanakkor az iskola 1930–1931 évi hiányát sem kapta kézhez. Kéri a központi segély kiutalását.¹⁰⁰

Egy 1932-es iskolalátogatás szerint az oktatási engedély még mindig nincs elintézve. A román nyelvet ekkor a harmadik osztálytól oktatták. A tankönyvek a miniszteri leg jóváhagyottak, az órarend a törvényeknek megfelelően van összeállítva. A tanfelszerelés újra nem teljes, és ismét a történelmi szemléltetőképek szempontjából hiányos. Ezeket feltétlenül és hiánytalanul be kell szerezni. Bartha Béla tanítói engedélye sem érkezett meg, holott azt már az előzőekben kérelmezte, a román nyelvű vizsgát jó eredménnyel tette le, és már hivatali esküt is tett.¹⁰¹ Ezt a tanítóknak mind államilag kötelezően kellett letenniük, hozzátéve az alkotmányt, a Románia történelmét, és föld-

95 JAKAB i. m. 18. o.

96 EREL: I. 51. 1912. I. sz. iratcsomó, 10246. sz. irat.

97 Uo.

98 EREL: I. 51. 1912. I. sz. iratcsomó, 24. sz. irat.

99 EREL: I. 51. 1912. I. sz. iratcsomó, 2062. sz. irat.

100 EREL: I. 51. 1912. I. sz. iratcsomó, 6897. sz. irat.

101 EREL: I. 51. 1912. I. sz. iratcsomó, 1165. sz. irat.

rajzát is.¹⁰² Az iskola a nyilvánossági jogot és a működési engedélyt ugyanazon évben megkapta a tanítóval egyetemben. A szükséges képesítéssel rendelkezett a tanítói álláshoz. Az iskola működési engedélye a nyilvánosság szempontjából 1932 március 29-étől érvényes.¹⁰³

1933-ban az állami 14 százalékos iskolasegély elosztásánál, ami az iskoláknak járt, problémák adódnak. Ezt miniszteri rendelet alapján a helyi iskolaszékeknek kellett elosztani, mivel azt kiveszik a politikai község hatásköréből.¹⁰⁴ A református iskola nem kapja meg a neki járó részt. E miatt fordulnak a marosmegyei Iskolaszékhez,¹⁰⁵ és a vármegyei iskolaszék meg is tárgyalja az ügyet. Eszerint az iskola összes ingó és ingatlanvagyonának az illeték-egyenértékét el kell ismerni, ugyanakkor, amikor a működési engedélyt kérték, azt nyilatkozták, hogy elegendő fedezetük van az iskola működtetésére. E pont alapján a segélyosztás szabályszerűen történt. Ezenkívül, az állami iskolának a segélyen kívül más jövedelme nincsen, tehát jogos az hogy neki többet juttattak. Anyagilag a felekezeti iskolák jobban vannak ellátva, mint a vármegye többi iskolái. Az elosztás tehát végleges érvényű.¹⁰⁶ Ugyanakkor, a miniszteri rendelettel ellentétben, a 20 ezer lejes segélyből a 2 tétel helyett 5 tétel vonatott le az állami iskola javára. A református iskola ebből az összegből megkapott 5 ezer lejt, és a római katolikus iskola 15 ezer lejt.

Az iskolaszéki gyűlésen,¹⁰⁷ ahol a segély elosztása történt, melynek elnöke a helybeli román pap, jegyzője pedig az állami iskola igazgatója, kijelentik hogy az állami iskolának az építésből származó adóssága van. Ezt előbb az egész összegből le kell vonni, és csak utána megállapítani a részesedést belőle. Ezt előadva, meg sem várta a határozathozatalt, hanem önkényesen már a jegyzőkönyvet is megírta. Ezt a római katolikus plébános, és Bartha Béla sem írják alá. Erre emelkedett hangú fenyegetőzés érkezett az állami iskola igazgatója részéről.¹⁰⁸

Az 1934 novemberében tartott iskolalátogatás alkalmával az iskola és tevékenysége kifogástalannak minősítették.¹⁰⁹ Az 59 beírt tanuló rendszeren járt iskolába, a nevelés eredményei jók. A következő évi vizsgálatnak sincs kifogása ellene.¹¹⁰ Ezekben az években az anyagi természetű nehézség gördít akadályokat az iskola működése elé. Ebben a tanévben a Főhatóságilag jóváhagyott hiány több mint 11 ezer lejt tett ki, amiből az Igazgatótanács csak 6 ezer lejt tudott fedezni. Ezért fordulnak ugyancsak Kolozsvárra, hogy a segélyt újragondolják, és a hiányt kiegészítsék. Ugyanis, a szovátai katolikus környezetben élő, s a román tannyelvű állami iskolával küzdő szovátai református elemi iskola másképp nem működhetik, segítség hiányában. Az Igazgatótanács azonban, fedezethiányra hivatkozva, megtagadja az iskolai segély növelését.

1936 november 3.-án az iskolában kutatást tart a helybeli csendőrség, és a papi-tanítói irodából elkoboznak egy daloskönyvet melynek első lapján a magyar Himnusz szö-

102 BALOGH, 1996. 53–55. o.

103 EREL: I. 51. 1912. I. sz. iratcsomó, 4211. sz. irat.

104 SZREL: Iskola iratai. 1529. sz. irat.

105 SZREL: Iskola iratai. 45–933. sz. irat. Bartha Béla levele a Miniszterhez.

106 EREL: I. 51. 1912. I. sz. iratcsomó, 8743. sz. irat.

107 SZREL: Iskola iratai. 106–932. sz. irat. A gyűlés összehívására vonatkozó okirat.

108 EREL: I. 51. 1912. I. sz. iratcsomó, 7792. sz. irat.

109 EREL: I. 51. 1912. I. sz. iratcsomó, 13364. sz. irat.

110 EREL: I. 51. 1912. I. sz. iratcsomó, 11252. sz. irat.

vege állt. Ebből a Dalkör négy éves fennállása óta tanulta a dalokat zavartalanul. Ugyanakkor sem a Himnusz, sem más hazafias énekeket nem tanultak be. A könyvet elkobozták, és magukkal vitték a csendőrök, az esetről pedig jegyzőkönyvet vettek fel.¹¹¹

Az 1937-es első iskolavizsgálaton, melyet Ieronim Puia vezetett, megrovásban részesül a tanító, mivel a magyar szövegben is kötelezően románul kell beírni a földrajzi neveket. Ekkor pontosan 50 tanuló van beiratkozva.¹¹² A második vizsgálaton nem észleltek hiányosságokat,¹¹³ sőt a harmadikon sem.¹¹⁴ Az ez évi negyedik vizsgálati jegyzőkönyv információi szerint Bartha Béla megvetette alapjait egy faiskolának, sőt egy Iskola Múzeumnak is. Heti egy alkalommal foglalkozik felnőttekkel is, akik közt románok is vannak. Ezek az esték a szolgabírói hivatal által lettek engedélyezve, és a községi hatóságokat is meghívja néha az oktatásokra.¹¹⁵ Ugyanaz évben egy kiküldött is jár a szovátai református iskolában, statisztikai adatok gyűjtése céljából, és megállapítja hogy a tanító jól ismeri a román nyelvet.¹¹⁶

1939-ben a beíratások folyamán a beíratást végző görög katolikus lelkész újabb három gyerek igazolását nem akarta aláírni, azt állítva, hogy azok román eredetűek. Deák András református, szováta-fürdői házmaster István nevű gyermekét nem akarta beírni, mivelhogy az ő felesége görög katolikus vallású, és így román nemzetiségűnek számít, hiába volt a neve Nagy Rozália.¹¹⁷ Az előző évben a gyerek a református iskolába járt, az akkori beíratásnál az állami iskola igazgatósága semmilyen akadályt nem támasztott. Ezt most azonban hiába hangoztatták. Lakatos Margit beírását azzal utasította el, hogy mivel törvénytelen gyerek lévén, apja Treznai Simon görög katolikus vallású, így a leány is román nemzetiségű. Bárdos János beírását szintén ugyanilyen okkal utasítja vissza, miszerint törvénytelen apja Palkó János görög katolikus.¹¹⁸ Az Igazgatótanács a Minisztériumhoz fordul segítségért, és arra kéri, hogy utasítsa az igazgatóhelyettest, hogy a törvényben biztosított szabad iskolaválasztási jogot tartsa tiszteletben, s a gyerekek tekintessenek törvényesen beírottaknak. Októberben a Nemzetnevelési Miniszter rendeletére végül a tanító megkapja az állami iskola igazgatóságától a három gyerek igazolását.¹¹⁹ Az iskola nemrégén hazaérkezett igazgatója telefonon kérdezte meg utána is a marosvásárhelyi inspektorátust, ahonnan azt az utasítást kapta hogy az igazolásokat haladéktalanul adja ki.¹²⁰

111 EREL: I. 51. 1912. I. sz. iratcsomó, 12070. sz. irat.

112 EREL: I. 51. 1912. II. sz. iratcsomó, 12729. sz. irat.

113 EREL: I. 51. 1912. II. sz. iratcsomó, 6715. sz. irat.

114 EREL: I. 51. 1912. II. sz. iratcsomó, 6714. sz. irat.

115 EREL: I. 51. 1912. II. sz. iratcsomó, 2455. sz. irat.

116 EREL: I. 51. 1912. II. sz. iratcsomó, 5228. sz. irat.

117 EREL: I. 51. 1912. II. sz. iratcsomó, 11247. sz. irat.

118 EREL: I. 51. 1912. II. sz. iratcsomó, 10912. sz. irat.

119 EREL: I. 51. 1912. II. sz. iratcsomó, 12056. sz. irat.

120 EREL: I. 51. 1912. II. sz. iratcsomó, 12056. sz. irat.

HUNOR SZOLLÁTH

CALVINIST SCHOOL IN SZOVÁTA UNTIL WORLD WAR II

Calvinist primary school education in Szováta (today Sovata, Romania) started in 1893, when the first school teacher position was opened. With the growing number of the Calvinist population the number of students also increased. The school functioned as an elementary folk school until the First World War. Between the two world wars Romanian official education policy raised difficulties for denominational schools, thus the Calvinist school in Szováta was often threatened to be closed. Moreover, a Romanian elementary school was opened in the town. Its headmaster overtly announced that his primary aim was to liquidate both Calvinist and Roman Catholic denominational schools and force the children to attend schools where the language of teaching was Romanian. Data found in documents preserved in the Archives of the Calvinist Church revealed the methods of the headmaster. He forced parents to register their children in Romanian schools; he made efforts to prove the Romanian origin of the parents by presenting forged documents, or made parents to change their family names. Despite his efforts in 1927 the Calvinist elementary school moved to a new building, this way saving Calvinist denomination education in a period of forceful Romanization.

MÁTÉ ANITA

AMERIKA MAGYAR SZEMMEL

Óhazai egyháziak benyomásai a 20-as és 30-as évek Amerikájáról*

A vizsgált korszakban számos magyar egyházi vezető, pap és szerzetes kereste fel a kivándorolt magyarokat az Újvilágban. Közülük sokan papírra vetették benyomásaikat, melyek katolikus folyóiratokban illetve önálló könyvalakban is megjelentek. Ezekből a beszámolókból első kézből nyerhetünk információt arról, milyennek látták, és leírásai-kon keresztül milyennek láttatták Amerikát és az ott élő magyarok életét.

Már a húszas évek derekán is több Amerika témájú munkát olvashattak a hazai katolikus hívek.

Bangha Béla könyve 1924-ben jelent meg *Amerikai missziós körutam* címmel, melynek kibővített változata összegyűjtött műveinek sorozatában is megtalálható. Ugyancsak 1924-ben adták ki *Amerikai levelek* címmel a Szociális Testvérek Társasága Krónikájának első kötetét, mely a kint tartózkodó testvéreknek az otthoni rendtagok számára írt leveleit tartalmazza. A Szociális Testvérek főnöknője, Slachta Margit 1924–1926 közötti látogatása után szintén megírta benyomásait.¹ A Katolikus Szemle hasábjain jelentek meg Turi Béla (*A magyar hitközségi élet Amerikában* 1924/II.) és Feysz A. Hugolin cikkei (*Hat óra New York közlekedési vonalain* 1925/I.; *Az amerikai magyar sajtó mérlege* 1926/III.).

Külön forráscsoportot képeznek az 1926-os chicagói eucharisztikus kongresszus után született beszámolók, hiszen a papi küldöttség számos tagja publikálta élményeit. Ide tartozik Weber Pál, dr.: *Feljegyzések. Róma, Amerika, Canada*; Scheffler János, dr. (a későbbi szatmári püspök): *Szatmártól Chicagóig. Úti élmények és tapasztalatok* és Varga Mihály: *A XXVIII. eucharisztikus nemzetközi nagygyűlés Amerikában* című munkája. Különböző folyóiratokban jelentek meg Faust Antal (*Newyorktól Sanfranciscóig* I–II. Katolikus Szemle 1927/4 213–221.; 1927/5 281–292.), Tóth Tihamér (*Tibériás tavától a Michigan-tóig* Magyar Kultúra 1926/11 543–552., 1926/12 603–612.), Horváth Detre (*A chicagói eucharisztikus kongresszus* Pannonhalmi Szemle 1926 249–257) és Kerner István tudósításai (Kalocsai Néplap 1926. júl. 7–szept. 15). A Magyar Katolikus Almanach 1927-es kiadásában pedig Meszlényi Zoltán számolt be élményeiről (*A chicagói eucharisztikus kongresszuson* 532–537).

* Ez a tanulmány részlet Máté Anita: *Az amerikai magyar katolikusok és az óhaza (1918–1939)* című kötetből, amely 2011-ben jelenik meg a METEM-nél. Szerk.

1 SLACHTA Margit: *Elkapott sugarak*. Budapest é. n.

A harmincas években is több, Amerika témájú könyv jelent meg. 1935-ben a Szent István Társulat adta ki Szabó János volt trentoni plébános *A mai Amerika* című művét. 1938-ban pedig Shvoy Lajosnak az Új Fehérvár hasábjain megjelent tudósításait adták ki összegyűjtve *Amerikai levelek 1937. márc. 29- aug. 12.* címmel. Ugyancsak a harmincas években járt az Egyesült Államokban Zsigovits Béla, aki tapasztalatait a Nemzeti Újságban adta közre. A sort végül Nádas Zoltán zárja, aki 1939-es tanulmányútjának tapasztalatait foglalta össze *A felhőkarcolók egyháza* című füzetében.²

A művek az 1920-as évek eleje és az 1930-as évek vége között íródtak, így felölelik az egész korszakot. A szerzők között van híres és olyan, akiről ma már nem sokat tudunk; férfi és nő, püspök, világi pap, szerzetes és nővér. Láthattuk, hogy műfajukat tekintve is sokfélék: magánleveleket tartalmazó kötetet, folyóiratcikkeket, több száz oldalas utleírásokat egyaránt találunk köztük.

E források felhasználásával próbálom megvizsgálni, hogy mi ragadta meg őket, mit tartottak érdemesnek leírni, s hogyan értékelték a látottakat. Vajon milyen Amerika-kép rajzolódott ki a magyarországi katolikus olvasó előtt, aki e könyvekhez és folyóiratokhoz hozzájuthatott? Amikor csak lehet, magukat a forrásokat igyekszem megszólaltatni, hogy ne csak közvetve, hanem közvetlenül is láthassuk az ő szemükkel Amerikát.

AMERIKA MEGÍTÉLÉSE

Milyen várakozással léptek az Újvilág földjére utazóink? Az európai ember érzései általában ambivalensek Amerikával szemben, s ez az I. világháború utáni években is megfigyelhető. A magyarok Amerika-képét több tudati elem is befolyásolhatta.³ A századfordulón oly erős, többszázezer embert elcsábító ígéret földje mítosz nem tűnt el, s bár az Amerikát megjártak beszámolóí, tapasztalatai alapján árnyaltabbá vált e kép, a húszas években is sokakat vonzott a jobb megélhetés és érvényesülés lehetőségének ígérete.⁴ Amerika tehát az az ország, ahol több pénzt lehet keresni, jólétben lehet élni. Amint láttuk, e mítoszt a hazai egyház néhány képviselője erőteljesen támadta már az 1900-as években is, elsősorban nemzetvédelmi célokból, s óva intette híveit attól, hogy bedőljenek a hamis ígéreteknek. Az egyház körében tehát igen erős volt az a nézet, mely Amerikát, mint a magyar népesség elszívóját, negatívan ítélte meg. Bár ez a szem-

2 NÁDAS Zoltán: *A felhőkarcolók egyháza*. Szent István Társulat Budapest 1941

3 A hazai Amerika imázsról ld. ZÁVODSZKY Géza: *Az Amerika-motívum és a polgárosodó Magyarország. A kezdetektől 1848-ig* (Budapest: Korona Kiadó 1997), VÖRÖS Károly: *Az USA képe a 19. század magyar tömegkultúrájában* (magyarul in: Hétköznapiak a polgári Magyarországon (MTA 1997)), PUSKÁS Julianna: „Dollárok csábos csengésének szirénhangja” *Amerika imázsa Magyarországon 1880–1914* – in: *Varietas historiae. Magyarországtudató Intézet* 1990), FRANK Tibor: *Through the Looking Glass. A Century of Self-Reflecting Hungarian Images of the United States (1834–1941)* (in: VADON, Lehel, ed., *Multicultural Challenge in American Culture –Hemingway Centennial*. Eger: EKTf, 1999, pp. 21–36.)

4 A 20-as években az amerikai politika jelentősen korlátozta a bevándorlást, a magyarok számára megszabott éves kvóta 1921-től 5747 fő, 1924-től 473 fő, 1929-től pedig 869 fő volt. Ennek ellenére még így is sokan voltak, akik Amerikában szerettek volna jobb megélhetést találni, s illegális eszközöket is igénybevettek, csak hogy bejussanak. Egyesek először Kubába mentek, de az egészségtelen éghajlat és az alacsony bérek miatt nem bírták sokáig, s panaszos levelekkel ostromolták amerikai rokonaikat pénzt kérve a továbbutazáshoz. SCHEFFLER 51

lélet a kivándorlás csökkenésével veszített jelentőségéből, nem tűnt el, nyomai a két világháború között is fellelhetők.⁵

Ehhez járult még az az általános európai kritika, amely az Újvilágot tradíció-, kultúra- és lélek nélkülinek tartotta, olyan államnak, ahol a dollár és az üzlet körül forog minden. A lenézés mögött minden bizonnyal egyfajta kompenzációs törekvés is meghúzódott, melyet erősített az a tény, hogy az Egyesült Államok az első világháború után egyértelműen a világ vezető gazdasági hatalmává vált, maga mögött hagyva az évszázadok óta a világ centrumának tekintett Európát.

Amerika hazai megítélésére erősen hatott Wilson elnök 1918 elején közzétett tizen-négy pontja, mely többek között a népek önrendelkezési jogát hangsúlyozta. Az 1920-as években a konzervatív körök (akikhez az egyháziak egyértelműen tartoztak) Wilsont is felelősnek tartották az „örülten, kíméletlenül vad nemzetiségi önzés”⁶ térhódításáért és az ennek következményeként létrejövő igazságtalan békeszerződésért. Ez a tényező kimutatható több beszámolóban is, legélesebben Bangha Béla fogalmazott,⁷ de szigorú ítéletet olvashatunk az elcsatolt területen élő Scheffler János írásában is.⁸

Beszámolóink mégis inkább pozitív képet adnak az Újvilágról: a szerzők szinte kivétel nélkül megszerették Amerikát. Ez legtöbbször egy folyamat eredménye volt, amit Scheffler igen szemléletesen mutatott be. A kongresszusi küldöttség tagjaitól a hazájukra igen büszke amerikaiak sűrűn kérdezték, hogy hogyan tetszik nekik az Újvilág. A magyarok nagy része azonban „dicséret helyett sokszor hideg bírálattal” felelt – meglepve a magabiztos kérdezőket. Eleinte szinte mindenki idegenkedett Amerikától, s kritikusan szemlélte. Ennek okát a szerző abban látta, hogy mivel Amerikában rengeteg szép és jó van, de sok rossz is, és a rosszat az ember könnyebben meglátja, negatív véleménye alakul ki. Idővel azonban tisztul a kép, a különbözőségben észreveszi az értékeket, s kezdi megszeretni. Amerika értékei sokszor az európai és a hazai viszonyokkal való újbóli szembesülés eredményeképpen váltak nyilvánvalóvá. Ismét Schefflert idézve, aki két hónapig tartózkodott kint:

*„Ahogy hazaértem a mi lerongyolódott öreg Európánkba, a mi rongyos vonatainkra, a mi útteleves kulturországainkba, a mi koldusvilágunkba, a mi poros és nyitott csatornájú városainkba, – csak akkor vettem észre milyen nagy értékek vannak Amerikában, amelyeket nem értékeltem eléggé ott, ahol megvannak; csak itthon tudom felmérni becsüket, ahol – sajnos- hiányzanak.”*⁹

Az ó- és újvilág közötti markáns kontraszt mások számára is igen feltűnő volt hazatérésükkor. A kint látottak és tapasztaltak után Bangha szomorúan ír a szegényes öltözékű, kiéhezett, gondterhelt arcú pestiekről, a helyi hívásnál 10 percig várakoztató telefonközponttól, valamint a nyomorúság mellett meglévő „slendrián nemtörődomség,

5 Különösen Scheffler János emelte ki írásában a bevándorlók nehézségeit. Az Amerikában letelepedett magyarok jobb életkörülményeit bemutató fejezet után több oldalt szentel annak, hogy bemutassa „nem egészen mennyország ez az Amerika sem”. SCHEFFLER 36–38.

6 BANGHA 106

7 „...eszembe jutott mindaz a szörnyűség és óceánnyi kín is, amit a Wilsonok ... ránk szabadtak éppen az ó álmaik és idegenből importált, ránk sehogysem alkalmazható elméleteik erőltetése által” uo.

8 „Ebből a fehér házból irányította Wilson a világháború sorsát és innen uralkodott Európa fölött. Innen hangzott el a népek önrendelkezési jogának bűvös jelszava, amellyel átcsoportosította Európa népeit és megváltoztatta Európa térképét.” SCHEFFLER 55.

9 SCHEFFLER 96

gyakorlatiatlanság és rendetlenség”¹⁰ uralta magyar valóságról. Shvoy Lajos a kinti magyaroktól kapott autó Európába való behozatalakor szembesült újra az óvilági viszonyokkal:

„Az amerikai autóvállalat genovai képviselője három órai fontoskodás, ígéretés után elpárolgott s hétfő estig kellett a podestától a rendőrségig, az olasz Automobil Clubtól a genovai érseki hivatal irodaigazgatójáig szaladgálnunk, – míg végre a kardinális közbelépésére hétfőn este hatkor megkaphattuk a Studebakert. Ami Amerikában öt perc, az itt huszon-négy óra, – állapítottuk meg. De az is csak legmagasabb interventióra. Ez már Európa. (...) Mire hétfőn este nagy keservesen megkaptuk az autót, akkor meg nem volt szerelő, benzin, víz. Hosszú tanácskozást okozott az autóba szerelt rádió. Európában ez súlyosbító körülmény. Mire azután minden rendbejött, mindenki a markát tartotta borraivalóért, amit Amerikában egészen elfelejtettünk. Szomorúan állapítottuk meg: Európában vagyunk.”¹¹

Ha egyenként vizsgáljuk meg a forrásokat, azt látjuk, hogy összességében mind-egyik pozitív képet ad Amerikáról. Bangha Béla, aki művében igen kritikusan szemléli az amerikai élet egyes vonásait, elismeri, hogy Amerikát meg lehet szeretni, „mint egy nagy borzas, góliáti gyermeket, ... aki öntudatára is ébredt már szörnyű erejének és aki mégis gyermek, jólelkű, alapjában romlatlan, sokszor naívvul idealista gyermek”.¹² Slachta Margit Elkapott sugarak című művében még látványosabban foglal állást Amerika mellett:

„Mikor partra léptünk a dollárok hazájában, először is nem pénzével, hanem Lelkével találkoztunk. Ez volt itt a legnagyobb élményünk: a dollárjairól ismert Amerikának felénk áradó ismeretlen Lelke. (...) Dollárokat nem vihetünk haza, azok elkerültek bennünket, hazavisszük tehát a Lelket, melynek lehellelte megcsapta arcunkat: fiatal, kedves, üde, bízó, jóakaró, segítő, örülni tudó Lelket.”¹³

Feysz A. Hugolin a New York-i közlekedésről szóló cikkében elismerően szól a nagy-szerű technikáról, a bámulatosan megszervezett forgalomról, melyben az idegent az egyik meglepetés éri a másik után. S bár beszámolója végén hangot ad honvágyának, s hogy számára becsesebbek a magyarországi csendes falvak a világvárosi csodáknál, cikke az amerikai technika dicsérete.

A chicagói kontingens tagjai közül Faust Antal és Wéber Pál útleírásaiban kevesebb kritika jelenik meg, mint Scheffler Jánoséban. Bár Faust cikkében elsősorban a természeti kincsekről ír, elismerően szól az amerikai vívmányokról és az emberek fegyelmezettségéről. Írását a következőképpen fejezi be:

„Európa az erkölcsi, vallási szellemi élet forrása. Ezzel szemben a fiatal Amerika úgyszólván a jelenben él, de nagy és komoly megindulása kezeskedik, hogy jövője és története az emberiség új és méltó jövője és története lesz.”¹⁴

Wéber Pál munkája során ugyancsak szól az Amerikában tapasztalt negatívumokról (pl. az amerikaiak önteltségéről, kisebbségek elnyomásáról), művének azonban pozitív kicsengése van. Dicséri a technika fejlettségét, a tisztaságot, a visszafogottságot és – más véleményektől eltérően, s sokak számára talán meglepően – az amerikaiak

10 BANGHA 129

11 SHVOY 202

12 BANGHA 104

13 SLACHTA 3–4. 'Az Otthoniakhoz'

14 FAUST 292

kultúraszzeretetét. Ezt többször is markánsan kifejezi: az amerikai divat kapcsán írja: „jelen feljegyzésem célja nem egyéb, mint rámutatni arra, hogy a 'business', az üzlet hazájától, Amerikától nemcsak technikát tanulhatunk és filmkompozíciókat kölcsönözhetünk, hanem erkölcsvédelmet is, külső formát, komolyságot”.¹⁵ Írását pedig így zárja: „... ha történelmi múltja nincs is, bizony van kultúrája és valljuk be: hogy nem egy tekintetben tanulhat Európa Amerikától”.¹⁶

Amikor az olvasó a húsz évig Amerikában élő pap, Szabó János könyvét vette kézbe, már az előszóból nyilvánvalóvá vált számára, hogy a szerző szereti Amerikát és célja elsősorban az, hogy az olvasóval is megszerettesse. Munkájában ő is amellett foglalt állást, hogy Amerikának lelke van, amelyet csak úgy lehet megismerni, ha valaki huza-mosabb ideig él ott. Egyébként csak felületes kép alakulhat ki, s ez magyarázza, hogy olyan sokan elfogultak (negatívan) Amerikával szemben.¹⁷ Könyvében dicséri a cselekvő amerikai lelkületet, s művét így zárja: „Szeretném, ha mindenki, aki könyvemet elolvasta, ebből szeretné meg Amerikát, az amerikai szellemet és a népek nagy Óceánjába ejtett kincsünket, az amerikai magyarságot...”¹⁸

Bár Shvoy Lajos székesfehérvári püspök amerikai tartózkodása során számos pozitív vonást fedezett fel az Újvilág viszonyai közt, másokhoz hasonlóan neki is kis időbe telt, mire kezdeti ellenérzései eltűntek. 1937. május 14-én, öt héttel megérkezése után így kezdi az otthoniak számára írt levelét:

*„Kezdek megbarátkozni Amerikával... Eddig csodáltam páratlan betonútjait, tüneményes vasútjait, szédületes autóforgalmát s a technika egyéb csodáit. Legutolsó két utam alatt néhány pillantást vethettem Amerika szépségébe. Ez már nem lenyűgöző, nem szédületes, hanem vonzó és kedves.”*¹⁹

További leveleiben elismeréssel szól arról, hogy ott biztosítják az élet, a szabadság és boldogság megvalósításának lehetőségét, a munka után tudnak kikapcsolódni is, s vigyáznak a virágokra és az állatokra. Elutazásakor így búcsúzik: „Lelkünk eltelt nagyszerű benyomásokkal, indításokkal, tanulságokkal. Tisztelettel gondolok az amerikai génusz csodálatos tetterejére, életkedvére, nagyszerű alkotásaira, hogy emberségesebbé, szabadabbá tegye mindenki számára az életet. Nagyon gazdag, lüktető, egészséges életet hagyok itt.”²⁰ Pozitív szavai ellenére utána mégis megjegyzi, hogy otthon szebb az élet, mert lelkibb és mélyebb. Utolsó levele végén azt írja: „Európának lelke van, Amerikának mindene van, de még nincs lelke”.²¹ Mivel e mondat tartalma ellentmond azzal, amit Shvoy tapasztalatai nyomán bemutatott, valószínűnek tűnik, hogy ezek a sztereotipikus mondatok a hazaiak, s esetleg saját lelkének megnyugtatóra szolgáltak.

15 WÉBER 89

16 uo. 114

17 SZABÓ 194

18 uo. 264

19 SHVOY 57

20 uo. 171

21 uo. 201

Az utazók beszámolóik során három dolgot emeltek ki Amerika jellemzői közül: a méreteket, a jólétet és a szabadságot. A közép-európai utazót lenyűgözik a minden képzeletet felülmúló arányok mind a természetben, mind a technikában. A sablonos megálapítás, miszerint Amerikában minden nagy, a legtöbb beszámolóban fellelhető. A hatalmas felhőkarcolók, az óriási kiterjedésű városok, a nagy távolságok, a nemzeti parkok többezer éves fáit, a Niagaránál percenként félmillió köbméternyi lezúduló víz ámulatba ejtette a hazai méretekhez szokott szemlélőt. A szerzők párhuzamot láttak a természeti arányok és a lakosok mentalitása között: „azt tartják szépnek és kedvesnek, ami hatalmas méreteivel tűnik ki”.²² Ezt jól példázta a chicagói eucharisztikus kongresszus, mely méreteivel is felülmúlta a korábbi hasonló rendezvényeket: a résztvevők száma több millió volt, a nyitó ünnepségen 62 ezer fős gyermekkórus énekelt.

A méretek mellett az Amerikát jellemző jólétet, bőséget hangsúlyozták a hazai megfigyelők. Az egyszerű munkás is magasabb életszínvonalon élt, mint az óhazában. Hazában már a húszas években is volt víz- és gázvezeték, mosógép, villany, központi fűtés, hideg-meleg víz, s nem volt ritka a telefon és a rádió sem. Korszerűen táplálkozott, s nem kellett az éhezéstől tartania, hiszen élelmiszer volt bőven, s ha munkája volt, fizetéséből könnyen hozzájuthatott mindenhez. Beszámolóink nagy része a húszas években keletkezett, amikor az Egyesült Államok gazdasága dinamikusan fejlődött, Európa viszont a háború utáni válságból próbált talpra állni, ezért a két világ között meglévő életszínvonal-különbség még markánsabb volt. A gazdasági világválság természetesen az amerikai népesség életszínvonalának romlásával járt, ám a harmincas években született írásokban (Szabó és Shvoy könyvében) mégsem a visszaesés jelenik meg, hanem az, hogy Amerikában még így is nagyobb jólét van, mint máshol.

Az amerikai jólét egyik fontos alapja a technikai újítások létrejötte és gyors elterjesztése volt. „Amerika a technikai alkotások hazája” írta beszámolójának elején Wéber Pál, akit láthatóan lenyűgöztek az új gépek, a „csodás alkotások”, melyek túlszárnyalják az emberi képzeletet is.²³ E találmányok közül az egyszerű ember számára kétségtelül a leghasznosabbak a házimunkát megkönnyítő gépek voltak: a clevelandi magyarok büszkén mondták egy hazai papnak: „Tessék megmondani otthon, hogy mi már nemcsak villannyal főzünk, mosunk, vasalunk, hanem villannyal seprünk is”.²⁴ A philadelphiai világkiállításon különösen is megcsodálhatták az utazók a legfrissebb amerikai találmányokat: pl. a „legújabb típusú írógépet, amelynek billentyűit már nem kell ütni, csak érinteni, a többi villanyerő végzi”, a diktálógépet, különböző számológépeket, villanyborotvát.²⁵ Az új csodák még az Amerikát jól ismerő látogatóknak is tartogattak meglepetéseket, amint arról Shvoy Lajos a New York-i Pennsylvania pályaudvarral kapcsolatban is beszámolt:

„Újdonság, hogy most már nemcsak a lépcsők mozognak maguktól, de az ajtó is magától nyílik az ideges, siető utas előtt. Wenckheim prelátus nem akar hinni a szemének. Ism-

22 SCHEFFLER 31

23 WÉBER 37

24 SCHEFFLER 105

25 uo. 70

*telten átmegy az ajtón, s az hűségesen kinyílik, ha közeledik az ember feléje. Ördögös világ ez az Amerika, konstatálja mindjárt frissibe.*²⁶

Ugyancsak meglepő volt számukra a hatalmas közúti forgalom. A húszas években már 20 millió autó gurult az amerikai betonutakon, s a nagyvárosokban közlekedési lámpák segítették a haladást.²⁷

A „SZABADSÁG” FÖLDJE

A nagyság és a jólét földje mellett Amerikát elsősorban a szabadság hazájaként szokták emlegetni, s ezt erősítik az ország jelképei is: többek között a New York-i Szabadság szobor és a philadelphiai Liberty Bell. Itt mindenkit megillet az emberi szabadság joga, nincsen cenzúra, nem korlátozzák a vallásgyakorlatot, iskolaválasztást. Amerikában mindenki Mister, a legegyszerűbb munkás is. Az állam nem öncélú, hanem a polgárokért van, amint azt a Függetlenségi Nyilatkozat tartalmazza: „Minden embert egyenlőnek teremtett az Isten és bizonyos elidegeníthetetlen jogokkal ajándékozott meg, amilyen az élet, szabadság és boldogság megvalósításának lehetősége. A kormány célja és kötelessége ezeket biztosítani.” Erről mindenki elismeréssel szólt, ám többen kifejezték, hogy az amerikai demokrácia sem terjed ki mindenre, s vannak olyan csoportok, akik a szabadság hazájában is kiszolgáltatottságban élnek: a faji kisebbségek.

A négerkérdésről minden látogató írt, s véleményük egyöntetű: a néger a legmegvetettebb nép Amerikában. Főleg szolgai munkákban alkalmazzák őket, cipőtisztítók, hordárok, árusok, kapusok, vasúti kiszolgáló személyzet tagjai, pincérek, a nők szobalányok. A déli területeken teljes az elkülönülés, a fehérek nem ülnek le velük egy vonaton, villamoson, a feketék nem mehetnek be a fehérek szállodáiba, iskoláiba. Bár az északi államokban nincsenek szegregációs törvények, a két csoport elkülönülése ott is nyilvánvaló. Hedvig testvér azt írja egyik levelében, hogy Buffalóban korábban nem tűrték meg a négereket.²⁸ Scheffler János is arról számolt be, hogy a lakosság megpróbál védekezni betelepedésük ellen, s ha egy utcát kezdenek ellepni, akkor a fehérek elköltöznek, s a telkek igen sokat veszítenek értékükből.²⁹ Shvoy 1937-ben szomorúan írt a clevelandi magyar negyed pusztulásáról: 1922-höz képest az utca, a házak és a környék piszkos, elhanyagolt lett. Ennek okát a néger betelepülésben látta, amely a gazdasági válság alatt kezdődött.³⁰ A suburbanizáció, és a lakosság kicserélődése, melynek során színesbőrűek (spanyolajkúak és feketék) költöztek be a fehérek által elhagyott házakba, a második világháború utáni évtizedekben tovább erősödött. A jelenség nemcsak Clevelandben, hanem a többi ipari nagyvárosban is (például Bridgeportban, Pittsburghban és Detroitban) a magyar negyed pusztulásához vezetett az 1970-es évek-re. Így az ezredfordulón Bridgeportban már a templom sem áll, a pittsburghit bezárták,

26 SHVOY 26.

27 Összehasonlításképpen néhány adat: Magyarországon ebben az évben (1926-ban) állították fel az első közúti jelzőlámpát a budapesti Nagykörút és Rákóczi út kereszteződésében (KÓSA László (szerk): *Magyar művelődéstörténet*. Budapest, Osiris, 2000). A fővárosban 1923-ban 4555, 1930-ban 7267 autó volt (Budapest Lexikon 1973).

28 *Amerikai levelek* 35.

29 SCHEFFLER 101.

30 SHVOY 96.

a még működő clevelandi Szent Erzsébet és a detroiti Szent Kereszt templom környezete nem emlékeztet már a környék magyar jellegére.³¹

Hogyan vélekedtek tehát a magyarok a feketékről? Szabó és Shvoy szerint ősi természetük, melyet a vadság, erőszakosság, kegyetlenség jellemez, még sokszor megmutatkozik, bár utóbbi szerző elismeri, hogy szépen haladnak a civilizációban, gyermekeiket taníttatják, s összességében igyekvők.³² Pozitív tulajdonságaikat emelte ki Wéber és Scheffler: a feketék szorgalmasok, jólelkűek, megbízhatóak, és hűségesek.³³ A négerkérdés megoldásával kapcsolatban több lehetőséget említenek. Szabó, ironikus megjegyzését követően, miszerint a négerkérdés akkor fog megszűnni, ha a feketék bőrszíne az észak-amerikai éghajlathoz alkalmazkodva halványul..., az egyháztól reméli a megoldást, elsősorban az ő missziója lesz, hogy a feketéket békés, szelíd polgárrá nevelje.³⁴ A székesfehérvári püspök szerint Amerika részéről az egyetlen bölcs megoldás az lenne, ha előmozdítanák a fehérek bevándorlását.³⁵

Bár a legmegvetettebb nép Amerikában a néger, az indiánok sorsa sem irigylésre méltó. A magyar utazók mindig romantikával gondoltak az ifjúkorukban May Károly és J. F. Cooper regényeiből megismert amerikai őslakosokra, s így annál nagyobb volt meglepetésük, amikor az indiánok jelenkori helyzetével szembesültek. „Winnetou nagyszerű, erős, és hatalmas népe kolduscigány lett, mely nem átal egy penniért könnyörögni vendégeitől, kiknek pénzért mutogatja őket Amerika. Milyen fájdalmasan szomorú!” írja Shvoy Lajos az Albuquerque környékén kolduló indiánokat látva,³⁶ de Faust, Wéber, Scheffler és Szabó is beszámolnak a mai indiánok sorsáról, s a hazai olvasó előtt kirajzolódó kép lehangoló és pesszimista. Az indiánok idegenekké váltak saját hazájukban, rezervátumokban élnek, vagy mutatóványosokként keresik kenyerüket cirkuszokban, színházakban. Scheffler Jánost, aki régi olvasmányélményeiből fakadó kíváncsiságától hajtva szűkös programjába beiktatta az egyik Buffalo közelében levő rezervátum meglátogatását, nagy csalódás érte, amikor tolldíszek és wigwamok helyett tipikus amerikai faházak és a ház mellett parkoló autók látványa fogadta. Az indián törzsek kultúrájukat is elvesztették, a gyermekek nem beszélnek az ősi nyelvükön, a férfiak pantallóban, a nők divatos ruhákban, a lányok bubifrizurával járnak.³⁷ Az indiánok jövőjét igen sötéten ítélték meg. Az előrehaladott asszimiláció, a rossz egészségi állapot és alacsony szaporulat eredményezte csökkenő lélekszám miatt általános a vélekedés, mely szerint az indián kihalóban levő faj. „Élnek még egy ideig és azután nevük régi dicőségükkel csak az indián regényekben fog szerepelni” idézi Wéber Pál egy német szerző találó véleményét.³⁸ Az indiánok származás sorsát és reménytelen jövőjét látva minden utazó számára egyértelmű volt Amerika felelőssége. A demokráciájára oly büszke állam éppen azokat fosztotta meg szabadságuktól, akiknek legtöbb joguk lett volna a földhöz.

31 A clevelandi templom közelében levő 127. utcát még a II. világháború után is nagyrészt magyarok lakták. 2004-ben már csak egy magyar család lakott ott, egyedüli fehérbőrűként.

32 SZABÓ 26, SHVOY 97.

33 WÉBER 103, SCHEFFLER 101.

34 SZABÓ 28–29.

35 SHVOY 97.

36 uo. 148.

37 SCHEFFLER 49

38 WÉBER 108.

Az indiánokkal kapcsolatban a magyarok számára igazi kuriózum volt az indián katolikus pap, Philip Gordon személye. Tóth Tihamér a fiataloknak szóló írásában is őt állította középpontba: *Találkozásom Dibiskogizikkal (Beszámoló a chikágói 28. eucharisztikus kongresszusról)*.³⁹ A Chippewa törzsből származó Gordon volt az első indián, aki az egyház szolgálatába lépett. Tanulmányait Amerikában, majd Európában végezte, egy évig Rómában, majd két évig Innsbruckban volt. Itt több magyar kispappal is megismerkedett, akiknek meghívására a szünidőben Magyarországra is ellátogatott.⁴⁰ Szentelése előtt egy évig a St. Paul-i szemináriumba járt, Rickert Ernő évfolyamtársaként. Személye tehát nemcsak azért volt érdekes, mert egy igazi indiánt láthattak, aki katolikus papként is felvette ősei tolldíszét, hanem mert a magyarok barátjának is tartották. Gordon, amikor Szabó János meghívására Trentonba érkezett, így szólt a magyar hívekhez:

*„Ismerem édes hazátokat, szép Magyarországot, melynek népe, a magyar nép szintén noble race (nemes faj) mint az én népem, az indián... Messzi kíválik a többi európai népek közül, mert csak kevés nemzet dicsekedhetik ezeréves múlttal és oly régi kultúrával, mint a magyar... Ez az egyik oka, hogy tisztelettel adózom a magyar nemzetnek... De van egy másik oka is és ez a mi közös sorsunk. Néhány évszázaddal ezelőtt az indiánoké volt egész Amerika, de jött a fehér ember és elvett mindent tőlünk... Így tettek a magyar testvérekkel is. A végzetes világháború után Magyarország az idegen népeknek lett prédája...Azért részvételt osztozunk sorsotokban és együtt érzünk veletek a nagy veszteségben.”*⁴¹

Bár a feketék és az indiánok elnyomása volt a legnyilvánvalóbb, s ezért a legtöbben erről írtak, néhány szerző megemlítette a sárgabőrűek hátrányos megkülönböztetését is. Amerika megtiltotta a japánok és a kínaiak bevándorlását, nem kaptak letelepedési engedélyt, a feleség nem utazhatott férje után, nem vásárolhattak földet, s munkásnak sem alkalmazták őket.⁴² Wéber ennek okát abban látta, hogy Amerika tart tőlük, mivel a japánok elkülönülve élnek, kerülik a fehérekkel való érintkezést, csak egymás között házasodnak. Nehezen olvadnak be tehát az amerikai társadalomba, így asszimilációs készségük hiánya miatt nemkívánatosak. A szerző e meglátását a szakirodalom is alátámasztja.⁴³

Amerika kisebbségpolitikáját azért is figyelték érdeklődéssel az utazók, mert Magyarországot elsősorban a kisebbségek történelmi elnyomása miatt érték vádasként az utódállamok képviselői részéről. Joggal hívták fel a figyelmet arra, hogy a szabadság és a demokrácia bajnokának nevezett Egyesült Államokban is vannak elnyomottak.

Hogyan látták szerzőink az amerikai politikai rendszert? Gertrud testvér meglátása szerint az amerikai politika nem más, mint a demokrata és a republikánus nagytőke egymás elleni harca. Tehát nem a munkásokat képviselik, a választási győzelemhez azonban fontos a munkások szavazatainak elnyerése. Ennek érdekében a választások előtti kampány során személyes agitációval illetve klubházak és napközi otthonok épí-

39 Zászlónk 1926. szept. 15.

40 DELFELD, Paula: *The Indian Priest: Father Philip B. Gordon, 1885–1948*. Franciscan Herald Press, Chicago, 1977

41 SZABÓ 23–24.; Szabó János még Magyarországon ismerkedett meg Gordonnal, aki Rickert-tel együtt a Damjanich utcai Regnum Marianum vendége volt néhány napig. SZABÓ 239.

42 WÉBER 106.

43 PARILLO, Vincent N.: *Strangers To These Shores*. 1994, 287.

tésével próbálják támogatásukat megnyerni.⁴⁴ A politika Amerikában elsősorban üzlet. A politikus legfőbb dolga az, hogy a köz javára mindent megtegyen, de emellett saját maga számára is kiaknázhathatja a pozíciójából fakadó előnyöket. Shvoy Lajos Plunkitt szenátor példáját említi, aki „honest graft-nak, tisztességes panamának nevezte azt a rendszert, amely az egyéni businessst nem zárja ki, de a köz hasznát föltétlen biztosítja. Ő maga [a szenátor] negyven évig volt demokrata vezér New York-ban, a XV. kerületben. Kezdetben kocsis, majd henteslegény volt, mint politikus hatalmasan meggazdagodott, de kerületét is fölemelte és gazdaggá tette”.⁴⁵

A harmincas években született beszámolók mindegyikében megjelenik Ft. Charles Coughlin, a politizáló rádiós pap alakja. A detroiti egyházmegyes Coughlin vasárnapi szentbeszédeit 1926-tól kezdte közvetíteni az egyik helyi rádió. Hallgatósága folyamatosan nőtt, és egyre több adó vette át műsorát. Az 1930-as évek elején már szerte az országban közel negyven millióan hallgatták, hívők és nemhívők egyaránt. E páratlan sikernek a magyarázata abban rejlett, hogy aktuális szociális kérdésekről szólt, mindenki számára közérthető nyelven. Társadalmi igazságosságot, pénzügyi reformokat követelt, ostromozta a nagytőkét és a kommunista eszméket. Kezdetben F. D. Rooseveltt és a New Deal mellé állt, a harmincas évek közepétől azonban egyre élesebben kritizálta az elnököt. Ezzel párhuzamosan világi és bizonyos egyházi körökben is nőtt azok száma, akik szerették volna elhallgattatni Coughlint. Mivel azonban élvezte püspöke támogatását, a próbálkozások sikertelenek maradtak.⁴⁶ Gallagher detroiti püspök 1937-es halála után ez a védelem megszűnt, s maga is egyre radikálisabbá vált. Antiszemita és a nemzeti érdekekkel ellentétes tartalmú adásai miatt először ideiglenesen, majd 1942-től végleg be kellett szüntetnie rádiós tevékenységét. A magyar szerzők elismeréssel írtak Coughlin munkásságáról. Az egyház szociális tanításának szócsövét látták benne, aki azt hirdeti, amit XI. Pius 1931-es Quadragesimo Anno enciklikája is megfogalmazott. Lenyűgözte őket a rádióhallgatók adományaiból felépült Royal Oak-i Kis Szent Teréz kegyhely, melynek temploma és 40 méteres tornya valóban impozáns látványt nyújtott. Shvoy püspök maga is felkereste a Detroit mellett levő kisvárost, s találkozott a rádiós pappal, aki egyik legújabb könyvét adományozta neki. A magyar főpap tisztában volt a Coughlin személye körüli vitákkal, ám nem kívánt állást foglalni a kérdésben. „Ez az amerikaiak belső ügye.” Szabó Jánoshoz és Nádas Zoltánhoz hasonlóan számára is fontosabb volt az, hogy Ft. Coughlin szolgálatának pozitívumait emelje ki: széleskörű hallgatottságát, mely példátlan volt a protestáns Amerikában, társadalmi érzékenységét, mellyel az evangéliumi üzenetet adta tovább, s nem utolsósorban azt, hogy szolgálata segítségével milyen impozáns templomot tudott építeni.⁴⁷

A hazai egyháziak egy része kiemelten foglalkozott a kommunizmus amerikai jelenlétével. Hozzáállásukat nem nehéz megjósolni, mindannyian harcias antikommunisták. A 20-as évek közepén Wéber Pál arról számol be, hogy az amerikaiak nagy veszélyt látnak bolsevizmusban, s a baloldali propagandát egyrészt a bevándorlás korlátozásával másrészt a büntetés szigorításával próbálják megszüntetni. Ennek ellenére a baloldali

44 *Amerikai levelek* 78.

45 SHVOY 112.

46 TENTLER 319 passim.

47 SHVOY 89–90; SZABÓ 82–96; NÁDAS 22–24; Ezzel szemben a magyar világi sajtóban inkább a Coughlin-t kritizáló amerikai cikkeket vették át. MAJOR 167

eszmék (melyeket szociáldemokratának, szocialistának, bolseviknek, kommunistának egyaránt neveztek) jelen vannak a társadalomban, elsősorban a munkások körében. Scheffler János, aki Wéberrel egy időben tartózkodott az Egyesült Államokban, arról ír, hogy az „emigráns zsidó-szocialista elvtársak” feltehetően orosz pénzen erőteljesen agitálnak, „a munkás népet unionokba tömörítik, megnyergelik és belekergetik áldatlan tömegsztrájkokba”. Szomorúan látják, hogy a magyarok között milyen nagy a számuk. Szabó János a 30-as évek Amerikájáról írva a kommunista befolyás és agitáció terjedéséről szól, melynek oka a gazdasági válság és a Szovjetunió diplomáciai elismerése. „Az egyetemeken, a munkásszakszervezetekben, a sajtóban úton-útfélen nyíltan dolgozik a legféltetlenebb moszkvai propaganda. A kommunista párt titkos sejtjei egész Amerika rengeteg területén lázasan szervezkednek.”⁴⁸ Félő, hogy Roosevelttel bukása esetén kommunista forradalom következik – hangzik Szabó jóslata. Két évvel később, 1937-ben a székesfehérvári püspök arról ír, hogy a felerősödő sztrájkok mögött a kommunisták állnak, akik mindenáron hatalomra akarnak kerülni, s „az elnökséget a munkásság és ennek vadabb része révén Moszkva számára megnyerni”.⁴⁹ Shvoy szerint egy Lewisch nevű zsidó szakszervezeti vezető kíván Roosevelttel utódja lenni a kommunisták segítségével. Valószínűleg John L. Lewis-ra, a bányászszakszervezet fejére gondolt, aki 1935-ben létrehozta a korábbi nagy szakszervezeti tömörülésnél, az AFL-nél radikálisabb és ezáltal gyorsan befolyásosabbá váló CIO szervezetet, mely 1940-ben már 3.6 millió főt tömörített.⁵⁰ (Ennek ellenére elnöklésként nem indult az 1940-es választásokon.)

A két világháború közötti Amerika politikai életének egyik legvitatottabb intézkedése az 1919-ben, az alkotmány 18. kiegészítéseként megalkotott törvény volt, amely az Egyesült Államok területén megtiltotta a szeszes italok gyártását, eladását és szállítását. Az egészen 1933-ig érvényben levő szesztilalom köztudottan nem érte el a célját, sőt, az alvilág megerősödéséhez vezetett. Hogyan vélekedtek a magyar egyháziak az alkoholtilalomról, mely az európaiak számára a legfurcsább amerikai törvény lehetett? Bár az alkoholelles mozgalom keresztények (elsősorban protestánsok) köréből indult ki, utazóink nem szimpatizáltak a törvénnyel, s hatástalanságáról mindannyian beszámolnak. Sokak szerint a tilalom bevezetése óta sokkal több alkohol fogyott, sokkal több részeg embert lehetett látni, mint azelőtt. Bangha Béla, aki 1921–22-ben tartózkodott kinn pár hónapig, leírja, hogy egyáltalán nem volt nehéz hozzájutni a szeszes italokhoz:

„A beavatottak akármelyik vendéglőben megkapják, amit kívánnak, csak egy titkos jel-szót kell a pincérnek odamondani, s az, hogy a feltűnést elkerülje, nem pohárban, hanem teáscsészében hozza a whisky-t. A maga lakásán különben is ihat mindenki, amit akar, ez aztán néha mulatságos módokat ad a törvényeknek nem túl szigorú betartására.

Egy helyen, pl. egy nagyobb városban bankettet rendeztek a magyarországi vendégek tiszteletére s az ünnepségen részt vett a város polgármestere is, egy igen szeretetreméltó, s a magyarok iránt előzékenységeről ismert úriember. Egyszer csak négyünket-ötünket kihívnak az asztal éléről, fel a vendéglőtulajdonos magánlakására. A polgármester is a választottak között volt. Ott várt a whisky. Ivott is mindenki, amennyit akart...s aztán újabb négyet-ötöt vittek fel a vendégek közül, „fontos megbeszélésre”. Így váltakozott a vendéglős magánlaká-

48 SZABÓ 11–12.

49 SHVOY 109.

50 TODD, Lewis Paul-CURTI, Merle: Rise of the American Nation. Vol. 2. 1977. 288.

sán az egész társaság a bankett egész folyamán. Az egyetlen, aki nem felváltva, hanem egyhuzamban szorgalmatoskodott a szeszes üvegek körül (még pedig, mint másnap hallottam, hajnalig), a törvény derék öre, a polgármester volt.”⁵¹

A legtöbb amerikai magyar úgy próbálta biztosítani az otthon megszokott bort, hogy vásárolt szőlőből otthon készítették el, és ott is tartották. Így minden házban volt bor, s a Magyarországról érkezett egyháziakat is meg tudták kínálni. A Scheffler János tiszteletére Clevelandben rendezett szatmármegyei banketten is előkerült egy kis kaliforniai bor. A nyilvános fogyasztást azonban a törvény tiltotta, s a szatmármegyei atyafiak majdnem lebuktak.⁵² A szesztilalom a csempészet fellendüléséhez vezetett, s valószínű háború dúlt a rendőrség és csempészek között, különösen a nagy tavak vidékén. A csempészek változatos módszereket alkalmaztak, az egyszerű megvesztegetéstől az erőszakos fellépésig, s ők húzták a legtöbb hasznát a szesztilalomból. Scheffler így fejezi be könyvének a 'száraztörvényről' szóló fejezetét: „Legújabbban egy bootlegger [csempész] 50.000 dollárra biztosította magát arra az esetre, ha az Egyesült Államok a következő 12 hónapon belül *enyhítenék vagy megszüntetnék az italtilalmi törvényt*. Tehát a korcsmárosok és szeszcsempészek félnek, hogy enyhítenek a szesztilalmon, mely a legjobb üzlet *nekik*. Ennél fényesebb csődöt képzelni sem lehetne.”⁵³

AZ AMERIKAI MENTALITÁS

A hazai egyháziak érdeklődve figyelték az amerikai embereket, mentalitásukat. Mindenkinek szembeűő volt az, hogy milyen erős közöttük a nacionalizmus. Az amerikai polgár jó hazafi, büszke arra, hogy amerikai. Slachta Margit feljegyzi, hogy mennyire tisztelik az amerikai zászlót: egy katonai épület előtti zászlófelvonáskor a férfiak járőkelők levették kalapjukat, a nők megálltak, s köszöntötték a nemzeti lobogót.⁵⁴ Szinte szerelmesek Amerikába, hazájukat a világ közepének tekintik, amelyen kívül nem is lehet élet. Így a nacionalizmus göggel párosul. Minden szerzőnek feltűnt, hogy milyen fölényes öntudattal rendelkeznek. Európát maradinak, kicsinyesnek, ügyetlennek tartják. Gertrud testvér szerint pedig az Újvilág „semmit a lenézett és szegény Európától el nem fogad, amíg azt nem gondolhatja, hogy ő találta ki”.⁵⁵ Ugyanakkor az amerikaiak szerint Európa mindenben őket akarja utánozni, majmolják az amerikai divatot például a hajviseletben.⁵⁶ Erre a mentalításra utalt Bangha Béla, amikor Amerikát „őserőtől duzzadó, önhittségében kissé tán gyermeki nemzetnek” tartotta.⁵⁷ A hazai látogatók szemében a 20-as években bevezetett, a bevándorlást erősen korlátozó törvény e gögöt is kifejezte: „Amerika mentalitása nem az, hogy örüljön, ha munkaerőt kap, hanem az, hogy köszönje meg és legyen boldog, aki ide beteheti a lábát”.⁵⁸ Az erős nacionalizmus jelentős asszimilációs tevékenységgel járt együtt. Többen Amerika látvá-

51 BANGHA 89–90

52 SCHEFFLER 41

53 uo. 99.

54 SLACHTA 54.

55 *Amerikai levelek* 79.

56 WÉBER 84.

57 BANGHA 33.

58 *Amerikai levelek* 78.

nyos fejlődésének és erejének magyarázatát abban látták, hogy elnyeli és átalakítja a népeket. Új népfaj jön létre, amely Amerikáért él, lelkesedik, ott érzi jól magát. A Szabadság szobor üzenete Európának a következő Wéber Pál szerint: „ha bevándorolsz ide, tudd meg és számolj vele, hogy neked, egész embernek át kell alakulnod, át kell formálódnod, elhagyva, letéve mindent, amit Európából, hazádból, országodból magaddal hoztál. Még anyanyelvedtől is búcsút kell venned, ha itt megélni akarsz.”⁵⁹ A bevándorlók asszimilációját mindenki megállíthatatlannak tartotta. Olyan mint a Niagara, rövid idő alatt elnyeli a népeket.⁶⁰ Legtöbben a németek példáját hozták fel, akik mára már teljesen elamerikaiasodtak. A bevándorlók beolvadását külső és belső körülmények egyaránt elősegítették. Az idegenek igyekeztek az amerikai környezethez hasonlítani, mivel az vonzó, s mert tisztában voltak azzal, hogy idegenként nem fogják sokra vinni.

Az amerikaiakat a nacionalizmuson kívül a gyakorlatiaság és a vállalkozókedv is jellemzi. Nem ismerik a nehézségeket, nyugtalanok addig, míg meg nem valósítják azt, amit elterveztek.⁶¹ Ügyes üzletemberek, akik minden lehetőséget megpróbálnak megragadni. A Santa Fé expresszen például az étkezőkocsikban 60–90–120 centért lehetett étkezni, akik azonban ezt sokallták, olcsóbbat is kaphattak ugyanazon vasúttársaság állomási étkezdéjében. Így mindenki a társaság kuncsaftja maradt.⁶² Jellegzetes amerikai vonás, hogy nagyon nagy hangsúlyt fektetnek a reklámra, melyhez minden eszközt felhasználnak, sajtót, telefont, rádiót. „Az európai fülnek persze szokatlanul hangzik, hogy az Aida vagy a Rigoletto áriái közepette egyszerre csak a Wrigley rágógumit vagy a szimfonikus zenekar szünetperceiben az Ex Lex kitűnő hashajtót hirdetik, de az amerikai közönség már megszokta ezt és nem veszi rossz néven” — írta Szabó János.⁶³ A vállalkozókedv az idő teljes kihasználásával és munkaszeretettel párosul. Az amerikaiak igen sokat dolgoznak, nemcsak a fizikai munkások, hanem a szellemi munkát végzők is. A legtöbb szerző megjegyzi, hogy Amerikában a papok is jóval többet és keményebben dolgoznak, mint Európában.

Többeknek feltűnt, hogy az Újvilág mennyire a számok vonzalmában él: Atlantic Cityben például mindennap közzétették az előző napi vendégszámot, a biztonsági kampány során pedig egy tábla mutatta a szerencsétlenségek napi statisztikáját.⁶⁴ Az amerikaiak szeretik a rendet, fegyelmet és tisztaságot, s alapjában véve törvénytisztelőek. A New York-i hatalmas forgalomról írva jegyzi meg Feysz A. Hugolin: „csodálatosan szép itt a rend, az utcai tömeg erős fegyelmezettsége a szédületes utcai forgalom lebonyolításánál. Több mint egymillió rohanó embert, 20 ezer száguldó gépkocsit lát az ember és nem hall egy lármás szót, egy kiáltást: sem az utcán, sem a villamosokon, sem azok állomásain, megálló helyein.”⁶⁵ A nagy tempó mellett azonban a látogatók a segítőkészséget, előzékenységet is megfigyelték. Ugyancsak Feysz A. Hugolin számol be arról, hogy amikor egy kisfiú eltévedt, az egyik földalatti alkalmazottja egészen hazáig kísérté. A szociális testvérek szintén örömmel látták, hogy milyen szívélyesek és vendégszeretőek az amerikaiak az idegenekkel szemben. E véleményt erősíti meg

59 WÉBER 51.

60 TURI 74.

61 WÉBER 55.

62 SHVOY 146.

63 SZABÓ 72.

64 *Amerikai levelek* 44.

65 FEYSZ 1925, 26.

Slachta Margit is könyvében, aki szerint Amerika titka nemcsak gazdagságában rejlik, hanem az alábbi kérdésben is: „What can I do for you?” (Mit tehettek önért?). A tömegközlekedési eszközökön a kalauzok szolgálatkészek, udvariasak, leszálláskor még az ernyőt is kinyitják neki. A taxisofőrök becsületesek, nem csapják be az embereket. A mosolynak értéke van, s erre feliratokkal próbálják felhívni az emberek figyelmét: ‘Smile’ (Mosolyogj!).

A társadalmi célú feliratok és kampányok az amerikai élet érdekes aspektusai. A közlekedési eszközökön, üzletekben, sőt még a szeméttárolókon is virító feliratok az európai utazó számára igen meglepőek voltak. Tartalmuk általában valamilyen érték megbecsülésére vagy a szabályok betartására hívta fel a lakosság figyelmét. Slachta Margit szemléletes csokorba gyűjtve mutatta be ezeket olvasóinak:

„Az állomási peronon szép plakát egy boldog otthon képével. Szövege a következő: „Mielőtt tiltott sebességgel vagy szabálytalanul hajtánál, gondolj azokra, akik téged szeretettel haza várnak.”

Minden utcai szemétládán ez áll: „Segíts tisztán tartani városunkat.”

A Red Top autótaxi vállalat kocsijaiban a következő táblácska olvasható: „...Kérem ne kívánja tőlem, hogy túlságos gyorsajtással megszegjem szavamat.”

Egy utcaszegélyező pázsiton a szokásos „Tilos a fűre lépni” helyett a következő feliratú tábla áll: „Segíts nőni.”

A milwaukeei egyetem propaganda osztályának irodaablakában a következő felhívás olvasható: „Tanulj! Aki nem tanul hetenként legalább egy vagy két este, az tovább forgathatja a köszörűkövet, míg társa a fejszét köszörűli rajta.”⁶⁶

Slachta Margit e népnevelési törekvések mögött olyan közéleti embereket, nagytőkes vállalkozókat, közüzemi vezetőket látott, akik „meggyőződésből, önként, lelkesedésből és céltudatosan akarnak hatni a tömegre, emelni akarják erkölcsi és szellemi színvonalát, nemesebb, kooperáló, érzékenyen reagáló közszellemet akarnak teremteni.”⁶⁷

A népnevelési kampányok sorából kiemelkedett az ún. Safety Week (biztonsági hét), melyről többen is beszámoltak. Hedvig testvér leveléből kiderül, hogy évente kétszer rendezték meg országszerte, s az egyes városok versenyeztek, melyiküké a legjobb. Az egyhetes kampány célja az volt, hogy tudatosítsák a lakosságban a betegségek és a balesetek megelőzésének fontosságát, s ennek érdekében sokféle eszközt igyekeztek felhasználni (európai szemmel néha kicsit bizarr dolgokat is):

„A város központjában nagy táblán hozták a napi statisztikát a szerencsétlenségekről. Villamoson és minden egyéb helyeken nagy plakátok, pl. „ha mindenki jobban vigyázna, nem lenne szerencsétlenség” „Vizsgáltassa meg magát és gyermekét az orvossal, nincs-e lapangó baja” stb. Az aszfalton újra festették az átjárókat, festettek felhívásokat stb. Este mozi, plakát szolgált e célnak az utcákon. Közben naponta végigvonsoznak a városban egy összetört autót, rajta kitömött, szerencsétlenül járt embereket imitáló alakokkal, az újságok propagálnak és minden elképzelhető eszköz szolgálja az ügyet.”⁶⁸

Bár az amerikaiak sokat dolgoznak, utazóinknak úgy tűnt, hogy a felgyorsult élettempó mellett is szeretnek vasárnap pihenni, kikapcsolódni. Slachta Margit arról írt, hogy az emberek munka után szívesen mennek a ligetbe, ahol üldögélnek, játszanak a

66 SLACHTA 63–64.

67 uo. 63

68 *Amerikai levelek* 44., hasonló leírás olvasható a daytoni biztonsági hétről Slachta könyvében 74.

füvön. Ugyanezt figyelte meg Scheffler János is, aki feljegyzi, hogy a bridgeportiak vasárnap délutánonként a Seaside parkba⁶⁹ mennek, ahol baseballoznak, golfoznak, piknikeznek, fürdőznek, egyszóval kikapcsolódnak.⁷⁰ A hatóságok a kirándulóhelyek kiépítésével (pl. víz, tűzhelyek, tűzifa biztosításával) igyekeznek támogatni a szabadidő egészséges eltöltését. A székesfehérvári püspök beszámol arról is, hogy az állam a természeti szépségéről méltán híres Yosemite völgyben vikendházakat épített, melyekben a kirándulók olcsón, s aránylag kényelmesen szállhatnak meg.⁷¹

Egy nép mentalitását különleges módon fejezik ki ünneplési szokásai. Mit és hogyan ünnepel Amerika? A vizsgált forrásokból öt ünnepet ismerhetünk meg több-kevesebb részletességgel. Legnagyobb terjedelemben a karácsonyról és a legfontosabb nemzeti ünnepről, július 4-éről írtak szerzőink. A karácsony megünneplésében egyedi (amerikai) módon keveredik az üzlet, a pompa és a lelki tartalom. Friderika testvér beszámol arról, hogy az üzletek már december elejétől készülnek az ünnepre. A kirakatok roskadoznak az árutól, s különleges dekorációkkal próbálják felhívni a járókelők figyelmét a termékekre. A karácsonyi kirakatok magukban is kész látványosságok, a játék-boltokban például „villanyerővel mozog a sok pazar játék”.⁷² A vásárlás elősegítése érdekében karácsony előtt a vasút kedvezményes jegyeket kínál, melyből valószínűleg ők is szép hasznot húznak. Sokat adnak a külsőségekre, nemcsak az üzletek, hanem az utcák és a parkok is fényárban úsznak. A villanyégőkkel, színes papírfüzérekkel és egyéb díszekkel felékesített városok lenyűgözték a szemlélőket. Néhány hétig minden a karácsony lázában ég, vasúti hirdeteményeken, kirakatokban, újságok címlapján, sőt még a teljesüveg zárólapján is ünnepi felirat olvasható: Happy Christmas! Az üzlet és a pazar dekoráció mellett azonban időnként előbukkan a karácsony igazi, lelki értelme is: a szeretet. A városokban felállítják a mindenki karácsonyfáját, amely körül a legszegényebbek is ünnepelhetnek. Slachta Margitra ez a gondolat nagy hatással volt, s hazaérkezése után Magyarországon is meghonosította: 1927-ben a fővárosban 15 helyen állították fel a 'Mindenkinek Karácsonyfáját', s a mozgalom egészen 1947-ig működött.⁷³ A karácsony hangulata az egyszerű emberek szívét is megragadta, Bangha Béla feljegyzi, hogy a vonaton a cukorkaárus ingyen osztogatta portékáját, s a páter csodálkozó tekintetét látva magától értetődő természetességgel mondta: „It is Christmas this night” (Ma Karácsony van!).⁷⁴

A karácsony mellett július 4-e a leglátványosabb ünnep Amerikában, melyről forrásaink közül Faust Antal, Scheffler János és Shvoy Lajos beszámolóit tudósítanak. Mindhárman egyetértenek abban, hogy ez az ünnep arányaiban és megrendezésében is tipikusan amerikai. A gyakorlatias szemléletet jelzi már az is, hogy 1926-ben 5-én, hétfőn tartották meg, mert 4-e vasárnapra esett. Ez a gyakorlat egyébként a mai napig is él. A teljes szünnapként megült szabadság és a függetlenség napja Amerika legnagyobb nemzeti ünnepe, melyen az erős amerikai nacionalizmus külsőségeiben is megmutatkozik. Nem takarékoskodnak a nemzeti jelképek használatával: mindenhol kifüggesztik a csil-

69 Ezt a parkot a cirkuszairól híres Barnum ajándékozta a városnak, ami szintén tipikus amerikai vonás: a gazdagok szívesen adakoznak a köz javára, „a vagyon kötelez” vö. SHVOY 184.

70 SCHEFFLER 59

71 SHVOY 164.

72 *Amerikai levelek* 52

73 MONA 1997, 125.

74 BANGHA 95.

lagos-sávós zászlókat, „megszámlálhatatlan lobogócska tarkította a bódékat, az utak fölé feszített drótokat”.⁷⁵ Az ünneplés ezen kívül szórakozásban nyilvánult meg: az emberek kugliztak, tomboláztak, mutatványosokat néztek, fürdöztek, no meg „durrogtattak”. Az ünnep különlegessége ugyanis a tűzijáték, mely több napon keresztül (és éjjel-nappal) állandó lármával töltötte be a környéket. Faust Antal elismerően szól az amerikaiak ünneplési kultúrájáról: „S amit itt is jólesett tapasztalni, ebben a féktelennek látszó szabadságban, az önuralom korlátait oly szépen megtartják.”⁷⁶ Érdekes, hogy Scheffler János tapasztalatai ezzel merőben ellentétesek: „...[az ünnepet] szertelenül, sőt egyenesen oktanul ülik meg...[a rakétázás] tart másnap késő estig oly örült tempóban, hogy a július 4-i nemzeti lövöldözésnek csak 56 halottja és néhány száz sebesültje volt. Nagy haladás, – teszik hozzá örömmel a lapok – mert pár évvel ezelőtt kerek 400 ember életébe került a függetlenség napjának megünneplése”.⁷⁷

Hedvig testvér 1923. november 2-i levelében Halloween és Thanksgiving (Hálaadás) ünnepéről számolt be a közösségnek Buffaloból. A magyar kultúrából teljesen hiányzó, a levélben indián eredetűnek vélt Halloweenről kicsit idegenkedve írt a testvér. Szokatlan volt számára a rengeteg jelmezes ember mindenszentek előestéjén, s igen furcsának találta azt a szokást, hogy gyertyával kenik be az üzletek és autók ablakait. Ezt az ünnepet is a szórakozással kötik össze az amerikaiak, az egész városban autófelfvonulást, mulatságokat, házibálokat rendeztek. A pogány vonásokat is magán viselő ünnepnél rokonszenvesebb volt számára a november negyedik csütörtökén tartott Hálaadás nap, amikor a korai telepések első aratására emlékezve az egyházak hálaadó istentiszteletet tartanak. Ilyenkor az elnök memorandumot ad ki, melyben hálát ad az előző év eredményeiért.⁷⁸ Ezt az ünnepet azonban nemcsak egyházi és állami szinten tartják meg, hanem, ami még fontosabb, családi körben is megülik. Bangha Béla számol be a hálaadáshoz kapcsolódó étkezési szokásokról: a pulyka a legszegényebb család asztaláról sem hiányozhatott.⁷⁹

A fentiekén kívül az anyák napja amerikai megünnepléséről hallunk az egyik beszámolóban. Shvoy Lajos az Anyák Napját Amerika legbensőségebb ünnepének nevezi. „Ilyenkor mindenki ünnepel... Ezen a napon a gyermek ajándékozza meg az édesanyját. Ha a világ másik oldalán van is, ezen a napon felkeresi őt pár szál virággal. S ha a jó édesanya elköltözött, sírjára küldi a virágot.”⁸⁰ Bár a püspök bensőségesnek, szolidnak látta a megemlékezést, az ünnep elterjesztője, a philadelphiai Anna Jarvis már a 20-as évektől panaszkodott amiatt, hogy az Anyák Napja túlságosan elüzletiesedett és sok helyen a pénzszerezés egyik eszközévé vált.⁸¹ A magyar püspök ezt nem érzékelte, sőt leve-

⁷⁵ FAUST 288.

⁷⁶ *uo.*

⁷⁷ SCHEFFLER 49–50.

⁷⁸ *Amerikai levelek* 44.

⁷⁹ BANGHA 78.

⁸⁰ SHOY 57.

⁸¹ Az Anyák Napja megünneplésének gondolata már 1872-ben felmerült Amerikában, de csak az említett Anna Jarvis tevékenységének köszönhetően kezdett elterjedni az 1900-as évek végén. 1914-ben Wilson elnök hivatalosan is az anyák napjának nyilvánította május második vasárnapját. Európában az ünnep az első világháború után terjedt el, Magyarországon 1925-ben honosította meg a Magyar Ifjúsági Vöröskereszt. 1928-tól miniszteri rendelkezés alapján hivatalos iskolai ünneppé vált.

(<http://www.bibl.u-szeged.hu/~szalai/anya>)

le szerint az ünnepélyes hangulat még inkább emelte a Perth Amboyban tartott aznapi főpapi szentmise fényét.

AMERIKA ÉS A KULTÚRA

Európában általánosan elterjedt az a nézet, hogy az Újvilágban nem fordítanak nagy figyelmet a kultúrára, művészetekre. Ezt a vélekedést néhány magyar szerző is megerősíti. Feysz A. Hugolin a New York-i forgalom kapcsán így ír: „itt az élet hihetetlen gyors tempójú, ...s vad rohanásában a dollár, haszon, érdek, üzlet után sokszor a kultúra, a művészetek mellőzésével, sőt fölázdosásával a főcél a gazdagságra való kíméletlen törekvés”.⁸² Bangha Bélának pedig a következőket mondta egy Európában tanult, művelt amerikai pap: „Ebben az országban ne nagyon keressen, uram, művészetet. Itt az üzlet minden”.⁸³ A páter azonban nem teljesen osztotta amerikai kollégája véleményét: „később alkalmam volt tapasztalni, hogy még sincs igaza. Van Amerikában az üzlet mellett kedély is, érzés is, mélység is, néha meglepő bőségben, csak talán más formákban mutatkozik be, mint nálunk Vén-Európában.”⁸⁴ Az amerikai kultúraellenesség vádját leghevesebben Wéber Pál kívánta cáfolni. Könyvének Amerikáról szóló részének utolsó fejezetében az amerikai kultúra védőbeszédét találjuk. Utazása során egyáltalán nem azt tapasztalta, hogy az Újvilágban minden csak üzlet, hanem egy olyan kultúrát látott, „mellyel az Unió méltán és jogosan dicsekedhet”.⁸⁵ Pénzüket nemcsak a kényelem növelésére költik, hanem a művelődésre is. Sokat áldoznak a kultúrára, s ezt presztízs kérdésnek tekintik. Az iskolákra feltűnően sok pénzt fordítanak, a legkiválóbb felszerelésekkel látják el. Sok egyetem és főiskola áll a tanulni vágyók rendelkezésére. Wéber azt tapasztalta, hogy bár más nyelven nem beszélnek, szeretnek olvasni, zenélni, s igen tájékozottak az irodalom és a muzsika terén. A nyilvános könyvtárak minden településen megtalálhatóak, legyen az nagyváros vagy falu. A kölcsönzés ingyenes, s így a legegyszerűbb emberek is gyakran látogatják. Hatalmas gyűjteménnyel rendelkezik a múzeumok, melyek közül több a híres európai múzeumokkal is felvehetné a versenyt.⁸⁶

Az amerikaiak művészetszeretetének példája John Wanamaker milliomos philadelphiai nagyáruházának 'The Michael Munkácsy Gallery' terme. A chicagói eucharisztikus kongresszus küldöttségének tagjai közül Wéber Pál és Scheffler János is megtekintette a magyar művészet egyik legnagyobb alakjának, Munkácsy Mihálynak két leghíresebb festményét: a *Krisztus Pilátus előtt* és *Krisztus a keresztfán (Golgota)* című képeket. Az amerikai milliomos munkáscsaládból származott, és kereskedősegédből lett áruházlánc-tulajdonos, melyet vállalkozó szellemének, üzleti tisztességének, szorgalmának és reklámjának köszönhetett.⁸⁷ 1887-ben vásárolta meg a két képet, s a becszámolók szerint igen nagy becsben tartotta. 1907-ig vidéki képtárában őrizte, majd

82 FEYSZ 1925, 26

83 BANGHA 21

84 uo.

85 WÉBER 112

86 uo. 112–114

87 SCHEFFLER 67

philadelphiai nagyáruházának 14-ik emeletén állította ki (ahol egészen 1988-ig lehetett megtekinteni). Itt látta a festményeket a két utazó 1926-ban, s mindketten beszámoltak arról, hogy milyen nagy büszkeséggel mutogatták a képeket az amerikaiak.⁸⁸

A KATOLIKUS EGYHÁZ AMERIKÁBAN

Minden magyar egyházi látogató nagy érdeklődéssel figyelte, hogyan működik a katolikus egyház az amerikai viszonyok közepette, melyek oly sok tekintetben különböztek az Európában megszokottaktól. Az egyik legfontosabb különbség az, hogy Amerikában soha nem fonódott össze az egyház és az állam. Az alkotmány 1791-ben elfogadott első kiegészítésében biztosították az állampolgárok szabad vallásgyakorlatát, s megtiltották a törvényhozó hatalomnak, hogy beavatkozzon vallási ügyekbe. Így a katolikus egyháznak nem kellett attól tartania, hogy az állam beleszól a püspöki kinevezésekbe, a főkegyúri jog gyakorlása Amerikában ismeretlen volt. Az állam és az egyház teljes szétválasztása azonban azzal a következménnyel is járt, hogy az állam semmilyen szerepet nem vállalt a vallási közösségek pénzügyi támogatásában, így a híveknek saját maguknak kell egyházukat fenntartani. Magyarországi szemmel a harmadik jelentős különbség pedig a katolikus egyház kisebbségi pozíciója volt.

Az Egyesült Államok vallási viszonyairól Wéber Pál és Shvoy Lajos hasonló statisztikát közölnek: a 120 milliós népesség 50–60%-a felekezeten kívüli, kb. 30 millió valamelyik protestáns gyülekezethez tartozik, s 21 millió fő katolikus.⁸⁹ Mindegyik szerző úgy látta, hogy dinamikus növekedés tapasztalható az amerikai katolikus egyház körében: Bangha Béla népszámlálási és egyházi statisztikai táblázatokkal támasztotta alá, hogy 1906 és 1916 között a templomok és plébániák száma 27 illetve 22 százalékkal emelkedett. A páter hangsúlyozta azt is, hogy a vallásukat gyakorlók aránya a katolikus egyházon belül a legnagyobb.⁹⁰

Az amerikai katolikusok hitéletéről mindannyian elismeréssel szóltak. A templomok szinte mindig tele vannak, Slachta Margit ámulattal jegyzi fel, hogy New Yorkban még a vasárnap éjjel háromkor, az éjszakai munkások számára tartott mise is zsúfolt. Bangha irigykedve szól arról, hogy a hívek nem késnek, nem mennek el hamarabb, s imádságosan vesznek részt a szertartásokon. „Megnéznék itt Amerikában azt az embert, aki úrfelmutatás alatt állva maradna vagy csak úgy állva meggörbedne, mint ez sajnos, nálunk eléggé általános szokás!”⁹¹ Shvoy Lajos is megfigyelte, hogy nagy hangsúlyt fektetnek a liturgiára és a kellékekre. Az oltárokat nagyon szépen díszítik, felhasználva a technika nyújtotta lehetőségeket (pl. rejtett villanykörtéket, fényeffektusokat alkalmazva).⁹² Az amerikai katolikus élet legnagyobb eseményének számító 1926-os chicagói eucharisztikus kongresszus nagy hatással volt a magyar egyháziakra. A több milliós tömeg fegyelmezettségéről, összeszedettségéről és kitartásáról (a zárókörmény során eleredt az eső, s bőrig áztak) mindannyian elismeréssel írtak. A

88 WÉBER 92–93

89 WÉBER 61, SHVOY 187.

90 BANGHA 38–39.

91 uo. 41.

92 SHVOY 49.

kongresszust Slachta életének felejthetetlen élményének nevezte, „a földön eddig látott leghatalmasabb hitvallás, mellyel tömegek a szentségi Jézusnak valaha is áldoztak”.⁹³ Scheffler János is lenyűgözve ír arról, hogy Chicagóban az emberek szinte „ostromolták” a gyóntatószékeket, s óriási tömegek vettek részt a szentmiséken. Azok, akik nem fértek be a templomba, hangszórók segítségével hallhatták a kórust, a prédikációt és a szentmisét. „Megható volt látni, mint térdel le félmisére a nagy tömeg az utca kövén,...selyemruhás ladyk és rózsafüzért imádkozó előkelő urak az egyszerű munkás emberrel együtt. [...] Sehol sem láttam még annyi példaadóan imádkozó férfiút mint itten.”⁹⁴

Az amerikai gyakorlatiasság az egyházi életet is áthatotta. A papság pontos nyilván-tartást vezetett a hívekről, sok helyen irodai kisegítőt alkalmazva, hogy minél jobban tudják vezetni a plébániát. Az egyházmegyei titkárságok is inkább hasonlítottak egy vállalat irodáira, mint egy egyházi hivatalhoz. Bangha Béla meglepődve írta, hogy az irodákban világiak és gépírókisasszonyok ülnek.⁹⁵ Gyakorlatiasan szervezték az egyházi liturgiákat, a hívek lehetőségeihez alkalmazkodva. Vasárnap több szentmisét tartottak, s mindegyiken egy rövid (5 perces) prédikáció hangzott el, azonban nem a mise végén, hanem az evangélium után.⁹⁶ Nagy hangsúlyt fektettek a papképzésre, az amerikai szemináriumok kényelmét és felszereltségét látván többen vágyakozva sóhajtottak fel. Szabó János leírása szerint a szemináriumok hangulata is különbözik az európaiaktól. A diákokban megbíznak, többször kijárhatnak a városba, s szoros kapcsolat alakul ki a tanárok és a kispapok között. „Nem kaszárnya, hanem barátságos otthon a szeminárium, ahol a kispapok teljesen szabadok...A papság ennek dacára fegyelmezett és igazán példás buzgalommal áll hivatása magaslátán.”⁹⁷

A plébániák létének feltétele a megfelelő anyagi bázis volt. Mivel az egyház csak a hívek adományaira támaszkodhatott, nagy figyelmet fordítottak a pénzügyekre. Csak az lehetett az egyházközség tagja, aki rendszeresen fizette hozzájárulását. A megszá-bott összegű egyházi adót kollektorok (gyűjtők) szedték be, vagy borítékokban adták le a hívek. A borítékrendszer, melynek lényege az volt, hogy év elején mindenkinek elküldtek a vasárnapok számának megfelelő számozott borítékot, melybe minden héten beletehették adományaikat, nemcsak arra volt jó, hogy az adományokat pontosan lehetett könyvelni, hanem így a pap nyomon tudta követni, hogy hívei milyen rendszerességgel járnak misére.⁹⁸ Az egyházközségek bevételi forrásai az egyházi adó ('pew rent' / 'monthly due'), a perselypénz valamint a különböző plébániai rendezvények (színelőadások, piknikek, mulatságok, bazárok) voltak. A bevételekről hetente beszámolt a lelkész a templomban, s rendszeresen közzétették a sajtóban is. Mivel az egyház a hívek hozzájárulása nélkül nem tudott működni, az emberek sokkal komolyabban vették az adakozást. Az amerikaiak számára szinte természetes volt, hogy templomukról, iskolájukról nekik kell gondoskodni. A legtöbb magyar utazó kiemelte az amerikai hívek ál-do-

93 SLACHTA 94.

94 SCHEFFLER 26.

95 BANGHA 25.

96 „Mennyivel gyakorlatibb ez, mint az a templomúritő módszer nálunk odahaza, amelyben a sokszor lehetetlen időben tartott 3/4 órás prédikációkon néhány öregasszonyon kívül senkisésem marad ott, mert örül, ha egyáltalán misét sikerül hallgatnia a nagyváros forgatagában!” fűzte hozzá BANGHA Béla 42

97 SZABÓ 203–204.

98 Uo. 199.

zatkészségét. Scheffler Szabó János mondását idézi, mely szerint „az európai ember a szívével katolikus, az amerikai a szívével és a zsebével”.⁹⁹ A hívek áldozatkészségét mutatta az is, hogy a plébániákon kívül ezekből finanszírozták az egyházmegyéket, az egyházi iskolákat, egyetemeket, árvaházakat valamint a legkülönbébb missziókat.

Mivel a katolikus egyház létszámában csak a társadalom töredékét (1/6-át) ölelte fel, az amerikai egyház evangelizációs tevékenységében is sokkal aktívabb volt az Európáénál. Az amerikai katolikusok büszkék voltak hitükre, és ezért bátran hirdették is, felhasználva a modern életmód kínálta lehetőségeket. Röpcédulák, plakátok, sőt akár a rádió segítségével próbáltak minél több embert elérni.

A szerzők általános tapasztalata volt, hogy a katolikus papok igen nagy társadalmi megbecsülésnek örvendenek Amerikában. Az utcán tisztelettel köszöntötték őket, autók váratlanul felvették, ha látták, hogy gyalog bandukoltak, sőt volt olyan eset, hogy pénzt is adtak nekik.¹⁰⁰ A rendőrök is különösen udvariasak voltak az egyházi emberekkel: soron kívül átengedik a kereszteződésnél és szabálytalanság esetén is enyhébben járnak el, ha papi személyről van szó. Shvoy Lajos kocsját egy motoros rendőr leállította gyorsrajtásért, s amikor látta, hogy katolikus 'father' vezeti az autót, nem büntette meg őket 25 dollárra, hanem csak figyelmeztette a vétkes vezetőt.¹⁰¹

Az amerikai egyházi rendszer és hitélet több vonását (pl. szervezettség, praktikum, áldozatosság) követendőnek tartották, ám néhányan írtak arról is, hogy az egyháznak számos problémával is szembe kellett néznie az Újvilágban. Úgy vélték, a népesség fele pogánynak mondható, azok, akik állami iskolába jártak, vallási kérdésekben igen tudatlanok. Ennek következtében a közbiztonság és a közérkölcsök romlanak, sok család felbomlik. Általában szörnyülködve szóltak az országban található több száz protestáns kisegyházról (katolikus szóhasználatban szektárról). Végezetül nem mentek el szó nélkül amellett, hogy az állam és az egyház teljes szétválasztásának hátrányai is vannak. Szabó János 20 évi amerikai szolgálat után úgy látta, hogy a létfenntartásért folytatott állandó anyagi küzdelem kiszolgáltatottá teszi a papot a világiakkal szemben. Mivel a hívek adományaitól függ, ez gyakran korlátozza abban, hogy velük szemben határozottabban fellépjen.¹⁰² E nehézségektől eltekintve azonban egyhangú volt a vélekedés: az amerikai hitélet mély és virágzó.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a vizsgált források az amerikai élet széles spektrumának bemutatásával közelebb hozták az olvasókhoz az Európától földrajzi és szellemi tekintetben is távolinak tartott országot, s talán árnyaltabbá tették sztereotíp Amerika-képüket. A magyar látogatókra nagy hatással volt az a gazdagság, technikai fejlettség, nagyság és az egyéni érvényesülés lehetőségét széles társadalmi rétegek számára biztosító szabadság, amit utazásuk során tapasztaltak. Ugyanakkor észrevették ezek korlátait és a belőlük fakadó problémákat is. Az amerikaiakat hazájukra (túláságosan is) büszke, gyakorlatias, vállalkozókedvű, fegyelmezett emberekként mutatták be,

99 SCHEFFLER 115.

100 uo. 24.

101 SHVOY 43.

102 SZABÓ 205. Más helyütt egy esetet is idéz: „Trentonban, ahol évekig működtem, a lengyel pap, Father Buzsák két olyan embert választott meg [trustee-nak, azaz világi felügyelőnek], akik legkevésbé sem voltak népszerűek és mi történt? A lengyel hívek egyszerűen – sztrájkba léptek. Szorgalmasan jártak ezentúl is templomba, de sem perselypénzt, sem havidíjat nem fizettek. Két-három hónap múlva a lengyel pap kénytelen volt más helyre menni, mert különben éhen kellett volna halnia...” 200

akik azonban nem csak a pénz körül forognak, hanem segítőkészségben, adakozásban az európaiakat is messze felülmúlják. Bár a kultúra színvonalát tekintve megoszlottak a vélemények, tapasztalataik arról győzték meg a szerzőket, hogy Amerika nem annyira barbár, mint ahogyan azt Európában tartják.

A beszámolókat olvasva meglepő lehet, hogy 70–80 éve született megállapításaik közül számos, főleg az amerikai mentalitásra vonatkozóak egybevágnak a mai tapasztalattal. A patriotizmus, nemzeti önközpontúság, munkaszeretet, gyakorlatiasság, valamint az ünnepléssel kapcsolatos szokások mind olyan elemek, amelyeket a mai magyar látogató is észlel. Ezek a kultúra mélyben fekvő rétegeihez tartoznak, melyekben a változások lassan, hosszú időtartam alatt következnek be. Így annak ellenére, hogy az elmúlt évszázadban Amerika jelentős társadalmi, gazdasági, és kulturális átalakuláson ment keresztül, a leírások a kapcsolódási pontokon keresztül a mai ember számára is élvezetes olvasmányt nyújthatnak.

BENYOMÁSOK MAGYAR-AMERIKÁRÓL

Bár utazóink nagy érdeklődéssel figyelték az amerikai élet különböző mozzanatait, küldetésük kíváncsorsága miatt honfitársaikhoz szólt. A leírásokból az is kiderül, milyen kép alakult ki bennük Magyar-Amerikáról, hogyan vélekedtek az asszimiláció előrehaladottságáról, a második generáció helyzetéről és az óhazával való kapcsolatáról. Beszámoltak mindenről, ami szerintük a hazai olvasók érdeklődésére számot tarthatott. Így bemutatták a kíváncsorság életmódját, a magyar plébániák működését, az amerikai magyar újságokat. Elsősorban a katolikus magyarok között jártak, onnan merítették adataikat. Beszámolóik is a hazai katolikus olvasóközönségnek készültek, de némi információt a szélesebb amerikai magyar társadalomról is megtudhatunk.

A MAGYAR IDENTITÁS

A magyarországi értelmiséget és a politikai vezető réteget leginkább az foglalkoztatta, hogy a kivándorolt magyarok mennyire maradnak meg a magyarság számára. Mindannyian úgy látták, hogy Amerika valóban olyan, mint egy olvasztókemence: „mindent uniformizáló, nyelvet, szokásokat, életmódot és nemzeti érzést is elnyelő”.¹⁰³ E vélekedés egybeesik a korabeli amerikai tudományos állásponttal. Az ún. olvasztótégely elmélet (melting pot theory) Israel Zwingli 1908-ban bemutatott drámájának címéről kapta nevét, s a hatvanas évekig a történeti és szociológiai irodalomban meghatározó szerepet töltött be. E szerint a különböző etnikai csoportok összeolvadásával egy új faj jön létre sajátos kultúrával és identitással. Ez az új embertípus az amerikai. Az olvasztótégely elmélet megalapozói a történész F.J. Turner és a szociológus R. E. Park voltak a 20. század első harmadában. Turner az amerikai 'frontier'-t tekintette az asszimiláció katalizátorának: a meghódítandó nyugati területeken a környezeti kihívások hatására ledőltek az etnikai csoportok között lévő korlátok, s egy új, gazdagabb (s im-

máron amerikai) civilizáció jött létre.¹⁰⁴ Míg Turner elmélete a 19. század első felében illetve közepén bevándoroltak asszimilációjáról szól, Robert Park a századfordulón érkező, ún. új bevándorlók beilleszkedését vizsgálta. Park szerint a város a beolvadás fő színtere, ahol az egyén látóköre kitágul, kapcsolatrendszere megváltozik, korábbi kötődései fellazulnak.¹⁰⁵ A különböző etnikai csoportok beolvadása azonban nem ment végbe úgy, ahogyan azt a század első felében a tudósok felvázolták. Amerika olvasztótégely jellege különösen a hatvanas évektől kérdőjeleződött meg, s egyre inkább előtérbe kerültek a különböző pluralista elméletek, melyek az etnikai csoportok továbbélésének okait vizsgálták.¹⁰⁶ Milton Gordon nevéhez fűződik az egyik jelentős elmélet, a strukturális pluralizmus kidolgozása, melyben az etnikai identitást nem kulturális, hanem strukturális elemek alapján határozta meg. Gordon úgy találta, hogy egy csoport sajátos kulturális jegyeinek elhagyása után is fenntartja belső kapcsolatrendszerét.¹⁰⁷ Mind az olvasztótégely elmélet, mind a pluralista koncepciók magukon viselik koruk lenyomatát. A 20. század második felének társadalompolitikája már nem a különbözőségek eltörlését, a nemzeti kisebbségek minél előbbi beolvasztását, s így egy egységes társadalom kialakítását tűzte ki célul, hanem egy plurális, multikulturális modell jegyében elismerte az etnikai csoportok létjogosultságát és értékhozó jellegét. Az amerikai aktuálpolitikai célok azonban mindig kihatással vannak a bevándorlók beilleszkedésével kapcsolatos nézetekre, ezért az olvasztótégely elmélet a század végén újra előtérbe került.¹⁰⁸

A 20. század első felében, különösen az első világháború alatt és az azt követő évtizedben a bevándorlók mielőbbi beolvadását tekintették kívánatosnak, s erőteljes amerikanizációs kampány indult. A cél valóban az volt, hogy az olvasztókemencéhez hasonlóan Amerika földjén a különböző nemzetiségek egybeforrrjanak, feladják régi szokásaikat, s beolvadjanak az amerikai társadalomba. Ezt a törekvést érzékelték szerzőink is, s így nem meglepő, hogy írásaikban Amerika úgy jelenik meg, mint ami gyorsan és ellenállhatatlanul felszippantja és átalakítja a földjére érkezőket:

„Amerika fiatal óriási Moloch gyomra mindent megemész, feldolgoz, összeolvaszt és a sok nép vegyületéből ma is folytonosan érleli az új tipikus amerikai népfajt, amely Amerikát vallja hazájának, Amerikáért él és lelkesedik és már csak ebben az amerikai levegőben érzi jól magát.”¹⁰⁹

104 TURNER, Frederick Jackson: *The Frontier in American History*. New York 1920 351 idézi: PARILLO 1994, 58.

105 Figyelemreméltó, hogy a város asszimiláló hatását Weber Pál is kiemelte: Chicago „levegője” 1–2 év alatt teljesen átalakítja a bevándorlót, „átamerikanizálja minden porcikáját és egész gondolkozását” WEBER 54.

106 ld. Nathan GLAZER – Daniel MOYNIHAN: *Beyond the Melting Pot*. (Cambridge, 1963); Michael NOVAK: *The Rise of the Unmeltable Ethnics* (New York, 1971); John HIGHAM: *Send These to Me*. (New York, 1975); Rudolph VECOLI: *The Contandini in Chicago: a Critique of „The Uprooted”*. (*Journal of American History* 51. 1964. dec.) című munkáit.

107 Milton GORDON: *Assimilation in American Life: the Role of Race, Religion and National Origin*. New York, 1964; PUSKÁS 1982, 674

108 Az 1980-as évekre ld. R. VECOLI: *Return to the Melting Pot: Ethnicity in the United States in the Eighties*. (*Journal of American Ethnic History* 5.1 (1985): 7–20.), a 21 század első évtizedére vonatkozóan pl. Richard ALBA – Victor NEE: *Remaking the American Mainstream, Assimilation and Contemporary Immigration*. Harvard University Press. 2003.

109 SCHEFFLER 104

Természetesen ezt nemcsak az Újvilágba érkező népekről általánosságban állapították meg, hanem egybehangzó véleményük szerint a magyarságot is ez a sors várja.

A beilleszkedés első foka a kulturális alkalmazkodás, az ún. akkulturáció, melynek több eleme (az öltözködés, életmód, nyelvtudás) megjelent a beszámolóiban. „Aki ott-hon még büszkén pederte ki a bajuszát: itt már naponta kínos gondossággal leborotválja arcát s haját tetőben hosszúra, bozottá növeszti, köröskörül pedig apróra nyíratja...a fogait arannyal tömeti ki, s ha a szemének baja van, nagy, csontkeretű Zeiss-üvegű pápaszemet rak fel”.¹¹⁰ De nem mindenki alkalmazkodott az amerikai divathoz. Scheffler János Passaicon öreg szatmári asszonyokkal találkozott, akik „a maguk kartonruhás, kendős egyszerűségüket nem adják fel”.¹¹¹ Bangha Béla pedig azt figyelte meg, hogy néhányan a beolvasztó áramlatnak ellenszegülve dacosan hordják a báránybőrsüveget és a fejkendőt, s nem bájlik, ha megmosolyogják vagy megdobálják (!) érte.¹¹² A jubileumi albumok csoportképein az 1920-as években még valóban láthatunk sok fejkendős, hosszú, sötét ruhás asszonyt, a középkorúak nagy része és a fiatalok viszont már világos ruhát, divatos kalapot hordtak.¹¹³ Az amerikai gyakorlatias öltözködést a papság is igen hamar átvette, a magyarországi vendégek csodálkozva látták, hogy a fogadásukra megjelenő amerikai magyar papok „kurta civilt és fehér szalmakalapot” viselnek.¹¹⁴ A tény azért figyelemreméltó, mivel a helyi közösségben betöltött tisztségük folytán a papságnak mintaadó szerepe is volt.

Nemcsak öltözködésükben alkalmazkodtak a környezethez az egykori bevándorlók, hanem életmódjukban is. A végleges letelepedéssel csökkent az otthoniak számára való spórolás, s az ezzel járó önsanyargató nélkülözés. Saját otthont szereztek (általában kölcsönt felvéve), amit amerikai szokások szerint rendeztek be. Slachta Margitot egyszer meghívták egy magyar munkáscsaládhöz vacsorára, s csodálkozva látta, hogy a nappali két fő bútordarabja egy zongora és egy biliárdasztal volt.¹¹⁵ Átvették a háztartási eszközöket, s megjelent otthonaikban a telefon és a rádió. Scheffler Szatmár megyei földije házaiban tett látogatásai alapján a következőképpen jellemzi a kinti magyarok otthonait:

*„A legegyszerűbb lakásban is van villanyvilágítás, központi fűtés, fürdőszoba hideg és meleg vízzel, legtöbb helyen telefon, gramofon vagy épen rádió. A földszinten vannak rendszeren a nappali szobák: ebédlő és szalon, fenn az emeleten a hálósobák. [...] A bútorzat egyszerű munkáscsaládnál is szép, jobb módúaknál pedig épen elegáns. Parkett, jóképű szőnyeg, csinos dívány, ebédlőasztal, szép ernyős lámpák hozzátartoznak a ház tisztességéhez. Ha nem volna, megszólának a családot.”*¹¹⁶

Az akkulturáció része volt a nyelvtudás megszerzése. Bár szerzőink elsősorban a magyar nyelv helyzetéről írtak részletesen, néhányan utaltak arra, hogy a bevándorlók-

110 BANGHA 65

111 SCHEFFLER 74

112 BANGHA 31

113 Különösen szépen megfigyelhető ez a tendencia a toledói plébánia 1924-es albumában. *Jubilate. A toledói Szt. István Hitközség jubileuma, 1889–1924.*

114 SCHEFFLER 22

115 „A lányok énekeltek és egymást kísérték, fivérük pedig biliárdozni tanított engem. Életemben kétszer biliárdoztam: egyszer otthon, Magyarországon egy grófi háznál, másodszor itt Amerikában egy munkásotthonban” SLACHTA 21

116 SCHEFFLER 35–36

nak előbb-utóbb meg kell tanulniuk angolul. Ezt egyrészt a megélhetés tette szükséges-
sé (a legalantasabb munkát kénytelenek végezni ugyanis azok, akik nem tudnak angol-
ul),¹¹⁷ másrészt pedig az állam írta elő az állampolgárság feltételeként.

Az angol kihatott a bevándorlók magyar nyelvhasználatára is. A környezet által
használt fontosabb szavakat hamar átvették, kiejtésüket magyarosították, s kialakult
egy különleges amerikai magyar „tájszólás”.¹¹⁸ Ez a speciális kevert nyelv nagy hatást
tett a hazai látogatókra, s kuriozitása és mulatságossága miatt beszámolóikban mind-
annyian kitértek rá. Weber Pál némi iróniával jegyezte meg, hogy egy több éve kíván-
dorolt magyar család társalgását is csak angol nyelvtudással lehet megérteni:

„Hazajön a leány és azt mondja: a sztorban voltam és bájoltam klóthot. [...] Holnap
ivningkor elmegyünk a műba, mert bjutiful reprezentésen lesz. [...] Father, kérdezte tőlem
az utcán a detroiti magyar negyedben egy kis magyar fiú: tud maga fájtholni? Hát te tudsz?
– mire azt felelte: sure, my father is everi szandein fájthol a plészen. Hát szeretsz fájtholni?
– folytattam. Jes, ej lejk it. Merre van a magyar templom? – kérdeztem egy magyart Chica-
góban. Már nincs messze, felelte, csak thri blakknnyire kell mennünk és a korneron van a
csörcsünk.”¹¹⁹

A példákat az anyag gazdagsága miatt sokáig lehetne idézni, legkifejezőbb az a rö-
vid párbeszéd, amit Hedvig testvér jegyzett le, s küldött el levelében a szociális testvé-
reknek:

„Kérdés: Fiam, tudsz magyarul? Önérzetes válasz: Sure.”¹²⁰

A két nyelv kevert használata nemcsak a szóbeli közléseket jellemezte, hanem írott
formában is megjelent. Angolos feliratokat lehetett látni az üzleteken és a temetőken:
pl. 'Itt nyugszik Téglási Pálné. Rest in Peace',¹²¹ s az amerikai magyar újságokban is
többször találkozhattak az utazók angolos szavakkal.¹²² A végleges letelepedéssel az
egykori bevándorlók, s gyermekeik egyre nagyobb számban változtatták meg nevük he-
lyesírását az angol fonetikai szabályok alapján. Így lett a Kissből Kish, a Szabóból
Sabo, a Halászból Halas, a Csákyból Chalkey. A módosítást elsősorban az indokolta,
hogy a furcsa betűkapcsolatokat tartalmazó neveket az amerikaiak nehezen tudták kiol-
vasni, s ezért időnként gúnyolódtak rajtuk. A név esetében az ősi gyökerekhez való ra-
gaszkodásnál erősebbnek bizonyult az az igyekezet, hogy elkerüljék az amerikaiak meg-
vetését, lenéző megjegyzéseit, s minél kevésbé lógnak ki a befogadó társadalomból.
De a praktikum is közrejátszott: az amerikai társadalommal való kontaktust elősegítet-
te az angol fonetikai szabályokhoz való alkalmazkodás, így a papok közül is sokan angol-
osították a nevüket: Böhm → Boehm, Csernitzky → Chernitzky, Köller → Koeller,
Grósz → Gross.

117 Weber Pál a chicagói vágóhídon találkozott két magyarral, akik nem tudtak angolul, s így csak ott kap-
tak munkát. WÉBER 89

118 Az amerikai magyar nyelvhasználatot tudományosan is vizsgálták: ld. VÁZSONYI Endre: *Túl a
Kecsegárdán. Calumet-vidéki amerikai magyar szótár*. Teleki László Alapítvány Budapest 1995. (benne:
DÉGH Linda: *A Calumet-vidék magyarságának nyelve és kultúrája*. (126–155); BAKÓ Elemér: *Az amerikai
magyarok nyelvének kutatásáról* (szerk. Kálnási Árpád) Bakó Magyar Néprajzi Szótár Alapítvány Deb-
recen, 2002

119 WÉBER 75

120 Hedvig testvér a Közösséghez 1923. okt. 3. in: *Amerikai levelek* 4. o.

121 BANGHA 62.

122 SCHEFFLER 102.

Bár az öreg amerikások nagy része az első világháború után a letelepedés mellett döntött, s 1930-ban már 55%-uk amerikai állampolgár volt,¹²³ többségük magyarnak vallotta magát akkor is, ha nevét már időnként angolosan írta. Fontosnak tartotta magyar gyökereit ápolását, általában tagja volt valamilyen magyar egyesületnek vagy gyülekezetnek, egyházközségnek. Az etnikai közösség biztonságot nyújtott, s az egyén társasági igényeit is kielégítette. Szívesen vettek részt a szülőföldet felidéző rendezvényeken, pl. aratóünnepen vagy felvonuláson, s örömmel hallgatták a Magyarországról érkező papokat, amint a szülőföldről beszéltek. Szinte minden látogató beszámolt arról, milyen nagy hatással volt a hívekre az óhazai szó. Shvoy Lajos így írt passaici prédikációjáról:

*„De alig mondom el, hogy az óhaza küld általam hozzájuk egy nagy örömhírt: már elérkezényülnek a lelkek. Ezek a kemény, nehéz munkában megkérgesedett kezű s amerikai külsejű emberek és asszonyok nagyon melegen érző gyermekei a magyar hazának s hacsak halának róla, megolvad a lelkük és sír az egész templom.”*¹²⁴

Ez a honvágy azonban nem volt olyan erős, hogy visszavigye őket Magyarországra, vagy ha mégis visszatértek, gyakran nem találták a helyüket, s újra kijöttek. Ezzel tisztában voltak az egyházi szerzők is, s beszámolóikban az okokat is megpróbálták bemutatni. Az egyik legfőbb okot az amerikai és magyar életszínvonal közötti különbségben látták. A „dollár, a jobblét és kereset”, valamint „az otthoni kiáltó szegénység” tartja kint a magyarokat.¹²⁵ Az életszínvonalon kívül azonban Amerika mást is nyújtott a bevándorlóknak. Bár érzékelték az újonnan jövők iránti megvetést, ez jelentősen különbözött attól a bánásmódtól, amit otthon a feudális társadalom maradványaként tapasztalhattak. Amerikában polgárok voltak, ahogy mindenki más.

*„Megértem a jó asszonyt, aki elfog az utcán és magyarázza nekem, hogy nagyon szereti a magyar hazát, de nekik már nem lehet hazamenniük. Negyven éve van itt és megszokta az amerikai életet. Nem is tudja, mit kezdene Magyarországon. Meghatottan búcsúzik, – aztán felül az autóra s megy haza, maga hajtja a kocsiját. Kiejtésén hanghordozásán ma is megérzik Abaujmegye, de teljesen beleélte magát az amerikai életmódjába, amely szellemileg nem oly mély és gazdag, mint az európai vagy akár a magyar, de a technika vívmányait, az élet javait és értékeit egyformán adja a társadalom minden osztályának, mert itt mindenki mister, vagyis úr s mindenkit egyformán illet meg az élet és az emberi szabadság joga.”*¹²⁶

A szabadság megtapasztalása után érthető, hogy a visszatérő, Bangha Béla szavai-val, „nem tudja megszokni többé a régi primitív, nyomasztó levegőjű otthont, s visszavágyódik az óriási lehetőségek és szinte korlátlan szabadságok hazájába”.¹²⁷

A fenti okokon kívül más tényezők is tartóztatták az egykori bevándorlókat. Az általában kölcsönből épített ház törlesztése, majd az elkészült otthon az új lakóhelyhez kötötte az egyént. Még erősebb marasztaló tényező volt a család, a gyermekek. A gyermekek ugyanis már az amerikai viszonyok közé születtek, angolul jobban tudtak, mint magyarul, s érvényesülési lehetőségeik tágabbak voltak az Egyesült Államokban, mint az óhazában. Bangha Béla megkérdezte hazavágyó magyaroktól, hogy miért nem men-

123 PUSKÁS 2000, 199.

124 SHVOY 48.

125 SCHEFFLER 34.

126 SHVOY 100.

127 BANGHA 34.

nek: „Hát azért, hogy én visszakapjam a hazámat – mondta egy derék jó kurátor-ember, messze bent nyugaton, Garyben, Indianában – fosszam meg a hat gyermekemet az ő hazájuktól? Ők már itt születtek, nekik ez a hazájuk.”¹²⁸

Így ha életükben nem tudták viszontlátni szülőföldjüket, s az sem adatott meg nekik, hogy az otthoni „falusi temető áldott csendes földjében pihenjenek meg, ahol virág és szenteltvíz is hullik hantjukra”,¹²⁹ temetkezési szokásaikban fejezték ki kettős kötődésüket. A trentoni temetőben az amerikai magyarok sírja kelet felé, Magyarország irányába nézett, a temető közepén levő kőkereszt alatt pedig magyar földet szórtak el: „a haldokló magyarnak még az is enyhülésre van, ha tudja, hogy haló pora az édes haza földjével fog összevegyülni”.¹³⁰

A MÁSODIK NEMZEDÉK

Az első nemzedék tagjai még magyarnak vallották magukat, s láttuk, hogy érzelmi-
leg is erősen kötődtek az óhazához. A magyar közösségek fennmaradása azonban azon
múlt, hogy a következő generáció milyen mértékben azonosul szülei értékrendszeré-
vel, közösségi elköteleződésével. Az 1920–30-as években a magyarságon belül demográ-
fiai váltás figyelhető meg. 1920-ban a bevándorló nemzedék létszáma még jelentősen
meghaladta a leszármazottakét, 1930-ra az arány kiegyenlítődött, a későbbi években vi-
szont túlsúlyba kerültek a már Amerikában születettek.¹³¹ A fiatalság magyarságtuda-
ta tehát olyan fontos kérdés volt, amiről minden utazó beszámolt. A századfordulón
Amerikában járt Prohászka Ottokár, későbbi székesfehérvári püspök így látta a máso-
dik nemzedék helyzetét:

*„Akik itt születnek, azok mind nagy ambícióval beszélnek angolul, s megvetik a magyart
vagy a tótót. A gyerekek mind kis angolok, a szülők pedig szinte szégyenkezve hallgatják
gyermekük angol parolázását, s a szülő és gyermek alig érti meg egymást. Úgy vagyunk e
családokkal, mint a kotlóstyúkkal, amely kacsákat költött ki. A tyúk kotkodácsol, a kis ka-
csák pedig nekiiramodnak a tócsának. A tócsa az óceán, az amerikai élet, a gyermekek a
kacsák, a kotkodácsoló tyúk: az a szülő s bizonyos értelemben maga Magyarország. Itt hiá-
ba kotkodácsolunk. Ubi bene, ibi patria...”*¹³²

Prohászka meglátását a két világháború közötti látogatók is megerősítették. Úgy ta-
lálták, hogy a gyermekek inkább amerikaiak, mint magyarok, s nemcsak külsőleg, ha-
nem belsőleg is asszimilálódtak: szívükben, érzéseikben és nyelvükben. Bár anyanyelv-
ük a magyar, a tágabb lakókörnyezet, s legfőképpen az iskola hatására gyorsan
megtanultak angolul, s ez vált anyanyelvükké. A fiatalok már a magyart is idegen kiej-
téssel beszélték, szinte minden pap beszámolt arról, hogy miközben örömmel nézték a
fogadásukra megjelent és kis műsort adó fehér ruhás, kokárdás, magyarul éneklő, sza-
való fiúkat és lányokat, angolos akcentusuk hallatán nem kis szomorúság töltötte el
őket. Shvoy Lajos az elamerikaiasodott második generáció között üde színfoltként ír a

128 uo. 35.

129 SCHEFFLER 35.

130 BANGHA 61.

131 FEJŐS 1993, 162

132 PROHÁSZKA 281.

pennsylvaniai Throop magyarjairól, akik közül még a második és harmadik nemzedék is „tisztá, zamatos nyelven beszélt, minden idegen kiejtés nélkül”.¹³³ A gyerekek egymás között szinte kizárólag angolul társalogtak. Scheffler János öt hétig volt Bridgeporton, de ott-tartózkodása során egyszer sem hallotta, hogy a szomszédos iskola udvarán játszó magyar gyerekek egymás között magyarul beszéltek volna.¹³⁴ A beszámolók szerint családi körben a két nyelv keverése is nagyobb mértékben jellemezte a fiatalokat, mint az idősebbeket. Ugyancsak közöttük voltak többen azok, akik nevüket angolosították. A névváltoztatást az is indokolta, hogy gyermekként sokkal érzékenyebben reagáltak az őket érő gúnyolódó megjegyzésekre. Második generációs amerikai magyarokkal készült interjúkban gyakran hangzott el, hogy az iskolában milyen kínosan élték meg a névsorolvasásokat. A tanító nem tudta kiolvasni a furcsa betűkapcsolatokat, s változatos formában ejtette ki nevüket, ami az amerikai osztálytársak körében nagy derűtséget váltott ki.¹³⁵

A szüleik származása miatt őket ért megvetés nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a fiatalok szívesebben beszéltek angolul, még magyar környezetben is. A második nemzedék igyekezett teljesen beilleszkedni az amerikai környezetbe, ami a szülőktől való elhatárolódással is járt. Inkább amerikainak vallották magukat, mint magyarnak, ahogyan azt egy 11 éves, Öhzi Pepp (Papp Erzsi) nevű kislány Bangha Béla kérdésére büszkén mondta: „Yankee vagyok”.¹³⁶ A szülők és az amerikai magyar közösségek persze megpróbálták mindent megtenni, hogy a gyermekek magyar gyökereikhez is kötődjenek. A húszas évek elején Bangha az alábbi párbeszédnek volt tanúja egy angol nyelvű magyar iskolában:

„– *What are we children? [Mik vagyunk mi, gyerekek?]*
 – *Hungarians, father – jött vissza kórusban a válasz. [Magyarok, atya]*
 – *Very well, and shall we be ashamed that we are Hungarians? – kérdezte tovább. (Szégyelljük-e, hogy magyarok vagyunk?). S ismét kórusban jött vissza rá a válasz:*
 – *No, father!*”¹³⁷

Hiába vágták rá a gyerekek, hogy nem, ennek ellenkezője nyilvánvaló volt, s az a tény, hogy a párbeszéd angolul hangzott el, csak megerősítette, hogy a második nemzedék már inkább amerikai, mint magyar.

A második nemzedék megtartása komoly kihívás elé állította a nemzetiségi egyházközségeket, s általában az etnikai szervezeteket (egyleteket, a sajtót). Ha a plébánia meg szeretne volna tartani a fiatalokat katolikusnak, s egyben szüleik egyházközségéhez tartozónak, angol nyelvű prédikációkat kellett tartani számukra, mivel a fiatalok vallási érzéseiket már nehezebben fejezték ki magyarul mint angolul. Turi Béla már 1924-ben beszámolt arról, hogy a magyar plébánosok az iskolásoknak angolul prédikálnak. „Mert különben félniük kell, hogy lassan átszoknak angol templomokba azok, akik Isten igéjével kívánnak töltekezni. Még arra is kétségkívül törekednie kell a magyar plébánosnak, hogy a fiatalságot felvértezze minden keresztényellenes vagy szektárius áramlatokkal szemben, tehát kell, hogy azon nyelven is képes legyen hitét, meggyőző-

133 SHVOY 62.

134 SCHEFFLER 103.

135 PUSKÁS 1982, 365. 34. jegyzet

136 BANGHA 32

137 uo. 34

dését megvédeni, amelyen a támadások érik”¹³⁸ Ezen praktikus szempontoktól vezérelve a katolikus templomokban nem volt meglepő, hogy a fiatalok számára angol misét, lelkigyakorlatot tartanak, s angolul gyóntatják őket. 1922-ben például a Bangha Bélával együtt utazó Kincs István kéthetes detroiti misszióját egy angol anyanyelvű atya, Fr. D’Hayns fiataloknak tartott egyhetes missziója követte.¹³⁹ A katolikus sajtó is igyekezett reagálni a kihívásra: a Magyarok Vasárnapja úttörő kísérletként 1927-ben 2 oldalas angol nyelvű ifjúsági rovatot indított. Felismerték, hogy a kétnyelvűségre való áttérés elkerülhetetlen, s ha mindenképpen ragaszkodnak a magyar nyelv teljes fenntartásához, elveszítik a második generációt – nemcsak az egyház, hanem az etnikai közösség számára is, hiszen a nyelv ellenére a magyar templomok fontos kapcsolódási pontot jelentettek.¹⁴⁰

Az Amerikában született fiatalok érzelmileg sokkal kevésbé kötődtek Magyarországhoz, mint szüleik. A hazai tájakat bemutatott képek, az alföldi róna, a gémeskút, a tanya őket nem emlékeztette semmire. Scheffler János 1926-ban részt vett a bridgeporti aratóünnepen, ahol tanúja lehetett annak, milyen nagy a szakadék a két nemzedék között:

*„Du. 5 óra tájban meg is indult az aratók felvonulása: a földesúr, a botos ispán, kaszások, aratólányok és fiuk pántlikásan, kalászdísszel.... Az öregek szemében könny ragyog. Visszagondolnak a kalászos rónaságra, a szabad szemhatárra, friss levegőre, madárfütytyre, aratónótára... És az óhaza emléke olyan édes nekik... De a fiatalok, az itt szülöttek bamba báméskodással, bosszantó értelmetlenséggel nézték – és lemosolyogták az egészet. Idegen nekik. Nem értik. Nem érzik szépségét, melegét, poézisát. Mintha az ég is megharagudott volna rájuk. Hatalmas dörgéssel és villámlással olyan zápor támadt, hogy szétugrasztotta az egész közönséget.”*¹⁴¹

Scheffler bosszankodva írta, hogy a fiatalok már a magyar táncokat sem tudják úgy járni, ahogyan kell: „a ropogós csárdás dallamára is a charlestont és tudom is én miféle néger- és majomtáncokat lejtenek”.¹⁴² Ennek ellenére szerzőink tisztában voltak azzal, hogy az asszimiláció elkerülhetetlen folyamat. A második generáció teljesen más környezeti hatások közepette nőtt fel, mint szüleik. Nemcsak nyelvüket, hanem gondolkodásmódjukat is az amerikai viszonyok határozták meg:

„Egy helyen, messze bent Nyugaton, egy intelligens családból való hároméves kisfiút mutattak be nekem” írta Bangha Béla. *„Karácsony közeledett, s kis Sanyit kérdezgette a nevelőanyja:*

- *Nos, Sanyika, milyen ünnep lesz nemsokára?*
- *Karácsony- mondja Sanyi.*
- *Ki született akkor?*

138 TURI 73

139 Jubilee Album 1926. Holy Cross Parish Detroit

140 A nyelvváltás a protestáns közösségekben és az egyletekben is égető probléma volt. A kutatások szerint a református magyar gyülekezetek néhány korábbi úttörő kísérlettől eltekintve csak az 1930-as években kezdtek áttérni a kétnyelvűségre, élénk vita kíséretében. Kezdetben ugyanis a nyelv és a nemzeti identitás összefonódásából indultak ki (ld. „nyelvében él a nemzet”), a tapasztalat azonban meggyőzte őket arról, hogy e kettőt szét lehet választani. Magyarországon, ellenben, még a 30-as évek végén is a magyar nyelv átadását tartották a legfontosabb feladatnak. PUSKÁS 1982, 395–396. FEJŐS 1993, 176–188

141 SCHEFFLER 63.

142 uo.

– A Jézuska.
 – Hol született?
 – Istállóban.
 – És miért ment a Jézusmama istállóba? Miért nem ment hotelba?
 – Mert nem volt neki.... s itt Sanyika elakad, nem jut eszébe a magyar 'pénz' szó, hát angolul folytatja: – had no money.

Itt aztán elgondolkozik Sanyika s egy igazi amerikai gyerekhez illő gyakorlatiassággal most már ő kérdezi:

– Mama, ha nem volt a Jézusmamának money, hát **miért nem adott csekket?**¹⁴³

Jelentős különbség figyelhető meg abban, hogy hogyan viszonyultak magyar származásukhoz a fiatalok az 1920-as illetve a harmincas években. Shvoy Lajos 1922-ben és 1937-ben járt az Egyesült Államokban, s a második látogatása során összehasonlította tapasztalatait. A húszas évek elején azt látta, hogy a magyar gyerekek szégyellték szüleiket, nem köszöntek az utcán, nem akartak magyar ruhát felvenni, s nyilvánosság előtt nem beszéltek magyarul. Az egyik magyar (!) iskolában tett látogatásakor megkérdezte a gyerekeket, hogy ki tud magyarul, s a negyven diák közül csak négyen vallották be, az osztálytársak gúnyos nevetése közepette. A húszas években írt beszámolókból hasonló kép rajzolódik ki, ugyanezt tapasztalta Bangha, Scheffler, Wéber, Turi Béla és a szociális testvérek is. A harmincas évek második felére azonban megváltozott a helyzet. Shvoy örömmel látta, hogy a magyar gyökerektől való elfordulás a múlté: „ma már becsület Amerikában magyarnak lenni. Ma már büntetés, ha a magyar ruhát nem szabad valakinek felvennie”.¹⁴⁴ Ezt emelte ki az amerikai magyarok számára írt levelében több hónapos körútja végeztével:

„...De a legörvendetesebb és legértékesebb tapasztalatom hosszú utam alatt, hogy fiaiokat és leányitokat, sőt a másod és harmad generációt is a magyar haza és a magyar kultúra szeretetében és megbecsülésében neveltek. [...] Ez volt utamnak legvigasztalóbb élménye. Amit tizenöt év előtt szégyeltek az amerikai magyar gyermekek, azt most büszke, szent örömmel vallották magukénak: a magyar ruhát, a magyar szót, a magyar dalt, a magyar táncot.”¹⁴⁵

Shvoy szavait olvasva eszünkbe juthat Marcus Lee Hansen amerikai történész 3 generációs hipotézise, amit ugyanebben az évben, 1937-ben fogalmazott meg egyik előadásában. Eszerint míg a bevándorlók gyermekei, az idegenellenes légkörben felnövő második nemzedék tagjai igyekeznek minél előbb hasonulni a többségi társadalomhoz, s elhatárolódni szüleik világától, a harmadik generáció újra empátiával viszonyul a bevándorló nemzedék értékeihez. Hansen elméletével szemben azóta több kritikát is megfogalmaztak. Bár nem elhanyagolható tényező az egymás utáni generációk szembenállása, s ebből fakadóan az előző generáció által megtagadott értékek újrafelfedezésének igénye, inkább a társadalmi-politikai közeg változása áll a háttérben, valamint az a tény, hogy a harmadik generációnak már sikerült beilleszkednie a többségi társadalomba annyira, hogy tudatosan felvállalhatták etnikai örökségüket.¹⁴⁶

143 BANGHA 64.

144 SHOY 100

145 uo. 173–174. Szinte szóról-szóra ugyanezt tartalmazza az a jelentés, amit Shvoy hazatérése után Serédi Jusztin hercegprímásnak írt. SzfvPL 7162. Szent László Társulat anyaga

146 PARILLO 534–535

A harmincas évek második felében bekövetkezett pozitív változás oka elsődlegesen abban keresendő, hogy általános etnikai újjáéledés bontakozott ki az Egyesült Államokban. Míg az I. világháború után nagy volt az asszimilációs nyomás és ennek megfelelően a jobb érvényesülés érdekében a fiatalok igyekeztek a befogadó társadalomhoz igazodni, a harmincas években ez a nyomás enyhült, elfogadottabbá vált az etnikai elemek kifejezése, s így az érvényesülést nem gátolta. Fejős Zoltán a chicagói magyarok két nemzedékéről írt monográfiájában az alábbi okokat jelölte meg: a gazdasági válság nehézei után kezdtek magukhoz térni a közösségek, s megélénkült a társadalmi élet. Ez nemcsak az egyes etnikai csoportok belső életét jellemezte, hanem kihatott a nemzetiségek egymás közötti kapcsolatára is. A 30-as évek második felében rendszeresen tartottak multikulturális rendezvényeket, melyeken a különböző etnikumok bemutatták kultúrájuk jellegzetes elemeit (pl. népviselet, tánc, élőképek). Ezek a rendezvények, valamint az egyre terjedő rádió és hanglemez hozzájárultak ahhoz, hogy a nemzetiségi kultúrák egyes elemei elfogadottakká váltak, s beépültek az amerikai többségi kultúrába. Az etnikai megújulást elősegítette az óhazával megélénkülő kapcsolat: az 1929-ben létrejött a Magyarok Világkongresszusának Központi Irodája, mely a harmincas években könyveket, hanglemezeket, színdarabokat, tankönyveket küldött az amerikai magyarok számára.¹⁴⁷ Az így kibontakozó (s a második világháborúig tartó) nemzeti újjáéledést tapasztalta Shvoy Lajos 1937-es amerikai útja során.

A látogatók szerint a második nemzedék megtartásának egyik legfontosabb eszköze a magyar iskola volt, melyet a székesfehérvári püspök egyenesen a magyarság várának és őrhelyének nevezett.¹⁴⁸ A magyar iskolák és nővérek munkájáról szinte mindannyian nagy elismeréssel szölgtek:

„A magyar hitközségi iskolák még mindig sokat tesznek, hogy a gyermekek magyarul is tudjanak és szívükbe becsepegtessék az óhaza, a nemzetük iránt való szeretetet. A magyar Hiszekegy, a 'Hiszek egy Istenben, hiszek egy hazában, hiszek az isteni örök igazságban, hiszek Magyarország föltámadásában' felhangzik az iskolákban, templomokban és talán szívrepesztőbb ezt odaát az óceánon túl hallani, mint idehaza, hol olyan könnyen feledünk, s oly könnyelműen élünk. [...] Az apácaiskolákban az intenzívebb tanulás mellett a katolikus és a magyar érzés együtt fog kihajtani és erősödni az amerikai talajban is.” – írta Turi Béla a Katholikus Szemle olvasóinak 1924-ben.¹⁴⁹

Minden magyar egyházi látogató méltatta a magyar iskolákat, azonban beszámolóikból egy fontos dolog nem derül ki: annak ellenére, hogy az egyházközségek által fenn tartott mindennapos iskolákat magyar iskoláknak nevezték, tanítási nyelvük az angol volt, s amerikai tanterv szerint folyt az oktatás. Ezt korszakunkban mind az állami, mind az egyházi rendelkezések kötelezően előírták.¹⁵⁰ Így a magyar szellem erősítésére a korlátozott számú idegennyelv órák,¹⁵¹ a március 15-i és október 6-i iskolai megemlékezéseken és a tanrenden kívüli programok keretében nyílt lehetőség. Az egykori

147 FEJŐS 1993 206–207

148 SHVOY 207

149 TURI 73–74

150 Néhány államban már korábban is csak az angol nyelvű tanítást engedélyezték, míg máshol a tantárgyak felét lehetett a nemzetiségi nyelven oktatni. Az első világháborútól kezdődően azonban mindenhol, Michigan államban például 1919-től törvény írta elő az angol használatát az elemi iskolákban. FEJŐS 2006a 21.; TENTLER 1990, 249

151 FEJŐS 1993, 168

diákok visszaemlékezése alapján néhány helyen, például New Brunswickon nagy hangsúlyt fektettek a magyar kultúra továbbadására, máshol (pl: Clevelandben) kevésbé.¹⁵²

A mindennapos iskolákon kívül hétvégi (szombati illetve vasárnapi) és nyári oktatást is szerveztek az egyházközségek. Ezek legfőbb feladata az volt, hogy a magyar gyermekeket megtanítsák anyanyelvükön írni és olvasni, megismertessék velük a magyar történelem kiemelkedő eseményeit és a magyar irodalom főbb alkotásait. A magyar tárgyakon kívül hittant is oktattak, hiszen az egyházi közösségeknél a katolikus hit továbbadása legalább olyan fontos volt, mint a nemzeti öntudat erősítése – elég csak Turi Béla korábban idézett szavaira gondolnunk. Hétvégi és nyári oktatást nemcsak azok az egyházközségek szerveztek, akik mindennapos iskolákat megfelelő anyagi bázis hiányában nem tudtak fenntartani (s így a szombati, vasárnapi és nyári iskolák a második generáció hitének és magyarságának megőrzésének kizárólagos eszközei voltak), hanem a nagyobb közösségek is, akik az oktatásnak e fajtáin keresztül egyrészt eredményesebben tudták a mindennapos iskolájukban tanuló diákok magyar szellemű nevelését biztosítani, másrészt pedig el tudták érni azokat is, akik nem a magyar iskolába, hanem a helyi amerikai állami iskolába jártak.

AZ AMERIKAI MAGYAR PLÉBÁNIÁK

A magyar nemzeti érzés megőrzése mellett az Egyesült Államokba érkező hazai egyháziak szemében ugyanolyan fontos kérdésnek számított, hogy az egykori katolikus kivándorlók mennyire ragaszkodnak hitükhöz, mennyire vesznek részt az egyházközség életében, és általánosságban mi jellemzi az amerikai magyar hitéletet.

Tapasztalataikat összevetve árnyalt kép rajzolódik ki előttünk. Egyrészt többen úgy találták, hogy az „amerikai levegő” felszította a katolikus magyarok hitbuzgalmát, s olyanok is tevékeny tagjai lettek az egyházközségnek, akik odahaza nem törődtek sokat a vallással.¹⁵³ Ennek oka elsősorban az volt, hogy az idegen környezetben a magyar plébániák ismerős közeget jelentettek, s ami még több, a társasági élet alkalmait nyújtották a bevándorlónak.

A templom a gyökerekhez való kötődés fontos kifejezője és erősítője volt:

„Sok, aki otthon csélcsep, könnyelmű volt, itt ismét megtanult imádkozni s a vallásos újjáéledést természetesen jelentékeny mértékben előmozdítja az az érzelmi tényező is, hogy szegény magyar úgyszólván csak a templomban érzi magát ismét embernek és ismét magyarnak. A templom egy darab ideszakadt Magyarország, ahol megint magyar beszédet hall, magyar szenténekekben önti ki lelki fájdalmait, ahol ifjúkorának, rég elhagyott, egykori otthonának, szülőfalujának és szülőhazájának levegője, gondolatai, érzései lengik ismét körül.” – írta Bangha Béla a templom és a nemzeti érzés szoros kapcsolatáról.

Sokan voltak olyanok, akik az új viszonyok közepette szorosabban kötődtek az egyházi közösséghez, mint az óhazában, azonban sokan voltak olyanok is, akiknek igen la-

152 Interjú Katica Brunnerral New Brunswick, 2004. július 2.; ill. Sister Mary Alice Vargával Elizabeth 2004. július 10. Fejős Zoltán kutatásai a korai időkről egybecsengenek ezzel a tapasztalattal: míg New Brunswickon 1907–1914-ig magyarul folyt az oktatás, a clevelandi iskolában már a kezdetektől angolul tanítottak. FEJŐS 1990, 191

153 SHVOY 205

zává vált az egyházzal való kapcsolatuk. Páter Bangha szoros összefüggést látott a helyi pap működése és a hívek hitbuzgalma között. „Amilyen a pap, olyan a nyáj.” Tapasztalatai szerint ahol buzgó pap munkálkodott, ott a nép is lelkesen vett részt az egyházi szertartásokon és rendezvényeken: gyakran gyóntak, áldoztak, bekapcsolódtak a plébánia keretében működő egyesületek munkájába. Az olyan helyeken azonban, ahol nem volt pap, vagy nem megfelelően látta el feladatát, a magyarság az anyagiasság, az erkölcsi szabadoosság és baloldali eszmék hatása alá került, s eltávolodott a templomtól.

Turi Béla, a Szent István Társulat alelnöke viszont elismerően szólt az amerikai magyar hitéletről a Katholikus Szemle oldalain. Bemutatása szerint a hívek a „legrendszeresebb és az egyház törvényeinek megfelelő vallási életet élnek”.¹⁵⁴ Vasárnap minden szentmisén tele van a templom, rendszeresen járulnak a szentségekhez, mise keretében vannak az esküvők és a temetések is. A magyar plébániák élő sejtek, s épülő templomaik és iskoláik a külvilág számára is hirdetik vitalitásukat. Hasonlóan pozitív benyomásai voltak Wéber Pálnak. A detroiti magyarok között végzett missziója során úgy látta, hogy a hívek szeretik templomukat, még áldozatok árán is (pl. 1–2 órás autótutat megtevé) igyekeznek részt venni a magyar templom szentmiséjén.¹⁵⁵ Ugyancsak elégedettségének adott hangot négyhónapos amerikai útjának végén Shvoy Lajos székesfehérvári püspök. Búcsúzó levelében kiemelte, hogy a húszas évek elejéhez képest szervezetebbek az egyházközségek, mélyebb hitéletet élnek és eredményesebb kulturális és szociális munkát végeznek; mellyel kivívták a helyi egyházi és világi hatóság elismerését is.¹⁵⁶

Az utazók leírásából összességében véve pozitív kép rajzolódik ki az amerikai magyar plébániák hitéletéről, ám nyilvánvaló, s ezt a szociális testvérek levelei is tanúsítják, az eredmények mögött komoly és nehéz, sokszor kudarcokkal tarkított munka állt.

AZ AMERIKAI MAGYAR TÁRSADALOM

Protestánsok, szocialisták

Amint említettük, a hazai egyházi személyek amerikai látogatásuk során a katolikus magyarokat keresték fel. Beszámolóikból elsősorban az ő életviszonyaikkal ismerkedhettek meg az olvasók, s csak érintőlegesen, a konfliktusok kapcsán említették az amerikai magyar társadalom más csoportjait (pl. a protestánsokat vagy a baloldaliakat).

Egyik útleírás sem számol be arról, hogy a református lelkészekkel érdemi kapcsolatot alakítottak volna ki. Ennek oka egyrészt a felekezeti szembenállásból fakadó alapvető távolságtartás, másrészt a zsúfolt program lehetett. A hazai papok a katolikus községekhez küldettek, s rövid tartózkodásuk alatt minél több helyen próbálták a

154 TURI 72

155 WÉBER 69

156 SHVOY 173 Ez a levél a vendéglátókhöz, az amerikai magyarsághoz szólt, így felmerülhet a kérdés, megfogalmazásakor mennyire volt tekintettel a püspök a kötelező udvariasságra (azaz inkább csak a pozitívumokat említette). A kérdés tisztázásához rendelkezésünkre áll az a jelentés, amelyben hazatérése után a székesfehérvári püspök Serédi hercegprímásnak beszámolt amerikai útjáról. Ebben ugyanolyan elismeréssel, s szinte ugyanazokkal a szavakkal szólt az amerikai magyarság hitéletéről, mint az érintettek számára írt levélben, így az abban foglaltakat hitelesnek vehetjük.

híveket megszólítani. Korlátozott idejük nem tette lehetővé, hogy a nem katolikusokkal is felvegyék a kapcsolatot — de valószínűsíthető, hogy az akarat is hiányzott. A református lelkészeket mindössze a szociális testvérek említették egyik levelükben: azt panaszolták a buffalói püspöknek, hogy a protestáns lelkipásztorok a testvérek ellen hangolják a népet, s különféle rágalmakat terjesztenek köztük.¹⁵⁷

Bővebben foglalkoztak a beszámolók a szociáldemokratákkal. Az előzőekben láttuk, hogy az egyházi személyek fenyegetőnek találták a baloldali eszmék amerikai terjedését, s különösen azt, hogy a magyarok között is igen erős a szociáldemokrata ('szocialista', 'kommunista', 'bolsevik') befolyás. A kommunizmus esküdt ellenségeiként élesen támadták ezen eszmék magyar képviselőit és terjesztőit. Különösen azt rótták fel nekik, hogy sztrájkokra biztatják a magyar munkásokat, akik ezért elvesztik állásukat, s ezzel együtt megélhetésüket is. Wéber Pálnak két passaici gyári munkás panaszkodott, hogy a szociáldemokrata magyar központ ösztönzésére beszüntették a munkát, mire a gyár vezetősége elbocsátotta őket. „Minderről a jogos panaszról a demokrácia jelszavaival dobálódzó, kényelmesen élő, a munkások drága filléreiből meggazdagodott vezetők mit sem akarnak tudni. [...] Itt volna már az ideje, hogy a munkás-ság jól utána nézne, kikből és mikből lettek az ő szociáldemokrata vezérek. Ha meggyőződnének a valóságról, bizonyos, hogy a vezérek magukra maradnának.” — teszi hozzá a veszprémi irodaigazgató.¹⁵⁸

Az Amerikába érkező magyar egyházi személyek többször közvetlen konfliktusba keveredtek az emigráns baloldali magyarokkal. Amilyen nagy örömmel fogadták őket a magyar katolikusok, olyan hevesen reagáltak jövetelükre a kommunisták. A Munkás és az Új Előre hasábjain élesen támadták az 1926-os chicagói eucharisztikus kongresszusra érkező magyar katolikus papokat és rajtuk keresztül a hazai rendszert.¹⁵⁹ A legnagyobb tiltakozással azonban Bangha Bélának kellett szembenéznie 1921-ben. Megérkezése után pár nappal New Yorkban tüntetést szerveztek ellene a kommunisták, s követelték, hogy az Egyesült Államok utasítsa ki a pátert. Több újságban szidalmazó cikkek jelentek meg, melyekből néhányat Bangha könyvében is idézett. A New Brunswick-i magyar újság a következőket írta a jezsuita papról: „Bangha páter, aki a katolikus papság megcsúfolására papnak meri magát nevezni, a legféltelmesebb és legfőrtelmesebb gonosztevők közül való. Ez a papi ruhába bújt vadállat a legféltelenebb felekezeti uszító és sok-sok gyilkosság értelmi szerzője”.¹⁶⁰ Egy másik újság azzal vádolta, hogy beszédei és cikkei hatására több ezer embert öltek meg Magyarországon a kommün bukása után. A chicagói zsidóság lapja, a Daily Jewish Courier támogatásáról biztosította a Bangha ellen tüntetőket, s felszólított mindenkit, katolikust és protestánst, hogy álljanak a magyar zsidók mellé és „segítsenek Amerikából kidobni egy antiszemitát”, a „magyar pogromok atyját”.¹⁶¹ A jezsuita páter, aki Magyarországon már hozzáédződött az ilyesféle támadásokhoz, láthatóan nem lepődött meg személye fogadtatásán.

157 *Amerikai levelek* 49

158 WÉBER 74

159 uo. 73

160 BANGHA 53

161 Uo. 57. E cikk szerzője J. Leitner volt, akinek személye feltehetően megegyezik az Új Előre kommunista lap szerkesztőjével: Leitner /Lassen / Lékai Jánossal. vö. FEYSZ 1926, 137, PUSKÁS 1982, 374.

A hazai katolikus olvasók elsősorban Feysz A. Hugolin, Amerikában működő ferences szerzetes cikkéből ismerhették meg az amerikai magyar sajtót. A tanulmány a Katholikus Szemle hasábjain jelent meg 1926-ban.¹⁶² Feysz először általánosságban értékelte az amerikai magyar újságírást, majd egyenként mutatta be a megjelenő magyar lapokat. A húszas évek közepén mintegy 60 magyar újság jelent meg rendszeresen, melyeket Feysz elsősorban abból a szempontból vizsgált meg, hogy mennyire szolgálják a kinti magyarság erkölcsi és szellemi épülését. Véleménye egyáltalán nem hízelgő: „Az amerikai magyar újságok nagy része nem egyéb, mint üres, tartalmatlan, betűkkel betarkázott papír”.¹⁶³ Mi ennek az oka? A színvonaltalanság egyik legfontosabb magyarázata a szakértelem hiánya. Sokan váltak úgy lapszerkesztőkké, hogy semmilyen képzettségük vagy gyakorlatuk ebben nem volt. Dilettantizmusuk észrevehető a lap beosztásán, a magyartalan stíluson, de legfőképpen a hírek kiválasztásában. Feysz úgy találta, hogy alig tartalmaznak olyan cikkeket, amelyek közelebb hoznák az olvasókat az óhazához, sőt, kifejezetten elidegenítik őket attól:

*„Hanem ami nyomor, baj, szerencsétlenség, drágaság, gyilkosság, zavar, elégedetlenség, politikai vagy társadalmi tülekedés, párti torzsalkodás, parlamenti botrány esik odahaza, azt mind hozzák kiszínezve, ennek az objektív kritikára és gondolkodásra képtelen egyszerű publikumnak, mely otthon soha újságot nem olvasott.”*¹⁶⁴

A hazai kétes értékű híreken kívül a lapok elsősorban a helyi eseményekről tudósították az olvasókat. Részletesen számoltak be az egyházi, egyleti rendezvényekről, mulatságokról, sporteseményekről, s természetesen a bűntényekről. A tudósításokban azonban egyes személyeket rendszeresen dicsérték, „valóságos személyi kultuszt folytatva”, így a magyar lapok messze alulmúlták színvonalukban a helyi angol újságokat.

Az újságok tartalmasságát tovább rontotta az a tény, hogy legtöbbjük állandó anyagi gondokkal küzdött. Egyik napról a másikra éltek, s gyakran változott a tulajdonos személye. Az anyagi bizonytalanság miatt sok hirdetést jelentettek meg, s így Feysz szerint némelyiküket akár hirdetési közlönynek is lehetne nevezni. A fizetőképes kereslet hiányában nem jelentek meg tudományos, szépirodalmi és ifjúsági folyóiratok, melyek változatosabbá és színvonalasabbá tehetnék volna az amerikai magyar sajtót.

A lapok részletes ismertetését Feysz A. Hugolin a két országos magyar napilap, az Amerikai Magyar Népszava és a Szabadság bemutatásával kezdi. A ferences szerzetes a Berkó D. Géza által alapított és szerkesztett Amerikai Magyar Népszavát a legértelmesebb magyar újságnak tartotta, melyben friss híreket, érdekes regényeket, cikkeket találhatott az olvasó. Nagyra értékelte, hogy a mintegy 30 ezer családhoz eljutó lap szemlélete „népnevelő, korrekt, hazafias”. Ugyanakkor elévülhetetlen érdemei voltak a magyarság szolgálatában a másik magyar napilapnak, a Szabadságnak is. A Kohányi Tihámér által alapított lap szótárat jelentetett meg, s sokat tett a magyarság kulturális felemeléséért. Szerkesztősége Clevelandben működött.

A kisebb régiókat ellátó újságok közül a Detroiti Újságot és a Chicagóban megjelenő Otthont méltatta. Az előbbiből „megértés, higgadság és megnyugtató szellem árad”,

162 FEYSZ 1926

163 uo. 131.

164 uo. 132.

míg a másikat a legeredetibb magyar lapnak tartotta a szerző. Megemlítette a Káldor Kálmán féle St. Louis és Vidéke című lapot, a mérsékelt októbrista Nyugat-Amerikai Hírlapot és a Los Angelesben megjelenő Napnyugatot. A helyi lapok közül a New Brunswick-i és a trentoni újságokat ismertette pár mondatban.

Kifejezetten destruktívnak tartotta a szerző a kommunista újságokat, a New York-ban megjelenő Új Előret, a Munkást és a chicagói Bémunkást. Ezek a magyarság „legveszedelmesebb ellenségei”, mert hevesen szidják a magyarországi rendszer vezetőit, s a munkásokat sztrájkra buzdítják, „veszélyeztetve a fennálló társadalmi rendet”.

Az egyleti lapok közül a Verhovayak Lapját és a bridgeporti Rákóczi Magyar Betegséggyógyító Egylet lapjaként hetente kétszer megjelenő Rákóczi Szemlét emelte ki Feysz A. Hugolin. Az egyleti újságok főként hivatalos közleményeket, jelentéseket, kimutatásokat és egyleti híreket közöltek, így tartva a kapcsolatot a tagokkal. Az Amerikában megjelenő magyar újságok egyedi csoportját alkották az élclapok. „A nagy Unió prohibíciós (szesztiltó) állam lévén, kell, hogy valami felvillanyozza a búskomor atyafiak kedélyét, jó tarcali bor és verpeléti dohány híján!”¹⁶⁵ Számos élclap szolgálta az amerikai magyarságot 1925-ben, pl. a Perth Amboy-i Favágó, a Kajla, a New York-i Pizskafa vagy a detroiti Harmonika. Közülük a legszínvonalasabbnak az ugyancsak Detroitban megjelenő Dongót tartotta, mely havonta kétszer jelent meg a költő Kemény György szerkesztésében.

Feysz A. Hugolin a vallásos lapok felsorolásával zárja az amerikai magyar sajtót bemutató írását. Sajnálatos dolognak tartotta, hogy anyagi támogatás hiányában egyre több lap szűnik meg, pedig éppen ezek tudnák ellensúlyozni az ún. destruktív újságok hatását. Erre a sorsa jutott a detroiti plébános, Kovács Lajos által szerkesztett Katholikus Őrszem is, melynek megszűnése „az amerikai katolikus magyarok szempontjából a legnagyobb veszteség volt”. A még működő katolikus lapok közül legjobbnak a Kereszt című hetilapot ítélte, mely Trentonban jelent meg, a helyi plébános, Szabó János szerkesztésében. Megemlítette a clevelandi Magyarok Vasárnapját, a buffalói Munkás Testvért, a mckeesporti Magyar Katholikus Zászlót és a Passaic-i Magyar Szívet, melyet azért is dicsért, mert fellépett „a bolsevizmus, októbrizmus és Magyarországi területének elrablói ellen”. Ezen újságok elsősorban az egyházközségi eseményekről, az egyletek életéről számoltak be, de sokszor politikai vonatkozású cikkeket is tartalmaztak. A protestáns újságok közül kiemelkedőnek tartotta a Reformátusok Lapját, mely a református gyülekezetek hivatalos kiadványa volt; a Magyar Egyház című, ugyancsak református társadalmi és politikai hetilapot, valamint a baptisták már 18 éve megjelenő lapját, az Evangélium Hírnökét.

Bár a részletes felsorolásban Feysz több lapot méltatott, összességében úgy látta, hogy az amerikai magyar sajtó nem szolgálja kellőképpen a magyarság erkölcsi és kulturális fejlődését. Különösen károsnak tartotta azokat a lapokat, melyeknek hangvétele kereszténység- és Magyarország ellenes, s amelyek így elidegenítik a magyarságot az egyháztól és az óhazától. Hasonlóan ítélte meg az amerikai magyar sajtó működését Bangha Béla 1921-ben. Úgy találta, hogy a 30 körüli heti, félheti vagy napilap közül csak 1–2 keresztény szemléletű, a többi liberális, de főleg kommunista. Ezek az újságok valótlan állításokat, rémhíreket közölnek a magyarországi állapotokról, félrevezetve az egyszerű és kiszolgáltatott olvasókat.¹⁶⁶

165 uo. 137

166 BANGHA 52

Nemcsak Feysz és Bangha vélekedett így. Hasonló elmarasztaló ítéletet fogalmazott meg az amerikai magyar sajtóról Hoffmann Géza 1911-ben írt „*Csonka munkásosztály. Az amerikai magyarság*” című szociológiai munkájában, valamint az amerikai Robert E. Park „*The Immigrant Press and Its Control*” (Az emigráns sajtó és annak irányítása) című 1922-es könyvében. Ő többek között a szerkesztők dilettantizmusát, élőködését, az igénytelen témaválasztást („Everything is good for the body”), a háború alatti szélsőséges nacionalizmust bírálta. Park műve mára már klasszikusnak számít, megállapításaira ma is gyakran hivatkoznak a külföldi szakirodalomban. Meg kell azonban jegyezni, hogy értékelése nem tekinthető teljesen objektívnak. Ő maga magyarul nem tudott, fő informátora a Szabadság egyik korábbi, feltehetőleg sértett munkatársa volt.¹⁶⁷

Kétségtelen, hogy a lapokban a bulvárhírek és a hirdetések domináltak, a cikkeken pedig nem fukarkodtak a pozitív vagy negatív jelzőkkel, attól függően, hogy a saját táborba tartozókról volt szó vagy az ellenlábasokról. A lapok színvonalát nemcsak az újságírók tehetsége és műveltsége, hanem az olvasóközönség befogadókészsége is korlátozta. A piaci sikerhez olyan tartalmat kellett szolgáltatniuk, amilyenre igény volt. Ne felejtjük el ugyanakkor azt, hogy a magyarok többsége kint vált újság olvasóvá, s ebben nagy szerepet játszottak az amerikai magyar lapok. Ugyancsak meg kell említeni az etnikai sajtó közösség-szervező szerepét mind országos, mind helyi szinten. A nagy szoborállítási mozgalmak például mind az országos lapokhoz kötődtek: Kohányi Tihamér, a Szabadság tulajdonosa kezdeményezte a clevelandi Kossuth szobor (1902) és a budapesti Washington szobor (1906) felállítását, Berkó D. Géza, az Amerikai Magyar Népszava tulajdonosa pedig a New York-i Kossuth szoborét.¹⁶⁸

* * *

A hazai olvasóközönség nemcsak a csodás Amerika miatt fogadta érdeklődéssel az egyházi személyek újívilági élményeiről szóló könyveket, írásokat, hanem azért is, mert ezekből megismerhették kíváncsoraiknak, rokonaiknak életkörülményeit. Scheffler János például könyvében név szerint felsorolta azokat a szatmáriakat, akikkel kint találkozott, s tolmácsolta a hazaiaknak küldött üdvözlőket. Így az otthoni olvasók – ha csak a könyv oldalain is – újra találkozhattak ismerőseikkel.

A látogatók különös érdeklődéssel figyelték, mennyire őrzik magyarságukat az egykori kivándorlók és gyermekeik. Tudatában voltak annak, hogy az asszimiláció megállíthatatlan, ám úgy vélték, az amerikai magyar intézmények (elsősorban a templomok, iskolák) sokat tehetnek a folyamat lassításában, s munkáikban hangsúlyozták a magyar nemzeti érzés fenntartásának fontosságát (még azok a szerzők is, akik a jövőt pesszimistán látták). Álláspontjuk röviden így összegezhető: az amerikai magyarság egyszer valóban elpusztul, eltűnik az Újívilág olvasztókohójában, egy része már halott, de többsége él, s mindent meg kell tenni azért, hogy minél tovább éljen.¹⁶⁹

167 Park művéről részletesebben ld. VÁRDY 2000, 319–320, PUSKÁS 1982, 299–301.

168 FEJŐS 1999; VÁRDY 2000.

169 Ugyanezt a véleményt tükrözi a Katholikus Szemle 1936. júliusi számában megjelent cikk, mely ismertette Kun Andornak és Gondos Sándornak a Magyar Szemle hasábjain folyó vitáját (‘Két felfogás az amerikai magyarság jövőjéről’ – 469–470).

Ennek érdekében megfogalmazott javaslataik többször megjelentek az amerikai magyar katolikusok lelki gondozásáról szóló közbeszédben, néhány közülük meg is valósult. Bangha 1921-ben egy magyar szerzetesrend New York-i letelepedését tartotta legfontosabbnak: „micsoda hitéletet lehetne itt teremteni, micsoda nagyszerű társadalmi mozgalmakat indítani s mennyit lehetne innen kiindulva lendíteni az otthoni egyházi életen és intézményeken”.¹⁷⁰ A következő évtől a ferencesek és a jezsuiták is elkezdték amerikai munkájukat. Turi Béla szerint a legfőbb feladat a magyar plébániák összefogásának megteremtése lenne, melyet leginkább egy magyar püspök kinevezése segítené.¹⁷¹ Turi 1924-es felvetése a húszas évek végén újra napirendre került, immár a külügyminisztériumban, igaz, a megvalósulásig nem jutott el. Shvoy Lajos elsősorban az amerikai magyar papság utánpótlásának megoldását és a két ország közötti kapcsolat-tartás javítását tartotta fontosnak. Ha a kispapok cseréje nem is valósult meg úgy, ahogy szerették volna, az 1938-ban felállított bizottság révén a magyar és az amerikai hierarchia közötti együttműködés mindenképpen erősödött.

IRODALOMJEGYZÉK

- Amerikai levelek.* A Szociális Testvérek Társaságának Krónikája. I. kötet. Budapest, Szociális Testvérek Társasága, 1924.
- BANGHA BÉLA: *Utak és élmények II. Amerika.* Bangha Béla összegyűjtött munkái XV. kötet. Sajtó alá rendezte Bíró Bertalan. Budapest, Szent István Társulat é.n.
- FAUST ANTAL: Newyorktól Sanfranciscóig I-II. In: *Katholikus Szemle* 41. évfolyam (1927) 4. szám 213-221; 5. szám 281-292.
- FEJŐS ZOLTÁN: *Az anyanyelvi oktatástól az etnikus kultúra átörökítéséig.* (Magyar iskolaügy Amerikában 1890 és 1940 között) in: *Magyarságkutatás 1990-1991.* 7-40.
- FEJŐS ZOLTÁN. *A chicagói magyarok két nemzedéke 1890-1940.* Budapest, Közép-Európa Intézet, 1993
- FEJŐS ZOLTÁN: *Three Faces of the National Hero. Statues of Kossuth in the United States.* In: *The Hungarian Quarterly* Vol. XL No. 156. Winter 1999
- FEYSZ A. HUGOLIN: *Hat óra New York közlekedési vonalain.* In: *Katholikus Szemle* 39. évfolyam (1925) I. szám 24-32.
- FEYSZ A. HUGOLIN: *Az amerikai magyar sajtó mérlege.* In: *Katholikus Szemle* 40. évfolyam (1926) III. szám 129-139.
- MAJOR IMRE MARK: *American Hungarian Relations 1918-1944.* Astor FL, Danubian Press 1974
- MONA ILONA: *Slachta Margit* Corvinus Kiadó 1997.
- NÁDAS ZOLTÁN: *A felhőkarcolók egyháza.* Budapest, Szent István Társulat 1941
- PARILLO, VINCENT N.: *Strangers To These Shores. Race and Ethnic Relations in the United States.* New York, Macmillan 1994
- PROHÁSZKA OTTOKÁR: *Képek az Újvilágból (1904)* in: Prohászka O.: *Utak és állomások. Utirajzok és -naplók.* P. O. összegyűjtött munkái XVI. kötet Budapest, Szent István Társulat é. n.

¹⁷⁰ BANGHA 28

¹⁷¹ TURI 75-77

- PUSKÁS JULIANNA: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880-1940*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982
- PUSKÁS JULIANNA: „Dollárok csábos csengésének szirénhangja” Amerika imázsa Magyarországon 1880-1914. in: *Varietas Historiae. Tanulmányok Juhász Gyula 60. születésnapjára* Budapest, Magyarságkutató Intézet 1990
- PUSKÁS JULIANNA: *Ties That Bind, Ties That Divide. 100 Years of Hungarian Experience in the United States*. New York, Holmes and Meier, 2000
- SCHEFFLER JÁNOS: *Szatmártól Chicagóig. Úti élmények és tapasztalatok*. Satu Mare, Pallas Nyomda, é.n.
- SHVOY LAJOS: *Amerikai levelek 1937. márc. 29-aug. 12.* Székesfehérvár, Vörösmarty Nyomda é. n
- SLACHTA MARGIT: *Elkapott sugarak*. Budapest, é. n.
- SZABÓ JÁNOS: *A mai Amerika*. Budapest, Szent István Társulat, é.n.
- TENTLER, LESLIE W.: *Seasons of Grace. A History of the Catholic Archdiocese of Detroit*. Detroit, Wayne State University Press, 1990.
- TURI BÉLA: *A magyar hitközségi élet Amerikában*. In: *Katholikus Szemle* 38. évfolyam (1924) II. szám 65-77.
- VÁRDY BÉLA: *Magyarok az Újvilágban*. Budapest, A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Titkársága, 2000.
- VARGA MIHÁLY: *A XXVIII. eucharisztikus nagygyűlésen Amerikában*. szerzői kiadás, h. n., é.n.
- WÉBER PÁL: *Feljegyzések. Róma, Amerika, Canada*. Veszprém 1928
- ZSIGOVITS BÉLA: *Amerikai magyarok. Nemzeti Újság* 1937. júl. 7.

ANITA MÁTÉ

INTERWAR AMERICA IN HUNGARIAN CATHOLIC TRAVELOGUES

The present study discusses the reports of Hungarian clergy visiting Hungarian immigrant communities in the United States. The articles and books based on their experiences in America were written to a readership in Hungary, making the distant, enchanting, often stereotypical New World more familiar to the general public. The paper analyses the image of America and concludes that the visitors were very much impressed by the great economic and technological development, the advantages of democracy and the natural wonders of the country, but they also noticed the limits of freedom and the social problems America faced. The travelogues described the life of Hungarian immigrants and their communities, which the Hungarian public was eager to know, as many of them had relatives there. Although the writers were convinced that immigrants will finally disappear in the great melting pot of America, they underscored the responsibility of the old country to help the immigrants keep their national identity and faith, and tried to suggest ways to achieve this goal.

BALOGH MARGIT

MINDSZENTY JÓZSEF PRÍMÁS-ÉRSEK ÉS AZ ÁLLAMFORMA KÉRDÉSE
1945–1946-BAN

Mindszenty József, a magyar katolikus egyház 1945 és 1974 közötti esztergomi prímás-érseke életében kétszer is szembesült a kérdéssel: mi legyen Magyarország államformája? Először egészen fiatalon, az országos politikára befolyással nem bíró zalaegerszegi plébánosként, amikor az első világháború utáni államélet újjászervezése, a belső rend helyreállítása az 1920. január végi nemzetgyűlési választásokkal vett lendületet, s ezt egészítette ki a békeszerződés aláírása 1920. június 4-én. Mindszentyt családi és iskolai neveltetése predesztinálta a legitimista meggyőződésre. (Legitimista az, aki IV. Károlyt akarta a trónon látni – és nem újraválasztással, hanem a törvény erejénél fogva –, majd az ő halála után Ottót, mert ez következett az 1723-ban törvénybe iktatott Pragmatica Sanctioban meghatározott szigorú trónöröklési rendből.) Tanárai – magától értetődően – mély Monarchia- és királyhű szellemben tanították. A Habsburg királyi házhoz való kötődésében nem elhanyagolható megyéspüspökének, gróf Mikes Jánosnak (1876–1945) a személyes hatása, aki fiatal papként az osztrák császárként I., magyar királyként IV. Károly néven 1916-ban megkoronázott uralkodó gyermekkori nevelője volt, majd a Habsburg-ház – a magyar történelemben negyedszeri – trónfosztását (1921. évi XLVII. törvény) követően a Habsburg-ház trónjogát képviselő legitimista mozgalmak egyik vezetője lett.

Az 1920-as nemzetgyűlés egyik első feladata volt az államforma megállapítása és az államfői hatalom gyakorlásának rendezése. A köztársasági államformát, ami elválaszthatatlanul összetapadt a rossz emlékű forradalmakkal, mindegyik politikai párt elvetette, helyette jogfolytonosság alapján a királyságot fogadták el. A formában való egyetértést nem követte konszenzus az uralkodó személyében: a legitimisták ragaszkodtak IV. Károlyhoz, míg a szabad királyválasztók szerint Károly 1918. november 13-i eckartsauai nyilatkozatával, amelyben elismerte, hogy a magyar nemzetnek joga van az államforma megválasztására, a Habsburg-ház trónöröklési joga érvénytelenné vált. Mivel a békekonferencia is megtiltotta a Habsburg-restaurációt, a pártok ideiglenes államfő választásában állapodtak meg. A lehetséges jelöltek közül a többség a református Horthy Miklóst (1868–1957), a Monarchia volt altengernagyát, a Tanácsköztársaság idején működött szegedi ellenforradalmi kormány hadügyminiszterét, az ellenforradalmi hadsereg fővezérét támogatta, akit a nemzetgyűlés 1920. március 1-jén Magyarország kormányzójává választott. Ő lett az ország államfője kikényszerített lemondásáig, egészen 1944. október 16-áig.

Az 1942-ig még Pehm néven ismert Mindszenty József király(ság)pártisága közismert volt, ezt senki nem vetette, nem is vethette szemére. Magyarország ez idő szerinti államformája királyság, kormányzóval az élen. Ám Pehm József nem a Horthy Miklós kormányzó mögött álló szabad királyválasztó irányzathoz, hanem a trónörökös megkoronázását váró és szorgalmazó legitimista táborhoz tartozott. Horthyra többször tett csípős megjegyzést, a kormányzó névnapján – amikor egyébként országszerte iskolai szünet volt, és a diákok mindenütt ünnepi misét hallgattak, így éltetve tovább azt a hagyományt, amikor az épp regnáló uralkodó koronázásának vagy keresztnevének és születésének napjára emlékezett a nemzet – tüntetően hétköznapi miserendet tartott, ezért több iskola tanulóit a tanárok a ferences templomba vezényelték istentiszteletre.¹ Számos példával illusztrálhatnánk még legitimista meggyőződését, az természetes része volt a világ rendjéről alkotott nézeteinek, és ezt meggyőződéssel vállalta is.

*

Míg 1944. október 16-ától Magyarország nyugati felében a nyilas kormány irányított, addig a keleti országrészben 1944. december végétől az Ideiglenes Nemzeti Kormány ténykedett, amelynek külügyminisztere 1945. január 20-án aláírta Magyarország és Szovjetunió között a fegyverszüneti megállapodást. Az ezeréves magyar állam a szó képletes értelmében és fizikai valóságában is összeomlott. Az ország háborús hadszínterré vált, a front szétzúzta az államigazgatás hivatalait, a közintézményeket, a rendfenntartást, a gazdaságot, a társadalmat.

Az államfői tisztséget illetően ebben az időszakban jogi vákuum volt az országban. A korábbi törvényes államfő, Horthy Miklós kormányzó jogköre a nyilas puccsal megszűnt, Szálasi Ferenc illegitim nemzetvezetőségét² elsöpörte a béke, míg a háború utáni többpárti parlamentáris demokrácia formálódása erősen korlátozott, szuverenitáshiányos államiség keretei között kezdődött. Az Ideiglenes Nemzeti Kormányt a szovjetek 1945. szeptember 22-én, az amerikaiak szeptember 29-én elismerték, a britek azonban a nemzetgyűlési választásokig nem (majd csak november 17-én). A választások után államjogilag rendezetlen körülmények között jött létre és működött 1946 februárjáig az államfői hatalmat gyakorló Nemzeti Főtanács. S az államforma ezalatt még mindig királyság volt. A történelem folyamán a hercegprímás jogosítványai közé nem tartozott a távollévő király képvisellete, mert ez a mindenkori nádort illette meg. 1867 óta viszont Magyarországon nem volt nádor, mert ezt a tisztséget nem lehetett összeegyeztetni a felelős minisztériummal. A jogfolytonosság „erős fonalai és finom erezei” – átvéve Mindszenty József székfoglalójának szavait – valóban szakadoztak. Ebben a provizórikus közjogi zűrzavarban – legalábbis jogelméleti szinten – a hercegprímási méltóság szilárd, a történelmi jogfolytonosságot is reprezentáló, pártokon felül álló, legitim hatalomforrás és erkölcsi tekintély maradt.

1 ARTNER TIVADAR: *A bíborosról, gyermekszemmel. Emlékezés Mindszenty Józsefre. Vigilia*, 1993. 8. sz. 589.

2 Illegitimnek tekintjük, mivel Horthy kormányzó erőszak hatására mondott le, s ezt nem annulálja, hogy az erősen csonka törvényhozás az 1944. évi X. törvénycikk megalkotásával elfogadta az Országgyűlés korábbi döntését, sem hogy Szálasi Ferenc 1944. november 3-án ünnepélyesen letette a Szent Korona előtt az állam- és kormányfői úgynévezett nemzetvezetői esküt.

Ezért is szánhatott kiemelt és irányító szerepet az újjáépítésben az örök és meg nem roppantott katolikus egyháznak a háború utáni összeomlás és letargia közepette az ország új primása, Mindszenty József. Jelen tanulmányunkban nem célunk elemezni Mindszenty közjogi szerepvállalását, a primási méltóság értelmezését, csupán azt vizsgáljuk, miként viszonyult az államformaváltáshoz. Második találkozása ezzel a kérdéssel már befolyásos, történelemformáló pozícióban érte. 1945–1946 fordulóján a belpolitikai élet központi problémája volt, hogy Magyarország, amelynek trónján huszonnégy év óta amúgy sem ült ténylegesen király, megmaradjon-e királyságnak vagy átalakuljon köztársasággá? Éppen e kérdés kapcsán jelentkeztek a hajszálrepedések már 1945 novemberében a politikai pártok és Mindszenty József hercegprimás felfogása között, aki szinte küldetésnek tekintette, hogy az egyházra és annak vezetőjére – személy szerint őreá – vár a királyság megmentése, amellyel az egyház 900 éve összefonódott. Ez a szándéka – ahogy a primási méltóság közjogi értelmezése sem – nem ütközött semmiféle jogszabályba, hiszen a hatályos magyar törvények értelmében Magyarország ekkori államformája királyság volt. Az persze egészen más kérdés, hogy a jogelmélet, a hagyomány, a történeti alkotmány miként illeszkedett a gyökerében új reálpolitikai és hatalmi viszonyokhoz. Mert 1945-ben – a felszabadulással elegy megszállás és a forradalmi mélységű rendszerváltozás felfordulásában – a hazai és nemzetközi politikai erőviszonyok kizárták a királyság feltámasztását, és vele azt is, hogy egy egyházi főméltóság, jelesen a hercegprimás közjogi méltóság legyen. A primás nem titkolt szerepvállalása konfliktusok sorozatát fogja gerjeszteni, ezek egyike lesz, amikor a korona védelmében ellenzi a köztársaság kikiáltását, amiben a kommunizmus előhírnökét látta. Ám ennek következményeként már a háború utáni első, még nem kommunista kormánytól is eltávolodott.

*

1945. november 16-án, miután a parlamentben bemutatta kormányát, a régi világot idézően Mindszenty-nél tiszteltgett Tildy Zoltán miniszterelnök és Varga Béla plébános, kiskgazdapárti politikus. A hercegprimás kifejtette előttük, hogy ellenzi az államforma kérdésének felvetését, s ha elnapolása nem lehetséges, akkor népszavazás kiírását javasolja. Ehhez mintául nyilván az a Franciaország szolgálhatott, ahol 1945. október 21-én a nép szavazott az államformáról, és ennek eredményeként jött létre a IV. francia köztársaság. A hazai közvélemény-kutatások eredményei szerint a népszavazást a társadalom nagyobb része is szívesen vette volna. Mindszentyt vendégei egyetértésükről biztosították, majd Tildy tolmácsolta a kormány azon óhaját, hogy „mielőbb diplomáciai kapcsolat létesüljön a Vatikánnal”.³

Mindszenty államforma-változtatást ellenző véleménye nem keltett meglepetést, ő primásként is vallotta élete addigi politikai felfogását: az országnak királyságnak kell

3 Az 1945. december 20-ára összehívott püspökkari értekezlet jegyzőkönyve. *A magyar katolikus püspökhari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között*. Szerk.: BEKE MARGIT. Köln–Budapest, 1996. 66. (a továbbiakban: BEKE 1996) – A jegyzőkönyvben 1945. november 13. szerepel a találkozás dátumaként. Ez gépelési hiba lehet, miniszterelnöki minőségben Tildy még nem tehetett tiszteletét Mindszenty-nél, miután november 15-én lépett csak hivatalba. Más forrásokban – így például Mindszenty József emlékirataiban – a miniszterelnöki látogatás időpontja helyesen, november 16-ára datálva szerepel.

maradnia, és primási méltósága nemcsak felhatalmazza arra, hogy ezt képviselje, hanem egyenesen kötelességévé is teszi. Nem ismerte el, hogy történt volna olyan alkotmányos (törvényes) változás, aminek következtében a királyválasztás joga visszaszállt volna a magyar nemzetre (ebből következően az 1921. novemberi trónfosztó törvény érvényességét sem). Ebben álláspontja egyezett az ortodox legitimisták véleményével, akik szerint sem IV. Károly király eckartsau nyilatkozata (1918. november 13.), sem az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása nem hatálytalanította a Habsburg-ház és a Magyar Királyság között fennálló több évszázados kapcsolatot. Magyarország trónján 1526 óta ültek a Habsburg-ház leszármazottai. 1687-ben rendi gyűlés tette ezt örökletessé. Az első királyunktól, Szent Istvántól kezdődő törvénykezési gyakorlatot a legitimisták a magyar állam íratlan (történeti) alkotmányának tekintették, amelybe benne foglaltatott a *Corpus Iuris*, azaz „jog teste” (az abban rögzített törvények mindegyike hatályos, s ami nincs benne, az nem hatályos), és a *Szent Korona-tan* is, amely máig ható befolyást gyakorolt a magyar alkotmányos közgondolkodásra.⁴ A formális, írásban nem rögzített történelmi alkotmány „műfaja” Európában valóban kisebbségben volt (Magyarország mellett Angliában). A kontinens államai jellemzően írott alkotmánnyal bírtak, rögzítve az állam szervezetére, működésére, ellenőrzésére vonatkozó szabályrendszert (ám ezen írott alkotmányok többsége gyakran módosult, igazodva a történelmi változásokhoz). A Magyar Királyságban sem az 1848–49-es forradalmat követő abszolutizmus, sem a Tanácsköztársaság alatti alkotmányozási kísérlet sem akasztotta meg a történelmi alkotmány folytonosságát, arra majd csak 1949-ben került sor, amikor a politikai hatalmi harc a baloldal javára évtizedekre eldőlt. Az államiség, a közhatalom eszméje a Mindszenty által is megélt korban a személyes jellegű királyi hatalommal szemben az isteni felhatalmazást közvetítő, ezért szentként tisztelt királyi korona közjogi megszemélyesítésében valósult meg. A magyar alkotmányos gondolkodás az államot – sok nyugati államnál jóval korábban – mint az összesség érdekében szervezett társadalmat tekintette, és mint szerves egységet a szent koronában testesítette meg. A szent korona az állam egységének (király és nemzet) és a nemzet szuverenitásának állandó szimbólumává vált. Ám a róla szóló tan már változó: jogászok, politikusok, bölcselők alakították koruk igényei szerint. Közösnek az tekinthető az egyes értelmezésekben, miszerint minden hatalom és jog forrása – a hagyomány szerint Szilveszter pápától Szent István uralkodónak küldött – szent korona. Az állami hatalom nem királyi hatalom, hanem a szent korona hatalma, az állami felségjogok nem királyi felségjogok, hanem a szent korona jogai, amit a nemzet a koronázással ruház át a királyra. Ebben nyilvánulnak meg az átruházott közhatalom eszméi. Így Magyarországon a közhatalom gyakorlóit jogosítványait nem az uralkodótól származtatják, hanem a szent koronától, és hűséggel is annak tartoznak. Nem véletlen, hogy a királyi jogosultságok csak a megkoronázott főket illetik. A magyar állam tehát monarchia, benne a király szuverén, de az állami főhatalomban foglalt jogok – gyakorlásuk tekintetében – megoszlanak a király és a politikai értelemben vett nemzet, azaz a „szent korona tagjai” között. Ekként a szent korona tagjai részt vesznek a szent koronát megillető közhatalmi jogok gyakorlásában.⁵ Ezt fejezte ki az 1791. évi XII. törvénycikk, amely kimondta,

4 KARDOS JÓZSEF: *A Szent Korona és szentkorona-eszme története*. IKVA, Budapest, 1992.

5 WERBÓCZY ISTVÁN: *Tripartitum. A dicsőséges magyar királyság szokásjogának Hármaskönyve*. Latin–magyar kétnyelvű kiadás. Téka könyvkiadó. Budapest, 1990. 62–63. és 66. I. rész 2. cím 1. § és I. rész 3.

hogy a törvények alkotásának, eltörlésének és magyarázatának joga a törvényesen megkoronázott fejedelmet és az országgyűlésen törvényesen egybegyűlt országos karokat és rendeket közösen illeti meg, s rajtuk kívül senki sem gyakorolhatja.

Mindszenty szókincstárában akkor is, és évtizedek múlva is gyakori kifejezés az „alkotmányosság”. Ezen az előbbiek szerinti történelmi kontinuitást, az alkotmányos élet zavartalan, „megőrizve változó” stabil rendjét értette. Mindszenty József teljes tekintélyét, az egész magyar katolicizmus minden erkölcsi, anyagi és szervezeti erejét bevetette a hagyományos társadalom alapjaiért (királyság, dinasztia, egyház, nemzeti kultúra), és vele az „alkotmányosságért” folytatott küzdelemben, utóbb már nem hallgatva meg a kérdésben mást, csak a magyar konzervativizmus régi, kipróbált embereit. A köztársasági államforma felvetését nem a történelem kihívásának, a polgári fejlődés egyik lehetséges alternatív kiindulópontjának, hanem a szovjetek és a kommunisták kizárólagos nyomásának tudta be. Tanácsadói közé tartozott többek között herceg Esterházy Pál, a magyar arisztokrácia korábban leggazdagabb és legbefolyásosabb tagja, Baranyay Jusztin ciszterci szerzetes, az egyházjog professzora, akiről 1946-ban azt írta a *Köztársaság* című lap, hogy „a politikai konzervativizmus legkonzervatívabb szárnyán helyezkedik el”. Valamennyien közismert legitimisták voltak. De felkereste a primást Baranyay Lipót, a Nemzeti Bank volt elnöke, a háború előtti konzervatív ellenzék, a Bethlen–Chorin-csoport vezető embere, akit 1944. március 19-én a németek letartóztatnak és elhurcoltak, valamint báró Ullmann Adolf György, a Magyar Általános Hitelbank ügyvezető igazgatója és Rassay Károly, Mauthausen poklát megjárt liberális politikus is. Az ő személye oldja az egyoldalúan konzervatív-legitimista tábor, mert ő annak ellenére nem tekinthető legitimista politikusnak, hogy már korábban is összefogott a legitimistákkal két körmendi ülésen (először 1934-ben a náci fenyegetettség és annak elhárítása, Ausztria függetlenségének megvédése, vele együtt Magyarország biztonságának megőrzése érdekében, majd 1937-ben, immár a nyilasok, a szélsőjobboldal elleni közös tiltakozásban). Tehát akkor, amikor a legitimizmus lehetséges szövetségest jelentett a nácizmus és a német orientáció ellenében. Épp ezek a kiállások, a húszesztendőnyi politikai múltja miatt bírt bizonyos respekttel Mindszenty szemében (ráadásul a Rassay-féle szabadelvű párt fontosnak tartotta a nemzeti kérdést). Ifj. Pallavicini György örgróf a Párizsban tartózkodó Habsburg Ottó és Mindszenty között próbált közvetíteni (testvérének, az arisztokrata származást vezetőknév-változtatással elkendőző-megtagadó Pálincás Antalnak a sorsa 1956-ban tragikusan összefonódott Mindszentyével). Lassan a letűnt politika csatát veszített alakjai mind bejáratosak lettek a primáshoz, és elmaradtak tőle azok, akik másként, netán józanabban és realitásabban ítélték meg a lehetőségeket és tennivalókat, miközben a kommunisták, az ország tényleges urai, kezdtek tartósan berendezkedni az országban.

E királypártiságban az új utat nem akaró, ezért nem is kereső ember ragaszkodása mutatkozott meg a régi struktúrákhoz és az „örökölt” autoritásokhoz. A királyság az egyházhoz hasonló stabilitást, hasonló struktúrát szimbolizált, ráadásul összefonódott a katolikussággal. A realitás az volt, hogy a Szovjetunió kiterjesztette befolyását fél Európára. Akkoriban sokan őszintén hitték, hogy a köztársasági államforma sokkal alkal-

cím 6. §. http://www.staff.u-szeged.hu/~capitul/analecta/trip_hung.htmEzen törvénygyűjtemény szerint a koronára történő hatalom-átruházás a „katholikus hitnek” vállalásakor történt, amikor 1000-ben Szent Istvánt megkoronázták.

masabb az alkotmányos jogok kiterjesztésére és garantálására, mint a történelmi rekvizitumnak tekintett, sőt a zsarnokság szinonimájaként kezelt monarchia. Persze jól tudjuk, hogy a monarchikus államforma – ha az uralkodói hatalomnak alkotmányos korlátai vannak – nem ellentétes a demokráciával, s aki királyságpárti, az nem feltétlenül antidemokrata. Mindszenty érsek-elődje, Serédi Jusztinián is legitimista volt, ahogy akkor Magyarországon még számosan, de kétségtelenül Mindszenty konokul, apolitikusan volt az. Az pedig már a 20. század nagy történelmi tanulsága, hogy a köztársaságok és demokratikus szabadságjogok nem járnak feltétlenül kéz a kézben, és egy köztársaság is alkalmas kerete lehet a tekintélyuralmi vagy diktatórikus rendszernek. Ám a II. világháború után Közép-Európában leáldozott a királyok kora, a világ, az ország, a modern jogfejlődés más irányba haladt. Egy vámhatárok nélküli, közös pénzgésséggel működő közép-európai, sőt európai szövetség gondolata már ekkor megfogant, de nem dinasztikus alapon. Mindszenty azonban nem a geopolitikai realitásokkal foglalkozott, hanem az elvekkel. A Habsburg-család iránti hűség gyermekkorától kísértte. Ifjú- és felnőtt korában a Habsburg-pártiság – sok más felelősen gondolkodó emberhez hasonlóan – egyfajta szembenállást jelentett a Horthy-rezsimmel, később pedig erősítette benne a náciizmussal való szembenállást. 1945 után is ő volt és maradt a „Legitimizmus”.⁶ És itt nyomatéku ismét emlékeztetünk a legitimizmus ismervére: legitimista az a királyságpárti, aki IV. Károlyt akarta a trónon látni, majd az ő halála után fiát, Ottót, ahogyan ez a Pragmatica Sanctioban (1723) meghatározott szigorú trónöröklési rendből következett. Tehát aki nem eszerinti örökösnek tekinthető, akár lett légyen is a Habsburg család másik tagja, vagy teljesen máshonnan származó jelölt, azt a legitimista nem segítheti trónra, csak egy monarchista, azaz „szimplán” királyságpárti. Ezzel együtt a fogalmak használata sem akkor, sem manapság nem ennyire lehatárolt, a legitimizmus gyakran keveredik, összemosisdik a monarchizmussal, sőt Mindszenty maga sem ügyelt éles határvonal meghúzására, de csak mert királyság esetén automatikusan a törvényben szabályozott uralkodási rendet, azaz IV. Károly halála után Ottó főherceget támogatta. És mert 1945 végén–1946 elején nem a király személye, hanem a királyság intézménye volt a tét.

Mindszenty nem számolt azzal, hogy 1946-ra a királyság a magyarok többségének már legfeljebb csak romantikus-hazafias érzelmeket közvetített, míg a köztársaság ügye, bár nem voltak mély és pozitív hagyományai (az 1918-as, diktatúrába torkollott kísérlet épp ellenkező emóciókat váltott ki), mégis túlnőtt az államforma kérdésén, mert az uralkodó propagandában egyet jelentett a demokráciával, a haladással. A hagyományok mélységéről persze vita folyt: a szociáldemokrata Kéthly Anna szerint a magyar nép lelkében a modern időknek két hőse él: az egyik az 1848–49-es szabadságharc szellemi vezére, a Habsburg-ház trónfosztását kezdeményező Kossuth Lajos, a másik a „vörös grófként” emlegetett Károlyi Mihály, az első magyar köztársasági elnök. Mindkettőjük szimbóluma nemcsak a Habsburg-ellenességnek, hanem a köztársaságnak is.⁷ S ha a köztársaság- és királyságpártiak egyaránt saját érdekeiken nyugvó vá-

6 NAGY TÖHÖTÖM: *Jezsuiták és szabadkőművesek*. Buenos Aires, 1965. 213. P. Nagy Töhötöm S. J. 1945. október 23-án újabb magánkihallgatáson volt XII. Pius pápánál, aki ekkor mondotta: „Talán csak nem gondolják egyesek, hogy még egyszer visszajön a régi világ: Egy restaurációtól talán még soha nem voltunk olyan távol, mint ma.”

7 Az 1945. évi november hó 29-ére összehívott nemzetgyűlés naplója. I. kötet. 275–277.

gyaikat azonosították a néphangulattal, az tagadhatatlan, hogy ekkor a köztársaság szinonimája lett a változásnak, a demokráciának, a népek önrendelkezési szabadságának, és a neo-bizantista Horthy-rendszer bárminemű restaurálása elleni tiltakozásnak. Aki ellenezte a köztársasági államformát, az nem egyszerűen királypártinak, vagy a két világháború közötti rendszer hívének tűnt fel, hanem egy nagy közös táborba, a „reakció-sok” táborába került.

Az államformaváltás más országokban is rendkívüli körülmények – belső feszültségek, háborús kilábalás – közepette ment végbe. Térségünkben 1918 után lett köztársaság Ausztria, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Lengyelország és Németország, s a II. világháború után váltott államformát Bulgária és Románia is. Igaz, hogy Magyarországon 1944-ig nem voltak tartós előzményei a köztársaságnak, épp ezért annak eszméje sem ivódott be a nemzettudatba. Az 1945. őszi választásokon nem volt téma az államforma, azzal az antifasiszta nagyhatalmak, a nemzetközi sajtó és a hazai közvélemény által egyöntetűen szabadon, tisztán és demokratikusan megválasztott nemzetgyűlés pártjai csak a választások után kezdtek foglalkozni.⁸ Pontosabban a választásokon csupán egyetlen párt választási programjában szerepelt az államforma kérdése: a Szociáldemokrata Párt deklarálta a népköztársasági államforma (értvén rajta az 1918-as kísérlet) szükségességét.⁹ A többi párt programjai demokráciáról, állampolgári egyenlőségről, szabadságról és függetlenségről szóltak – csupa olyan eszméről, amelyek a köztársaság modern elvein is nyugodnak. Rímelték az Atlanti Chartára (1941. augusztus 12.) és a „felszabadított Európáról” kiadott jaltai nyilatkozatra (1945. február 11.), amely nem azt tartalmazta, hogy a Szovjetunióknak „szabad keze” van Közép- és Kelet-Európában, hanem a népek jogát erősítette meg arra, hogy szabad és demokratikus választásokkal maguk döntsenek államformájukról és kormányzati rendszerükről, illetve országuk politikájáról. (Az más kérdés, hogy e szép elv szankcionálása hiányzott az egyezményből, s ez távlatilag a szovjet elképzelések malmára hajtotta a vizet. Olyannyira, hogy a szovjet politikusok levelezéseiben már a választások előtt hetekkel eldöntött tényként szerepelt a köztársaság mint jövőendő államforma.¹⁰) Az államformaváltást

8 HUBAI LÁSZLÓ: *Viták és álláspontok a II. Magyar Köztársaságról. Múltunk* (L. évf.), 2005. 2. sz. 218. – A hajdani jobb- és szélsőjobboldali pártok indulásának tilalma nem érvényteleníti a választások minősítését, hogy azokon a nemzet szabadon nyilváníthatta ki akaratát, mégpedig oly nagy számban, amire korábban nem volt példa a magyar történelemben.

9 *Magyarországi pártprogramok 1944–1988.* Összeáll. és szerk.: BALOGH SÁNDOR és IZSAK LAJOS. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2004. 42. – Tehát nem helytállóak azok az elemzések, miszerint egyetlen párt sem foglalkozott a választások előtt az államformával és ezért még kevésbé lett volna felhatalmazása a törvényhozásnak napirendre tűzni a kérdést. – A kérdés legújabb feldolgozásaiól lásd PALASIK MÁRIA: *A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944–1949.* Napvilág, Budapest, 2000; FÖGLEIN GIZELLA: *Államforma és államfői jogkör Magyarországon 1944–1949.* Osiris Kiadó, Budapest, 2001. (Jogtörténeti értekezések 25.); FEITL ISTVÁN – PALASIK MÁRIA: *Magyar köztársaság 1946.* <http://www.polhist.hu/regi/koztars/index.php?fkod=22&fid=5> (Letöltés: 2010. december 20.)

10 Horthy Miklós háborús bűnösként történő felelősségre vonása mellett érvelő, 1945. szeptember 19-én kelt levelében írja A. P. Vlaszov, a Külügyi Népbizottság Balkáni Országok Osztálya helyettes vezetője V. G. Dekanovoz külügyi népbiztos helyettesnek a következő sorokat: „Célszerű lenne, ha erre a bírósági eljárásra már nem az ideiglenes kormány alatt, hanem a parlamenti választások után megválasztott új kormány alatt kerülne sor, azt követően, hogy Magyarországot a köztársasági elnök vezetése alatt álló parlamenti demokratikus köztársasággá nyilvánítják.” In: *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez 1944. október–1948. június. Dokumentumok.* Szerk.: VIDA ISTVÁN. Gondolat, Budapest, 2005. 143.

pártprogramban egyedülként rögzítő szociáldemokrata párt a Tildy-kormány programjának vitájakor tűzte napirendre a kérdést, amihez a kommunisták, a parasztpártiak mellett rövidesen a Polgári Demokrata Párt képviselője és a parlamenten kívüli Magyar Radikális Párt is csatlakozott. Ők az ideiglenes közjogi állapot felszámolásával a belső konszolidációt akarták felgyorsítani és ezzel is kimondani a Horthy-rendszerrel való végleges szakítást. (A királyság fennmaradása esetén végeláthatatlan viták következhetek volna a király személyéről, hiszen a monarchikus államforma hívei között voltak, akik nem a Habsburg-házban, hanem más uralkodócsaládban gondolkodtak, például felvetődött az angol királyi házból Teck hercegének neve is, kivált azért, mert ereiben magyar vér is csörgedezett az erdélyi Rhédey-Hohenstein Claudia grófnő révén.¹¹) A választást megnyerő kisgazdapárti képviselők véleménye viszont megoszlott, a vezérkar épp döntése kiérlelése érdekében látogatta meg Mindszentyt, sőt az amerikai és az angol követ véleményét is kikérték. A párt legitimistái kisebbségben maradtak. Taktikus és megfontolt, a hercegprímáséval lényegében azonos lépést ajánlott a Sulyok Dezső–Vásáry István vezette, a nagytőke érdekeit képviselő csoport, amikor a függetlenség és a választók felhatalmazásának hiányára hivatkozva a kérdés elhalasztását és népszavazással való eldöntését javasolta a békekötés utáni időkre. De voltak mások is, akik nem tartották időszerűnek az alkotmányjogi kérdések napirendre tűzését: vagy azért, mert abban a munkáspártok érdekét látták, vagy azért, mert előbbre valónak tartották a súlyos gazdasági helyzet orvoslását.

*

Mivel a köztársaság kikiáltásáról szóló hírek makacsnak bizonyultak, ezért az 1945. december 20-i püspökkari tanácskozáson ismét szóba került az államforma kérdése. A püspökök tudomásul vették, hogy a primás közölte a miniszterelnökkel: a mostani helyzetben inkább a pénz stabilitásával, a kenyérkérdéssel, az internálások megszüntetésével kellene foglalkozni. Ugyanezen az értekezleten az esztergomi érsek még kétszer hozakodott elő az államforma ügyével, de egyik alkalommal sem sikerült álláspontját elfogadtatnia. Először arra a bejelentésre, hogy úgy értesült, „107 kisgazdapárti képviselő [Sulyok Dezső kezdeményezésére] halasztó indítványt tett, és a legnagyobb mértékben elégedetlenek Tildyvel”, a püspöki kar úgy határozott, hogy ebbe a kérdésbe nem szól bele, és a „dilaata elv” alapján áll, vagyis elhalasztja döntését. Majd arra az előterjesztésre, hogy „tekintélyes oldalról nyilvánult meg az a kívánság, hogy 80 tag aláírásával hívassék össze a Felsőház”, az a határozat született, hogy „ez most ne történjék meg”.¹² Ez volt az első olyan alkalom, amikor a püspöktársak nem fogadták el a primás előterjesztését, s ezzel lényegében megkezdődött a püspöki kar elkülönülése a „hitvalló” és a „túlélő” csoportra.

11 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) 3.1.5. O–11701. Legitimista pártok. Baranyay Jusztin összefoglalása, 1949. január 12–13. 16–17. fol. Az összefoglalás első ismertetése: MURÁNYI GÁBOR: *Egy epizodista főszerepe. Lajos Iván történész élete és halála*. Noran, Budapest, 2006. 27–31. – A jelenlegi brit uralkodó, Erzsébet királynő ükanyja az említett magyar grófnő.

12 Az 1945. december 20-ára összehívott püspökkari értekezlet jegyzőkönyve. 19–20. napirendi pont. BEKE 1996. 72.

A hercegprímás azonban nem hagyta ennyiben: 1945. december 31-én levelet intézett Tildy Zoltán miniszterelnökhöz. *„Úgy értesülök, hogy a Nemzetgyűlés a közel jövőben napirendre szándékozik hozni az alkotmányreformokat, köztük a köztársaság behozatalát az ezeréves magyar királyság megszüntetésének tervével. Ha ez a hír megfelel a valóságnak, ha nem is kaptam erről hivatalos tájékoztatást, a magyar primások több mint 900 éven át gyakorolt közjogi tisztéből folyóan óvást emelek ezen tervek ellen.”*¹³ A hercegprímás szerint az alkotmányjogi kérdések felvetése „felette időszerűtlen”, inkább a szociális-gazdasági bajokat kellene orvosolni. Amennyiben a kérdést mégis napirendre akarják tűzni, úgy ebben „illik, sőt kell megkérdezni a népet”, azaz népszavazást kell tartani. Emlékeztette Tildyt, hogy november 16-i esztergomi látogatásakor, mint a kisgazdapárt vezére és kormányfő, egyetértett vele ebben a kérdésben. Levelét másolatban megküldte Varga Béla plébánosnak, aki 1921-ben Budaörsnél még a királyért harcolt Horthy Miklós ellen, de most komoly szerepet játszott a köztársasági államforma Kisgazdapárton belüli elfogadtatásában. Varga 1946. január 2-án válaszolt: mentegetőző levelében arra hivatkozott, hogy a politikus olykor kénytelen a nagyobb erő elől meghátrálni. Fájdalmas, de a nemzet megmentése érdekében, az ország külpolitikai érdekei miatt elkerülhetetlen lépésnek tekintette a köztársaság kikiáltását. Mindszenty 1946. január 3-án kelt levelében ezt írta vissza: *„Az államforma kérdésében komoly fellépés kellett volna. Ezt nem láttam sehol. Nemcsak kezdeményezést nem mutattak a leghivatottabbak, de még a világi kezdeményezésnek a támogatását sem látom. A közéletben az elvekért való komoly kiállás szükséges, nem a mentegetőzés.”*¹⁴

Mindszenty a kérdés tisztázása miatt még a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet elnökéhez, Vorosilov marsallhoz is elment, de – bár az adminisztráció előzetesen egyeztetette az időpontot – csak névjegyét sikerült otthagynia, maga a marsall nem tartózkodott rezidenciáján. A primás persze vérig sértődött (hiába üzent a marsall később úgy, hogy a kérdéses látogatásról nem volt tudomása, és a névjegyet sem kapta meg). Az esetet még fél évvel később is felemlvelte az amerikai misszió vezetőjéhez írt levelében: *„...még időben megoldást keresve, alighogy beiktattak esztergomi érseki tisztembe, eltökéltem, hogy – az ország hercegprímásaként, akire a történelem tanulása szerint az ilyen nehéz időkben a dolgok elrendezésében mindig jelentős szerep hárul – személyesen látogatok el a Szövetséges Ellenőrző Bizottság fejéhez. Ennek okán a magyar külügyminisztérium megfelelő szekcióján keresztül néhány nappal korábban bejelentettem szándékomat a bizottságnál, és a megjelölt novemberi délutánon négy órakor megjelentem kíséretemmel a SZEZB elnökének hivatalos székhelyén. Nagy bánatomra és hosszas várakozást követően a megér-*

13 Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár 274. f. 7/247. 6. e. 5. és 8. fol.; Primási Levéltár, Esztergom, Mindszenty-külföldgyűjtemény, 4. doboz; ÁBTLL 3.1.9. V-700/15A. 296–298. Mindszenty kéziratosa fogalmazványa; Uo. 305–307. Gépelt, aláírt tiszttáza. V-700/49. 213–215. és V-700/56. 184–186. – A levelet először a kormány által kiadott úgynevezett „Fekete Könyv” közölte (*Mindszenty József a népbíró-ság előtt*. Budapest, 1949. 70–72.), majd lényegét közzétette a Mindszenty okmánytár I. kötete (*Mindszenty tanítása*. S. a. r. VECSEY JÓZSEF. München, 1957. 107–108.), ahol a szerkesztő megkérdője-lezte a levél hitelességét. Azóta a dokumentum több, előbbieken hivatkozott levéltárban is előkerült, hi-telessége igazolt. Szövegét újabban közölte SOMORJAI ÁDÁM – ZINNER TIBOR: *Majd' halálra ítélve. Doku-mentumok Mindszenty József élettörténetéhez*. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2008. 255–257. (a továbbiakban: SOMORJAI – ZINNER 2008.) – A kérdésről lásd: MÉSZÁROS ISTVÁN: *A köztár-saság*. In uő.: *Állok Istenért, Egyházért, Hazáért.*” 94–117.

14 EPL Mindszenty-külföldgyűjtemény, 4. doboz.

kező tanácsos közölte, hogy sajnos jelenleg nem lehetséges a látogatás, mivel éppen tárgyalások folynak. Ekkor átadtam neki látogatókártyámat, és kértem, informálja a SZEB elnökét arról, hogy felkerestem, és hogy csupán ebben a formában tudtam megjelenni nála. Ez a forma – minden egyébtől függetlenül – megfelelő volt a diplomácia hagyományai szerint is, amiért is megérdemelten várhattam látogatásom viszonzását. Annál is inkább reméltem ezt, mivel meggyőződésemm volt, hogy sok problémára megoldást találhatunk személyes megbeszéléseink során.¹⁵ Látogatása azonban nemcsak viszonzatlan maradt, de nem kapott semmiféle érdeklődést vagy nyilatkozatot a SZEB részéről a katolikus egyházat érintő kérdésekben sem.

A kisgazda képviselők két hónapig tartó hezitálás után végül előbb a kérdés napirendre tűzéséről, majd a köztársasági államforma igenléséről döntöttek, alapvetően azért, mert a korszerű alkotmányreformként értelmezett államforma-váltástól „jó pontot”, kedvezőbb elbírálást reméltek a béketárgyalásokon, míg a kérdés miatti esetleges pártszakadás rontotta volna az esélyeket.¹⁶ A nemzetgyűlés 1946. január 31-én azonban elfogadta az 1946. évi I. törvénycikket, amely eltörölte a királyság intézményét és Magyarországot köztársasággá nyilvánította. A köztársasági törvényjavaslat nemzetgyűlési vitájában egyetlen képviselő, Slachta Margit vette védelmébe a királyság intézményét. Követelte, hogy a szent koronára is legyenek tekintettel, mivel az nemcsak a királyt, hanem a nemzetet is magában foglalja. (Slachta Margit, a Szociális Missziótársulat vezetője 1944-ben életét is kockáztatva mentett embereket, a két világháború között sokat tett a szociális kérdések orvoslása érdekében, különösen a nők vonatkozásában. Mindszenty régi hívéként a Polgári Demokratikus Párt listájáról szerzett mandátummal tagja volt az 1945–47-es nemzetgyűlésnek, s épp az államformáról szóló törvényjavaslat miatt lépett ki a vele együtt is csupán kétfős frakcióból, és működött tovább pártonkívüliként.)

*

A törvény másnapi (1946. február 1.) kihirdetése után Tildy Zoltán református lelkész, az addigi miniszterelnököt, egyben a Kisgazdapárt elnökét köztársasági elnökké választották, a nemzetgyűlés élére pedig Varga Béla katolikus plébános került. Az, hogy egy katolikus többségű országban a köztársasági elnök egy protestáns pap lett már nem volt sokkoló az ugyancsak református Horthy Miklós kormányzósága után, de hogy a katolikusok sérelemként élték meg és hogy növekedett az ellenszenv köztük és a protestánsok között, az bizonyos. Tildy utóda a kormányfői székben Nagy Ferenc lett, és nem az egyébként ugyancsak esélyes katolikus és hajdan legitimista Sulyok Dezső, akinek jelölése mellett Mindszenty is lobbizott. (A politikai küzdőtéren évek óta ismert

15 National Archives and Records Administration (Washington) Record Group (a továbbiakban: NARA RG) 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest Legation, General Records 1946. Box 103. 840.4 – Catholic Church. Mindszenty József hercegprímás 1946. július 10-ei keltezésű levele a Szövetséges Ellenőrző Bizottság tagjaihoz, amit H. F. Arthur Schoenfeld amerikai követ mellékelte az amerikai külügyminisztériumba írt jelentéséhez. Angol nyelvű gépelt tiszttzat, aláírás nélkül. – Mindszenty tartalmilag azonos vallomás tett az előzetes letartóztatásban: ÁBTL 3.1.9. V-700/1. 241. fol. Tárgy: Mindszenty 1948. (sic!) január 1-jén írt sajátkezű vallomása.

16 VIDA ISTVÁN: *A Független Kisgazdapárt politikája 1944–1947*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 140–144.

Sulyok 1935-ben képviselőként csatlakozott a Nemzeti Legitimista Néppárthoz, 1946-ban Imrédy Béla volt miniszterelnök elleni népbíróági tárgyaláson a per vádlója volt népügyészként. A Kisgazdapárt eredetileg őt jelölte miniszterelnöknek, és elfogadtatásához nagy sanszot kapott azzal, hogy őt bízták meg az államformáról szóló törvényjavaslat előadásával. Ám Sulyok ütköző alkatú ember volt, s esélye pillanatok alatt köddé vált, mikor beszédében 1918–19-ről szólva az őszirózsás forradalmat balul végződött kísérletnek, az 1919-es felvidéki hadjáratot pedig irredentának minősítve maga ellen fordította a kommunistákat és a szociáldemokratákat.¹⁷⁾

A törvény kihirdetése napján, 1946. február 1-jén a hercegprímás – nyers tiltakozás helyett – a vitathatatlan tény szikár rögzítésére hagyatkozott: „...megállapítom, hogy annak tárgyalása idegen megszállás alatt, a magyar nép megkérdezése nélkül, a képviselők szólásszabadságának *pártéleti* korlátozásával folyt le; következésképp a nemzet ezek figyelembevételével gondolkodik és ítéltet a történeteken”.¹⁸ Mindszenty alapvetően tehát azt kifogásolta, hogy a békeszerződés aláírása *előtt*, a megszállók külső nyomására döntöttek ilyen fontos kérdésben, illetve hogy nem közvetlenül, azaz *nem népszavazással* tették azt. A királyság államformájának biztosítása – társadalmi konzultáció lehetőségének híján a politikai folyamatoknak akár jogállami, akár populista irányba való elmozdításával – logikusan elsőbbséget élvezett az uralkodó konkrét személyének firtatásához képest. A hercegprímásnak eredendően szándékában állt egy ünnepélyes tiltakozás is, amint az kiderül egy régi tanítványának, a jezsuita Kerkai Jenőnek 1946. január 28-án hozzá írt féltő-óvó leveléből: „*Nem volna szabad most olyan értelmű egyházi deklarációt tenni, amely szerint a magyar köztársaság létrejötte nélkülözi a törvényes alapot – figyelmeztette. A törvényesen megválasztott nemzetgyűléstől – amely nemzetközileg is demokratikusnak és szabadnak elismert választások eredményeként ült össze – nem vitatható el a legitimitás, ezzel joga az államforma megváltoztatására nézve. A deklaráció megtétele nyílt harcot robbantana ki a baloldali súlypontú állam-hatalom és az Egyház között. Ebben a megütközésben nemcsak a püspökök és a papság, de a hívő sereg most egységes hadsoraival azonnal megoszlanának. A baloldal mögött ott állna az orosz világ-hatalom is teljes erejével. Harcunkat valószínűleg nem segítenék az angolszászok, de a Vatikán támogatására sem szabad feltétlenül számítani. Tehát a deklaráció gyümölcse csekély*

17 1919 májusában az újonnan megszervezett Magyar Vörös Hadsereg sikeresen lendült támadásba Magyarország területi integritásának megvédéséért (június 6-án elfoglalta Kassát, június 9-én Eperjest, majd június 10-én elérte Bártfát, a galíciái határt). A Tanácsköztársaság politikai vezetése az eredményes felvidéki hadjáratot követően viszont úgy döntött, hogy elfogadja az antant hatalmak ajánlatát, és az ígért politikai, gazdasági, illetve területi ellentételezésekért cserében kiürítette a visszafoglalt területeket. – Rajk László volt az, aki a Magyar Kommunista Párt részéről reflektált Sulyok előadói beszédére: „...mi kommunisták sok szempontból nézzük és bíráljuk az 1919-es eseményeket, de egy tény és minden vitán felül áll, az, hogy az 1919-es háború nem irredentizmus, hanem a magyar nemzet jogos önvédelmi harca volt, (*Úgy van! Úgy van! – Taps a kommunista pártban és a szociáldemokrata pártban.*) az egyetemes magyar nép a magyar állam önállóságáért, függetlenségéért és szabadságáért harcolt.” A szociáldemokraták véleményét, benne az 1918-as köztársaság méltatását Kéthly Anna foglalta össze. Az 1945. évi november hó 29-ére összehívott nemzetgyűlés naplója. I. kötet. 262–263., 272. és 276. – Sulyok életútjáról lásd SZERENCSE KÁROLY: *A nemzeti demokráciáért – Sulyok Dezső 1897 – 1965* című biográfiáját (Jókai Mór Városi Könyvtár, Pápa, 2009).

18 Veszprémi Érseki és Főképtalan Levéltár, H VII/Bánáss. Püspöki konferencia, 1. tétel. 678/1946-os iktatású levél, Esztergom, 1946. február 1. Gépelt, aláírás nélküli szöveg, Mindszenty kézírásával besúrvá a „*pártéleti*” szó. Szövegét közli SOMORJAI – ZINNER 2008. 264–265.

nek mutatkozik, veszélye rendkívül nagyak”.¹⁹ Mindszenty a törvény elfogadása után is megmaradt királyságpártinak, a rendszert lelke mélyén törvénytelennek tekintette,²⁰ de ezt nyíltan nem hangoztatta: hallgatólagosan tudomásul vette az új államformát, bár kétségtelen, hogy soha nem tett deklarációt annak elismeréséről, igaz elutasításáról sem. 1948. január 7-én kelt végrendeletének egyik, csak alkalmas időben nyilvánosságra hozható bekezdésében a következő útmutatást adta: „*Szent István Magyarországáért a nemzetiségekkel megbékélés, a Szent István[i]-gondolat jegyében; a Szent Korona és királyság, az osztályok megbékélése útján kell haladni. A katolicizmus minden téren való egységét gondosan meg kell őrizni, hogy az idegen célokat szolgáló felekezések szerephez ne jussanak.*”²¹ Mindszenty óvakodott attól, hogy alkotmányjogi fejtegetésekbe bocsátkozzon, és hogy konkrét dátumhoz kösse a jogfolytonosság megszakadását, ennek megvitátását inkább a jogászokra hagyta. A kérdés csak látszólag bagatell, pedig az jócskán megosztotta nemcsak az emigrációt (ki hová, milyen eseményhez, törvényhez nyúlt vissza saját legitimitásának eredeztetésekor), hanem a hazai politikai erőket; még a királyságpártiak is eltérő dátumokban határozták meg. Csak feltételezzük, hogy a Mindszenty-per aktáihoz becsatolt, *A jogfolytonosság visszaállítása* című, keltezés és szerző nélküli (tartalma alapján leginkább 1946-ban írt) tanulmány következtetése nem állt távol magától Mindszentytől sem: ez az elemzés 1918. novemberére teszi a jogfolytonosság megszakadását, mivel IV. Károly eckartsauai nyilatkozatát – jogérvényesítő alaki kellékek és a magyar törvényhozás megerősítése hiányában – nem tekintheti hatályos trónlemondási nyilatkozatnak.²² Bő egy évtizeddel később, amikor a legitimizmus a történelem raktárába került, Mindszenty maga írt le egy másik dátumot: az amerikai külügyminiszter-helyetteshez írt levelében 1944. március 19-éhez, Magyarország német megszállásának napjához kötötte a jogfolytonosság végét, és leszögezte: „*A jogfolytonosság alapján ehhez kell visszatérnünk. Csakis 1944-et tekinthetjük »normális« évnék. [...] Sztálin és Vorosilov nem lehet a magyar alkotmányjog forrása.*”²³ Deklarálta, hogy a szovjet érdekvéonyesítés és elnyomás miatt sem az ideiglenes nemzetgyűlést, sem az 1945-ös parlamenti választásokat – nem is szólva az összes ezt követőről – nem tekinti a népakarat szabad kinyilvánításának. Akár a (kérdőjelesen) 1946-os, akár az 1958-as fejtegetést nézzük, közősek abban, hogy az 1945 utáni változásokat törvénytelennek tekintik, beleértve az 1945. évi novemberi választásokat is. A primás részletezés

19 Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, 216. f. 508. ő. e. 2. fol.

20 Ezt írásba is adta 1948. őszi végrendeletében, amint azt visszaemlékezéseiben is felidézi: MINDSZENTY JÓZSEF: *Emlékirataim*. Budapest, 1989. 264.

21 ÁBTL 3.1.9. V-700/32. 63. és 67. Mindszenty József végrendeletének gépelt másolata, illetve maga a kézírásos végrendelet. Esztergom, 1948. január 7. (A végrendelet teljes szövegét közli SOMORJAI – ZINNER 2008. 394–396.)

22 ÁBTL 3.1.9. V-700/9. 70. *A jogfolytonosság visszaállítása* c. gépelt kézirat. A tanulmány jogtörténeti elemzését adja a Horthy-korszak államfői hatalomra vonatkozó törvényeinek, kimutatva, hogy az átmenetinek szánt kormányzói jogkört miként szélesítik és próbálják átváltani dinasztikus államfői jogosítványra. Az elemzés a hercegprimás lehetséges alkotmányjogi szerepével zárul, s erre a „királyi helytartó” fogalmat veti fel. A tanulmány szerzősége még tisztázatlan, legnagyobb valószínűséggel Baranyay Jusztin ciszterci jogász professzor, a Mindszenty-per másodrendű vádlottja készítette, de nem kizárt Gruber Miklós, a perben ugyancsak felmerült, de el nem ítélt középiskolai történelemtanár szerzősége sem.

23 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State, Hungary, Budapest. Records Relating to Cardinal Mindszenty, 1956–1972. Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty – Classified, 1958. Mindszenty József levele Robert D. Murphy külügyminiszter-helyetteshez. 1958. január 10.

nélkül elutasít mindent, ami 1945-től történt, mert azok mögött egyoldalúan és kizárólagosan szovjet és kommunista nyomást vélelmez (nem mérlegel, nem veszi figyelembe Magyarország háborút veszített helyzetét, és még sok más reálpolitikai tényezőt sem). A jogászi fejtegetés részletesebb indoklást tartalmaz, és alapvetően a választáson nem indulhatott pártok, és ezzel a választóikat ért jogsérelem miatt vonja kétségbe a nemzetgyűlés törvényalkotói jogosultságát, illetve az általa hozott törvények, rendelkezések és egyéb intézkedések érvényességét.

*

A köztársasági államforma megkérdőjelezése – akár csak szervezkedik valaki (azaz nem ismeri el), akár összeesküdik ellene (azaz meg kívánja dönteni) – az államformát megváltoztató törvény kihirdetését követően hamarosan már büntetőjogi felelősségre vonást is maga után vonhatott: 1946. március 23-án a nemzetgyűlés megalkotta a demokratikus államrend és a köztársaság hatályos védelméről szóló 1946. évi VII. törvényt. Elfogadásakor még csak azért minősítette Sulyok Dezső hóhértörvénynek, mert azt is büntette, ha valaki nem jelentette be a tudomására jutott szervezkedést vagy összeesküvést. Később, a sztálini diktatúra burjánzásakor már akár egy magánbeszélgetés során elhangzott kritika is egyenlő lett az államrend ellen való izgatással és az – súlyosságától, büntetőjogi minősítésétől függően – akár halálos ítélettel is sújtható volt. E törvény értelmében tehát az 1950-es évekre életveszélyessé vált mindennemű magánvélemény nyílt kimondása az államforma kérdésében. Ám most még csak 1946-ban járunk, amikor a kiszagda többségű parlament fogadja el a szigorú szabályozást. Éspedig azért, mert alkalmas eszközt láttak benne az erősödő baloldal megregulázásához, mint akik a köztársasági berendezkedést veszélyeztetik. Ám ugyanezt, tehát a politikai ellenfél kiiktatásának lehetőségét remélték tőle a kommunisták is! És ezt a meccset ők nyerték meg. Kiváló apropót adott ehhez a magyar történelemben Magyar Közösség néven elhíresült per, amikor is egy valóban létezett és működött testvéri közösség tagjait „köztársaság-ellenes összeesküvéssel” vádolták meg és ítélték el 1947 elején. A perhez politikai koncepcióval hozzákötötték a Kiszagdapárt számos fiatal aktivistáját (becenévükön az „aprószeneket”) és magát a vezérkart is. Kovács Béla főtitkárt a Szovjetunióba hurcolták, Nagy Ferenc miniszterelnök e perrel összefüggésben kényszerült lemondásra és emigrációba. S bizonyíthatóan létezett egy megvalósítatlan elképzelés arról, hogy a Kiszagdapárt mellett ezen összeesküvés per kiterjesszék a katolikus egyházra is: az 1947 elején letartóztatott Rédling János, a pécsi székesegyház plébánosa egy kicsempészett levelében arra figyelmeztette a hercegprímást, hogy bele akarják keverni az összeesküvésbe. Levele szerint őt szemelték ki az 1946 őszen elítélt Alojzije Viktor Stepinac zágrábi érsek és Mindszenty József bíboros-hercegprímás összekötőjének. Ám erre a szerepre Rédling teljesen alkalmatlannak bizonyult, még azt sem tudta eleinte, hogy mi a zágrábi érsek neve.²⁴

Püspökkari konferencián utoljára 1946. április 2-án került szóba az államforma kérdése. A szűkszavú jegyzőkönyvből nem egyértelmű, hogy ki és milyen tartalommal ve-

24 ÁBTL 3.1.9. V-700/15. 21. Loschert Kázmér villányi esperes-plébános levele az egyházmegyei hatósághoz. Villány, 1947. október 8. – A történet igazságmagja csupán az volt, hogy Rédlingnél járt egy Tormási Valter nevű jugoszláv katonaszökevény, aki Rédling kiszagda kapcsolatain keresztül próbált kapcsolatot találni Nagy Ferenc miniszterelnökhöz.

tette fel. „Az államforma kérdésben felmerült bizonyos deklaráció tételének gondolata — olvasható a 10. napirendi pontban. — Az egri érsek megjegyzi, hogy senki se vár most már ilyent. Indítványozza, hogy inkább hallgasson a püspöki kar.”²⁵ A személyt és a tartalmat illető bizonytalanság oka, hogy 1946. március 14-ei dátummal készült egy kiegyensúlyozott, tárgyilagos nyilatkozat a köztársasági államforma tudomásulvételéről és a Mindszenty József személyét ért durva támadások visszautasításáról. Az egyház semleges az államforma kérdésében, mert bármilyen keretek között ki tudja fejteni Istentől rendelt hivatását: az emberek tanítását, lelki kormányzását és megszentelését, feltéve, ha ebben nem gátolják. A nyilatkozatot Grósz József kalocsai és Czaplak Gyula egri érsek jegyzi, de annak csupán egyetlen, aláírás nélküli példánya került elő²⁶ és a sajtó sem tudósított róla. Holott nyilván megtette volna a benne foglaltak hordereje miatt, ám a hallgatás arra enged következtetni, hogy a nyilatkozat csupán tervezet maradt. Ugyanezen a napon, tehát március 14-én a még Rómában tartózkodó Mindszenty távollétében, Grósz József kalocsai érsek elnökletével a püspöki kar is ülésezett, ám a megbeszélés jegyzőkönyve még csak nem is utal a nyilatkozatra. Nyilván a két érsek előbb egymás közt csiszolta a nyilatkozat szövegét, de azt a bíboros-érsekkel is egyeztetni kellett, ezért nyilvánosságra hozatalával megvárták visszatértét. Az április 2-i püspökkari értekezleten már Mindszenty elnökölt. A nyilatkozat azonban levétezett a napirendről. Végül is sem a köztársaság elutasításáról, sem annak elfogadásáról nem ment ki a püspöki kar részéről testületi állásfoglalás. Egyfajta egyensúlyi állapot állt be, a mérleg nyelve nem lengett ki semerre. Mindszenty megakadályozhatta a köztársaságot elismerő nyilatkozat kiadását, de a saját álláspontját sem sikerült püspöktársaira ráerőltetnie, azt nem osztotta mindenki, a politikai pártok közül is pusztán a Slachta Margit vezette, ekkor még parlamenten kívüli Keresztény Női Tábor állt ki mellette (pártja 1947-ben kerül majd be a parlamentbe). A politikai közelet vele egyébként rokonszenvező szereplői is kifogásolták lépéseit, Varga Béla katolikus pap, a nemzetgyűlés friss elnöke például négy szemközt azt a tiszteletlen kijelentést tette Kóródy Katona Jánosnak, az 1920-as években működött Országos Keresztényszocialista Párt egykori ügyvezetőjének, hogy „a hercegprímás ugrál”.²⁷

1946 elejére a Magyar Kommunista Párt gondosan mérlegelte az elmúlt időszak tapasztalatait. Nagy-budapesti pártértekezletének határozata szerint „a gyülekező reakció egyik legveszedelmesebb góca a klerikális reakció, amely a katolikus egyház felső köreinek vezetésével szervezkedik”.²⁸ E párt stratégiájában tehát markáns elemként megjelent a „klerikális reakció” fogalma... (A Magyar Kommunista Párt „főideológusa”, Révai József már a *Szabad Nép* 1945. július 22-i számában sarkos meghatározást adott: „reakciós az, aki antikommunista”.) Néhány hónappal később az *Új Ember* című katolikus hetilap már tényként állapította meg, hogy a hercegprímás ellen támadások indultak. Most még csak vékony szálakat sodortak a két év múlva már sűrű szövedékhez, minden kínálókozó lehetőséget megragadva. A közvélemény egyházellenes hangolásához a párt-

25 Az 1946. április 2-ára összehívott püspökkari értekezlet jegyzőkönyve. 10. napirendi pont. BEKE 1996. 95.

26 ÁBTL 3.1.9. V-700/44. 285–293. Gépelt másolat, aláírások nélkül. Szövegét teljes terjedelmében közli: SOMORJAI – ZINNER 2008. 269–272.

27 ÁBTL 3.1.9. V-700/32. 87. Kóródy Katona János tanúk előtt tett, aláírt nyilatkozata. Budapest, 1946. június 21.

28 *Az MKP és az SZDP határozatai 1944–1948.* Kossuth Kiadó, Budapest, 1967. 197.

zsurnaliszták szorgosan tárták fel az „ügyeket”. A kommunista párt lapja, a *Szabad Nép* például nem volt rest utánamenni, hogy kik kaptak soron kívül dohányt, miközben ahhoz a dolgozó nép tagjai csak jegyre jutottak hozzá, hetente 25 darabhoz fejenként. A cikk természetesen katolikus egyházi intézményeket és személyeket emel ki, külön hangsúlyozva, hogy a kivételezettek közül is kiugróan sok szál cigarettát vett fel a hercegprímás és környezete. Mindszenty február 15-én 6200 darab, főként Virginia márkájú cigarettát kapott, de ugyanaznapi kiutalással a hercegprímási titkárság is szerepel a listán 2100, majd március 13-i keltezéssel a prímási palota 5200 darab tétellel.²⁹ Kivételezettség, miközben az „igazság, testvériség és egyenlőség” világát építjük? Hát persze hogy füstölgött a nikotinéhes proletariátus ilyen vérforraló igazságtalanság olvas-tán! Másik, az előbbinél veszélyesebb példaként pedig ismét idézhetjük a nyilas „nemzetvezető”, Szálasi Ferenc és társai ellen ez idő tájt lefolytatott népbíró-sági eljá-rást, ahol a szociáldemokrata párt részéről delegált Mérő József népbíró a következő kérdést tette fel Vajna Gábornak, a volt belügyminiszternek: „*Szóval tapasztalta azt, hogy Mindszenty az Önök rendszere ellen fordult volna?*”

Vajna: Nem.

Mérő népbíró: *Köszönöm, csak ezt akartam tudni. (Taps a teremben.)*³⁰

A formális logikai következtetést szavak nélkül is érthették: ha Mindszenty nem el-lenezte a nyilas kormány ténykedését, akkor csakis támogathatta azt, ergo ő maga is fa-siszta. A „klerikális reakció” minősítés kiterjesztése a Vatikánra pedig automatizmus volt. Az viszont már nem, hogy a háttérben kommunista–szociáldemokrata fellazítás kezdődött: befolyásos pártemberek támogatták a Rómától elszakadó, Magyar Nemzeti Mariavita Egyház megalakulását.

1945 után a baloldali gondolkodás és politika Európa-méretű fellendülése követke-zett be, s ez a tendencia nem illett össze a Mindszenty által képviselt értékrenddel. Ra-gaszkodása a történelmi és jogi hagyományokhoz egyáltalán nem fért bele a szovjet-kommunista környezetbe, de az akkor még csírázó, majd elsorvadt demokratikus rend-szer világképebe sem. Az egykamarás nemzetgyűlés létrehozása, a köztársaság kikiáltá-sa a katolikus főpapság – elsősorban a hercegprímás – több előjogát megsemmisítette: a felsőház nem éledt újjá, mondhatni kimaradt a korabeli politikai intézményrendszer-ből, s ezzel a püspökök többé nem voltak hivatalból tagjai a törvényhozásnak; a püspöki kar ezek után nem tárgyalhatta meg a törvényjavaslatokat, hogy azokról előzetesen vé-leleményt nyilváníthasson; véget ért a hercegprímás királykoronázási joga; végleg eltö-rölték a püspökök örökös főispáni rangját. Az ország „első zászlósura” a köztársaságról szóló törvény elfogadása, majd a párizsi békeszerződés aláírása (1947. február 10.) után a csonka Magyarország első papja és örökös atyja lehetett csupán. A köztársaság azonban nem teljesedett ki és nem lett a szabad és egyenlő polgárok tudatosan vállalt közössége: már a következő évtől megkezdődött felszámolása, hogy helyét 1949-ben egy „népköztársaságnak” keresztelt államformának, politikai rendszerében viszont egy kí-vülről vezérelt, szélsőbalos, sztálinista diktatúrának adja át.

29 A füstölgő egyház. *Szabad Nép* (IV. évf.) 85. szám, 1946. április 14.

30 Budapest Főváros Levéltára XXV-1-a. Budapesti Népbíró-ság, büntetőperes iratok 293/1946. IV. Szálasi-per. 4. doboz, 1883–1884. fol. A budapesti népbíró-ság Szálasi Ferenc és társai ügyében folyta-tott főtárgyalása, jegyzőkönyv Vajna Gábor 1946. február 18-i kihallgatásáról; *Veszprémi Népiújság*, 1946. február 24.; KARSAI ELEK – KARSAI LÁSZLÓ: *A Szálasi per*. Reform, Budapest, 1988. 458.

MARGIT BALOGH

THE OPINION OF CARDINAL JÓZSEF MINDSZENTY, PRIMATE OF HUNGARY ON THE
CONSTITUTIONAL FORM OF HUNGARY IN 1945-46

Cardinal József Mindszenty was the Primate of Hungary from 1945 to 1974. In course of his life he faced the question concerning the constitutional form of Hungary twice. First as a young parish priest who had no voice in national politics right after World War I. Then in 1945-46 when he was already an influential figure in Hungarian society the question rose again: whether Hungary, being a kingdom without a king for a quarter of a century should remain a kingdom or should it turn into a republic. Mindszenty's legitimism rooted in his belief in historical legal continuity and in his principles. On that basis he opposed the proclamation of the republic as he feared it to become the precursor of communism. As a result he alienated himself from the first post World War II Hungarian government which was elected in a democratic way. The Europe-wide upswing of leftist ideas and politics in the post 1945 period was contrary to Mindszenty's values. Present study aims at analysing these issues.

BÁCSFAINÉ DR. HÉVIZI JÓZSA

90 ÉVES A SZENT MARGIT GIMNÁZIUM!

„Méheket hozunk a legszorgalmasabb méheknek, és színmézet hozunk azoknak, akik a legértékesebb színmézet termelik az Egyháznak, az országnak és a társadalomnak.”

(Mindszenty József hercegprímás a Szent Margit Intézetet fennállásának 25. évfordulóján.)

Az öröme nevelés Keppler¹ püspök útmutatását követően vált a két háború közötti időszak köztiszteletet kivívó gimnáziumának alapkövévé.

A trianoni nagy országromlás traumája az egyházat éppúgy megrendítette, és feladatvállalásra ösztönözte, mint a mohácsi vész a 16. század lelkészeit, papjait, világi értelmiségét. Katolikus papok, apácák, szerzetesek mellett a protestáns egyházak lelkészei keresték az utat, hogy az önző önmagának élő rétegeket a világ napi élvezeteinek keresésétől az istenfélő élet felé vezethessék. Több oldalról is megszólították a *Isteni Megváltó Leányai* rendjének² soproni nővéreit, hogy Budán létesítsenek leánynevelő intézetet. Klébelsberg Kunót – a 20. század legnagyobb kultuszminiszterét³ – 1920-ban választotta követévé a „leghűségesebb város”; Sopron. Ezen izgalmas napokban a Rend soproni anyaházának vendége volt, és életre szóló kapcsolat szövődött közte és Rendünk előljárói között. Vele tárgyalták meg a Budán létesítendő rendi középiskola alapításának ügyét is. Később is tanácsaival, személyes utánjárásával segítette a megvalósítást, s neki köszönhetően épülhetett fel a soproni Szent József-intézet is.⁴ Támogatta a tanítóképző megnyitásának gondolatát, hiszen a leányokat nemcsak a tanítói pályára készíti fel ez az iskolatípus, hanem a legszebben készítheti fel a fiatal lányokat jövőendő életpályájára a családban. A modern nyelvi líceum szintén elnyerte a támogatását, hiszen maga is hasonló kezdeményezett Sárospatakon. „*Maguk az én leghűségesebb és*

1 Dr. KEPPLER VILMOS: *Több örömet!* Szent-István-Társulat, Bp., 1911.

2 1849-ben az elzászi Niederbronnban Eppinger M. Alfonsa kezdeményezésével a betegek és szegények ápolására alakult a rend. 1863-ban Simor János győri püspök meghívására telepedtek meg nálunk, azaz a kikötéssel, hogy tanítással is fognak foglalkozni.

3 1922 júniusától 1931 augusztusáig pedig vallás- és közoktatásügyi miniszter volt.

4 Az ő támogatásával épült fel a soproni Anyaházhoz tartozó területen egy teljesen modern, kétemeletes barokk épület, melybe 3 iskolatípus és a teljes internátus költözött be. In: *A Redemptorissza szerzetesnők budapesti I. ker. Szt. Margit Leánygimnáziumának XIII. értesítője az 1932–33. iskolai évről*. Bp., 1933. 6–7. old

legodaadóbb munkatársaim. Amit magukra bízok, mindig nagy megnyugvással tölti el a lelkemet!” – mondta többször a nővéreknek – emlékezett vissza Gombos M. Gabriella nővér⁵.

Csernoch János hercegprímás jóváhagyta a Szervezeti Szabályzatot, s megadta a jogot az I. osztály elindítására. Haller József kultuszminiszter 1920. augusztus 1-én engedélyezte az intézet megnyitását, és évről évre való felfejlesztését.

1920. szeptemberében 37 nyilvános és két magántanulóval indult az Isteni Megváltó Leányai budapesti Szent Margit Leánygimnáziuma; amely az 1926–27. tanévre fokozatosan elérte a 7 osztályt.

Miért éppen Szent Margitot választották védőszentül?

„Mi Szent Margit mély vallásosságát, szerénységét, önzetlenségét, nemzetnevelő szellemét akarjuk átültetni a fogékony női lelkekbe, nevelve és oktatta őket minden szépre, nemesre, lelket emelőre. Mi Szent Margithoz hasonlóan gárdát akarunk nevelni, mely nemes érzéseivel javítsa, emelje a sárba tiport és – sajnos erkölcsi süllyedésben szenvedő magyar lelkeket.”⁶ – olvasható az évkönyvben.

A magyar provincia általános főnöknője 1920 áprilisáig Steinmayer M. Stanislaa Anya, aki bár német ajkú volt, mint akkor a rend legtöbb tagja, átértette a magyar nép vallásos igényeit, és tudott magyar földön a magyar kultúráért cselekedni. 36 éves rendfőnöksége alatt 32 új alapítású rendházba küldötte el nővéreit, hogy fáklyavívői legyenek a magyar kultúrának. Rendfőnökségének utolsó nagy alkotása a budapesti Szent Margit Leánygimnázium volt. Őszinte tisztelője, gr. Klebelsberg Kunó, a nagy kultuszminiszter találóan nevezte el „mulier fortis”-nak. Mikor a megvalósulás elérkezett, átadta fiatalabb soproni szerzetestársának Maurer M. Bonaventura anyának az ügyek továbbvitelét. Gombos M. Gabriella főnöknő, pedig a soproni általános főnöknő hivatalos helyetteseként végezte a szervezést. Segítőik: Dr. Bitter Illés clairvaui apát, Endrédi Vendel zirci apát, Simon Károly igazgató. A rendnek megfelelő épületet kellett keresnie, de sajnos akkor ilyen nem volt. Kényszermegoldásként kérvényben fordultak a fővároshoz, hogy a megnyíló gimnázium ideiglenesen otthont kaphasson a Fehérvári út és a Váli utca sarkán lévő Fővárosi Polgári Leányiskola és elemi épületében, az akkori I.[ma ez a XI.] kerület, Fehérvári út 8. sz. alatt. Ennek II. majd az 1925–26-os tanévtől a III. és a IV. emeletét kapták, melyet a Székesfővárosi Tanács kölcsönzött a rendnek. Az évi tandíj 600 korona volt, melyet négy egyenlő részletben kellett befizetni.

Az **1922–23. iskolaévben** már 3 osztállyal, 110 tanulóval indult tanítás. A kezdetől itt tanító Cser M. Margit nővért 19 év után előljárói az érsekújvári Szent Katalin Intézet főnöknőjévé nevezték ki. A következő tanévben már 4 osztályos az iskola. Elhelyezése egyre nehezebbé vált a polgári iskola kölcsönépületében. Ebben az 1923–24-es tanévben kezdett itt tanítani Szabó M. Erika, az intézett későbbi igazgatója; a szeretett Erika nővér. A tanítás szelleme elmélyült és részben egyéni útra tért: A szépen fejlődő iskola helyi tantervet dolgozott ki a művészettörténelem és a zenetörténet tanítá-

5 Uo. 9–10. old: Temetése alkalmából a gyászoló család kívánsága volt, hogy a Rend tagjai közvetlenül a koporsó után kísérik őt utolsó útján, hiszen halottas ágya, ravatala mellett is állandóan imádkoztak.

6 SZÁLKA IRMA: *A budai Szent Margit Intézet története 1920–1948*. Budapest, 1991. kiadó: Szálka Irma. 19. p.

sára. A IV. osztályban, e két tantárgyban az állami tantervi előírásnál behatóbb oktatást nyertek a tanulók.

A fenntartó rend az 1924–25. tanévre megszerezte a Nagyboldogasszony út 12. sz. alatti villát⁷ a gimnáziumban tanító nővérek lakásául. (A tanárok között Timaffy László, aki 1947-től a Patróna Hungariae Gimnázium igazgatója.) A február 3-i Szent Margit ünnepélyen Csernoch János bíboros érsek személyes jelenlétével tüntette ki az Intézetet. A szociális gondoskodás megkezdődött: A 186 tanuló közül 52 szegény gyermeket ruházott fel az intézet vagy részesített jelentős segítségben.

Az **1925–26. tanévtől** Flettner M. Archangela nővér nagy tárgyi tudással, rendkívüli zenei ízléssel fejlesztette a már 23 osztályos intézet zenekultúráját.

Az **1926–27. iskolai évben** megnyílt a leányinternátus a Ménesi út 8. sz. alatt. Egyre határozottabban domborodtak ki az intézet valláserkölcsei és szociális nevelési elvei.

Az **1927–28-as tanévet** zárta az első érettségi vizsga. A végzősöket e szavakkal bocsátották útjukra:

„Erre a Margit-lángra vigyázzatok! Nincs hozzá jogotok, hogy elhomályosítsátok, avagy elkoptassátok. Ez a láng bennetek a szent és magyar leányok magasságába vágyik, engedjétek útjára bennetek ezt a lángot. Úgy amint akkor, mikor kicsinyek voltatok a nyolc év nagysága előtt. Mert most is kicsinyek vagytok az élet rengetege előtt. Azért fogjuk meg újra kezeiteket. És még egyszer megáldunk titeket, sokat imádkozunk értetek és mindig várunk, haza várunk benneteket jövőtökkel együtt.”

Az 1928. március 6-án tartott rendi tanácsülésen az általános főnöknő előterjeszti, hogy a nővérek közel nyolc év óta járnak át a Váli utcába tanítani, először a pesti Horánszky utcai kollégiumból, majd az időközben megvásárolt ménesi úti villából, mely a szerzetesi szabályokkal nem egyeztethető össze. Ezt a rend szegénysége és a trianoni békediktátum miatt beállott gazdasági helyzet indokolta. Végül is a július 25-i tanácsülésen kölcsönfelvételtől döntöttek. 1929 elején sikerült egy amsterdami cégtől a Hollandische Garantie Trust Companie-től 900 000 holland forint⁸ kölcsönt felvenni – a rend egyházi előjárója, a győri püspök hozzájárulásával. A kölcsönt 25 éven át, évenként 120–140 000 pengővel vállalták törleszteni. A rend hírnevét gyarapította, hogy a kormányzóné Kenderesen, a Horthy család birtokán 1929-ben zárdaiskolát épített, s annak vezetését az Isteni Megváltó Leányai szerzetesrendre bízta.

Az **1928–29. év** felejthetetlen élménnyel gazdagította a növendékek egy részét: Jelentős számú tanulóval külföldi tanulmányútra indult az intézet. Bejárta közel két hetes utazással Svájcot és Felső-Olaszországot. Ezzel az elhatározással egy új irányt indított el az intézet vezetősége az ismeretszerzés és a szélesebb perspektíva kialakítására. (Karácsonyi, születésnap ajándékokból, nagy- és keresztmamák pengőiből gyűlt össze az útiköltség.)

Az 1930. évben a tanulók száma már 313-ra emelkedett, s a kölcsönépületben a túlzsúfoltság már-már elviselhetetlen volt. Sok nehézség után Gombos M. Gabriella főnöknő fáradtságot nem ismerő buzgólkodásával sikerült megszerezni a Szent Imre herceg útja 5–7 sz. alatti ingatlant. A fenntartó Rend anyagi erejét felülmúló áldozatkészséggel megindította az építkezést. A tervező dr. Fábíán Gáspár műépítész, a statikai számí-

⁷ Ma: Ménesi út 12.

⁸ Ez akkor 2 millió pengő értékű kölcsönt jelentett

tásokat Baczó Andor okl. mérnök végezte. 1930. március 19-én megtörtént az első kapavágás. Az új otthon reménye friss lendületet adott a nevelőmunkának. Az Intézet a Vallás és Közoktatási Minisztériumtól engedélyt kapott helyi tanterv alapján osztályfőnöki órák tartására. Egységes tervezet kialakításával kísérleteztek a gondolatébresztés céljával. A mindennapi kérdések vagy szabad beszélgetések óráját így tehát másokat megelőzve vezették be a tanár és a tanuló közötti közvetlen kapcsolatot megvalósítva. Az 1931–32. évben a nővérek napról napra bejárták a készülő új épületet, az állványokra is felkapaszkodva. Az építés lelke Gombos M. Gabriella főnöknő volt, aki művészi ízléssel, gondos körültekintéssel mindenre gondolt, javított, ellenőrzött:

„Itt egy őszinte vallomással tartozom. Az épületet nem csak a tervező építész alkotja. Fontos az, hogy legyen a megrendelőben is kedv, tudás és akarat, hogy tudja, mit akar, és milyen akar. Vagyis hogy tudja irányítani a tervezőt. Itt egy tipikus esettel állunk szemben. A Szent Margit Gimnázium zseniális főnökasszonya, Gombos M. Gabriella, nemcsak okos, művelt, hanem szuggesztív erejű alkotóművész is volt oly értelemben, hogy amit akart, azt értésére tudta adni a tervezőnek. Soha nem sikerült volna úgy megtervezni, úgy kivitelezni a hatalmas épületet, ahogy sikerült, Gabriella főnöknő nélkül. Az ő szuggesztív erejét ma is érzem és iparkodtam mindenben követni... Jelszava volt: mindenben a legszebbet és a legmodernebbet, de a stílus mindenképp feletti szeretetével. Így építettem neobarokk stílusban a hatalmas épületkomplexumot.” — emlékezett vissza Fábián Gáspár.⁹

Az intézet barokkstílusú háromemeletes épületét 1932. októberében adta át rendeltetésének a fenntartó rend főnöksége. Az épület a művészi szempontokat sikeresen egyesítette a higiénia és modern pedagógia követelményeivel. A két sorban elhelyezett termek között 4 méter széles folyosó teszi lehetővé a szabad mozgást. A folyosókat emeletenként tágas és levegős csarnok bővíti. A leánygimnázium 10 termet, a német gimnázium és líceum 11 tantermet, a népiskola 2 tantermet kapott. Korszerű szertárak, fedett uszoda (364 m²), gyakorló konyha, könyvtár egészítette ki. A kert és a sportpályák területe 2500 m² volt.

1932–33-as évet az új épületben — az építkezés miatt kissé késve — október 3-án kezdték meg. Ünnepélyes meghatottsággal zúgott fel az intézet kápolnájában a *Veni Sancte*. Az első napokban valószínűtlenül szépek látszottak a napsugaras termek: A tanteremajtók fölötti félhold üvegablakain átszűrődő fénysugarak megvilágították a két végükön hatalmas üvegablakokkal záródó tágas folyosókat, ahol ragyogó ivóutaknál lehetett felfrissülni.

Korszerű szertárak biztosították az elméleti foglalkozásokhoz szükséges gyakorlatot.

Az idegen nyelvek alaposabb tanítására *Modernnyelvi Középfokú Leányiskola* nyílt: 10–14 éves tanulói módosított polgári iskolai helyi tanterv szerint tanultak. A reál és gyakorlati tantárgyakat német nyelven tanították a diákoknak. A második modern nyelvként a franciát vagy angolt választhatták a leányok. A szülői társadalom kérésére megnyílt a *Tanítóképző* első osztálya, s az új intézetbe költözött az elemi iskola is. Eddig az Intézethez tartozó elemi iskola az úgynevezett *Mókusházban* működött a Ménesi út 12. sz. alatt. Az igazgatónő, Gombos Gabriella főnöknő nevezte így az épületet és a kis

9 FÁBIÁN GÁSPÁR: *Isten kőműves* c. önéletírása. id. SZÁLKA i. m. 59. p.

elemistákat mindig csak „mókuskáimnak” szólította. Ez lett a Tanítóképző gyakorló iskolájává.¹⁰

Ebben az évben lépett az iskola kötelékébe a Magyar Irodalom és Nyelv elhivatott tanítómestere, a kiváló pedagógus; Horváth M. Balsamina nővér.

Az **1933–34-es tanévben** a valláserkölcsi nevelés elmélyítésére a felső osztályok tanulói között megalakult a „Hűséges szűzről” elnevezett Mária Kongregáció és a Ráskai Lea önképzőkör. Arányaiban is figyelemre méltóan bővült a növendékek szociális munkája; karácsonykor 300 szegény gyermeket ruháztak föl.

Az **1934–35-ös iskolaév** az intézet életében nagy változást hozott. Simon Károlyt, aki 15 éven át igazgatta az intézetet a V. K.M. központi szolgálatra a Közoktatásügyi Tanácsba osztotta be. (1936-ban a Katolikus Tanügyi Tanács ügyvezető alelnökévé nevezték ki.¹¹) Gombos M. Gabriella főnöknőt a rendi előjáróság más rendházba helyezte. A főnöknői hivatalt Krajnicker M. Lauriana, az iskolák vezetését Szabó M. Erika vette át.

A munka a négyféle iskolatípusban tovább haladt. A legrégebb és már párhuzamos osztályokkal működő gimnáziumnak kellett példaadónak lenni. Az elmélyülő csendes munka eredményeként egymás után születtek meg a szakértekezések a tanárok tollából,¹² gyors ütemben fejlődtek a szertárak, népesült be a könyvtár.

Az intézetre a hivatalos körök is felfigyeltek. Módszere: a *munkáltató iskola*, amely élményszerű; a problémaközpontú tanításra, kísérletezésre, önálló tanulói munkavégzésre épít: „Amikor alkalmat nyújt önállóságra, akkor fejleszti az öntudatosságot, az önbizalmat, az önértéket, amelyek az erkölcsi jellemnek a tulajdonságai.”¹³ Kezdetből az intézetben a nevelés három fő sarkköve; a valláserkölcsi, a szociális és a hazafias cselekedetekbe való bevonás volt. A miniszterek és a kultuszminiszter több ízben hozott külföldi vendéget látogatásra. 1934. december 14-én Hóman Bálint kultuszminiszter kíséretével meglátogatta az intézetet Schuschnigg osztrák kancellár és Darányi Kálmán földművelésügyi miniszter. Meghatottan köszönte meg a növendékek üdvözlő szavait:

„Még sohasem sajnáltam úgy, hogy nem tudok magyarul, mint éppen ma, mert sajnós, nem tudtam a maguk előzékenységét azzal viszonzni, hogy magyarul köszönjem meg kedvességüket, miután olyan szépen üdvözöltek engem anyanyelvemen.”- Az iskola megtekintésekor áhítattal borult térdre az oltár előtt a kancellár. A nagy csendben mindenki érezte, hogy közel az Isten.¹⁴ A május havi tanulmányi kiránduláson viszonzásképp a

10 Flamina nővér visszaemlékezése. In: *A Szent Margit Tanítóképző és a gyakorló Iskola története*. Budai Margitosok Baráti köre. 2000. szerk. Bárdosy Magdolna és P. Zsolnay Éva. 5–7. p.

11 Nevéhez fűződik a katolikus középiskolák részére készült Általános Utasítások, Katolikus Rendtartás, az internátusok részére készült Utasítás és a katolikus népiskolai Tanterv és Utasítások megszerkesztése. 1944. július 16-án hunyt el.

12 A Szent Margitra vonatkozó kutatások, vagy a nevelépszichológiai értekezések ma is aktuálisak.

13 CSER MARGIT: *A munkaiskola*. In: *Az Isteni Megváltó Leányai Bp.-i XI. ker. Szt. Margit Tanítónőképző Intézetének és a vele kapcsolatos Gyakorló Iskolának évkönyve 1938–1939*. Bp., 1939.

14 Redemptorissza Szerzetesnők Budapesti Szt. Margit Tanítóképző Intézetének és a vele kapcsolatos elemi iskolának Értesítője az iskola fennállásának 3. évében 1934–35. szerk. Novák M. Lukrécia ig. Bp., 1935. 10–13. p.

Ballhausplatzon, a kancellária épületében fogadta az osztrák miniszterelnök a növendékeket, este pedig saját páholyában, a bécsi Operaházban látta őket vendégül. — Két nappal később, december 16-án Serédi Jusztinián dr. hercegprímás áldotta meg ünnepélyesen az intézetet. Május 25-én pedig a kormányzó feleségét, számtalan közadakozás kezdeményezőjét; Horthy Miklósnét köszönthették a diákok.

A szülők számára először rendeztek lelkigyakorlatot dr. Marczell Mihály egyetemi tanár vezetésével. Ebben az évben kezdtek a diákok levelezni finn, francia, lengyel és német tanulókkal. Latin nyelven leveleztek a Busko Zdroj-i testvér-gimnáziummal.

Az **1935–36-os tanévben** a kéthetes olaszországi tanulmányútra vetített képes előadássorozaton készültek fel a diákok előzetesen. Az alsóosztályos tanulók — akik képzettségük híján még nem vehettek részt e tanulmányúton — ettől kezdve 10 napos szabadlevegős tanításon vehettek részt a Rend újszászi nyaralójában, ahol a hatalmas park közepén madárdalra ébredő, reggelenként friss fűben tornászó, napsütésben fürdő, fenyvesben ugrándozó diákcsapat megtalálta az egészséges testi fejlődés feltételeit. A szabadban való oktatás didaktikai eredménye meglepő volt: A gyermekek, akik kora reggeltől késő estig szabadon élvezték a természetet, szívesen és figyelmesen vettek részt a tanítási órákon. A negyedik, ötödik tanítási óra, melyet zárt teremben ásitással, rendezavaró nyugtalan magatartással tűrtek el, a szabadban vidáman, élénken folyt le. A szemléleti anyag bősége, az új ismeretanyag élményszerű elsajátítása főleg a természettudományok terén volt ideális. Nem mellőzhető a közös együttlét nevelő hatása sem: Akik megszokták, hogy otthon kiszolgálják őket, lassan önállósodtak. A külön útjukat magukban járók lassan beolvadtak a közösségbe, melynek előnyeitől nem zárkózhattak el.

Új tanárként érkezett Glavits M. Geraldine nővér. A szertárak erős ütemben fejlődtek a munkáltató tanítás szempontjainak megfelelően. Elkészült a szép teraszos kert, kiépültek a sportpályák és a korinthuszi oszlopsoron nyugvó szabadlevegős iskola.

A nővérek az **1936–37-es tanévben** nagy körültekintéssel tanulmányozták növendékeik családi és társadalmi viszonyait, amelyekből értékes következtetéseket vontak le a pedagógiai munkára vonatkozóan. Április végén, május elején észak-olaszországi tanulmányi kirándulásra indultak. A Tanítóképző-intézet ebben az iskolai évben fejlődött 5 évfolyamossá, így az első képesítő oklevelet ebben az évben nyertek az itt végző diákok.

Az **1937–38-as év** a kötőnypusztai szegény gyerekekről való gondoskodás jegyében telt el. Kezdetől az intézetben a nevelés három fő sarkköve; a valláserkölcsei, a szociális és a hazafias cselekedetekbe való bevonás. Az osztályfőnökök ismertették az alföldi szegény gyermekek életének minden napjait. „A szó a Margitos diákok szívébe talált. Testvérül fogadták a legszegényebb kis magyarokat, elindult az a szociális munka, melynek révén ruhát, élelmet kaptak a reászoruló, iskolát a gyermekek, harangot a felnőttek, hogy annak szava Istenhez emelje lelküket; szülőotthont a magyar jövő reményét hordozó édesanyák, tanulási lehetőséget két tehetséges, de szegény fiú.” Az év legkimagaslóbb eseménye az Eucharisztikus Kongresszus volt. 23 olasz püspököt láttak vendégül 23 tanteremben. (A szülők és a gyermekek kényelmes bútorokkal rendezték be a tantermetek lakószobáinak.) Közvetlenül az Eucharisztikus Kongresszus után indult el 100 tanuló a kéthetes franciaországi tanulmányútra. Dél-Franciaországban, a

kongresszus hatása alatt megkülönböztetett bánásmódban részesültek: Nizza püspöke tárt karokkal sietett feléjük Lourdesban, amikor az ismerős magyar szót meghallotta.

Az **1938–39-es iskolaévben** Maurer M. Bonaventura rendfőnöknő 18 évi munka után megvált a hivatalától. Örökségébe Berghofer M. Berchmana Anya lépett. Ez az év oktatási reformja¹⁵ az iskola szervezeti felépítésében is változásokat hozott:

A latint tanító Szent Margit Leánygimnázium mellett az intézetben addig működött Modernnyelvi Középfokú Leányiskola (10–14 évesek számára). Ezt a Tanítóképzővel összevonva alakult meg a latinmentes nyolc osztályos középiskola; a Nőnevelő Intézet. Alsó gimnáziumi osztályaiban részben idegen nyelven folyt a tanítás, felső líceumi tagozatában gyakorlati tárgyakat tanítottak latin nyelv helyett. Líceumi érettségivel tanítóképző akadémián (2 éves volt), főiskolákon¹⁶ lehetett továbbtanulni. Igaz, hogy az iskolareform miatt a Tanítóképzőnél csak 6 évfolyamot bocsáthattak ki, mégis 215 okleveles tanítónő végzett ezen időszakban, az Intézetben, akiknek nagy része pedagógus lett.

Az **1939–40-es iskolaévben** gyászolták az iskolalapító rendfőnöknő Steinmayer M. Stanislaa anyja elhunytát is. A Felvidék visszacsatolása kapcsán Szabó M. Gottharda nővért az ott megnyíló érsekújvári Szent Katalin Leánygimnázium és Líceum igazgatására küldte a Rend nővértársával, a matematikatanár Katona M. Hedviggel. A vallásérkölcsei nevelés próbája a karitatív lélek cselekedetei: Szociális téren az árvíz sújtotta Alföldön, újjáépítették a növendékek Bozó Lajos 9 gyermekes derekegyházi magyar földmunkás házát saját maguktól megvont filléreik összerakosgatásával. A Főleg nemzeti szempontból támogatták a felvidéki Radvánc és Nádszeg község gyermekeit, és segélyezték a szegény családokat. Tanulmányi utazást a Dunántúlra tettek. Nagy esemény volt a visszacsatolt Felvidékre való bevonulás november 4-én. Zászlóavatással ünnepelt az iskola. Hat magyar zászlót küldött át a felvidéki szerzetesiskoláknak. A díszteremben sorakoztak fel a zászlótartó növendékek, egy felsős és egy alsós diák tartotta a zászlórudakat. November 5-én csoportokban, egymásba fogódzva vonultak ki a diákok a főhomlokzat elé, s a Szent Imre herceg útján, a Körtéren 5–6-osával karba öltve kiáltozták ütemesen: „lengyel–magyar határt!” – Egy óra múlva visszatértek tanulmányaikhoz. November 11-én a díszteremben rádión hallgatták a kassai bevonulás közvetítését.

Az **1940–41-es iskolaévben** Erdély visszacsatolásával még jobban áthatotta az iskola közösségét a segíteni akarás. Havonként egyszer „magyar napot” tartottak. Ezen a napon mindenki igyekezett kötelességteljesítésben, önfegyelemben kitűnni és áldozatot hozni közös magyar célokért. Így a magyar napokon megtakarított villamospénzekből, uzsonnafillérekből 5 tehetséges munkás és parasztszármazású fiú taníttatására nyílt lehetőség. A természeti szépségekben kimeríthetetlen erdélyi utazás fejlesztette növendékek szépérvését, tágitotta néprajzi ismereteiket, s megdobbantotta szívüket a

15 Az 1938. évi XIII. t.c. új alapokra fektette a tanítóképzést. 5 évfolyam helyett 6 esztendőre emelte a tanulmányi időt oly módon, hogy a négyéves líceumot érettségi vizsga zárta, s megfelelő bizonyítvánnyal lehetett továbbtanulni a 2 éves tanítónői akadémián. Az intézkedés célja az is volt, hogy a csonka-országban maradt (5 éves) tanítóképzők számát csökkentse, mert a fiatal alapítású intézetek – mint a Margit Intézet is – csak a líceum fenntartására kaptak engedélyt.

székelyekkel való találkozás. 1940–41-ben Szent Margit alakjának tanulmányozása állt a központban: A tanárok kutatták az olasz, francia, német szakirodalmat, s esszéikben ismertették. Júniusban befejezte működését a gimnázium mellett fennállt Tanítóképző. Jogutódja a líceum lett.

A háború megpróbáltatásai nem kerülték el a Margit Intézetet sem. Erőt merítettek Szent Margit 1943. évi szentté avatásából. Szerény körülmények között, csendesen, de annál elmélyültebben ünnepeltek. Egy hónapig körüljárt köztük Szent Margit ereklyéje, és minden nap más osztály fogadta be és köszöntötte. Az ünnepelés mikéntjét tanári befolyástól függetlenül a növendékek maguk állapították meg.

Az **1943–44-es iskolaévet** a közelgő bombatámadások miatt már március 31-én bekesztették a nővérek. A háború elhatalmasodásával a vidéki személyzet családjához tért haza; így a tanulók maguk takarították a tantermeket osztályfőnökeik irányításával.

1944. április 3-án az épület elé és mögé 3 bomba hullott... Talán Szent Margit tárta ki védelmezően karjait az épület fölé.... Több, mint 1700 ablak kitört, a csatorna, a gázvezeték, s a falak megrongálódtak. Az alagsorban, az intézetünkben tartózkodó 150 növendék tanáraival együttimádkozott. Senki sem sérült meg...

Április végén a főváros 200 személyes szükségkórházat rendezett be az intézetben.

Az **1944–45-ös év** a gimnázium fennállásának 25. esztendeje volt. Az épület magán viselte az 1944. évi április 3-i sérüléseket. Tanításról szó sem lehetett, mivel az 505. sz. hadikórház foglalta le. (Az Intézetben 800–1000 sebesült katonát ápoltak.)

A növendékek mégis nagy számban jelentkeztek: A gimnáziumba és a líceumba 941 tanulót írtak be. A Szent Erzsébet Intézet 5 tanteremmel, a Szent Imre Gimnázium 1 tanteremmel sietett segíteni szorult helyzetükben. Ezt egészítette ki az internátus ebédlője, amit tanításra rendeztek be. Az internátusi alsó osztályokat a Klotild-ligeti nyaralóban helyezték el. A légitámadások miatt a valódi tanévnyitás későbbre maradt. A *Veni Sancte*-n csak a tanári kar vett részt a kápolnában, a növendékek az ország minden pontján lélekben együtt imádkoztak... Körlevelet kaptak tanulmányi feladataikról, s az elvégzett munkáról osztályfőnökeiknek írásban számoltak be. Október 3-án indulhatott csak meg a tanítás; de a beiratkozottak harmada jelent csak meg. Később Erdélyből, s az országból mindenünnen menekülők közül idesodródók be-bejártak, mígnem a háború tovább sodorta őket. A légitámadások miatt október 14-én hivatalosan is bezárták a nővérek az iskolát. Budapesten maradt tanítványaik egy része egész december 23-ig szorgalmasan felkereste tanárait, akik tanították őket. A Klotild-ligeti osztályokban aránylag békés körülmények között taníthattak.

Ezt a lehetőséget használta ki rendünk üldözöttek, zsidók életének megmentésére - más szerzetesrendekhez, egyházközségekhez hasonlóan a vészkorszakban. Erre így emlékezett vissza Hevesi Erzsébet, Adora nővér:¹⁷

16 És a Magyar Királyi József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem közgazdaságtudományi karának közgazdasági és kereskedelmi osztályán vagy gazdasági szaktanárképző intézetében lehetett még tovább tanulni.

17 Hevesi Erzsébet, Adora nővér a rend tagja, volt Margitos-tanár, aki 1933-tól 1937-ig a Mókusz-házban nevelkedett. Klotild-ligeten gondnoki szerepet töltött be. A kérdező. A riportot dr. Andriská Jolán segítségével készítettem a rend Horánszky utcai rendházában, 2006-ban.

Amikor Erika nővér megnyitotta ezt a házat, felkért engem, hogy itt a gondnoki szerepet elvállaljam. Tanítás után minden nap kimentünk Klotild-ligetre Ernesta nővérral, aki sajnos már nem él. Ausztriából volt nálunk. Vittünk a gyerekek részére élelmet, minden szükségességet mi szereztünk be. Erika nővér segíteni akart azokon a kis gyerekeken, akiknek otthon az élelmezésben hiánya volt, vagy a szülők egy része katona volt vagy börtönben volt. Nem csak a nyári hónapokban, hanem ősszel és tavasszal is ott laktak nálunk. Tanárok jöttek és tanították őket. 1944. március 19-én megtörtént hazánk német megszállása. Tanult nálunk egy pár zsidószármazású gyerek, akiket mi meg akartunk menteni. Így esténként a fiatalabb tanárok egy-egy gyereket kísértek ki Budapestről magukkal a Nyugati pályaudvaron keresztül a rendőrök mellett elhaladva, úgyhogy mindenféle érdekes sapkát föladtunk a lányok fejére, hogy eltakarjuk a göndör hajukat, nehogy fölismerjék a származásukat. De ezek nem csak Margitos gyerekek voltak! Ugyanis a Margitos zsidó származású szülők megkérték bennünket, hogy rokonaik gyerekeit is mentsük meg. Legalább 18–20 teljes idegen zsidó származású kis növendék volt nálunk, hetekig is; ameddig a veszély el nem múlt, vagy a szülők nem tudták őket biztonságba helyezni. A Perlesz¹⁸ harisnya-gyárosnak a lánya Flamm Marika – aki most Ausztráliában él – is közöttük volt. Nemcsak a növendékek éltek ott, hanem felnőttek is. Erika nővér el sem mondta azt, hogy ezek kik. Hol itt, hol ott egy kis szobában egy házaspárt helyeztünk el, vagy egy félénk leánykát. Igazán ezt Istenszeretettől tettük.

Amikor bejöttek az oroszok a fél Klotild-liget a mi otthonunkban lelt menedékre: Az asszonyok nagyon féltek, mert az oroszok éjjel megtámadták őket. Nagyon soknak a férje katona volt; éjjel sikongattak. Ekkor Erika anyáék megnyitották az egész házat: Ötven-hatvanan lehettek. Itt érték át e nehéz napokat. Erika anyának olyan nagy szíve volt és mindenkivel jót tett...” – Pécs elestének hírére azonban a szerzetesnővéreknek haza kellett küldeniük Budapestről a távolabb lakókat. Ezután körlevelekben, tanórákra lebontva juttatták el a tananyagot a diákoknak, akik hó végén osztályfőnökeiknek küldött levelekben számoltak be haladásukról. Decembertől a főváros körülfalazásával ez is megszűnt. A fővárosban december 22-ig a belövések szaporodása ellenére a tanulók még mindig bejártak tanáraikhoz. Aztán váratlanul bekövetkezett a főváros ostroma. A szilveszteri bombázásban az épület nagyon megrongálódott: A színházpadlás beszakadt, közfalak repültek ki, a főfalból is kiszakadt egy rész, a legnagyobb kár a clausurát érte; a harmadik emeleti nagy terem teljesen eltűnt, a lakószobák két sora elpusztult. Óriási

18 Perlesz Sándor 1877-ben Budapesten született, műgyetemet végzett, 1899-ben diplomázott, és mint mérnök a további tanulmányait az angliai Manchesterben végezte. Hazatérése után 1906-ban, Ábelesz Simon és Perlesz Sándor megalakítják, mint közkereseti társaság az Erzsébetfalvai Harisnyagyárat. Vörösmarty u. 1–2–3. sz. alatt. (akkor még, csak az utca egyik oldalán voltak házak) 1911-ben részvénytársasággá alakultak át, melynek elnöke Ágoston Simon lett, aki a kereskedelmi ügyeket intézte, míg a műszaki részt Perlesz Sándor vezette. Perlesz Sándor 1922 évben kiválván a Pesterzsébeti Harisnyagyárból, az Erzsébet utcában (ma: Ady E. u.) új gyárat létesített. A gyár a legmodernebb technikai berendezésekkel és felszereléssel épült fel. Automatikus kötőgépek működtek benne hozzávaló segédgépekkel. Rövid idő alatt a legjobb névre tett szert a szakmában. Az olcsóbb és közepes minőségű árak mellett finom flór és selyemharisnyákat is gyárt. Kötszövőgyárát európai hírnevűvé fejlesztve, 200-250 alkalmazottat foglalkoztatva, 1932-ben bekövetkezett haláláig, vezette azt. Halála után a cég, mint családi részvénytársaság „Perlesz Sándor rt. Kötszövőgyár” néven működik tovább, és Özv. Perlesz Sándorné, szül: Flamm Ilona fia, Sándor a cégvezető. in: fal-art. blogspot.com/.../pesterzsбет-harisnyagyár.html

erőfeszítéssel sikerült tető alá hozni az épületet, az ablakokat, ajtókat kijavítani. A könyvtári állomány 20%-ka a szertári állomány nagy része eltűnt.

Nehezen indult meg az **1945–46-os tanév**.

A magyar oktatásügyben (nép-és középiskolák) 1948-ig túlsúlyban voltak az egyházi iskolák. Az összesen 7811 oktatási intézményből 1948 előtt 4597 felekezeti (3094 katolikus, 1051 református és 375 evangélikus) és 3214 állami iskola volt.¹⁹ Dálnoki Miklós Béla ideiglenes kormányában Teleki Géza irányította a kultusztárcát. A május 2-án öt felkereső Mindszenty püspököt és Grösz József kalocsai érseket biztosította arról, hogy a hitvallásos iskolák fenntartása mellett áll. De kénytelen volt bevallani, hogy nem tudja, mi lesz két hét múlva. — Lényegében ugyanez a helyzet a hitoktatás terén is.²⁰ A pápai nuncius április 6-i kiutasítása miatt a Vatikánnal való közvetlen kapcsolattartás lehetetlenné vált: Az igazi ok: Moszkva nem akar tanúkat arra, ami itt történik. — írja naplójában Grösz érsek.²¹ A Katolikus Tanügyi Főigazgatóságot valósággal megrohmozták a szülők. „Mindenki katolikus iskolába akarja beírni gyermekét. Nyugodtak akarnak lenni afelől, hogy gyermekeik jó nevelést kapnak. A tandíj nagysága nem számít. A Margit Intézetben... egy egyszerű rendőr mind a nyolc évre ki akarta fizetni leánya tandíját, csakhogy felvegyék a gimnáziumba. A csepeli munkások bencéseket kérnek szeptemberben megnyíló gimnáziumukba.” — írja naplójában a kalocsai érsek. 1946-ban az egyházi oktatást szilárdan védő Mindszenty bíboros ellen egyre jobban erősödött a sajtóban a lejárató kampány. A kommunista pártnak és Rajk Lászlónak az egyház elleni harc jó eszközüül kínálkozott az 1946. március 12-én megszavazott törvény a köztársaság védelméről (1946/VII. tc.); hiszen lehetőséget nyújtott a köztársaság ellenes tevékenység felkutatására. A törvény nemcsak a hírhedt „szalámi-taktika” eszközüül szolgált, hanem az egyház elleni fellépés eszközüül is. A politikai rendőrség most már köztársaság ellenes bűntettek után nyomozva bejelentés nélkül szállt ki, és tanítás közben, osztályról osztályra vizsgálta át a tanulók táskáját, füzeteit, vagy motozta zsebeiket. A razzia végén magukkal vittek 10–15 diákot és egy-két napig fogva tartották őket. Fenyegetéseikkel, veréssel kínzással aláíraták velük kihallgatási jegyzőkönyveket, amelyekben szerzetes tanáraik és hitoktatóik ellen összeállított vádak sorakoztak. Mindszenty József bíboros hercegprímás azonban nemcsak, hogy nem engedett a hitoktatás és az egyházi iskolák kérdésében, hanem ellenállásra szólította fel a híveket is a magyar katolikus püspöki kar által kibocsátott 1946. május 4-i körlevelében:

„... üresek lesznek a templomok, ha iskoláinkhoz és a hitoktatáshoz nem ragaszkodtok és gyermekeitek vallás nélkül fognak felnőni... Előttünk azonban más jövő képe lebeg, nem ilyen szomorú jövőé: a katolikus újjászületés képe, mely szerte a világon erőteljesen és biztatóan bontogatja száranyait...” — Mindszenty az országot járta, mindenütt a vallás és az erkölcs kapcsolatáról, a templom és az iskola egymást erősítő szerepéről beszélt. 1946. május 30-án részt vett az egyházi iskolák védelmére alakuló kalocsai Szülők Szövetsége nagygyűlésén, s júniusra az egész országban megalakult a Szülők Szövetsége a Ferenciek terén lévő központtal, az AC keretében, tehát nem kellett külön engedélyeztetni, mint az önálló egyesületeket. — Ilyen körülmények között kellett a Margit Intézet-

19 VARGA JÓZSEF: *Bűnös nemzet vagy kényszerű csatlós?* II. rész, Bp., 1992. 301. p.

20 Grösz József kalocsai érsek naplója 1944–46. Sajtó alá rendezte Török József. Szent István Társulat, Bp., 213. p.

21 Uo. 192. p.

nek – amelyről tudott volt, hogy a háború előtt a nagypolgári és arisztokrata családok gyermekei is tanultak - újra kezdenie a munkát: A Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium 75.000/1946. sz. rendelete a 4 osztályos elemi és a 8 osztályos gimnázium alsó 4 osztályának összevonásával életre hívta a 8 osztályos általános iskolát. Ennek értelmében a Margit Intézetben az 1945–46-os tanévben 12 általános iskolai osztály mellett 9 gimnáziumi és 4 líceumi osztály indulhatott. Tavasszal a növendékek rendbe hozták a kertet, s élvezhették a szabadban tanulást. Az intézet negyedszázados jubileumára használhatóvá tették a 4–5000 embert befogadására alkalmas sportpályát. A lebombázott termek helyén új falakat húztak fel. A katonai hatóságok eltávolították a sportpályáról a lövegeket. Ezután az ifjúság rohammunkához fogott; betemette a bombatöltéseket, és elkészítették a korcsolyapályát. A legyengült gyerekek között összefogó kanyaró és vörhenyjárvány tört ki, így az általános iskolában és a gimnázium III. osztályában a tanítás két hétig szünetelt. A megrongálódott épületen átszívított a hideg őszi szél. A tanulók összebújva, kabátban ültek a hideg termekben. Novembertől márciusig a téli munkarend szerint tanítottak, azaz minden osztály másodnaponként járt be az iskolába tanulni. Míg 1945–46-os tanévben az 1300 tanulóból csak 40-nek jutott ingyen ebéd a dán akciónak köszönhetően, az 1946–47-es tanévben Redda Barnen svéd gyermekmentő akciónak köszönhetően 4 hónapon át 900 tanuló kapott tápláló ebédet. A leánygimnázium Szent Margit köre eucharisztikus, missziós, szociális, sajtó, és kulturális szakosztálya élénk tevékenységbe fogott. A Ráskai Lea Önképzőkörben modern költőkről, a népi írókról vitáztak (Ady, Babits, Móricz, Tamási, Illyés, Kodolányi stb.), olvastak fel tanulmányokat. A líceum Sövényházy Márta önképzőköriében a modern költők verseit mutatták be.

A bíboros hercegrímás kezdeményezésére az Intézetben is megalakult a *Katolikus Szülők Vallásos Szövetsége*.²² A tornatermet, a dísztermet és kisebb termeket az ő gyűjtésük révén sikerült beüvegeztetni, a megrongálódott tantermeket rendbe hozni. A felajánlott havi díjak lehetővé tették, hogy a Szülők Szövetsége a legnagyobb mértékben nélkülöző növendékeknek tandíjmentességet biztosítson: A Szent Margit Alapból 80 tanuló részesült tandíjsegélyben. Ingyenes angol tanfolyamot szerveztek a diákoknak, szövegépet szereztek be és szöveg-tanfolyamot indítottak, kedvezményesen szereztek be a füzeteket is. Önkéntesen felajánlott ruha- szappan- játék- és egyéb árukkal karácsonyi vásárt rendeztek, aminek bevételéből 30 pár cipőt vásároltak az arra rászorult tanulók számára. A kemény tél, a fűtetlen otthonokban összezsúfolódnak a gyerekek részére egy 50 gyermeket befogadni képes napközi otthonot létesítettek, ahol a diákok meleg ebédet is kaptak. Januárban ingyenes szabász-tanfolyamot indítottak, márciusban munkadélutánokat szerveztek, ahol 28 blúzt varrtak meg, s a rászoruló gyerekek között osztották ki.

22 Shvoy Lajos püspök írja 1861/1945. sz. körlevelében a Katolikus Szülők Szövetségének feladatairól: „Célja: kiépíteni és megerősíteni a kapcsolatot a katolikus iskola és nevelés, valamint a szülők között és megmozdítani a katolikus társadalmat az iskola és a katolikus nevelés érdekében. – Másutt megemlíti, hogy nemcsak a valláserkölcösös nevelés védelme a feladatuk, hanem a háború dúlta iskolák helyreállításának kezdeményezése, a szegény és elhagyott gyermekek ingyen könyvvel való ellátása is. – A Szülők Szövetsége küldöttei részt vettek a Katolikus Főigazgatóság és a kultuszminisztérium által együttesen elrendelt vizsgálatokon, s ott tiltakoztak az iskolákat ért sérelem miatt. In: BÁCSEI HÉVIZI JÓZSA: *Prohászcai lelkiülettel – a hit szárnyain. Új kihívások és megoldási kísérletek a székesfehérvári egyházmegyében és a budafoki egyházközségek életében (1930–1970)* 114–123. p. (doktori disszertáció)

1946. május első szombatján több mint ezer ember jött össze, hogy imádkozzék az igazságos békéért és felajánlja családját a Szűzanya Szeplőtelen Szívének. Az intézet felajánlása is megtörtént. — olvasható az évkönyvben.²³

Az **1947-es évtől** kiélesedik a kommunista párt küzdelme a kisgazdapárt és az egyház ellen: A Belügyminisztérium első hivatalos közleménye „*Egy köztársaság-ellenes összeesküvés leleplezéséről*” **1947.** január 5-én jelent meg a *Szabad Népb*en. (Később ez az un. Magyar Közösség pere néven vált ismertté.) A kicsikart vallomások segítségével sikerült megvádolni Kovács Bélát, az FKGP főtitkárát az összeesküvésben való részvétellel. A rendőrség hétről hétre újabb csoportokat tartóztatott le a kisgazdapárt sorai-
ból, míg vezetői 1947. március 11-én elfogadták a kötelező iskolai hitoktatás megszüntetését. A kötelező hitoktatás védelmében szinte egy emberként mozdult meg az egész ország. Tiltakozó táviratokat küldtek az Actio Catholicának, a miniszterelnöknek, Szegeden a rendőrség fojtotta vérbe az ifjúság tüntetését. A püspökkari körlevélben Mindszenty április 12-én bátran áll ki a hitoktatás mellett, rámutatva arra, hogy míg a hitoktatás megszüntetését a lelkiismereti szabadság jegyében sürgeti a kommunista párt, addig a hívek közül „sokan panaszkodnak, hogy lelküktől, meggyőződésüktől távolálló pártokba kényszerülnek, ha el akarják kerülni a kilátásba helyezett politikai üldözést... vagy bármilyen állásvesztést.”²⁴ —

Ilyen körülmények között került sor a Margit Intézet fennállásának negyedszázados jubileumának megünneplésére 1947. május 18-án! Az Intézet fennállásának negyedszázados ünnepén 4–5000 fős ünneplő közönség — közöttük 1300 Margitos növendék — áhítatos csendben hallgatta a máris sok üldöztetést szenvedett bíboros hercegprímás Mindszenty József méltató szavait:

„Az ezeréves magyar katolikus pedagógiának 25 éves kis rügyecskéje ez az intézet... A Veszprémből kiinduló és Sopronból Budapesten keresztül a csepeli munkás-leánygimnáziumig elnyúló új hajtásokat ugyanaz a szellem táplálja; az alázatos királyleány önfeláldozó Isten- és emberszeretete.”²⁵

1948-ban az országos tiltakozás ellenére az országgyűlés június 16-án megszavazta az egyházi iskolák államosítását. Ellene a Demokrata Néppárt és a Keresztény Női Tábor képviselői szavaztak. Slachta Margit képviselő 2449 tiltakozást tett le a parlamenti ülés elnökének asztalára.²⁶ Az 1948/XXXIII. törvényt Tildy Zoltán református lelkész — köztársasági elnök még azon a napon kihirdette.²⁷ — Miután a rend kifizette az utolsó kölcsöntörlesztési adósságát is a kommunista hatalom egy nap alatt elkobozta az egész

23 *Az Isteni Megváltó Leányai budapesti Szent Margit leánygimnáziumának, nevelő intézetének és Általános Iskolájának évkönyve.* Szerk. Szabó M. Erika igazgató, Bp., 1947. kiadja a fenntartó. 45. p.

24 MINDSZENTY JÓZSEF: *Emlékirataim.* IV. kiadás, Szent István Társulat, Bp., 1989. 170–174. p.

25 Mindszentyt 1944. novemberében elhurcolták a nyilasok Sopronkőhidára, ahonnan december végén átszállították az isteni Megváltó leányai soproni anyaházába. „Itt is fegyházi őrizet alatt álltunk, de mégis a jó növérek gondot viselhettek ránk.” — írja *Emlékirataim* 49. oldalán.

26 In: GIANONE ANDRÁS doktori disszertációja: *Az Actio Catholica története Magyarországon 1932–1948.* Témavezető: Gergely Jenő Dsc. ELTE, BTK, Bp., Új- és jelenkori Magyar Történeti program Bp., 2006. 177. p.

27 Az állammal a megegyezést a református egyház 1948. október 7-én, az evangélikus egyház 1948. december 14-én írta alá.

épületet, telket a benne lévő ingóságokkal együtt, minden ellenszolgáltatás nélkül. Az átadási jegyzőkönyvet a rend részéről Dr. Eszterle Edit nővérnek kellett volna aláírni, de ő ezt megtagadta, kifejezve ezzel az ügylet törvénytelenységét. 1948. június 20-án a törvény értelmében a Szent Margit Intézet is megszűnt létezni. Elvesztette a nevét; XI. kerületi leánygimnázium lett. A III. emeleti folyosón volt a Clausura a kápolnával és az Internátus (=kollégium) amelyek közé szekréynysort húztak, hogy a növendékek ne tudjanak érintkezni a nővérekkel. Az új vezető megérkezéséig régi kiváló tanárukat, dr. Knoll Istvánt bízták meg az irányítással.

Az egyházi iskolák bezárásakor Mindszenty bíboros hercegprímás megtiltotta a szerzetes tanároknak az állami iskolában való alkalmazás elvállalását, mert nem akarta kitenni őket, hogy világnézeti vagy erkölcsi elkötelezettségükkel szemben álló nyilatkozatokra, tettekre készítsék őket. Végül menedékkül Mindszenty bíboros Magyarország patrónájához folyamodva Mária-évet hirdetett 1947–48-ra. „*Állok Istenért, egyházért, hazáért, mert ezt a kötelességet rója rám a nagyvilágon legárvább népem történelmi szolgálata.*” – írta utolsó körlevelében. 1948. december 26-án karácsonykor tartóztatták le. A tragikus fordulat a Margit Intézet életében ekkor következett be: Összehívták a tantesületet és személyenként hangosan kellett nyilatkozniuk, hogy mint vélekednek felőle: bűnös-e vagy nem?

A feltett kérdésre Knoll István igazgató úr és hat tanár társa mondta büntetlennek. Knoll igazgató úr néhány mondatban még méltatta is a bíboros-hercegprímást, mire kivetették az iskolából, s többet nem térhetett vissza. A hatból két katolikusnak megkegyelmeztek „a megjavulás reményében”, a négy másik kollégát elhelyezték.²⁸ Az új igazgató dr. Újváry Pál, (magyar-francia szakos, Eötvös-kollégista) lett. Levették a falakról a keresztet. 1949. november 16-án meghalt Erika anyja, az igazgatónővér, akinek a temetésére kiszöktek a diákok. A régi egyenruhában mentek ki a temetésre, ahol sorokba rendeződtek, s mint egykori diákok vonultak a gyászkocsi mellett és után.

1950. június 18-án éjjel fegyveres rendőrök törtek az épületbe és 10 perc felkészülést adtak a 48 nővérnek. Már egy héttel előtte leponyvázott teherautók sora állt végig a Vilányi úton. A nővérekhez besurranó növendékek vitték a híreket. Amikor az államvédelmisek éjjel döngölni kezdték az ajtót, az egyik leányka a még utolsóként a kápolnában maradt kegytárgyakat is elmentette, fölfelé a ménesi-út felé, ahol nem álltak teherautók. A többiek a teherautóra rakott nővéreket sokáig követték kerékpáron, mert tudni akarták, hová viszik őket. erre így emlékezik vissza Magna nővér:

„1950. június 17-ről 18-ra virradó éjszaka tizenegykor ránk törték az ajtót. Összetereltek az imaterembe, azt mondták, tíz percet adnak a készülődésre, de semmit nem tudtunk magunkkal vinni, csak ami rajtunk volt. A Belügyminisztériumból előre kiállított nyomtatványokat hoztak, névre szólóan. A közösséget kétharmad és egyharmad arányban felosztották: Fót és Zirc volt a célállomás... Leponyvázott autóval szállítottak minket Fóra, majd lepakoltak, és ott hagytak a fa alatt... Főti internálásunk három és fél hónapig tartott. Köszönjük azt is a gondviselésnek, hogy nem télen történt mindez, mert akkor megfagytunk volna a földön, a szalmán. A hűvek estére, mire le kellett volna feküdnünk, hoztak egy kocsit

28 EGEDY MÁRIA gimnáziumi tanár: *A budai Szent Margit Intézet sorsa az államosítás után (1948–50)*. In: Szent Margit Intézet emlékkönyve, Bp., 2004. szerk.: Szálka Irma. Kiadó: Árpádházi Szent Margit Alapítvány. 59–62. p.

szalmát, deszkákkal körülraktuk, hogy ne szóródjon széjjel. Negyvenen voltunk... Amikor húztuk a kis szekeret az unokatestvéremmel a faluban, az idős nénik behívtak minket egy-egy pohár tejre.²⁹

Később, kiszabadulva a nővérek szétszéledtek, ki-kí ahová tudott; többnyire vidékre, családjukhoz.³⁰

Az épület mint állami gimnázium működött tovább, de volt szlovák gimnázium is, majd Martos Flóra Gimnázium, Agráregyetem, végül 1955 óta Kaffka Margit Gimnázium. 1989-ig gondolni sem lehetett az épület visszaszerzésére. 1989. szeptember 29-én több mint ötszáz egykori Margitos diák lépett be a díszterembe; ott volt Flamina és Erneszta nővér. Madary Éva, Krúdy Teréz Sesztay Sára vezetésével alakult meg a Budai Margitosok baráti köre. A kedves Nővérek ideiglenes tartományfőnöke, Huszár Ilona Lujza nővér kérelmére a Rend hivatalos bejegyzése is megtörtént. November 30-án új vezetőséget választottak Lindner Ernőné Gecső Zsuzsa, az egykori tornatárunk, Zsuzsa néni vezetésével. 1990. március 1-én megérkezett Balogh Mária Rita nővér Linzből és ő lett a magyarországi tartományfőnöknő. 1991. március 16-án felkeresték Dr. Bánhegyi Emil polgármestert és Kiss Máriát, a XI. ker-i Önkormányzat oktatási osztályvezetőjét és előadták a rend igényeit a Mókus-házra és a Horánszky utcai kollégiumra. 1991-ben kérelmet nyújtottak be a műemléki Felügyelőséghez, hogy a gimnázium épületét nyilvánítsa műemlékké. 1991. május 25-én a Rend képviselőivel felkeresték Kálmán Attila államtitkárt a rend ingatlanjainak visszaadása ügyében.

1991. december 30-án Rita tartományfőnöknő, Magna nővér, Dr. Szálka Béla, a Rend jogtanácsosa, dr. Szálka Irma és dr. Andriska Jolán tárgyaltak Juhász János igazgatóval arról, hogy a rend két egyházi beiskolázási osztályt szeretne indítani. Végül egy osztály indulhatott, s az ünnepélyes Veni Sanctet Kerényi Lajos atya tartotta 1992. szeptember 5-én.

1992 őszén dr. Szálka Irma közvetítésével egy magát megnevezni nem akaró személytől 50 ezer forintot, kaptak, hogy alapítványt hozzanak létre. Perhácsné, Borhy Józsa, aki az iskola átvételéhez a leltározást vezette, az Árpádházi Szent Margit Alapítvány létrehozásával annak elnöke lett 2002-ig. Az alapítványi tevékenységei mellett a Rend képviselőjeként az iskolaépület felújítási munkáinak követése, végrehajtásának ellenőrzése és a Renddel való kapcsolattartás volt a feladata. A gimnáziummal közösen fedezték a felújítási munkák költségeit:

1992. őszén Juhász János igazgató hozzájárult, hogy helyreállítsák a kápolnát. Az Árpádházi Szent Margit Alapítvány Rozgonyi Györgyöt bízta meg a munkálatokkal. 1993. augusztus 31-én elhelyezték a díszteremben az iskola tervezőjének, Fábián Gáspárnak a mellszobrát, amelyet fia, Fábián János apátkanonok adományozott az iskolának. 1995. februárjában megkezdődtek a tárgyalások a díszterem felújításáról. Az Alapítvány a kivitelezésre Lipcsey Árpádot és a Színháztechnikai Kft-t kérte fel: A terem kifestésén kívül új függönyöket kapott az ablakokra és a színpadra, az ajtókat, páholyablakokat mázoltatták, a székeket újra kárpitoztatták, a parkettát felcsiszoltatták, lakoztatták. 1995 nyarán helyreállították a földszinti folyosót és a három kapus főbejára-

29 BÖGRE ZSUZSANNA – SZABÓ CSABA: *Törésvonalak. Apácasorsok a kommunizmusban*. Szent István Társulat. Bp., 2010. 310–311.p.

30 Dr. SZÁLKA IRMA: *Iskolánk rövid története* (érettségi tétel)

tot. A gimnázium 1996. augusztus 1-vel visszakerült a nővérek tulajdonába. 1996-ban a rend visszakapta az épületet, de a Kaffka gimnázium még tovább működött. 2000-ben volt az utolsó érettségijük, s ekkor jogutód nélkül megszűnt.

1996-ban a kápolna új oltárt, tabernaculumot, valamint székeket kapott Rita anyától. 1996-ban kezdődtek meg az alagsori helyreállítási munkák. Az Árpádházi Szent Margit Alapítvány a volt nővér ebédlőt kifestette, a mozaikpadlót felcsiszoltatta – ez lett a Szent Margit terem. Felújították a mellette levő termet is – ez lett a Szent Imre terem; a szemben lévő raktárhelyiségből alakították ki a Szent Erzsébet termet.

Kiemelkedő munka a kupola felújítása, a kereszt elkészítése és felállítása. Perhácsné a feladatának elvégzéséhez Balogh M. Rita főnöknőtől írásos megbízást kapott, ennek értelmében bonyolította a kapcsolatot a tervezőkkel, a kivitelezőkkel, az engedélyező hatóságokkal: Dr. Dulácska Endre egyetemi tanár készítette a statikai számításokat a kupola felújításához és Dulácskáné dr. Szederjei Ilona pedig a kupola felújítási tervét készítette el. A kereszt elkészítésére és felállítására Makovecz Imre javaslatára a Csertő-Bt-t kérte fel a rend hozzájárulásával Perhácsné. A kereszt beemelését és felszállítását Prangl Hungaria Kft. végezte 2000. augusztus 17-én volt.

2002-ben a rend kialakította az új Clausurát a negyedik emeleti padlásterben. Kerényi Lajos atya szentelte fel, Rita anya rövid beszéddel adta át a rendeltetésének. (Tervezői: a Margitos Gimessy Mária és férje Aczél László mérnökök.) A kerti munkákat, a tervezést dr. Szálka Irma végezte és irányította. 2003. áprilisában az új felső kertben Rita anya és a BMBK közös ajándékát, egy kő Szűzanya szobrot állítottak fel a hajdani fotója alapján. A felsorolt tevékenységek mellett a BMBK rendszeres ingyenes korrepetálással segítette és segíti a diákok tanulását, Diákalapítványa a rászoruló diákok étkeztetéséhez nyújt támogatást stb. (A teljes tevékenységét itt nem tudjuk felsorolni.)

Ha a 70–80 éves idős Margitosok kifogyhatatlan lendületét figyeljük – egy biztos; Erika nővéreknek sikerült olyan diákokat nevelni, akiket Boldog Margit vonzó lelkesége ösztönöz az általa gyakorolt szociális szeretet mindenkori gyakorlására. Szeretnénk egy picit mi is – mai tanárok - erre az útra rátalálni, hogy ilyen áldozatkész növendékeket adhassunk hazánknak.

JÓZSA BÁCSFAI HÉVÍZI

90TH ANNIVERSARY OF SZENT MARGIT GRAMMAR SCHOOL

The provisions of the Trianon Peace Treaty in 1920 imbued Hungarian society with sorrow and distress, since the country had lost two-third of its territory. In this situation both political leaders and the Roman Catholic Church aimed at supporting Hungarian people spiritually. In line with this endeavour, the order of the Sisters of the Divine Redeemer in Sopron decided to establish a grammar school for girls in Budapest, this way aiding the education of young girls. The plan was supported by Count Kunó Klébelsberg, representative of the city of Sopron in the Hungarian parliament.

Present study discusses the periods 1920-1950 and 1989-2010, when education was supervised by the Sisters of the Divine Redeemer. The grammar school functioned as a state educational institution between 1950 and 1989.

The study discusses how the Franciscan superior tried to oppose the communist regime and protect the church, the monastery and the believers.

MISKOLCZY AMBRUS

A ROMÁN KOLINDÁKTÓL A CANTATA PROFANÁIG

Bartók Béla számára a kolinda meghatározó élmény volt. A *Cantata Profana* szövegét is két román kolinda szövegének átköltésével alkotta meg.¹ Élete végéig a román folklór világában élt, hiszen mielőtt kiment volna Amerikába, ifj. Alexits Györggyel együtt nézte át román folklór gyűjtését, majd Amerikában is még javított a szövegeken. Nem szegte kedvét térségünk balkanizálódása és a nacionalista szenvedélyek elhatalmasodása sem. Az ösformákat kereste a folklórban, azokat, amelyek nem ismertek etnikai-nemzeti határokat és korlátokat, hanem az emberiség egységéről tettek tanúbizonyságot. Gyűjtésében a legarchaikusabb réteg a kolindáké. Célszerű ezért áttekinteni azt, amit a román folklórtudomány feltárt, és aztán bemutatni azt, hogy Bartók miként osztályozta a kolindákat, és mit jelentett egy-egy kolinda az ő számára.

A KOLINDA ÉS A KOLINDÁLÁS, AHOGY AZT HAJDAN LÁTTÁK

A kolinda karácsonyi ének,² az 1825-ös budai román-latin-német-magyar szerint „szent” ének, és tegyük hozzá újévi ének is, alapvetően azonban „a téli napforduló éneke” – hogy Bartók román barátját, Constantin Brăiloiut idézzük.³ December 24-ről 25-re és december 31-ről január 1-re virradó éjszaka folyamán éneklük.⁴ A kolinda immár magyar szó, a románból került nyelvünkbe, ahol megfelelője a regösének. A kolindálás vagy a regölés jót kívánás. A téli napéjegyenlőséghez, a napfordulóhoz kapcsolódó, év-végi és év-eleji hiedelmek és rítusok, szokások és hagyományok halmaza. A *kolinda* szó a latin *calendae*-ből származik. A származékok Európa szerte élnek. A svájci romanche, illetve rétoromán nyelvben: *kullana*, a keleti svájci Engadine vidékén: *chalanda*, az ír nyelvben: *kalaind*. A román nyelvben a *colindă* (vagy a *corindă*) szó – és ennek ritkábban használt változata a *colind* – nem közvetlenül a latinból származik, ha-

1 MISKOLCZY AMBRUS: *A szarvasfiúk „rejtélye”. A kolindától a Cantata profanáig*. Bp., Lucidus Kiadó, 2010. Ebben a munkámban a Bartókot meghihető két kolindát mutattam be, valamint a bartóki mű néhány értelmezését.

2 Az ún. budai szótár szerint „canticum festo nativitatis Christi sacrum, quod in vigilia festi nativitatis Christi cani solet: karátsoni ének: das Weihnachtslied”. *Lesicon roma'nescu-la'tinescu-ungurescu-nemțescu*. Buda, 1825. 132.

3 CONSTANTIN BRĂILOIU: *Problèmes d'ethnomusicologie*. Genève, 1973. IX.

4 CONSTANTIN BRĂILOIU: *Colinde și cântece de stea*. Constantin Brăiloiu: *Opere*. VI. Buc. 1998. 213.

nem szláv közvetítéssel honosodott meg, az ószláv *kolęda* szó átültetése révén.⁵ A közvetítés szó egyszerűen hangzik tartalma annál bonyolultabb, sőt homályos. És minél többet kutatják annál bonyolultabb és homályosabb. Paradox módon az ilyen jelenségekhez a metaforikus kifejezések közelebb visznek. „Karácsonyi szokásaink – írja egy kiváló lengyel folklorista – hasonlóak a folyamhoz, amely lassan nő és közben számos folyót és patakot vesz fel magába. Ehhez hasonlítható a mi szokásaink alakulása, évszázadok során a legkülönbözőbb, olykor tőlük egészen idegen forrásokból táplálkoznak.”⁶ Keressük – mondhatná az irodalmi folklór kutatója – az ősforrást, de soha nem jutunk el hozzá, mert talán nincs is, hiszen a hiedelmek, rítusok, szokások állandó kölcsönhatásban élnek, és forrásaink, és azért mindig csak előzmények eredőjéhez jutunk el. Így vagyunk a kolindákkal is.

A calendaetól karácsonyig

A calendae a hónap első napját jelölte. A régi Rómában – lexikonjaink szerint – január elején – calendae Ianuarii – rendezték a Saturnaliat, Saturnus isten ünnepét. Saturnusban a vetés és az aratás istenét tisztelték, azonosították magával Kronosszal, aki fia elől menekült Itáliába, és uralkodása alatt köszöntött be az aranykor, amikor a föld magától termett, nem volt különbség ember és ember között. Saturnus tiszteletére december 17-től egy hétig minden állami és magán ügy szünetelt. Ettek, ittak és mulattak, nemcsak a polgárok ajándékozták meg egymást, hanem az urak is megajándékozták a rabszolgáikat, sőt még a lakomákon ki is szolgálták azokat, akiknek ilyenkor szabad volt gazdáikat gúnyolni is. Ünnepi királyt is választottak, de aztán meg is ölték. Így idézték az aranykort, és készültek az új esztendőre, mert a téli napfordulóval megújult a világ, hosszabbodni kezdtek a nappalok és rövidültek az éjszakák.

Mindez szép, de közelebről nem ilyen egyszerű. A római calendaek maguk is először külön mozzanatot alkottak az év-végi ünnepek hosszú sorában. November 17-től november 24-ig tartották a Brumaliát. Ez jellegzetes szüreti ünnep volt – Dionüszosz jegyében. Dionüszosz a trák mitológiából került a görögbe, és itt a főisten, Zeus és a halandó Szemelé gyermeke lett. Ő találta fel a szőlőművelést, mint a bor és borászat istene és védőszelleme. A bor pedig az ő jelképe és jelenlétének biztosítója.⁷ Kultuszának kezdetekor az ünneplők csak egy boros kancsóval vonultak fel és nyomában egy kecskével. Aztán kialakultak a tömegmámmorral járó orgiasztikus lakomák, álarcos és zenés játékokat adtak elő, így lett mellékneve Bákhosz, a lármás. Athénban az ünnepi játékokból alakult ki a színjátszás. Ezt követte a Saturnalia. A görögök november 17-től december 17-ig az abc betűivel jelölték a napokat, az alfától az omegáig. Ekkor beköszöntött az aranykort idéző ünnep. Majd annak vége után egy hét múlva a rómaiak legnagyobb ünnepe következett: Calendae Ianuarii – Jánusz tiszteletére. Ő eredeti itáliai isten, akinek a görög mitológiában nincs megfelelője, és maguk a rómaiak sem tudták pontosan meghatározni, hogy minek az istene. Lehet, hogy először a nap és a fény iste-

5 H. MIHĂESCU: *La romanité dans le sud-est européen*. București, 1992. 55., 329., 448.

6 Witold Klinger véleményét idézi PETRU CARAMAN: *Colindatul la români, slavi și la alte popoare*. București, 1982. 352.

7 WALTER F. OTTO: *Dionysus. Myth and Cult*. Dallas, 1981. 152.

ne volt, aztán minden kijárás és bejárás istene lett, neki szenteltek minden kaput és ajtót, minden hónap első napja rá emlékeztetett, és az év első hónapja is tőle kapta a nevét. öt napig ünnepeltek, és az első napon az emberek elhalmozták egymást jókívánságaikkal, megajándékozták egymást, és gyarapodásukat mágikus, rituális jellegű aktusokkal próbálták elősegíteni. Közben még a Saturnalia előtt vagy utána áldoztak a védőisteneknek. Ez volt a Compitalia, és december végén majd újév első napján tartották a Larentaliát, melynek során minden egyes család megünnepelte a maga védőisténét, a Lareseket, akik eredetileg az elhunytak gondviselő szellemei voltak. A 3. században államvallásként ismerték el a perzsa eredetű Mithrász kultuszt, és az új napistennek (Sol invictus = a győzhetetlen Nap) a napját december 25-ére tették. Ezek az ünnepek egymást erősítették, sokban összeolvadtak, és a Calendae például magába olvasztotta Saturnaliát. A keresztény karácsony lassan találta meg a helyét a naptárban. Az egyházatyák először január 6-ára tették, Vízkereszt napjára, amikor Krisztus megkeresztelkedett, és így emberi természete isteni természettel párosult, egyszóval: újjászületett, sőt megszületett. A karácsony szó eredete is erre utalna: creatio=teremtés, bár a szó eredetét megnyugtatóan nem sikerült tisztázni.⁸ A 4. században azonban karácsonyt december 25-ére határozták meg, és vele az év kezdetét is. Franciaországban csak 1564-ben rendelte el a király január 1-ét, mint az év első napját, Oroszországban Nagy Péter követte a példát. A keresztény ünnepek magukba olvasztották a korábbi ünnepeket, amelyeknek egyes elemei azonban továbbéltek, különösen a keleti kereszténységhez tartozó népek körében, hiszen a kelet egyházak nem vívtak olyan kemény harcot a néphiedelmek ellen, mint a nyugati egyházak. A románoknál az ortodoxia sokáig annyira laza volt, hogy még igazában eretnokségek sem alakultak ki, mert nem kristályosodott ki olyan szilárd dogmatika és olyan kemény egyházi fegyelem, hogy a hivatalos egyház elég erőt és szükségét érezte volna a nyugatihoz hasonló kemény fellépésnek. Így lehetett a román népi kultúra és népi vallásosság a pogány maradványok gazdag tárháza.

A hiedelmek, szokások, rítusok geneológiájának megállapítása kockázatos vállalkozás. Kockázatos, de vonzó. Az eredetnyomozás és eredetkeresés általános emberi szenvedély, senki sem ment alóla. Identitásképző folyamat. A románok a római eredet hangsúlyozásával vettek revánsot a történelmen,⁹ amikor a jelen nyomorúságával a múlt nagyságát szembesítették. Nyelvükkel és a népszokásokkal bizonygatták azonoságukat Rómával – ahogy ilyenkor szokás – egész a komikumig.

Minden világos és zavaros, ha valamilyen ideológia vagy ha valamilyen diktatúra rendet akar teremteni. Ilyenkor az érzékeny szavak története elhomályosul. Ezt példázza továbbra is a román *colinda* szó sorsa. Bár a szláv közvetítés világos, ez olykor kínosnak bizonyult, és el kellett hallgatni. Az 1950-es évek szláv kultuszával szemben, az 1970-es években a román nacionálkommunizmus a szláv hatásokról vagy kölcsönhatásokról nem vett tudomást, hogy a nemzeti hagyományokhoz való megtérés és a Moszkvától való függetlenség illúzióját biztosítsa.¹⁰ Aligha véletlen, hogy kiváló román folklorista, Petru Caraman kolindákról szóló műve – „A kolindálás a szlávoknál és a

8 OVIDE DENSUSIANU: *Histoire de la langue roumaine. I.* Bucarest, 1929. 262. Ugyanez a mű azt érzékelteti, hogy a *colindă* szó szláv közvetítéssel került a román nyelvbe. (261., 271.)

9 LUCIAN BOIA: *Istorie și mit în conștiința românească.* București, 87–91.

10 *Dicționar de terminologie literară.* Szerk. Emilia Boldan. Buc. 1970. 78. szerint a szó eredete ismeretlen.

románoknál” –, amely 1933-ban lengyelül jelent meg (és a legjelentősebb monográfia¹¹) csak 50 év múlva látott napvilágot románul is. A román megjelenés érdekében az előszóban úgy kellett értelmezni a mű jelentőségét és üzenetét, hogy a román eredetiség kerüljön előtérbe, az, hogy a szlávok a románoktól kölcsönöztek.¹² Az persze nem kétséges, hogy a szlávok Róma népi latin nyelvet beszélő népétől vették át a szokást és a szót, és az sem kétséges, hogy a román nyelv a latinból származik, akár a többi neolatin nyelv. Viszont a román nyelv nem utolsósorban a szláv hatásokra szakadt le a latin nyelvből, szláv hatásra változott a nyelv fonetikája és gazdagodott a szókincse. A hangzástörvények ismeretében feltételezhető, hogy a latin *calendae*-ből a román *cărindă* szó született, mert a románban a hangsúlytalan *a* mindig *ă* hanggá alakult, a szlávban viszont a latin szavak átvételekor a hangsúlytalan *a* hangból *o* lett. A románban pedig a magánhangzók közötti *l* átváltozott *r* hang lett, míg a szlávban megmaradt. Erdélyben és a Bánságban sok helyt *corindă* volt az általános, de itt is a szláv hatására az első szótagban *o* él.¹³ Tehát a szlávok átvették a rómaiaktól a kolindát, aztán együtt alakították át, úgy hogy római típusú kolindát felváltotta az ukrán–bolgár–román típus. A változás tehát színeváltozás – mint azt Caraman szépen leírja.¹⁴ „A rómaiak alakították ki a kolindálás hagyományait és ők adták nevet a kolindáknak, de, bár a római hagyomány a mai kolindák csiráiban is fellelhető, mégis a mai kolindálás és a római között a különbség hatalmas, olyan nagy, hogy ha nem élne a kolinda szó, mely mintegy újjal mutat az eredetre, sokkal nehezebb lenne a tájékozódás, és nehezen jutna bárkinek is az eszébe, hogy Kelet- és Délkelet-Európában lehet valami kapcsolat a római szokások és a mai idők kolindálása között.”¹⁵ Igaz nem maradt fenn római kolinda szöveg. De a korabeli szerzők arról tudósítanak, hogy a kolindálás Rómában egyszerű újévi jókívánságokra korlátozódott. Az ukrán–bolgár–román kolinda mágikus jellegű történetet ad elő. Más szóval mese világba visz, ideális helyzeteket, embereket állít elének vonzó és mágikusan ható példaként. Ezek a történetek a ráolvasásokban is fellelhetők, a ráolvasások és a római típusú jó kívánság összeszővődéséből született a ma is élő kolinda, amelyben a történetet és a jót kívánó formulát szinte szakadék választja el egymástól.¹⁶

Láttuk, a kolinda szó története is a szlávokkal való együttélésre utal. De figyelembe kell venni még a szó jelentését. A kolindálás ugyanis valamiféle körmenet. A román ige kolindálni = *a colinda* azt is jelenti, hogy bejár, barangol, körbe jár. *Kolo* jelentése a szláv nyelvben kerék. Az *akol* kör alakú. Ezért van, aki tagadja, hogy a *calendae* lenne a *colindă* szó eredete. Ki tudja? Valószínű, hogy a kolindálás rítusának szlávokkal való közössége elősegítette, hogy a latin szó szláv közvetítéssel kerüljön a román nyelvbe.¹⁷

Ezt a római eredetű szokást még természetesen a szláv hatásokon kívül a legkülönbözőbb hatások színezték. Például az, hogy Isten megjelenik és jutalmaz, mordvin ha-

11 PETRU CARAMAN: *Colindatul la români, slavi și la alte popoare*. București, 1982.

12 OVIDIU BÎRLEA: *Istoria folcloristicii românești*. Buc. 1974. 507. Ugyanakkor nyugati nyelven való kiadásra javasolta az említett munkát Bîrlea, aki előszóval látta el a mű román kiadását.

13 OVIDIU BÎRLEA: *Introducere*. Caraman: *Colindatul*, XIII.; H. MIHĂESCU: *La romanité dans le sud-est européen*. București, 1992. 51.

14 CARAMAN: *Colindatul*, 395.

15 CARAMAN: *Colindatul*, 359.

16 CARAMAN: *Colindatul*, 359., 395., 416., 427., 436., 485.

17 TRAIAN HERSENI: *Forme străvechi de cultura poporana românească*. Cluj-Napoca, 1977. 254–255.

tás, szláv közvetítéssel került térségünkbe – hangsúlyozza a román kutató.¹⁸ (A magyar kutató szerint Isten megjelenése bizánci/balkáni hatást sejtet.¹⁹) Nem kérdéses, hogy keresztény és kereszténységelőtti szokások éltek egymás mellett és fonódtak össze egymással. Hogy aztán a folkloristák mikor melyik elemre – a keresztényre vagy a nem keresztényre – teszik a hangsúlyt, az korhoz kötött megnyilvánulásnak tűnik. A kommunizmusra való ellenhatásként ma a vallásos oldal is előtérbe került.²⁰ A szakirodalmat forgató külső szemlélőnek az a benyomása, hogy olykor a különböző tudományos nézetek képviselői úgy viszonyulnak egymáshoz, mint különböző szekták harcos tagjai. Egymás érveit nem mérlegelve hoznak ítéletet. Olyan lakonikusan utalnak a „hibás” véleményekre, hogy az olvasónak sem adják meg a lehetőséget, hogy az elmarasztalt nézetet megismerhesse. Caramant például hol elhallgatják, hol helytelenítik.²¹ Antidotaként Hasdeut szokták idézni: „a kolinda nem a románoknál szlavizmus, hanem a szlávoknál romanizmus”.²² Jól hangzik, mint egy ráolvasó formula... Viszont kétségtelen, hogy a karácsonyi és újévi énekelés, epikus énekek előadása más neolatin nyelvi közösségekben is élt, ha nem is olyan színpompás gazdagságban.²³

Olykor az az érzésem, hogy lelkes folkloristák maguk is, ha írnak, valamiféle révületbe esnek, mint a kolindáló, aki úgy adja elő a történetet, mintha szemei előtt zajlanának a fejlemények; a folklorista is ezt teszi, mintha ősi titkok tudójává válna, lelki szemei előtt valamiféle koherens egészlet alkotó ősvallás, vagy hiedelemvilág jelenik meg, és ezt közvetíti felénk különböző szakmai bravúrokkal vagy csak egyszerű kinyilatkoztatással. (A szakmai bravúr gyakran abban rejlik, hogy valamilyen lényről azt állítják, hogy az csak megjelenési formája egyik vagy másik istennek, vagy magának az istenségnek.) A mi rege szavunk egyébként jól jellemezheti a helyzetet. A magyar *regölés* feltehetőleg olyan finnugor eredetű szó, amely összefügghet a sámánok révülésével, extázisba esésével.²⁴ A regüs vagy regös pedig királyi szórakoztató (aki együtt iszik a királlyal: combibator) a középkori oklevelekben is felbukkan,²⁵ és nyilván azt adta elő, ami a királynak tetszett, és nyilván azt is, amit megengedhetett magának, a megfelelő határok tiszteletbe tartásával. „A samanizmusban csalás és valóság keveredett egymással”²⁶ – mint olykor a tudományban.

18 CARAMAN: *Colindatul*, 425–426.

19 PÓCS ÉVA: *Néhány új szempont a regölés és a regösének kutatásához. Az Idő rostájában. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára. II.* Szerk. Andrásfalvy Bertalan, Domokos Mária, Nagy Ilona. Bp., 2004. 305–312.

20 SABINA ISPAS: *Comentarii etnologice asupra colindei și colindatului*. CONSTANTIN BRĂILOIU – SABINA ISPAS: *Sub aripa cerului*. București, 1998.

21 ISPAS: *Comentarii, Sub aripa cerului*, 45. ígéri, hogy majd alaposabban bemutatja Caraman általa is röviden több vonatkozásban megkérdőjelezett álláspontját.

22 BOGDAN PETRICEICU HASDEU: *Studii de folclor*. Cluj-Napoca, 1979. 263.

23 IOAN TALOS: *Profane Bräuche und Lieder der Weihnachtszeit bei den romanischen Völkern. Revista de etnografie și folclor*, 2007. 1. sz. 41–77.

24 PAIS DEZSŐ: *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből*. Bp., 1975: 109–116.

25 SZABÓ KÁROLY: *A királyi regösökről*. Századok, 1881. 553–568.

26 PAIS: *A magyar ősvallás*, 116.

A kolindálás vagy regölés a társadalom egészét átható szokás lehetett Magyarországon is. Az Egyház is megpróbálta megszelídíteni, a keresztény szokásrendbe illeszteni. A Kalendae szó be is épült a magyar szóhasználatba, és lett belőle kalandos főnevünk. Ez a pap vezetése alatt megalakult vallásos társaság, amelynek tagjai, a testvérek egymás védelmére álltak össze, hónap elején pedig összejövetelt tartottak. Később aztán temetkezési társulat lett a kalondos, mivel tagjai kezdettől fogva az elhunyt tagok végtisztességéről is gondoskodtak. A kalandos a törvény védelmét élvezte. László király dekrétumainak első könyvéből a 14. törvény erről rendelkezett. A törvény az 1092-es a szabolcsi zsinaton született, és kimondja: „Ha valaki az elsejei összejövetelekről papjának vagy társainak engedélye nélkül kivonja magát, kezét, amellyel testvériséget fogadott, tíz penzával váltsa meg.” A kalandos társaság felállításának a célja éppen Calendae kereszténységelőtti szokásának ellensúlyozása volt. Mert, mint törvény magyarázata fejtegeti: „Hajdan a pogányok január elején sok babonás dolgot cselekedtek, melyeket újabban a keresztények, mint a legtöbb pogány szokást a valláshoz idomítottak, és eltűrve a babonás dolgokat, azokat – nem, mint a bűn megnyilvánulását – a keresztény szentségeknél sokkal jobban és illendőbben ápoltak, egyesek annyira elragadtatták magukat, hogy mindjárt pogány módra viselkedtek, babérral és zöld falombbal díszítik házukat, asztaluk lakomától roskadozik, az utakon és tereken csapatokba verődnek és énekelnek”. Hogy ennek elejét vegyék, az Egyház elrendelte: „a népnek megszentelt kenyér adassék, és a papok illő módon közös asztalt állítsanak fel” nem messze a templomtól, „nehogy leszokjanak a kölcsönös szeretetről”. Ezt „az ösöktől bevett szokást a magyarok, miként a papok vallásosan őrizték”, és az volt az előírás, hogy a kenyeret a testvér házában a testvérek egyszerre törjék meg, mindenki mindenkivel koccintson, de három pohárnál ne igyanak többet, és így térjenek meg a templomba.²⁷ A kereszténységhez hasonlóan „ezt az intézményt is külföldről vettük át,”²⁸ de ez is beépült a regösének mágiájába, amikor arról énekeltek:

„Hogy szent oltár mi asztalunk lehessen,
Mise mondó ruha mi abroszunk lehessen,
A szent kelhe mi poharunk lehessen.
A szent ostya mi kenyerünk lehessen.”²⁹

De az ájtatoskodás, aligha akadályozta meg a nekibúzdult regösöket, hogy ne igyanak többet három pohárnál. A 16–17. századi kalendáriumokban és a 17–18. századi

27 CAROLUS PÉTERFY: *Sacra concilia Ecclesiae Romano-Catholicae*. Posonium, 1741. 24–35. Az 1092: 14. tc.: Si quis de Kalendis presbyteri sui et fratrum licentia subtraxerit, manum, cum qua fraternitatem promisit, decem pennis redimat. A *Corpus Juris* magyar fordításában tévesen ez áll: „Ha valaki az ő papjának és társainak engedélye nélkül gyertyát viszzen el, tíz pénzen váltsa meg a kezét, amellyel orzott.” A *Corpus Juris* latin szövege: Si quis candelam presbyteri sui et fratrum licentia subtraxerit, manum, cum qua furtum commisit, decem pennis redimat. Ugyanakkor jegyzetben utal arra, hogy a Turóczi és az Ilosvai kódexben olyan szöveg szerepel, amely azonos a Péterfyével. Ez a helyes.

28 ZÁVODSZKY LEVENTE: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Bp., 1904. 68.

29 Idézi KARDOS TIBOR: *A Bucsú-i „regös misztérium” keletkezése*. *Filológiai Közöny*, 1957. 219.

céhszabályzatokba a vízkereszt utáni első hétfőt regélő hétfőnek nevezik.³⁰ Ilyenkor jól be is rúgtak. Első rövid tudósításunk a regélésről vagy kolindálásról az erdélyi Heltai Gáspártól származik, aki 16. század derekán karácsonykor elgondolkodva az időről, a hit ünnepeiről, a részegeskedést kezdte ostorozni: „Mikor eképpen az időnek rendeléséről gondolkodnám, mindjára eszembe jutta az ördögnek álnoksága, miképpen az ő szerzését elegyítette az Úr Istennek a szerzésével. Mert az ördögnek igyekezete, hogy valahol az Úr Isten templomot épít, ott mindjára az ördög kápolnát rak melléje. Így művelt az időnek rendelésével is. Mert egész esztendő által önékie is elrendelt idője legyen, mikor az emberek nagy buzgósággal, nagy jókedvvel önékie szolgálnak. Mert mindjára a mi Urunk Jézus Krisztus születésének napja tán, következik az ördögnek nagy ünnepe, a regélő hét, ottan a fársáng etc. Akkor isznak az emberek, tobzódznak, lakoznak, és különb-különbféle heábalavó költséget művelnek. És noha azt művelik, de kevesen gondolják meg azért, mit művelnek: és száz közül sem gondolja egy, mely igen nagy bűn legyen a részegség és a tobzódás.” Annál is inkább, mert „a sok duska itálnak, a sok regélésnek nincsen semmi vége, el sem hagyják, míg bőven ugyan bőven reájok hozzák az Istennek haragját, ki elveszti a földet és tűzzel megolvasztja, mint régen az özönvízzel elvesztötte ugyanezen bűnökért.”³¹

Száz év múlva a kiscsergedi evangélikus szász lelkész meg is botránkozott, hogy bolgár híveinek karácsonykor a fő gondja „ördögi énekeik” betanulása, és amikor eljön az ideje útnak indul a kolindáló csapat, melynek egy része a házban eszik és iszik, a többiek pedig állva „istenkáromló kolindáikat éneklik románul”.³² Nem véletlen a papok és lelkészek felháborodása. A második trulai zsinat már 692-ben betiltotta a kolindálást. Az 1652-es havaselyi törvénykönyv idézi is a tiltó határozatot: „A kalandák a hónap azon első napjai, amikor a görögök áldozatokat szoktak tenni, Vota és Brumalia görög ünnepek, mivel Brumosz Dionüszosz ragadványneve; ilyenek és más hasonlóak azok, amiket az egyházatyák megtiltanak a keresztényeknek, megtiltják a nőknek is, hogy tánc közben magasra ugráljanak, mert ez a férfiakban bűnös vágyakat kelt, és megtiltották azt is, amit a görög férfiak és a nők hazug isteneik nevében tesznek, azt is megparancsolták, hogy a férfiak ne öltözzenek női ruhákba, a nők se férfiakba, amint azt Dionüszosz ünnepén teszik, amikor táncolnak, továbbá ne takarják el az arcukat fürtös gyapjával, kecske vagy szatír szőrrel. Az ilyen gyapjas álarcok csak egyesek gúnyolására szolgálnak, a kecske álarcok pedig bánatra és szomorúságra indítanak, a szatírok csak Dionüszosz ünnepén jelennek meg, mert ők – mint mondják – Dionüszosz táncosai, körtáncot járnak, szüretkor ne szölongassák, a nevét se említsék, amikor a szőlőt tapossák, ne röhögjenek és ordítsanak, amikor a bort hordókba töltik. Dionüszoszt azért szölongatják, mert ő a görögök istene, a részegség tanítója és ő adja bort, és ezt a parasztok ma is teszik, nem tudva, hogy mit cselekszenek. Ezért az atyák a keresztények életéből eltávolítva és kitiltva minden pogány hiábavalóságot és tévelygést, elrendelték ebben a kánonban, hogy ha papi személyek csinálnak ilyesmit, akkor tegyenek adományt, ha világiak, akkor átkozzák ki őket.”³³

30 Magyar Néprajz. VII. Főszerk. DÖMÖTÖR TEKLA, Szerk. HOPPÁL MIHÁLY. Bp., 1990. 252.

31 HELTAI GÁSPÁR: A részegségnek és tobzodásnak veszedelmes voltáról való Dialogus. Colosuar, 1552.

32 OVIDIU BÎRLEA: Istoria folcloristicii românești. București, 1974. 19.

33 LAZÁR ȘAINEANU: Semasiologia limbii române. Timișoara, 1999. 74–76.

Nem kétséges, a trulai zsinat határozatát célzattal foglalták be a havaselvi törvénykönyvbe. A keleti egyházak, bár kevésbé erőlyesen léptek fel az egyházi tanításoknak el-lentmondó népszokások ellen, mint a nyugati egyházak, nem nézhették jó szemmel a pogányságra emlékeztető megnyilvánulásokat. Ugyanakkor igazában nem ismerték őket közelebbről, csak inkább homályos, de riasztó elképzeléseik voltak. Példa erre Dimitrie Cantemir, egykori moldvai fejedelem *Descriptio Moldaviae* („Moldva leírása”) amelyet 1716-ban írt, és csak jóval halála után, az 1770-es években tettek közzé. Cantemir a politikában szerencsétlenül járt, mert rosszul mérve fel az erőviszonyokat, 1711-ben Nagy Péter mellé állt a törökök ellen, és miután vesztek, menekülnie kel-lett, hogy Oroszországban élje le életét. Viszont a keleti világ ismerőjeként sokra be-csütltek, a berlini Akadémia tagjává választotta, Voltaire pedig amikor megkapta Cantemir fiától atyjának a Török Birodalom történetéről szóló munkáját, úgy hízelgett, tehetségük okán „a régi görögöktől kell hogy származzanak, és inkább Periklész fajá-ból, mintsem Timur Lenktől”.³⁴ „Moldva leírása” határkő a román folklorisztikában, mert olyan részletesen ismerteti a népszokásokat, mint előtte és hosszú ideig utána is senki.³⁵ A kolindálásról és a vele összefonódó turkáról – amelyet még hosszabban is-mertetünk – a következőket írta:

„A kolinda megfelel a régi rómaiak kalendae-inak, és minden év elején minden moldvai, mind nemes, mind közrendű különböző módokon megünnepli.

A turka: játék, melyet még a régi időkben találtak ki a törökök iránti gyűlölettől ve-zettetve. Mert az úr születésének szent napján egy agancsos szarvas-fejhez álarcot rö-g-zítettek tarka lenvászonból, amely eléggé hosszú volt ahhoz, hogy az azt viselő lábát eltakarja. Erre az álarcos személyre egy púpos vén ember álarcát viselő ember kapas-zodik fel, és nagy kísérettel bejárják az összes utcát és házat, miközben ugrálnak és tán-colnak.”³⁶

Mint igazi értelmiségi, Cantemir sem ismerte közelebbről azt a népszokást, amely-ről írt, és amelynek maga is részese lehetett. A kolinda leírásában a kievi „Szinopszis”-t követte, a kolindát istenségnek tekintette,³⁷ és nyilván azért, mert egyes kolindák ref-rénjében nemcsak az Űristent emlegetik, hanem a *colindă*, szó is feltűnik. Cantemir a románok eredetéről szóló értekezésében említ egy másik refrént: „Ler Aler Domnul”, és ebben Aurelianus emlékét fedezte fel.³⁸ Valójában a refrén eredete: Aleluja.³⁹ A turka magyarázata is hamis etimológiára épült, a turc=török szóból vezette le eredetét és jelentését, holott a taur=bika szóból származik. Annál értékesebb a tényleírás. De nem a tényleírás hagyományát alapozta meg, hanem inkább az értelmezését, mert ezt követelték meg a nemzeti kulturális és politikai élet törvényei. Róma már a 17. századi moldvai és havaselvi krónikások számára is büszkeség forrása volt, és a török uralom lazítása és lerázása érdekében a római eredetre hivatkozva akartak az európai világhoz kapcsolódni. Cantemir a moldvai bojártság hatalmát úgy legitimálta annak rómaiságá-val, mint a magyarok a magyar nemességét a hun származással, a lengyelek pedig a

34 VOLTAIRE: *Correspondance. II.* Szerk. Theodore Besterman. Paris, 1977. 143.

35 BÎRLEA: *Istoria folcloristicii*, 23.

36 DIMITRIE CANTEMIR: *Descrierea Moldovei*. Buc. 1973. 342.

37 ADRIAN FOCHI: *Valori ale culturii populare românești. I.* București, 1987. 325.

38 DIMITRIE CANTEMIR: *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*. Bucuresti, 1901. 217.

39 AL. ROSETTI: *Colindele religioase la români*. Buc., 1920. 24–32.

lengyel nemességét szarmata ősökkel, mert ebben legitimáló társadalomszemléletben a lényeg az, hogy a hódítóknak ne legyen vérségi köze a néphez. A román történelmszemléletben Trajanus lett az alapító ős, aki Dácia központi részét meghódította és a Római Birodalomba integrálta. Ugyanakkor Róma némi irtózattal töltötte a román keleti keresztény világot. Keletről nézve Róma az egyházszakadás kiváltója és oka, szakadár tanok forrása. Cantemir mint európai és hazai politikus és ideológus egyszerre ápolta a rómaiságot és az ortodoxiát. Nemzeti és felekezeti buzgóságát igyekezett összhangban tartani. Ez bonyolult és régióként eltérő igényeknek, adottságoknak megfelelő művelet és technika volt. Miután a 17. század végén Erdélyt is bekebelezte a Habsburg Birodalom, itt is támadásba lendült az ellenreformáció. A római katolikusok csak néhány dogma elfogadását várták el, az egyházi szertartás rítusába nem akartak beavatkozni, a néphiedelmek ellen sem léptek fel, mint korábban a reformáció. A papságnak pedig privilégiumokat ígértek. Az ortodox egyházi elit el is fogadta az egyesülést Rómával, anélkül hogy a falvak népe tudott volna róla. Az egyházi unió a papság magasabb fokú – bécsi és római – tanulmányait is biztosította. Új, harcosszerű értelmiségi réteg alakult ki. A magyar hódításelmélet analógiájára és arra válaszként kidolgozták a római hódítás elméletét, és követelték nemzetként való elismerésüket. Ezek a nemzeti ideológiát kialakító értelmiségiek a konkrét népet egy kicsit mindig szégyellik, miközben az elvont népért életüket is készek odaadni. Az Aurelianus nevére emlékeztető refrén a román nemzeti ideológia refrénje lett, különösen Erdélyben, ahol a római eredet az egyéni identitás alapja volt, és a kollektív nemzeti követelések érvényesítését legitimálta. Magyarországon a rómaiság némileg más színezetet kapott. A görög katolikus római értelmiség elsősorban a román ortodoxokkal való versengésében hivatkozott Rómára, Szent Péter városára. A lelkekért való harcban azzal riogatták az áttérni nem akaró ortodoxokat, hogy Péter nem engedi be őket a mennyek országába. Az ortodox románok, akik a karlócai szerb metropolita fennhatósága alá tartoztak, viszont a római eredetre hivatkozva próbálták nyelvüket és érdekeiket a szerb nyomás ellenében érvényesíteni, hiszen a szerbek őket szlávoknak tartva próbálták maguk alá rendelni.

A népi kultúrához való viszonyt alapvetően meghatározták a kor nagy szellemi áramlatai. Az erdélyiek, akik a felvilágosodás jegyében alakították ki a nemzeti ideológiát, a néphiedelmeket, mint babonákat kárhoztatták. A felvilágosodás ugyanis a babonában látta az ősellenséget, és a felvilágosodás örökségét vallók a tételes vallásokat is többé-kevésbé nyíltan babonának minősítették. A romantika fordulatot hozott, és először Moldvában. Vasile Alecsandri, az 1850–60-as években közzé tette gyűjtését, természetesen a kor szokásának megfelelően átstilizálva a román irodalmi folklórt, sőt még maga is költött hozzá. Munkásságának köszönhetően a román folklór nyugati nyelven is hírnevet szerzett. A költő azonban csak a hagyományos irodalmi műfajokat szerepeltette, gyűjteményében kolindát nem tett közzé. Jobban kiismerte magát a párizsi irodalmi világban, mint a román népi valóságban. Az erdélyi értelmiségiek pedig sokan a felvilágosodás historizáló eszmevilágában éltek, a kolindálást babonás szokásnak tekintették. Olykor a hatóságok is tiltották. A romantika és a nacionalizmus folklór-kultusza nem rehabilitálta. Keserűen is írta a nagyszebeni román lap: „Tudom, hogy a román, ha kezét a szívére teszi, meg kell vallania, hogy sok mindent el kell vetnie. De miért kezdi a kolindával, amely egy régi ártatlan és ártalmatlan népszokás?”⁴⁰

40 De la poalele Surului, 31 decembrie 1852. *Telegraful roman*, 1853. jan. 1. 1. sz.

Rövid kitérő árán jeleznünk kell, hogy nem mindig volt olyan ártalmatlan a kolindálás. Volt példa arra, hogy a kolindáló legények „irgalmatlanul” elverték azt a nőt, aki útjukba került.⁴¹ Sőt volt rá példa, hogy kolindáló csapatok verekedtek össze, és az eset halállal végződött. Az ilyen erőszakra főleg a turkajárás során került sor. A turka állatálarc, bikára vagy szarvasra akar emlékeztetni, ugyanakkor nőnemű lény. Viselője női rongyokba öltözik, sőt olykor drága ruhába, az álarchoz tartozó facsőrrel csattogtat, az utcán riogat és mókázik, amikor viszont a turkások bemennek a gazdához énekelni, akkor csörével üti a ritmust, olykor ő gyűjti az adományokat. Az álarcos kísérője a blozsu, ő torolja meg, ha valaki nem engedi be őket, annak ablakára hamut szór.⁴² Az álarcos turkást újevkor jelképesen megölik. Többen is feltételezik, hogy a szokás valamiféle erdő-isten kultuszának a maradványa. A turka falloszt jelképező fadarabbal is hadonászott, ami mágikus módon a természetes termékenységre utalhat.⁴³ Erdélyben nem is annyira az egyház üldözte a szokást, mint inkább a hatóságok. 1783-ban Hunyad megye alispánja elrendelte a szolgabíráknak, hogy lépjenek fel a szokás ellen, de „látja, hogy mégsem verheti ki fejből a superstitiót”, akkor kötelezze a falut, hogy öregei körül hét kezest állítson, akik kötelesek elfogadni a verekedőket.⁴⁴ A szokást inkább az idő szelídítette meg, mintsem a hatóságok.⁴⁵ Mesévé alakult, hőse hol paraszt,⁴⁶ hol olyan lény, amely az özönvíz alkalmával került a tengerbe, de ez kivetette magából s „azóta folyton járja a bolondját”,⁴⁷ hol pedig olyan szarvas maradványa, aki azt hitte, hogy inkább negyven napon keresztül úszik, mintsem hogy beszálljon Noé bárkájába.⁴⁸ Ez mese, de olykor a folklórgyűjtés és a folklórmagyarázat is egyfajta mese.

Viszont okkal lehet a turkát valamiféle erdei isten emlékképének tekinteni.⁴⁹ Az istengyilkosság beleillik abba az etiológiai elbeszélésbe, amelyet René Girard dolgozott ki. Röviden: az ember homo religiosus, a vallással válik emberre, de alapvetően utánczó lény. Azt kívánja, amit más kíván. Vágya utánczó vágy, és ezekből a mimetikus vágyakból fakadnak a konfliktusok, az erőszak. Senki sem beszél róla, sőt elhallgatja: „a világ

41 Néprajzi Múzeum Adattára, EA 10216 VISKI KÁROLY: Népszokások.

42 Néprajzi Múzeum Adattára, EA 1922 SCHMIDT TIBOLT: *Turka.*; TIBOLT SCHMIDT: *Turca în comitatul Hunedoarei. Transilvania*, 1911. 135–146.

43 HERSENI: *Forme străvechi*, 267–268.

44 SCHMIDT TIBOLT: *A turkajárás Hunyad megyében. A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője*, 1910. 104.

45 DÖMÖTÖR TEKLA: *Állatalakoskodások a magyar népszokásokban. Ethnographia*, 1940.; UJVÁRY ZOLTÁN: *Turkajárás az erdélyi és a magyarországi románok körében. Népi kultúra – népi társadalom*, VII. 1973.

46 Néprajzi Múzeum Adattára, EA 10650 GÁSPÁR ÁRMIN: *A turka. A századfordulón egyik Hunyad megyei tanfelügyelő egy 110 éves mesemondótól a következőket jegyezte le: „Abban az időben, amikor még Erdély vidékének népét az őserdő vadjai s a folyóvizek bőséges halállománya táplálták, amikor még a román ember a szántás-vetés nehéz munkáját nem ismerte, élt a havasok alján egy Turka nevű paraszt, aki a viskója körül elterülő földjén mezőgazdasággal kezdett kísérletezni.”* Hó lepte el vetését, mire egy hurokkal fogott őzbak megígérte, hogy ha elengedi, megeszi a havat. Így is történt. A következő évben már házába is beengedte. Az őzbak meghalt, de Turka felkutatta a maradványait, és fiának adta „kegyeletos emléke” Turka utódai az őz maszkjában „figyelmeztetik a népeket a tél elmúlására s a tavasz közeledtére”.

47 CZÁRÁN GYULA: *Arad megyei kolindálás és turka-táncoltatás. Ethnographia*, 1901. 225.

48 ION TALOS: *Gândirea magico-religioasă la români*. București, 2002. 21.

49 HERSENI: *Forme străvechi*, 185.

kezdeté óta rejtett dolgok” közé tartozik – hogy az egyik Girard-mű címével éljünk.⁵⁰ Az eredmény nem szép. A kielégületlen mimetikus vágyak egyesülnek valaki ellen, aki magányos és elpusztítható. Ez a bűnbak. „A bűnbakképzéshez az is kell, hogy ne lássák az igazságot, és az áldozatot ne tekintsék bűnbaknak, hanem jogosan elítélt személynek, ahogy a mitológia teszi. Ne felejtjük, hogy Ödipusz apagyilkosságát és vérfertőzését valóságosnak hitték. Bűnbakunk akkor van, ha nem tudjuk, hogy az illető bűnbak.”⁵¹ A bűnbak meggyilkolása után visszaáll a közösség nyugalma, és ezért, gyakran szakralizálják a bűnbakot. A pogány istenek közül sokan szakralizált bűnbakok. A kolindálás szokásával élő turka is az lehet. Talán!

Atanasie Marienescu aztán 1859-ben közzé is tette Pesten az első kolinda-kötetet, és mint lelkes nemzeti harcos, szabin nőket is felfedezett a kolindákban, és természetesen Róma megalapításának megörökítését is.⁵² És bár elvként vallotta, hogy a gyűjtőnek nem szabad beavatkoznia a gyűjtött szövegekbe, ő maga természetesen nem tartotta tiszteletben az elvet. Viszont gyűjtése tematikai gazdagságában és méreteiben – a román folklorisztika története szerint – Bartók gyűjtéséhez fogható.⁵³ Marienescu kötetének alapján vázolta fel a kolindák világképét Johann Karl Schuller, nagyszebeni szász tanár, aki egyrészt „a román nép gazdag szellemét” csodálta a kolindákban, ugyanakkor gyanakvásának is hangot adott, mert miután köszönetét fejezte ki a közlőnek, hangsúlyozta, hogy nem szabad új szavakkal felcserélni a régieket, hiszen „újkor frakkban már Caesar sem Caesar”. Majd máig érvényesen jelezte, hogy a tudomány legérdekeesebb feladatai közé tartozik a kolindák eredetének és életkorának megállapítása, a keresztény mondákhoz és a pogány mítoszokhoz való viszonyuknak a megállapítása, a nemzeti mítoszkör és a pogány mítoszok kapcsolatának feltárása.⁵⁴ Alapvetően ezek a kérdések foglalkoztatták az elkövetkező gyűjtőket és közlőket.

A tudomány jegyében

Az eredetkultusz vonzásában fordította figyelmét Simeon Mangiucă, liceumi német nyelvtanár és ügyvéd a kolindák felé. Szerinte a népszokások sokkal biztosabban vallanak egy nép eredetéről, mint a nyelv. Ezért szólította fel a papokat és a tanítókat a szokások leírására. Jellemző a közegellenállásra, hogy a szamosújvári egyházi lap ebben a programban babonák terjesztését látta.⁵⁵ Az is jellemző, hogy Mangiucă példamutató tanulmányát kalendáriumban tette közzé,⁵⁶ a kor népszerűsítő kiadványában. A kolinda Mangiucănál is napisten, amely bejárja az égboltot, annak 12 jegyét, először a kostól a mérlegig, ez a pálya maga fény, majd a mérlegtől a kosig, mely útszakasz maga a sötét.⁵⁷ A kolinda szó eredete szerint görög, és eredetileg körben forgást jelent. Erőltetett az, ahogy a római mitológia egyes a kolindák világában alakjait felismerte. Vi-

50 RENÉ GIRARD: *Des choses cachées depuis la fondation du monde*. Paris, 1978.

51 RENÉ GIRARD: *Les origines de la culture*. Paris, 2004. 89–90.

52 ATANASIE MARIENESCU: *Poezia populară. Colinde*. Pest, 1859. VI–IX.

53 BÎRLEA: *Istoria folcloristicii*, 137., 142.

54 JOHANN KARL SCHULLER: *Kolinda*. Hermannstadt, 1860. 4., 24.

55 BÎRLEA: *Istoria folcloristicii*, 205.

56 SIMEONE MANGIUCĂ: *Colinda. Călindariu iulian, gregorian și popular*. Oravița, Brașov, 1881.

57 MANGIUCĂ: *COLINDA. Călindariu*, 22–23.

szont meggyőző, ahogy az első részletes tudósítást, a 13. századi Rómából idézi és összeveti a bánsági szokással. Tudósításunk szerint: „Késő éjszaka a gyerekek felkerekednek és pajzsot visznek magukkal. Egyikük álarcot ölt, nyakában kenyérrel, fűtyülve dobolnak házról-házra járnak, dobszóval körül veszik a pajzsot.⁵⁸ Miután vége a játéknak, ajándékot kapnak a ház urától, annyit, amennyi ennek tetszik. Így tesznek minden egyes házban. Azon a napon mindenféle zöldséget esznek. Reggel két gyerek közülük felkerekedik, olajággal és sóval mennek házról házra és így köszöntenek: Öröm és boldogság lakozzék ebben a házban, ahány gyermek, annyi malac, annyi bárány, és minden jót kívánnak, és még napfelkelte előtt lépesmézet esznek vagy más édességet, anélkül hogy veszekednének és dulkodnának.”⁵⁹ Öröm forrása volt Manguica számára is, hogy a bánsági kántáló gyerekek hasonló jókat kívántak, mint a rómaiak.⁶⁰ Hatalmas élvezettel merült el a román folklorista a római mitológia részleteiben, és arra a következtetésre jutott, hogy a dákoknak „természetes állapotukban (Naturzustand) nem lehetett ilyen kiterjedt és sokoldalú vallása és kultusza, mint a régi rómaiaknak, azért a románok nem is kölcsönözhatték a kolindát a barbár népektől”.⁶¹ Ez egyben válasz volt a 18. századi Sulzernek, aki elsősorban Cantemir nyomán ismertette a román néphiedelmeket, és mivel a románok oly sok néppel éltek együtt, azoknak a hiedelmeiből is oly sokat vettek át, hogy „a román babonák átfogó története valamennyi nemzet babonáinak története lenne”.⁶² Az első valóban komoly román népköltészeti antológia szerzője azonban szükségesnek tartotta, hogy a karácsony keresztény jellegét hangsúlyozza, és kolindákban is tükröződő erkölcsökben olyan fénysugarakat lásson, amely „édes aurával világítják eredetünket,” azaz „latinitásunkat”⁶³

A római mitológiai maradványok keresésével először Moses Gaster szakított, ő viszont tartalmilag irodalmi eredetűeknek tartotta a kolindákat,⁶⁴ ami egyfajta pozitivistá reakciónak is tekinthető a romantikus nép- és antikvitás kultusszal szemben.

A kolinda-kutatásban George Alexici vagy ahogy ő maga is magyarosan írta: Alexics György munkássága jelentett fordulatot. Ő ugyanis alapvetően gyanakodott a nemzeti buzgóságból fakadó folklorisztikára. Soknyelvű közezből jött, Aradon már gyermekkorában a román mellett megtanult magyarul és szerbül, aztán Pesten élve, mint egyetemi tanár és lapszerkesztő a magyar állami politika kínálta lehetőségekkel próbált élni. Ez a magyar állami politika magyarosítani akart, de a nép életébe nem akart mélyen belemélyülni. Az értelmiségi rétegeket szerette volna megnyerni, vagy ha ez nem sikerült, akkor semlegesíteni. Ne felejtjük, a sokat szidalmazott urak: grófok, bárók, dzsentrik közül sokan ismerték a népeletet. Tisztában voltak azzal, hogy nem érdemes a parasztságot ingerelni, passzivitása biztosítja azt a politikai nyugalmat, amelyre szükségük volt. A nem magyar nemzeti mozgalmak értelmiségi hordozóit ellenfélnek tekintették, de a nem magyar parasztot hasznos és békés állampolgárnak. Ugyanakkor magyar ér-

58 MANGIUCÁNÁL (15.) a timpanum = cobză, valójában: dob.

59 DU CANGE: *Glosarium mediae et infimae latinitatis*. IV. Niort, 1885. 485.

60 MANGIUCA: *Colinda. Căldindariu*, 16.: Buna ziua lui Ajun / Că-i mai bună a lui Crăciun / Atăți mei, atăți purcei / Cu copii după ei.

61 MANGIUCA: *Colinda. Căldindariu*, 43.

62 FRANZ JOSPEH SULZER: *Geschichte des transalpinischen Daciens*. II. Wien, 1780. 339.

63 G. DEM. TEODORESCU: *Încercări critice asupra unor credințe, datine și moravuri ale poporului romanu*. București, 1874. 23.

64 M. GASTER: *Literatura populară română*. București, 1883.

telmiségi körökben élt az érdeklődés a nem magyar népi kultúrák iránt is. A Kisfaludy Társaság programszerűen karolta fel a román folklór magyarra való tolmácsolását is. Alexics a Kisfaludy Társaság megbízásából Herrmann Antallal tett nagyobb gyűjtő utat, hogy eredményei közlésének színvonalával, tudományos objektivitásával példázza a román kultúra gazdagságát. Nagy munkájában kilátásba helyezte, hogy a kolindákról még részletesen fog írni, és közben álláspontját egyértelműen érzékeltette: „Meg vagyok arról győződve, hogy a »kolinda« szó, a dallam és a kolindák tartalma nagyrészt szláv hatás következménye, így ha a román nép kolindáinak eredetét kutatjuk, a szláv népekkel való keveredésből kell kiindulnunk. A népköltészet vizsgálatában elsősorban a mi népi alkotásaink és a szlávok, pontosabban a balkáni szlávok termékeinek hasonlóságát kell tanulmányoznunk. A román nyelvtan és még inkább a szókészlet tele van szláv hatással, ami a román nép régi intézményeiben, múltbeli társadalmi rendszerében is tükröződik, és élénken kifejezésre jut a mi népköltészetünkben. Ez számunkra nem szegény forrása, mint puristáink hitték, ellenkezőleg, a legnagyobb dicséret, mert fennen és erősen bizonyítja, hogy a román nép jó tanuló, tanulni képes nemzet. »Viel entlehnt, viel gelernt!«.” Alexics szerint a magyar regölés is szláv hatásra született, és frissebb kölcsönzés. Heltai – idézett – tudósítása és a naptárakban előforduló „regélő hétfő” arra utal, hogy „a 16. és 17. században a kolindálás eléggé elterjedt a magyarok körében”: a Dunántúlon és Erdélyben, míg a Duna-Tisza között nyoma sincs. A Vas megyei és háromszéki kolindák viszont szinte azonosak. Ennek hangsúlyos jelzésével talán arra utalt Alexics, hogy ott nem regöltek, ahol nem volt római uralom. De – ismétlem – ezt nem írta le, viszont: „Nem kétséges, hogy az erdélyi magyar kolindákra a mi kolindáink is nagy hatást gyakoroltak. Ezt a kérdést azonban még tisztázni kell.”⁶⁵

A folklorisztika terepe nemcsak ingoványos, de egyben jól elaknásított. Minden megnyilatkozás nemzeti érzékenységeket érintett, legyezte, vagy sértette a nemzeti híúságot. Alexici ezért is volt óvatos, ugyanakkor határozott. Kicsit gyanakvással is figyelték. Magatartása, tudományos állásfoglalásai nem feleltek meg a román nemzeti politika fő vonalának, ugyanakkor öntudatos román volt. Az utókor ítéleteiben érezhető is olykor a rosszsallás, bár érdemeit elismerik. Elismerik alaposságát, módszerességét; elismerik, hogy milyen előre mutató módon hangoztatta az összehasonlító módszer alkalmazását, jónak tartják a folklorisztikainak nevezett átírási technikáját, és pedig azt, hogy diakritikus jelekkel is érzékeltetni próbálta az ejtési sajátosságokat.⁶⁶ Persze átírási következtetlenségeket fedeztek fel nála is, önkényesnek találták átírási technikáját, mely „semmivel sem hitelesebb mint az irodalmi ortográfiára való átültetés,” ráadásul – a román folklorisztika története szerint – eltúlozta a szláv hatást, a kormányzat kegyeit kereste a magyar hatások bemutatásával, bár bátran hangsúlyozta a román hatást a székeklyekre *Kőműves Kelemen* kapcsán.⁶⁷ *Vadrózsapör* című munkáját nem emelik ki érdemének megfelelően, márpedig ez máig példamutatóan jelzi, hogy a nemzeti eredetiség kultusza, „a nagyzási hóbort” milyen mértékben tereli el a figyelmet a folklór univerzalizmusáról: „...az ember – írja Alexics – a földteke minden pontján egyenlő, tehát a zord éjszak lakója éppen úgy szeret, gyűlöl, szomorkodik és vigad, mint

65 G. ALEXICI: *Texte din literatura poporană română. I.* Budapest, 1899. 287.

66 ION MUŞLEA: [Introducere.] G. ALEXICI: *Texte din literatura poporană română. II.* Buc. 1966. 11.; GHEORGHE VRABIE: *Folcloristica română.* Bucureşti, 1968. 283.

67 BIRLEA: *Istoria folcloristicii*, 279–285.

a forró dél szülötte, csak a formában, miként nyilvánítja azt, különbözik. A népek pszichéje mindenütt egy, ezt a fontos tételt nem szabad soha szem elől tévesztenünk, midőn népköltészeti termékek összehasonlításáról van szó, ehhez még hozzájárul az az óriási vándorlás, melyet az alkotások megtesznek egyik néptől a másikig.”⁶⁸ Bartók maga is megemlékezett a perről, amikor a múlt század második felében „vita kerekedett nálunk a *Kőmíves Kelemen*nek manapság már közismert ballada-szövege körül. Ez volt a híres »Vadrózsa-pör«. Azért Vadrózsa, mert a Kriza János *Vadrózsák* című népdalszövegkiadványban legeslegelőször közzétett *Kőmíves Kelemen* szöveg váltotta ki. Alig jelent meg ez a magyar ballada-szöveg, kitört a vihar: román folkloristák azzal vádolták meg Krizát, hogy szándékosan hamisítást követett el. És mindez miért? Azért, mert e ballada variánsai a románoknál általánosan ismeretesek, sőt egyik-másik akkor már nyomtatásban is megjelent volt. Kriza (aki talán nem is tudott románul) természetesen nem is sejtette, hogy ilyen román szövegek vannak. Másrészt pedig az illető román folkloristák teljesen figyelmen kívül hagyták a megtámadott magyar balladaszövegnek a román variánsoktól teljesen eltérő jellegét, ami merőben lehetetlenné teszi azt a feltevést, hogy itt hamisítás történt (vagyis, hogy irodalmilag művelt emberek tudatosan lefordították a román szöveget). Manapság, amikor tudjuk, hogy ez a ballada-szöveg az egész Balkánon el van terjedve, az efféle civakodások határtalanul nevetségeseknek látszanak.”⁶⁹ Nevetségesek, elszomorítóak, de végül a tudományra termékenyítően is hathatnak.⁷⁰ Bartóknak először a Vadrózsa-pör kemény mementó lehetett, figyelmeztetés, hogy milyen elfogultságokkal kell szembenéznie, aztán látnia kellett, hogy csak keserű tapasztalatainak előtörténete. Mindenesetre a pör történéseinél, George Alexici-nél, majd fiánál nem találhatott volna jobb segítséget, amikor neki magának kellett lejegyeznie saját román gyűjtését. (Igaz, közben 1927-ben a fiú elég durván megtámadta, azt bizonygatva, hogy a magyar zenében sokkal erősebb a román hatás, mint fordítva.⁷¹) A termékeny együttműködésig még hosszú utat kellett megtenni.⁷²

CIVILIZÁCIÓ, KULTÚRA, TERMÉSZET AVAGY A KOLINDÁK VILÁGKÉPE

A természetén kívül minden, ami emberi – fizikai és szellemi – munka eredménye az már kultúra. Ezt vallja az etnológia. Viszont megszoktuk, és sokban elfogadjuk azt a 19. századvégi szemléletet, amely megkülönbözteti a civilizációt és a kultúrát, bár ez a szemlélet ideológiailag terhelt. Lényege: a civilizáció mechanikus, az embert lélektelen gépezetbe kényszerítő rend, elidegeníti az embert saját emberi lényegétől, ezzel szemben a kultúra biztosítja az emberi lét teljességét, bensőséges és humánus rend, teret ad az emberi kreativitásnak. Ez az ellentétpár a modernitás velejárója. Marx is ezt alkalmazta, amikor a kapitalizmussal szemben felvázolta a kommunista utópiát, igaz elég vázlatosan. Dosztojevszkij regényvilágát is ez a kettősség jelzi, hősei a nyugati világ fe-

68 ALEXICS GYÖRGY: *Vadrózsapör*. *Ethnographia*, 1897. 74–75.

69 BBÖ, 598.

70 KOROMPAY BERTALAN: *Finn nyomokon*. II. Bp., 1989. 310.

71 G. G. ALEXICI: *Elemente române în musica populară maghiară*. *Grai și suflet*, 1927. 1. sz. 47–81.

72 LÁSZLÓ FERENC: *Bartók markában*. Kolozsvár, 2006. 124–129. hívta fel a figyelmet erre az epizódra, és többek között arra, hogy Bartók román gyűjtésének egy részét aztán a tékozló fiúnak ajándékozta. Ez az MTAKK-ban található.

lülletes és embertelen racionalizmusával szemben az ortodoxiában születnek újjá. Szociológia elmélet szintjére Ferdinand Tönnies emelte ezt az ellentétpárt, amikor élesen elhatárolta egymástól a közösséget és a társadalmat. A társadalom megfelel a civilizációnak, a közösség a kultúrának. A náciizmus a maga módján felkarolta az elméletet, és üldözte a szerzőt, aki egyébként szociáldemokrata volt. A kommunista eszmevilágot is áthatotta a nagy dualizmus. „A kultúra volt Lukács életének »egyetlen« gondolata”, és pedig a kultúra megteremtése és megmentése.⁷³

A kultúra úgy is felfogható, mint a civilizáció ünnepe, kilépés a hétköznapiokból: a vallás, a művészet, a tudomány révén. A kultúra a civilizáció ceremóniáinak összessége. A kultúra mércéjével mérjük a civilizációt. Ez a kultúrkritikai szemlélet kimondva és kimondatlanul élt és él a 19. század második fele óta. Bartók maga is a maga módján ezt képviselte művészetével és magatartásával, amikor újra el- és elmenekült a városból a falu világába az ősi kultúra maradványainak feltárására. A kultúra tehát így is segít elviselni a civilizációt. A kultúra révén próbáljuk rendezni a természettel való viszonyunkat, és feloldani a társadalmi kötöttségeket, elviselhetővé teszi a hierarchikus viszonyokat. A kolinda is ezt példázza. Civilizáció és kultúra fogalmát az ősi világra szinonimaként használjuk, de azért érezhető a hangsúlykülönbség, mert a kultúra a szimbolikus kapcsolatok rendszere, reakció az emberi halandóságra.⁷⁴

Civilizáció és kultúra megkülönböztetése problematikus. Kezdetől fogva az volt. Rousseau-nál a kultúra – első művében – valami nagyon rossz, mert földművelés, ami a magántulajdon születésével járt együtt, igaz hasznos tevékenység, és a lengyeleknek, valamint a korzikaiaknak egyaránt fő foglalkozásként javasolta, de „a tudományok kultúrájáról” (azaz műveléséről) már azt bizonygatta, hogy „megrontja a nemzet erkölcsét”.⁷⁵ Modern értelemben mégis Kant használta először a kultúra fogalmát, amikor éppen Rousseau életművét értelmezte, és úgy vélte, hogy a francia gondolkodó későbbi műveivel (*Emil*, *Társadalmi szerződés*, *Julie*) megtalálta a módját, hogy a természetes emberi szükségleteket és a magas erkölcsi igényeket egyeztesse, és ennek formáját a köungsbergi tudós nevezte kultúrának.⁷⁶ Rousseau-nál pedig az *Emil*-ben a kultúra a jó – testi és lelki – nevelés módszerének szinonimája lett, valamint annak, hogy testi és lelki tulajdonságainak megfelelő módon fejlesszük, a végén pedig romlatlan állapotot jelelhet, ha az ember ősállapotának kultúrájáról van szó.⁷⁷

Nehéz belenyugodni az ősi egy-ség megbomlásába, miközben a kettősség fogalmi megragadása problematikus. Northrop Frye utolsó előadásában is két alapvető emberi szükségletet különített el. Az elsődleges szükségletek: élelem, szex, tulajdon, szabad

73 MÁRKUS GYÖRGY: *A lélek és az élet: a fiatal Lukács és a „kultúra” problémája*. A Budapesti Iskola. Tanulmányok Lukács Györgyről. II. Szerk. Márkus György, Vajda Mihály. Bp., 1997. 40.

74 Vö. CLAUDE LÉVI-STRAUSS: *Paroles données*. Paris, 1984. 26–28.

75 JEAN-JACQUES ROUSSEAU: *Discours sur les sciences et les arts. Question proposée par l'Académie: Si le rétablissement des sciences et des arts a contribué à épurer les mœurs.* (1750). http://www.uqac.quebec.ca/zone30/Classiques_des_sciences_sociales/index.html

76 ALLAN BLOOM: *Giants and Dwarfs*. New York, London, 1990. 277–278.

77 JEAN-JACQUES ROUSSEAU: *Émile ou l'éducation*. Paris, 1966. 621.: Tous les hommes qui se retirent de la grande société sont utiles précisément parce qu'ils s'en retirent, puisque tous ses vices lui viennent d'être trop nombreuse. Ils sont encore utiles lorsqu'ils peuvent ramener dans les lieux déserts de la vie la culture et l'amour de leur premier état. Je m'attends en songeant combien, de leur simple retraite, Émile et Sophie peuvent répandre de bienfaits autour d'eux, combien ils peuvent vivifier la campagne et ranimer le zèle éteint de l'infortuné villageois.

mozgás. Ezekkel a szükségletekkel olyanok vagyunk, mint az állatok. A másodlagos szükségletek: politikai, vallásos és ideológiai lojalítások. „A történelem folyamán az ideológiai szükségletek megelőzték az elsődlegeseket.” Aztán később megtudjuk, „hogya a fizikai szükségleteknek szellemi dimenzióra van szüksége”. Frye szerint „a másodlagos szükségletek a »primitív« társadalmakra vonatkoznak, amelyekben a csoport magába olvasztja az egyes embert”, míg „az elsődleges szellemi szükségletek csak »érett« társadalmakban léteznek az egyének javára”.⁷⁸ Valljuk meg, könnyű elveszni a spekulációk labirintusában. Aligha véletlen, hogy Bartók nem lépett bele, de átélte mindazt a ketősséget, amelynek leírására oly nehéz megtalálni a megfelelő szavakat és fogalmakat.

A kolindák világképének megfejtése örök probléma, és természetesen Bartókot is foglalkoztatta. De mielőtt erre térnénk, azt próbáljuk röviden összefoglalni, amit ma a román szakirodalom alapján a kolindákról, azok világképéről megismerhetünk. Nem kérdés, hogy Bartóknál több mindent ismerünk, de az sem kérdés, hogy Bartóknál kevesebbet tudunk. Lássuk először, hogy miként értékelte a kolindákat, és miként osztályozta őket.

Bartók Béla kolinda-repertoárja és tipológiája

Egyszerre meglepő és nem meglepő, hogy Bartók milyen szűkszavúan írt a kolindákról. Jellemző, hogy Alexandru Rosetti könyvében a bevezetőben, a történeti és műfaji fejtegetésekben semmit sem jelölt cerúzával, viszont a kolindák az osztályozásához már észrevételeket fűzött, és a kolindák szövegeivel kapcsolatban sok mindent jelölt.⁷⁹ Bartók a kolindákról, mint műfajról a leghosszabban 1933-ban nyilatkozott, a berni zenei szaklapban megjelent *Román népzene* című cikkében. Ez is inkább útibeszámoló. Először tárgyilagos büszkeséggel jelezte, hogy a háború előtt Óromániában nem kutatták a népzene, csak Magyarországon és Erdélyben. Ezzel a tényszerű közléssel emelte kis saját eredetiségét és jelentőségét. És aztán mintha az emlékezés boldogsága kerítette volna hatalmába úgy fejtegette:

„Húsz évvel ezelőtt a parasztszenét illetőleg a gyűjtő itt még olyan ősi állapotokkal találta magát szemben, hogy igazi öröm volt a kutatómunka. Mindez bizonyára csak ott maradt változatlan, egészen napjainkig, ahol az életkörülmények távolt tartották a parasztoktól az »áldásos« modern városi művelődést. Ennek előfeltételei elsősorban: iskolahiány, közlekedési nehézségek, igénytelenség. Az ősi állapotok kutatójának ilyen vonatkozásban kitűnő lehetőségek kínáltak északon (Máramarosban), közép-nyugaton (Biharban) és közép-délen (Hunyadban). A falvakban csupa írástudatlan ember; messzeföldön nincs vasút, sokszor még út sincs; lehetőleg minden szükségleti cikket otthon állítanak elő; a lakosság sohasem hagyja el szűkebb hazáját, eltekintve elkerülhetetlen, szükség okozta esetektől (amilyen a katonáskodás, bírósági ügyek). Ha az ember hirtelen csöppen be ilyen területre, úgy érzi, mintha a középkorba ért volna. Először is arra a meggyőződésre jut, hogy a régi időkben a parasztoznak – úgyszólván – minden zenei megnyilatkozása közösségi aktus volt. (Az imént említett román területeken még ma is.)

⁷⁸ NORTHROP FRYE: *The Double Vision*. Toronto, Buffalo, London, 1995. 6., 38.

⁷⁹ BA (=Bartók Archivum), AL. ROSETTI: *Colindele religioase la români*. Buc., 1920.

Az emberi élet minden fontosabb eseményének: a karácsonyi ünnepeknek, aratásnak, lakodalomnak, halálózásnak stb. elmaradhatatlan kísérői bizonyos ősrégi szertartások. Ezeknek fontos és szerves részei a megfelelő énekek; minden ilyen esemény szigorúan a meghatározott előírások szerint történik, mint valami vallási szertartás. Természetesen valamennyi ceremoniális ének kizárólag az odaillő szertartással együtt mutatható be; időtöltésül egyáltalán nem illik ilyen dalokat énekelni. Ez a szigorú előírás itt-ott nehézségeket okozott a kutatóknak; például halottsirató néha csak hosszas rábeszélésre hangzott fel, mert – miként ott mondták – »ha nincs halott, nem lehet halottat siratni«.

Ami a fent említett ének-kategóriák zenei anyagát illeti, közülök a »karácsonyi énekek« (románosan »kolindák«-k) kategóriája a legfontosabb; ezek szövege is rendkívül értékes és érdekes, folklorisztikus és művelődéstörténeti szempontból egyaránt. E »karácsonyi énekeken« azonban ne értsünk semmi olyat, ami megfelelne az ájtatos nyugat-európai karácsonyi énekeknek. A szöveg legfontosabb része – talán egyharmada – semmi kapcsolatban sincs a keresztény karácsonnyal: a betlehemi történet helyett csodálatos győzedelmes harcokról szól a még soha le nem győzött oroszlánna (vagy szarvassal); egy legenda kilenc fiútestvéréről tud, akik addig vadásztak a rengetegben, míg szarvasokká nem váltak; vagy csodálatos történet regél arról, hogyan vette nőül nővérét a holdat a nap (a latin testvérnnyelvekben persze a nap hímnemű és a hold nőnemű) stb. Tehát csupa pogánykori szövegemlék! A pogány népek egyik legfőbb ünnepe a téli napforduló. Valahogy úgy adódott – véletlenül vagy szándékosan – hogy a keresztények karácsonyünnepére pontosan a téli napforduló idejére került. Nem csoda tehát, hogy a megkeresztelkedett pogány népek a két ünnepet tudattalanul azonosították. Legfeljebb azt csodálhatjuk, hogy a pogány szövegek annyi évszázad után ilyen frissen tovább élnek.

Természetesen akadnak »vallásos« kolinda szövegek is: naiv legendák bibliai alakokkal.

A kolindálás a következőképpen történik: miután a csapatvezető irányításával több hétig »tanulták« (unisono kórusban) a kolinda-énekeket, karácsony estéjén 8–10 ifjúból álló csapat kolindálni indul. A falu minden háza előtt megállanak és megkérdik a lakóktól, hogy szabad-e kolindálni. A szobában azután 4–5 kolinda-éneket adnak elő, váltakozó énekként, oly módon, hogy a csapat két részre oszlik és a versszakokat fölváltva éneklük. Végül ajándékot kapnak, és tovább mennek a szomszédba. A szertartás részletei, amelyekre itt nem térhetünk ki, magától értetődően vidékenként mások.⁸⁰

Némi kitérő árán jelezzük, hogy Bartók a népzene és parasztzene közé gyakran egyenlőséget tett. A magyar városi népzeneét ugyanis cigány-dzsenti muzsikának tekintette. (Cigányzene ellenessége aztán szintén divat lett. Fülel Lajos ennek vonzásában írhatta, hogy a magyar dalt „a cigányzenén nevelt magyar fül képtelen befogadni”.⁸¹ Ugyanakkor látnia kellett, hogy Óromániában, a Kárpátokon túl a városokban is él a népzene. Brăiloiu folklor-tanulmányában például éppen azt kifogásolta Bartók egyik lapszéli megjegyzésével, hogy a román folklorista a népzeneét a falu világára korlátozza.⁸² 1935-ben Bécsben kiadta „A román kolindák dallamai” című könyvét. Ám en-

80 BARTÓK BÉLA: *Válogatott írásai*. Szerk. SZÖLLŐSY ANDRÁS. Bp., 1956. 85–87.

81 FÜLEL LAJOS: *Művészet és világnézet*. Bp., 1976. 176.

82 BA, CONSTANTIN BRAILOIU: *Esquisse d'une méthode de Folklore Musical*. Paris, [é. n.] Extrait de la Revue de Musicologie, n° 40. Ebben a szerzői dedikáció: „à Bela Bartók hommage de / vive admiration et de

nek előszava szinte szüksézáúbb, mint idézett cikke. Sőt külön jelezte, hogy elmarad a kolindálás, valamint a vele összefonódó turca (*turcă*) bemutatása, részben azért, mert nem végzett idevágó részletekben elmélyülő kutatásokat, másrészt azért, mert mások már leírták a jelenséget. Annyit azonban hozzá tett, hogy a román kolinda megfelel a szláv koledának és a magyar regös éneknek. Hangsúlyozta, hogy viszont a „csillag-énekek”, amelyeket karácsonykor a gyerekek adnak elő, újabb keletűek, papok és tanítók révén kerültek be a népeletbe. Dallamaik olykor kolinda szövegekkel társultak, és fordítva kolinda dallamokra éneklük a csillag-énekeket. Azt viszont külön kiemelte, hogy „a karácsonyi énekek román anyaga összehasonlíthatatlanul gazdagabb, mint a szomszéd népeké.”⁸³

Szükszavúságának oka ebben a vonatkozásban is az lehet, ami általában, a belső élményt esszé-nyelven kifejezhetetlennek tartotta, és nyilván riasztotta a hangzavar. A szakirodalomban a forrásközlést becsülte. Jellemző, ahogy Schmidt Tibolt tanulmányához viszonyult.⁸⁴ A munka úttörő jellegű, szerzője munkásságát a románok is becsülték, közöltek tőle,⁸⁵ érdemeit ma is elismerik,⁸⁶ fotóit újraközlük.⁸⁷ Bartóknak több példányban megvult a kolindákról szóló tanulmánya. Bukarestbe is megküldte egyik barátjának, levelében kiemelte a benne szereplő kolindákat, de hozzá tette: „A tanulmány egyéb szövegei különböző publikációkból vett idézetek.”⁸⁸ (A könyvtárában megmaradt példányt szépen beköttette, és alaposan elolvasta, mert sajtóhibát javított, bibliográfiai utalásokat aláhúzott, román szövegeket jelölt meg és utalt más változatokra, de a szerző egyetlen észrevételét sem jelölte meg aláhúzással vagy lapszéli vonallal.) Valóban, Schmidt a kornak megfelelően nyilatkozott a mítoszokról és a napkultuszról. Amikor „a pogány kori, az ókori hitvilág hatalmas fájának a mai napig elnyúló ágait” látta meg a kolindákban, hozzátéve, hogy ezeket „megtaláljuk a szegénynél dús lombozattal, de a gazdagnál is, talán silányabb hajtását,” akkor figyelmeztet arra, hogy milyen fontos lett volna annak vizsgálata, hogy milyen társadalmi közegek, milyen formában éltették a hagyományt. Vannak egyéb jó megfigyelései is. Például „a nagy kolindások” énekét hallgatva: „Észrevettem, hogy nem öntudatosan, hanem csak szokásból éneklük.” A gyerek kolindálók, az ún. csillagosok iskolában tanulták énekeiket, és csak az ajándékszerzés mohósága és öröme vezeti őket, kolindálásuk „érdekkolindálás”.⁸⁹ Az érem másik oldala a nemzeti idill élménye. Példa rá az egyik balázsfalvi tanár gyűjteménye.⁹⁰ De ebben is a forrásközlést és a szokás leírását becsül-

reconais-/ sance pour tout ce / qu'il m'a enseigné / Const v. Brăiloiu / 27. 2. 32". A 2. oldalon a szerző meghatározása: On aurait aussi bien pu désigner par le vocable « musique populaire » – ainsi que le veulent encore certains savants, surtout allemands – la totalité des mélodies vivant f tel moment dans telle société rurale. Bartók a lapszálen ceruzával: non seulement, aussi des villes?

83 BÉLA BARTÓK: *Melodien der rumänischen Colinde (Weihnachtslieder)*. Wien, 1935. VI. BÉLA BARTÓK: *Ethnomusikologische Schriften*. IV. Szerk. D. Dille. Bp., 1968.

84 SCHMIDT TIBOLT: *A hazai oláhság kolinda-költészete*. Bp., 1913.

85 TIBOLT SCHMIDT: *Turca în comitatul Hunedoarei. Transilvania*, 1911. 135–146.

86 FARAGÓ JÓZSEF: Ismét 476.

87 BIRLEA: *Istoria*, 571.

88 BBL (=Bartók Béla levelei. Szerk. Demény János. Bp., 1976.), 327.

89 4., 5., 13.

90 ALEXIU VICIU: *Colinde din Ardeal*. Buc. 1914. 20. Jellemző, hogy ilyesmit Bartók Béla a saját példányában nem húzott alá, viszont jelölte a különböző változatokat.

jük,⁹¹ és már mosolygunk az olyan kijelentéseken mint: *colinda quidem tota nostra est* = a kolinda mégis egészen a miénk.

Mosolygunk addig, amíg a nemzeti eredetiség kultusza nem válik kizárólagossággá, és nem intézményesül. Nyilván Bartók is mosolygott, annál is inkább, mert olyan román barátokra tett szert, akik segítették munkáját, és 1913-ban a Román Akadémia is közölte bihari gyűjtését. Viszont a világháború után saját bőrén érezte, mit jelent a folklór nacionalizálása. Következtetése: „...ahol a politika kezdődik, ott megszűnik a művészet és a tudomány, megszűnik a jog és a belátás.”⁹² A *Népdalkutatás és nacionalizmus* című 1937-es cikkéből idéztünk. Maga a cikk tökéletes láttelepe annak a helyzetnek, amelyben a szomszédos országokkal foglalkozó magyar kutatók találtál magukat, egészen a közel múltig. A kutatást övező belső és külső bizalmatlanság anatómiája. Mert minden nemzeti kultúra kölcsönöz, és ezt a nemzeti hiúság hordozói tagadják. Ha viszont a kutató kimutatja a hatást, akkor bajba kerül. Bartók példája az úgynevezett „hosszú ének” eredetének kérdése. „Eddig megállapítottuk, hogy ez a dallamféleség Perzsiában, Irakban, Közép-Algíriában, Ó-Romániában és Ukrajnában, tehát négy különféle nemzetségu népnél van elterjedve. Aligha lehet feltételezni, hogy ez a négy nép *ugyanazt* a dallamot egymástól *egészen függetlenül* termelte ki (ilyen véletlenek ti. nincsenek): a négy közül valamelyiknek okvetlenül oda kell ítélnünk az elsőbbséget. Mármost hogyan merészelje egy becsületes kutató kimondani az ítéletét: hiszen ha a fent leírt román példák követőkre találunk, akkor a kutató soha életében nem teheti be többé a lábát a megsértett három másik ország területére. (Mellesleg mondv a gyanúm, hogy a földkerekség minden népzenéje, ha elegendő népzenei anyag és tanulmány áll majd rendelkezésünkre, alapján véve visszavezethető lesz majd néhány ősförmára, őstípusra, ősfölös-fajra. Ezt a végső eredményt azonban természetesen csak akkor érhetjük el, ha valamivel kevesebb hadieszközt gyártunk és valamivel többet áldozunk a zenei folklór-tanulmányokra, mielőtt még a népzene teljesen kihalna.)”⁹³

A lényeg a zárójelk között található. Bartók csak képletesen szölva tette zárójelbe az ősförmára vonatkozó meggyőződését, és utána a kor kritikáját. A zárójellel csak kiemelte, amit mondani akart. Hitt az ősförmában, de azt is tudta, anélkül hogy kimondta volna: csak változatok vannak. Ezeket tárta fel. A zárójellel viszont zárójelbe akarta tenni a kortárs történelmet, legalábbis a maga számára, pontosabban, így akarta kifejezésre juttatni, hogy felül kell emelkedni a politikán, amin persze nem lehet, mert a tudomány sorsát is eldönti, és vele az emberiségét.

Idézett cikkében Bartók nem írt a kolindákról. Sőt, inkább elterelte azokról a figyelmet, amikor jelezte, hogy miután a székelzföldi magyarság zenéjének a szomszédos román területekre való hatását kimutatta, „bizonyos román publicisták” megtámadták, méghozzá „a legkíméletlenebbül”. A nemzeti hiúság kártékonyágát az úgynevezett bolgár ritmus problémájával érzékeltette. Ez a ritmus egyébként – mint bécsi művének előszavában is kiemelte – egyes román kolindákban is él, és emellett a török népeknél is. „Eddig úgy látszott, hogy ez a ritmusfajta bolgár különlegesség”, de ha valaki kideríti az eredetét, akkor a magát sértettnek vélő oldal „megkövezi”. Viszont a következőkben tapasztalatból vall, anélkül hogy saját sérelmeit kitergette volna:

91 BIRLEA: *Istoria*, 427–428.

92 BBÖ (=Bartók Béla: *Összegyűjtött írásai*. I. Szerk. Szöllősy András. Bp., 1966.) 568., 568.

93 BBÖ, 600.

„A tudomány minden ágában kívánatos a nemzetközi együttműködés, de talán egyikben sem olyan sürgősen szükséges, mint a népzene kutatás területén. Azonban az említett ellenségeskedések közepette hogyan lehet ezen a téren még csak beszélni is együttműködésről, hiszen úgyszólván világszerte nem együtt-, hanem ellenműködést látunk. A legfurcsább dolgok is megtörténhetnek. Van pl. – teszem azt – egy *A* nemzeti-ségű gyűjtő: miután nagyjában megismerte saját hazájának anyagát, megfogamzik benne az a »szörnyű« elhatározás, hogy felkutatja a szomszédos *B* nemzet anyagát. Miért? Mert – mint minden tudós könnyen megértheti – az *A* anyag lényegét csak a *B* (és *C* stb.) anyag ismerete világíthatja meg kellőképpen. Azonban mi történik? Honfitársai kígyót-békát kiáltanak rá, mert idejét egy rivális nemzet kultúrkincseinek tanulmányozására, gyűjtésére és megmentésére »pazarolta«. Azonban ne vegyük a legrosszabb esetet, tegyük fel, hogy honfitársai csöndesen meglapulnak és nem vádolják meg őt hazárulással. Ebben a jobbik esetben a *B* anyagra fordított munkájának gyümölcsseit egyszerűen bezárhatja a szekrényébe: senki sem lesz hajlandó azt kiadni. Honfitársai ezt mondják: »Mi közünk ehhez az idegen anyaghoz? örülj, hogy nem zúgolódunk, és hogy békén hagyunk.« Viszont a rivális nemzet tagjai az idegen kutató iránt bizalmatlanok, s így gondolkoznak: »Tudja Isten, talán még egyet-mást bele is hamisított munkájába, a maga nemzete javára«. De ha nincsenek is ilyen titkos gondolataik, bizonyos, hogy inkább a maguk honfitársait, a maguk kutatóit pártolják, még ha kevésbé értékesek is a munkáik. Így aztán a szegény idealista két szék közt a pad alá esik! Mert egy harmadik, mondjuk *X* nemzettől még kevésbé várhat segítséget, hiszen annak azután már végképpen semmi köze sincsen az egészhez.»⁹⁴

A szikár, hétköznapi fordulatokban bővelkedő történet, a keserű hétköznapi valóra utal. *A*, *B*, *X* ismert entitások. A nemzetiségű gyűjtő magyar: Bartók Béla. A szomszédos *B* nemzet: a román. *X* nemzet: az angol. Az anyag: Bartók kolindáinak gyűjteménye. A „legfurcsább” azonban maga Bartók, munkakedve nem lankadt. 1920-ban áttelepedhetett volna Németországba. De mint román barátjának, Busiția Jánosnak vallotta: „a népdalok nehezen engednek engem nyugatra; hiába minden, kelet felé húznak”.⁹⁵ Ennek a vonzásnak az erejét példázza kolinda-gyűjteménye is.⁹⁶ Az 1924-re elkészült vele. A Román Akadémia meg is vásárolta, de anyagiak hiányára hivatkozva, nem vállalta a közlést, csak archiválta.⁹⁷ Ezért Bartók az oxfordi egyetemi kiadónál próbálkozott a kiadással. Közben – 1928 – a Román Akadémia is felkarolta a kiadást, ami Oxfordban is hatott. A kiadót megerősítette abban, hogy kolindákat angol fordításban is közzé tegye. A fordítás azonban lassan haladt. Bartók 1931-ben vissza akarta vonni a kéziratot, de a kiadó jelezte, hogy már túl vannak a munka dandárján. 1934-ben aztán Bartók láthatta az eredményt. A fordítás nagy részét azonban rossznak tartotta, mert – mint a kiadónak kertelés nélkül megírta – az első fordító, aki időközben el is halálo-

94 BBÖ, 600.

95 BBL, 259.

96 GOMBOCZ ADRIENNE: *Bartók kolinda-könyvének megghiúsult angliai kiadása. Zenetudományi dolgozatok*, 1986. 19–33.; MALCOLM GILLIES – ADRIENNE GOMBOCZ: *The 'Colinda' Fiasco: Bartók and Oxford University Press. Music Letters*, 1988. okt. 482–494.; FRANCISC LÁSZLÓ: *Béla Bartók și lumea noastră*. Cluj-Napoca, 1995. 95–98.; FRANCISC LÁSZLÓ: *Béla Bartók și muzica populară a românilor din Banat și Transilvania*. Cluj-Napoca, 2003. 72–81.

97 Lelőhelye: București, Biblioteca Națională Colecții Speciale, Ms. 22134. Bartók Béla: *Colindele românești*. (Nagyreszt Bartók kezeirásával. A kézirat keltezése: „<April 1926> Sept. 1934.”

zott „középosztálybeli, mindennapi nyelvet használ, amely teljesen elrontja azoknak a régi verseknek a szépségét”.⁹⁸ A kiadót azonban nem a versek szépsége, hanem a saját pénze érdekelt, és úgy érezte, már eleget költött, az egyik főnök még amiatt is bosszankodott, hogy Bartókból sem tudtak némi pénzt kiszedni. Igaz, sok erkölcsi alapja nem volt háborogni, mert amikor 1931-ben Bartók visszakérte a kéziratot, annak egy részét elvesztette. Több reményt jelentett a román segítség lehetősége. 1934-ben a „Román Zeneszerzők Egyesülete” is felkarolta a kiadást, és az Akadémiától kért anyagi támogatást, miután ez még előtte a minisztériumtól. Brăiloiu megpróbált Oxforddal is együttműködni. Az előszót lefordította románra. Ugyanakkor Bartók is dolgozott a már egyszer késznek tartott munkán. 1932-ben vett egy írógépet, ez volt élete első írógépe, román betűkészlettel szereltette fel, sőt még a kiadáshoz külön diakritikus jelekkel ellátott betűket is rendelt. Közben felfedezte az ún. bolgár ritmust, és ezért az anyagot átdolgozta. 1933-ban már el is készült vele. 1935-ben lemondva az oxfordi kiadásról, szabad kezét adott Brăiloiunak, csak azt kötve ki, hogy az első oldalon ott álljon: „Radu Urlăteanu emlékének”. (Radu Urlăteanu Temesvárt szervezett zenekart, amely 1934-ben előadta Kodály *Psalmus hungaricus*-át, ami után olyan támadások érték, hogy öngyilkosságot követett el.) Nem Brăiloiu mulott az, hogy a román kiadás is megghiúsult. Így hatott a gazdasági válság, és nyilván a politikai időjárás zordra fordulása. Pedig kedvező csillagzat jegyében indult a vállalkozás. Végül, 1936-ban Bartók saját költségén Bécsben tette közzé gyűjteménye egy részét: a dallamokat a kolindák kezdősoraival. Egyelőre ennyi maradt, és a munkakedv.

1940 nyarán Alexics György fiával, Alexits Györggyel nézte át újra román népdal-gyűjtésének anyagát.⁹⁹ Aztán Amerikában újra elővette az anyagot, és munka közben, mint 1944. januárjában Szigeti Józsefnek írta: Úgy hiszem, sok érdekesség fog felszínre kerülni, [...] és várom száműzetésemnek végét...”¹⁰⁰ Majd amikor elkészült művével, 1944. októberében büszkén vallhatta egyik ismerőseinek: „Remélem »korszakalkotó« vagy legalább is »alapvető«, csak az a kár, hogy nincs, akit ez érdekelne, és aki méltánylási állapotban volna. De egyelőre ezt sem bánom. Amint N. Y.-ban már mondtam, ez a munka ledolgozása az utolsó Columb. egyetemi (1/2 évi) megbízatásomnak. Tehát nem teljesen kárbavesztett fáradság.” –¹⁰¹ De amíg ez kiderült, évtizedeknek kellett eltelnie. Amerikai munkájának eredménye 1967-től jelent meg Hágában „Román Népzene” címmel. Eddig összesen hat kötet látott napvilágot. 1975-ben jelent meg ennek a sorozatnak a negyedik kötete, amely a kolindákat tartalmazza. A kolindás-kötet Budapesten is megjelent 1968-ban az „Etno-muzikológiai írások” című sorozat negyedik kötetében. Közben a kulisszák mögött valami furcsa tusa zajlott le, mert az amerikai hagyatéokra felügyelő Bátor Viktor 1956 és 1960 között a román és a magyar kormány támogatását is kérte a kiadás megindításához, de állítólag szóra se méltatták.¹⁰²

Bartók munkakedvének kiapadhatatlan forrása az ifjú vándor forrás-élménye volt: az ősfurma varázsa. Úgy érezhette, az őstípus forrásvidékén jár. Azon a vidéken, amelyet ő maga tárt fel, maga számára is. Először például még nem is ismerte fel, hogy mi-

98 BBL, 489.

99 MTAKK, K 791.

100 SZIGETI JÓZSEF: *Bartók Béla értékelése. A világban*, 1955. 11–12. sz. Internet

101 BBL, 708.

102 VIKTOR BATOR: *Foreword*. BÉLA BARTÓK: *Rumanian Folk Musik. I*. The Hague, 1967. XXIII.

lyen fontos a kolinda és a dal: a doina megkülönböztetése.¹⁰³ Aztán úgy osztályozta a kolindákat, hogy az ma is megszívlelendő. Mert áttekinthető és koncepciózus.¹⁰⁴ Lásuk német és angol nyelvű műve alapján:

Világi [vagy fordíthatjuk: profán] szövegek

I. Világi tartalmú epikus szövegek

a. Vadász (szarvas- és oroszlán-) szövegek	1–9
b. Pásztorszövegek	10–12
c. Balladaszövegek	13–34

II. Családi szövegek

a. Lányokhoz	25–40
b. A násznagyhoz	41
c. Fiatal emberekhez (illetőleg a család fiához)	42–47
d. A házigazdához	48–50
e. Egy házaspárhoz	50

Világi szövegek, részben vallásos célzásokkal

III. A kolindálásról szóló szövegek általában

- a. A kolindálók megérkezése
- b. Jókívánságok
- c. Célzások a várt ajándékokra
- d. Köszönet és búcsú
- e. A „plugușor”-hoz [az újévi eke-szertartáshoz] kapcsolódó szövegek

Vallásos szövegek

IV. Vallásos legendák

- a. Az Úristenről
- b. A Szent Szűzről
- d. Isten és Keresztelő Szent János kiválóságáról szóló szövegek
- e. Szent János üldözése
- f. Judásról
- g. A zsidók idegenkedése a kereszténységtől
- h. Szent Anyáról és Krisztusról
- i. A bor, a búza és a krizma eredete
- j. A bor, a búza és a krizma kiválósága
- k. A bűnök büntetése és a jó jutalmazása a túlvilágon
- l. Az utolsó ítéletről

V. A Bibliában leírt eseményekről szóló szövegek

- a. A világ teremtése
- b. A bűnbeesés
- c. Krisztus születése
- d. A három szent király
- e. Krisztus megkeresztelése
- f. Judás árulása és Krisztus megfeszítése
- g. Krisztus mennybe menetele

VI. Vallásos tartalmú lírai szövegek

- VII. Tréfás tartalmú szövegek
VIII. Be nem sorolható töredékek
IX. Cigány nyelvű szövegek

Bartók osztályozásának fő erénye az, hogy sikerült a régiséget és a tematikát összhangba hozni. Nem véletlenül érdeklődött hajdan a geológia iránt. Az egyes típusok olykor geológiai rétegeknek tűnnek. Hiszen ahogy a vadász, a pásztor és a földművelő társadalom váltották egymást, úgy következnek egymás után azok kolindái. A profán szövegek nagy része is megelőzte időben a vallásos szövegeket, amelyek csoportosításában egyébként részben a kiváló román nyelvész, Alexandru Rosettit követte, részben pedig ki is egészítette az ő tipológiáját.¹⁰⁵

Bartók kolinda gyűjteményében, „egyazon műben – írja Faragó József – zseniálisan megoldotta és összehangolta – tudtommal elsőnek az egész nemzetközi folklorisztikában – a népzene kutatás és a népköltészeti szövegkutatás egymástól lényegesen eltérő feladatait” – éspedig olyan formán tette ezt, hogy a dallamokat külön, zenei sajátosságai alapján csoportosította, a szövegeket pedig – mint láttuk – tematikailag. Így: „Bartók egy mű keretében két önálló, de mégis szorosan összetartozó gyűjteményt, egy népzeneit és egy népköltészetit alkotott.”¹⁰⁶ Egész román népköltészeti gyűjtése több vaskos kötetre rúg. Valószínű, hogy a kolinda-kötet járt a legtöbb fáradtsággal és örömmel. „Horribilisan sok munka volt vele, főleg a szövegekkel” – írta 1926-ban egyik román barátjának, Bușiția Jánosnak. És rögtön hozzátette: „De éppen ez a része érdekelt a legjobban. Kiderült egyébként, hogy kb. 20–25 olyan szöveg van gyűjteményemben, amely teljesen ismeretlen az eddig nyomtatott román népköltési gyűjteményekből.”¹⁰⁷ Azért tegyük hozzá nem olyan ember volt, mint mi, akik valóban oda vagyunk, ha valami újat találunk. Bartók lejegyzései félelmetesen pontosak. Valószínű, hallotta is őket, amikor újra és újra leírta és átnézte. Egyszerű írástudó nem figyelt volna olyan odaadással az ejtési sajátosságokra, amelyeket az irodalmi ortográfiától eltérő diakritikus jelekkel is érzékeltetni akart és tudott. Ma ezért nem is lehet olyan folyamatosan olvasgatni az ő kolindáit, mint az irodalmi ortográfiával kiadott kolindákat, csak hogy jobban érezni a történelem légkörét. Bartók miközben a szöveggel dolgozott, hagyta, hadd szóljon a szöveg a maga zenei nyelvén. Ez az, amit mi laikusok nem értünk. És különböző mítosz-spekulációkban éljük ki magunkat, mitologizálásban keressük az extatikus élményt, és ennek racionális magyarázatát, hatalmas szóözönnel borítva el múltat, jelent és jövődőt. Ilyenkor mintha bosszút állna a szellem szorgos munkása a zsenin, amikor annak szükséztudását egyfajta udvarias pikantériával szóvá teszi. Például: „a népzene és a természet kérdéscsoportja [...] meglepően szegényes kifejtést kap Bartók írásai-ban” – írja a lélekbúvár.¹⁰⁸ Vagy egyik kiváló zenekritikus – rálátást sejtető – észrevétele szerint: „Bartóknak nehezen adták meg magukat a szavak.”¹⁰⁹ Bartók alighanem egyetértett volna azzal, ahogy korának egyik nagy grafománja, Bergyajev megvallotta:

103 BBL, 215.

104 FARAGÓ JÓZSEF: *Ismét a balladák földjén*. Kolozsvár, 2005. 511–513.

105 AL. ROSETTI: *Colindele religioase la români*. Buc., 1920.

106 FARAGÓ: *Ismét*, 508–511.

107 BBL, 337.

108 PETHŐ BERTALAN: *Bartók rejtekútja*. Bp., 1984. 73.

109 KROÓ GYÖRGY: *Előszó*. BARTÓK BÉLA: *Cantata profana. A kilenc csodaszarvas*. Bp., 1974. 8.

„A kimondott gondolat hazugság.”¹¹⁰ Bartók szükséztűsége üdítő oázis a szóvirágok sivatagában. Érdekes, hogy ő, aki Adyhoz újra és újra visszatért, cikkeiben került a metaforikus kifejezőmódot. Nem volt reakciós, mint Rivarol, de megtapasztalhatta a francia arisztokrata keserű kijelentéseinek igazát: a metafora „a szó hazugsága,” és „a metaforikus stílus magában hordja a romlás csíráit”.¹¹¹ Igaz, a Biblia világa a metaforák világa is, és ebben „a mítoszok és metaforák nyelve elszakít a tényektől, a bizonyítástól és az érveléstől”.¹¹² Már akit elszakít, hiszen a Biblia éppen a mítoszok hazugságait leplezi le, ha úgy olvassuk, és akkor láthatjuk, hogy a mítoszok és metaforák nyelvén beszél a Sátán, mint „Isten majma” – mint ezt René Girard a posztmodern vulgaritással szemben hangsúlyozza.¹¹³

Végül megvallom, sok szép munkát lehet Bartókról olvasni, de ha megpróbálom saját szavaimmal felidézni az olvasottakat, nem mindig megy, pedig – ismétlem – kellemes olvasmányok, szépen hömpölyögnek bennük a mondatok, és első olvasásra még a képzavar sem zavar. Ez némileg a folklórtudományra is vonatkozik. Vessünk rá egy pillantást, és tűnődjünk el azon, hogy mennyire segíti Bartók-kolinda világának jobb megértését, vagy netán mennyire akadályozza.

A román folklórtudomány és Bartók oroszán-kolindái

A kolindák elemzésének technikái korán kialakultak. A 19. századi lelkes felfedezők a római mitológia továbbélését keresték és találták meg, mert aki, amit keres, azt meg is találja. Erre a redukcionizmusra válaszként született a tipológia, amellyel párosul az esztétikai értékek kiemelése. A már említett Caraman lett ennek a mestere, akinek összehasonlító szemlélete ma is példamutató és aktuális. Jeleztük, hogy 1933-as lengyelül írt műve csak 50 év múlva jelenhetett meg románul. Hiszen zavaros időkben nem nézték jó szemmel a nemzeti keretből kilépő összehasonlító szemléletet, de amikor a jobb-, majd a baloldali totalitarizmus az ideológiai forrongásoknak véget vetett, akkor ennek sem volt szüksége ideológiamentes tudományos művekre. És hiába írt Caraman nagyszerű monográfiát a dekolindálásról, ez is csak halála után látott napvilágot.¹¹⁴ Valószínű, hogy a nemzeti szempontok mellett most még nacionálesztétikai és morálizáló szempontok is közre játszottak a cenzúra szigorában, amelynek rostáján az 1980-as évek elején csak a szakmai kiadványokban jelenhetett meg egy-két részlet.¹¹⁵ A dekolindálás ugyanis átok és bosszú, ha ugyanis a gazda nem fogadja a kolindálókat, vagy nem ad elég ajándékot, akkor ezek szép, hosszú rigmusaikkal megátkozzák a gazdát, és még bosszút is állnak, például elviszik az ekéjét, feldűlják udvarát. Ilyesmi – a korabeli hivatalos ideológia szerint – aligha illett az egyszerű néphez. A szerző pedig már munkája előszavában jelezte, hogy a dekolindálás termékei „a düh és a határtalan gyűlölet szülöttei, azt mutatják nekünk, hogy az ember gyakran milyen mélyre süllyed

110 NYIKOLAJ BERGYAJEV: *Önmegismerés*, Bp., 2002. 391.

111 RIVAROL: *L'universalité de la langue française*. Paris, 1998. 83.

112 NORTHROP FRYE: *The Double Vision*. Toronto, Buffalo, London, 1995. 18.

113 RENÉ GIRARD: *Je vois Satan tomber comme l'éclair*. Paris, 1999. 69.

114 PETRU CARAMAN: *Descolindatul în Orientul și Sud-Estul Europei*. Iași, 1997.

115 ION H. CIOBOTARU: *Notă asupra ediției*. CARAMAN: *Descolindatul*, XXXV.

a barbárság meredélyén”.¹¹⁶ A nacionálkommunista szeparatizmusnak a balkáni helyzetjellemzés sem tetszhetett, az, hogy az etnikai mozaik bemutatása a kulturális egység érzékeltetésével párosult, mert „az etnikai vagy a politikai határok majdnem eltűnnek, amikor a kultúráról van szó”.¹¹⁷

Jellemző, hogy Caraman, nem is a kolindálást leíró monográfiában elemezte a legmegkapóbban a kolindálást, hanem a dekolindálásról szóló művének elején, talán azért is, hogy az emberi gonoszság és elkeseredés jeleneteit a nagy eufória ecsetelésével el-lensúlyozza. „A kolindálás a nagy emberi igények feltörését jeleníti meg misztikus szinten, az anyagi és szellemi igényekét, amelyekre szokásos úton-módon nincs megoldás, de amelyeket az ember minden áron ki akar elégíteni.” Az emberben dolgozik a parancsoló szükséglet, hogy „álomban és illúzióban éljen”. A szegény így gazdagnak képzelheti magát és családját. „Keljetek fel nagy bojárok!” vagy „Rajta, rajta, ti gazdag bojárok” – hangzik a kolindálók felszólítása, és ezzel az elesett paraszt belép az álomvilágba. A paraszti lélek olyan, mint „a keresztút, ahol négy égtáj felől csapnak össze a szelek, gyakran tanácsalanságot és bizonytalanságot hagyva maguk után”. A vallás nem segít, sőt vallási különbség nélkül az ember úgy érzi, hogy ki van szolgáltatva az isteneknek. „Sorsát is az istenség irányítja, anélkül hogy ő maga beleszólhatna.” Sőt, „az ember jelentéktelen játékszer” az istenség kezében. A mítoszok csodákat fednek fel, ám a csodák forrása is isteni, az ember ezeknek csak isteni kegyelemből lehet részese. A mágia birtokában viszont titkok letéteményese, sőt „az ember, mielőtt még istenei lettek volna, maga is isten volt”. A formula: „Kezdetben volt az Ige” maga is mágikus. A keresztény istenség mágushoz hasonló. A kolindálók, akik jól tudják, hogy ki-nek mi az eszménye, Isten és a gazda között közvetítenek. A vallást is a mágia szolgálata-ba állítják.¹¹⁸ Nem kétséges, Caraman szavainak és gondolatainak szárnyalásának komor a háttere, a diktatúrák szorításán szoktunk az ilyenfajta pátosszal lazítani. Ez ad valami sajátos ízt a jelen nyomorúságát szublimáló munkáinknak. Egyébként így erősíti meg a kolindálás is azt az általános antropológiai tapasztalatot, mely szerint a naptári ünnepi rítusokkal az emberek azt játsszák el, aminek a valóság az ellenkezője, és meg akarják fordítani még az időt is.¹¹⁹

Nagyobb baj az, ha a folklorista maga is a totalitarizmus szolgálatát vállalja fel. Különös játéka a sorsnak, hogy a városi munkásság felé forduló fasizoid propaganda egyik képviselője, Traian Herseni aztán – miután fasiszta múltjától meg kellett válnia és kel-lő „vezeklés” után tudománnyal foglalkozhatott – az irodalmi folklorisztikát a szocioló-giával ötvözte, és kialakította a maga paleo-folklorisztikáját. Ő a Gusti által irányított falukutató mozgalom egyik érdemes munkása volt, és élt azzal a lehetőséggel, hogy az 1930-as évek elején szülőföldjének, Fogaras vidékének társadalmi világát, mint szocio-lógus kutathatta. A paleo-folklorisztika egyébként gyanúsán hangzik, mert abból indul ki, hogy a jelen adatai régi hiedelmek maradványai, és ezekből a maradványokból kü-lönböző régi kultuszokat próbál rekonstruálni, és aztán sikerül a mából eljutni az idők kezdetének ősi világába, és ezzel könnyen saját maga karikatúrájává válhat az egész.

116 CARAMAN: *Descolindatul*, XXI.

117 CARAMAN: *Descolindatul*, 1.

118 CARAMAN: *Descolindatul*, 1–9.

119 SABINA ISPAS: *Comentarii etnologice asupra colindei și colindatului*. Constantin Brăiloiu, SABINA ISPAS: *Sub aripa cerului*. București, 1998. 50.

Herseni azonban a kolindálás társadalmi funkcióit klasszikus érvénnyel tárja elénk a saját maga által gyűjtött anyag tükrében, nem is beszélve arról, hogy alaposan megfigyelhetett olyasmit is, amihez nem földit aligha engedtek volna közel.¹²⁰ Mély emberi és tudományos hitellel írhatta, hogy „a kolindálók csapata csak főszereplő (kollektív szereplő) a sokkal szélesebb szocio-dramatikus akcióban, amelyben különféle módon férfiak és nők sokasága vett részt, valamint számos képzeletbeli lény (akiket álarcokkal jelenítettek meg vagy csak megidéztek, mint Isten, Istenanya, Jézus Krisztus, Szent János, az ördög és ... a holtak lelke). Mindez azon a hatalmas színpadon történt, amely a falu maga, itt zajlott a cselekmény, és a falu maga nem csak színpad volt, hanem hol közönség, hol szereplő, hol rendező, hol dramaturg. [...] A falusiak általában tisztában voltak azzal, hogy előadást, szerveztek és mutattak be, ha nem is a modern színházra jellemző tisztán szórakoztató jelleggel, kétségtelen, hogy a színház eredeti jelentésének megfelelően, hogy elérjék a kívánt eredményt, az emberek, az állatok és a földek javára mozgásba hozzák a természetfölötti erőket. Ha nem vesszük figyelembe a jelenségeknek ezt a kvázi-színházi jellegét, amelyet valamennyien átéreztek, akik átéltük, akkor nem értünk az egészből semmit. A pszichológusok és főleg a moralisták felvethetik az őszinteség kérdését. Csakhogy az őszinteség történelmi fogalom, térben és időben különböző dolgokat jelent. A színházat játszó ember meg volt győződve arról, hogy hatékony módon jár el, a célok érdekében valóságos eszközt használ fel, tehát nem *imposztor*, hanem *hívő*.”¹²¹ És a tudós sem imposztor, ha neolitikus kultuszok nyomát fedezi fel, hanem hívő, aki hisz a tudományában. Herseni a kolindálást és a vele járó szokásokat a neolitikumhoz, a matriarchátushoz kötötte, és hangsúlyozta, hogy a matriarchátust követő fejlődési szakasz a patriarchátus a dákok megtelepedésével esik – szerinte – egybe.¹²² Aztán találunk persze geto-dák és római párhuzamokat, de Herseni a lépten-nyomon dákokra hivatkozó kordivat fölé emelkedett és emelkedik.

A bukaresti szociológiai iskola terepmunkájával lezárult egy korszak és vele eltűnt egy lehetőség is, úgy megfigyelni társadalom és ceremóniái összefüggéseit, hogy azokat a mai állapotokkal vethessük össze. Viszont fejlődött a tudomány. Jobban megvilágították a műfaj sajátosságait. Új kolinda-tipológiát dolgoztak ki. Míg Caraman a címzettek szerint csoportosította az anyagot, vele szemben tematika szerint csoportosították a kolindákat.¹²³ Ma pedig újabb és újabb antológiák látnak napvilágot, és természetesen az eddig elhanyagolt vallásos kolindák kerülnek az élre. Míg korábban rituálisan a nemzeti vagy népi őshöz kellett visszavezetni az egyes motívumokat, ma sikerül az egész emberiség archaikus hiedelemvilágához kötni azokat. Az íróasztal-antropo-mitológia is csodákra képes. Ugyanakkor Bartók világáról való tudásunkat is gazdagítja.

Az íróasztal-antropo-mitológia, mint kifejezés ironia és önironia keveréke. Azok tudományai, akik nem vagy nem sokat dolgoztak terepen, de arról nyilatkoznak, mint jómagam is. Antropológusok szívesen fokozzák így le egymást.¹²⁴ De miután kiderül, hogy senki sem próféta a saját hazájában, csak felülkerekedik a tudós-szolidaritás.

120 TRAIAN HERSENI: *Forme străvechi de cultura poporana românească*. Cluj-Napoca, 1977.; TRAIAN HERSENI: *Colinde și obiceiuri de Crăciun cetele de feciori din Țara Oltului (Făgăraș)*. București, 1997.

121 HERSENI: *Forme străvechi*, 118.

122 HERSENI: *Forme străvechi*, 226.

123 MONICA BRĂTULESCU: *Colinda românească*. Buc., 1981.

124 EDMOND LEACH: *Lévi-Strauss*. London, 1970.

Claude Lévi Strauss különben is kimutatta, hogy az emberi gondolkodás logikája egyetemes, ennek eleme a mítosz. És már szerinte nem is emberek gondolkoznak a mítoszokban, hanem a mítoszok az emberekben, anélkül hogy ezek tudnák.¹²⁵ A kolindák pedig ebbe a mítosz-világba vezetnek.

Lássuk, miként lehet látni Bartók kolindáit. Fordítsunk le néhányat. A fordítás szó szerinti, mint Bartók kolindáinak német és amerikai kiadásában, tehát Bartók pejoratív kifejezésével olyan lesz „mint egy hírlapi riport!”¹²⁶ (1934-ben Bartók amiatt fakadt így ki, mert nem tetszett kolindáinak angol fordítása.) Csakhogy a kolinda valójában maga is riport, beszámoló jellege is van. A kolindálók ugyanis úgy adták elő a történeteket egyes szám első személyben, mintha az előttük és nekik újrajátszódná. Mintha a regélő, mint valami sámán maga előtt látná, hogy mi történik. Furcsán hathat, de ez a kolinda lényege. A regös szakrális személy. Közvetít az ideális világ és az evilág között. Ez a látás a jelen időben biztosítja a szakrális illuzionizmust.

Lássuk hát az első kolindát (1 a.) „Az Úrnak, az Úrnak, Uram!” refrénnel:

Két nagy császár kiáltja:
– Ki lenne olyan a világon,
Aki oroszlánt hoz nekem megkötözve,
Aki oroszlánt hoz nekem megkötözve,
Megkötözve, sértetlent,
Akit puskával sem lőttek meg,
Íjjal sem nyilaztak le?
Egy házasulandó legény,
Ki megkötözött, sértetlen oroszlánt hoz nekem,
Akit puskával sem lőttek meg,
Nyíllal sem nyilaztak le.
Ide szökött, oda szökött,
A hegyek csúcsára szökött,
A fenyvesek közepére.
Megtalálta az alvó oroszlánt,
Virágzó túskebokornál,
Amíg a fiú nekem gondolkodott,
Felébredt nekem az oroszlán
És szóval így szólt nekem:
– Vannak nálad nagyobbak,
És nem merészkedtek hozzám,
De te merészkedtél,
Vagy harcban harcoljunk,
Vagy karddal vagdalkozunk?
Nyári napot átharcoltak,
Nyári napon estig.
Amikorra beesteledett,
Elragadta az oroszlánt,

125 CLAUDE LÉVI-STRAUSS: *Le cru et le cuit*. Paris, 1964. 2.

126 BBL, 492.

Egész a császár udvarába.
Hogy adja a lányát és a birtokot.

A második változat (1 b.) „A jó ifjúnak” refrénnel a következő:

Ott fenn, még egyre fennebb,
Afölött is keletre
|: Afölött is keletre :|
Van egy fa, mely szép virágos,
 édes virágos
De a fa gyümölcse alatt,
 édes virágos fa alatt
Ül egy ifjú, és pihenget,
A pejlovát patkolja,
Ezüst patkóval,
Hogy a földet jól fogja,
A szeget jól elhajlította,
Hogy a hegyoldalt is bírja.
Anyja amikor meglátta,
Ő szóval így szólt nekem:
– Péter, Péter, drága anyámé,
Mit vettél te a fejedbe?
Vagy el akarsz vándorolni?
Vagy rabló akarsz te lenni?
És szóval így szólt nekem:
– Anyám, anyám, én drágám,
Nem akarok rabló lenni,
Nem akarok én elmenni,
Csak azt tudtam én meg csupán,
Hogy a hegyek tetején,
A fenyvesek közepén
Van egy alvó oroszlán,
Mélyen alszik, önfeledten:
Oda megyek, őt elhozom.
És felpattant pejlovára,
Ide szökött, oda szökött,
Völgybe szökött, útra szökött,
A hegyek csúcsára szökött,
A fenyvesek közepén,
Megtalálta az alvó oroszlánt,
Aki mélyen aludt, önfeledten.
Amíg a fiú nekem gondolkodott,
Az oroszlán az álomból felébredt:
És szóval nekem így szólt:
– Állj meg fiú, rám ne nyilazz,
Halálommal te ne siess,

Hanem inkább harcoljunk,
 Mert igazságosabb a harc.
 Neki álltak, és harcoltak,
 Nyári napot átharcoltak,
 Egész estig viaskodtak.
 Amikorra beesteledett,
 Az oroszlán megragadta nekem a fiút,
 Megragadta, de le nem gyűrte.
 Másodszor is neki álltak,
 Nyári napot átharcoltak,
 Egész estig viaskodtak.
 Amikorra beesteledett,
 Elragadta az oroszlánt,
 Megragadta, és legyűrte nekem,
 Az szóval nekem így felelt:
 – Állj fiú, puskád rám ne süsd.
 Halálommal te ne siess,
 Csak fekete szíjjal köss meg,
 Így vigyél le engem a faluba
 Testvérek büszkeségére,
 A szülők becsületére.
 Aki csak meglát téged,
 Majd mind dicsér téged,
 – Boldog ez a vőlegény,
 Még boldogabb az anyja,
 Mert szarvast hoz megkötözve,
 Nem puskával lőtte meg,
 Hanem harccal gyűrte le.

A harmadik változat (1 c.) töredék. A negyedik változatban (1 d.) az ifjú egyenesen felugrat a hegy tetejére, a virágzó túskebokor mellett ott találja az alvó oroszlánt, két napig tartó harcban le is gyűrte, de nem taglózta le, hanem selyemzsinorral kötözte meg, majd otthon anyjának hancegett, aki odalett a gyönyörűségtől, hogy nem hasztalan fürdette és pelenkázta. Az ötödik változatban (1 e.) Az ifjú vőlegény a császár kapujában kéri, hogy vadászni mehessen, a pataknál oroszlány nyomára bukkant, csipkebokor alatt meg is találta, megharcoltak, és megkötözve lehozta a faluba, ahol csak az anyja látta, és örvendezett, hogy ilyen fia van

Becsületére a császárnak,
 Büszkeségére az udvarnak,
 Szeretik a falusiak.

Ez a kolinda jókívánsággal ér véget:

És te vőlegény, örvendezz,
 Iszunk az egészségedre!

A hatodik változat (1 f.) refrénje azért érdekes, mert nagyrészt értelmetlen szavakból áll, hogy ezek fokozzák a mágikus hangulatot:

Szecsina brezsina soj dobrana soj dobrana,
Durmina curmina, zöld fa, mint a repkény.

A vadászatra egyébként több ifjú indult el, az egyik az oroszánt „fenn Pilátus hegyein” találja meg.¹²⁷ Az 1 g. változatban a vőlegény indult el, és mialatt távol volt, a szarvas rátört a falu rozs és búza vetésére, és azzal kérkedett, hogy nem fél a vőlegénytől, aki aztán a harcban legyőzte, mire a szarvas így szólt:

Halálommal te ne siess,
Csak fekete szíjjal köss meg,
Így vigyél le engem haza
Testvérek büszkeségére,
A szülők tiszteletére.

Az utolsó, 1 h. változat:

Mióta elment a vőlegény,
|: Az a vőlegény vadászni. :|
Falura tört a szarvas,
Este a rozs vetésére,
Éjjel a friss búzáéra.
A nagy dombra kiállott,
És nagy büszkén kiállott,
Hogy ő nem fél senkitől,
Csak az ifjú vőlegénytől.
Ez mikor nekem hallotta,
Ment fel a hegyre,
Hegyek tetejére,
Fenyvesek közepén
Virágzó túskebokornál,
Megállt, s nekem gondolkodott,
Szarvas álmából felébredt,
És szóval nekem így felelt:
— Eszedbe mi jutott neked?
Hogy ide hozzám jöttél,
Mert hozzám nem jött
A földről senki világi,
Nem hogy keresztelek ifjú,
Vagy harccal harcoljunk,

127 Prin fânață până 'n brață = A harc után átmennek a réten keresztül a patakig /Gingen durch Wiesen bis zu den Armen = Went through hay up to the armpit. Hogy patakról van szó onnan derül ki, hogy utána a pej átkel a gázlón, míg az oroszán nem.

Vagy karddal vagdalkozzunk?
 Nem! harccal harcoljunk,
 Mert a harc igazságosabb,
 És Isten hagyta meg nekünk.
 Nyári napot átharcoltak,
 Egész estig viaskodtak.
 Amikorra nekem beesteledett,
 A szarvas megragadta a fiút,
 Megragadta, de le nem gyűrte.
 Másodszor is neki álltak
 Nyári napot átharcoltak,
 Egész estig viaskodtak.
 Amikorra nekem beesteledett,
 Elragadta az oroszlánt,
 Megragadta, és legyűrte nekem.
 Belenyúlt a zsebébe,
 Selyemszalagot vett ki,
 A szarvas nyakára kötötte,
 Hozta nekem az Olt felé:
 A betyárok útján,
 A lányok utcáján,
 Haza az anyjának.
 Az anya mikor nekem látta,
 Szóval nekem így szólt
 – Nyertem azzal, hogy fürdettem,
 Hogy fürdettem, hogy kereszteltem,
 Hogy hozott nekem megköötözött szarvast,
 Golyó nem érte, sértetlent,
 Csak harcban legyőzöttet.

A 2. számú kolinda töredék. A vőlegény vadászni megy, közben az oroszlán, „a gonosz kutya” beront az udvarba és kiköti a medvét és a vaddisznót. Önmagában ennek nincs sok értelme, de van, ha a következő, a 3. a. sz. kolindát olvassuk, amelyben az oroszlán a hegy ura:

|: Hoj az ifjú vőlegénynek: |
 Juhai vannak, hegye nincs.
 Meghallotta a vőlegény,
 Van egy hegy juhok nélkül.
 És az oroszlán szóval szól:
 – Az a hegy az enyém,
 A vőlegény szóval szólt:
 Amiből a legtöbb van a hegyen,¹²⁸

128 Ce-a fi des a muntelui=Was am dichtesten auf dem Berge steht = Off the sunless side you'll give me.
 Des=sűrű, sötét, szapora.

Abból adsz, ezerből százat,
Százból tízet fogsz adni,
Tízből adsz egy berbécsset.

[Dallam nélkül:]

Iszunk az egészségedre!
Mert mind köszönjük a gazdának.

A 3 b. kolinda már harcról ad számot, pontosabban csak a kezdetéről, mert a végére nem emlékezett az énekes:

|: — Hé vőlegény, honnan a juhaid? :|
|: A juhokat én terelem :|
|: Bizonyisten hallottuk:| ¹²⁹
Hogy |: van egy hegy juhok nélkül: |
— A hegy azonban nem a tied,
Hanem a te fejed is az enyém.

Ezzel megérkeztünk a szarvassá változott fiúk — 4 a. és 4 b. számmal ellátott — kolindáihoz. De mielőtt azokra térnénk, lássunk valamit a fenti kolindák értelmezési technikáiból.

A kolindák világának elemzésekor általában háromféle szemlélet érvényesül a román folklorisztikában. Az egyik a funkcionalista szemlélet, a másik a szimbolista, a harmadik a kettőt ötvöző eklektikus szemlélet és a neki megfelelő leíró elemzés. Ez persze didaktikai célzatú leegyszerűsítés, beszélhetnénk pólusokról, amelyeknek a vonzása jobban vagy kevésbé érvényesül. A funkcionalista szemlélet a kolinda társadalmi szerepét állítja előtérbe, azokra a mozzanatokra figyelmeztet, amelyek a történelem során beépültek a szövegbe, és valamiféle kronológiailag is megragadható, mozzanatra utalnak. A szimbolista szemléletben minden, ami él és mozog a kolindában, az nem más, mint valami ősmotívum visszasugárzása. És hogy milyen ősmotívum jelenlétét sikerül megállapítani, az még attól is függ, hogy milyen idők járnak, milyen az ideológiai széljárás; mit akar a rendszer a folkloristával íratni, és mit akar a folklorista a rendszerhez simulva, vagy annak ellenében írni. A következőkben némileg azt is érzékeltetni próbálom, hogy miként érvényesül a „várakozások horizontja” a tudományos térben.

Nem kétséges, hogy az oroszlános kolindák funkciója és célja a beavatás. Az ifjúból férfi lesz, mert kiállja a próbát, bizonyítja erejét, és képes a házasságra, vagy hogy a happy end teljes legyen, kiderül, hogy már várja a menyasszony, és csak az esküvő van hátra. A császár világa egyszerre mesevilág és valóság. Az udvarba való bekerülés is mese vágy, de tudjuk, lettek kisemberből udvari emberek. Az anyának a jelenléte a matriarchátus múltjára utal. A puska megjelenése az íj mellett pedig a technikai fejlődésre, és arra, ahogy a kolindákban az idők változásával újabb és újabb elemek épülnek be a régiék mellé. Mert hiába „szent ének” a kolinda, tehát nem lehet változtatni szövegén, mégis vál-

129 Că, zo, noi am d-auzit(u) = Denn, wirklich, wir hörten = Since, by God, we've come to hear.
Zo=zeu=zău=bizony, igazán, bizonyisten; a zice zău= Istenre esküszik.

tozik, ha az énekmondó olyat költ bele, ami tetszik a közönségnek. (Ha nem tetszik a változtatás, akkor a gazda ki is dobhatja házából a kolindálókat.) Mindez már első pillantásra felöltik az olvasóban. De kérdés, honnan került be az oroszán a kolindák világába?

Az oroszán jelenléte vitás kérdés. Van, aki feltételezte, hogy miután Dobrugeában és Olténiában előkerült olyan dombormű, amely Heraklész és az oroszán viaskodását ábrázolja, tehát a római hagyomány élt tovább, és ezt a hagyományt még erősíthette a kereszténység is, amikor a templomokban is megörökítették Sámson küzdelmét az oroszánnal.¹³⁰ Csakhogy mások arra hívták fel a figyelmet, hogy a kolindák oroszánja nem közönséges oroszán; van, amikor legel: fűvet eszik, és olykor még szarva is van.¹³¹ Igaz, Nagy Sándor idejében az Olümposzon még élt oroszán.¹³² De aligha ennek az emléke élt tovább. Az viszont valóságoszerű, hogy az oroszánt a legerősebb állatnak tartják. Ugyanakkor olyan személyként jelenik meg a kolindákban, akinek más neve is lehetne. Mégsem véletlen az egzotikus jellegű lény jelenléte a kolindákban, mert éppen az ismeretlen kínált lehetőséget „a mitikus üzenet” közvetítésére.¹³³

De mi is az a mitikus üzenet? Ez túlmutat a funkcionalista szemléleten, mert ebben a szemléletben a beavatási szertartás mögött egy nagy rendszerváltás konfliktusa jelenik meg. Éspedig „az oroszán elfogása és megalázása azáltal, hogy megköti, az agrártársadalmak teljes győzelmét jelzi a vadásztársadalmak maradványai és rítusai fölött”.¹³⁴ Hiszen az oroszán olyan tájon lakik, ahol nem jár földműves, de most földművesek világából feljön valaki, és megkötözve lehozza. Az oroszán egyben a természet erőinek a szimbóluma, elfogása azt példázza, ahogy „a természet erőiből kulturális erőket nyernek”. Mert az oroszán-kolinda „valójában olyan közvetítő cselekedetet ír le, amelyről a mi mai tudományos diszkusszióink is szólnak, amikor arra törekszünk, hogy felszámoljuk a törést a természet és a kultúra között, azért hogy összekapcsoljuk e két felét a világnak, amelyben élünk.”¹³⁵ Több mint negyedszázada kamatoztatta így a kolinda üzenetét egy kiváló román folklorista. És ez jelzi, hogy mennyire jelen van a történelem a kolinda magyarázatokban. 1975 – amikor megjelent a cikk, amelyből idéztünk – még a bizakodás éve volt Romániában, ahol még sokan elhitték, hogy tapasztalataikkal alkotó módon vehetnek részt a világ sorsának és a róla szóló beszédnek az alakításában...

Közben azonban már „a bukaresti tavaszra” kemény tél következett. A rendszer teljességgel megmerevedett. A politika egyrészt a heroikus modellel mozgósított. Ennek lényege: a román nép állandó harca a külső ellenség ellen. Ceaușescu ugyanis 1968-ban megtagadta a részvételt Csehszlovákia megszállásában, hogy aztán jó egy évtized múlva Lengyelország számára már kemény rendcsinálást sürgessen, rávegye a Szovjetuniót egy kis beavatkozásra. Ugyanakkor a román nacionálkommunista rendszer fő stabilizáló propaganda fogása a szovjet agresszióval való fenyegetettség légkörének kialakítása volt. Erre kellett a heroikus modell. A román helyzetnek megvolt a maga dialektikája. A belső nyugalom érdekében az értelmiségieket úgy próbálták semlegesíteni, hogy hagyták, hadd kultiválják a román nép fatalizmusára vonatkozó képzeteket is.

130 A. FOCHI: *Colindul leului. Limbă și literatură*, 1970. 110–112.

131 MONICA BRĂTULESCU: *Motivul leului în contextul colindelor vânătoarești*. *Revista de etnografie și folclor*, 1979. 1. sz. 65–66.

132 OVIDIU BÎRLEA: *Folclorul românesc*. I. Buc., 1981. 367.

133 BRĂTULESCU: *Motivul leului*. *Revista*, 66.

134 BRĂTULESCU: *Motivul leului*. *Revista*, 84.

135 MIHAI POP: *The Colinda with the Lion*. *Revue Roumaine de Linguistique*, 1975. 5. sz. 564.

A célzat egyértelmű: a nép örüljön az egalitarizmusnak, az értelmiségiek foglalják el magukat a kultúrával, és valamennyien fogjanak össze a külső ellenség ellen.

Az oroszlános kolindák elemzése alkalmat adott egyfajta különvélemény kifejezésére. Persze erre csak Nyugaton (!) kerülhetett sor, a *Fabula* című folyóiratban.¹³⁶ A nehéz időket Kölnben átvészelő folklorista nagy műgonddal térképezte fel az oroszlános kolindák földrajzi elterjedését és tipologizálta őket tematikailag. Összesen 204 változatot vett számba, és ezeket négy típusba sorolta. Az első típus (91 változat) Hunyad és Zaránd vidékén jellemző, onnan némileg átsugárzott a Kárpátokon túli közelebb eső falvakba. A második típus területe: Bihar; a harmadiké: Besszarábia és Bukovina, bár itt-ott még Moldvában is felbukkan. A negyedik típus Dobrugeában és a Dunának a vele szomszédos balparti részein terjedt el. Tartalmilag a fő jellemzők a következők: az első típusban az ifjú elfogja az oroszlánt, a másodikban megöli, a harmadikban üldözőbe veszi és lefejezi, a negyedikben üldözőbe veszi, és foglyul ejti. Az oroszlános kolinda korábban jóval nagyobb területen élt, de – hangsúlyozza a szerző – „később a nyelvi térség centruma eltűnt”,¹³⁷ és így csak a peremterületeken élt tovább. Igaz, hogy elsősorban ott fordul elő a legnagyobb gyakorisággal, ahol korábban a dákok államának fővárosa állt, mármint Hunyadban. Ami pedig az oroszlánt illeti, senki sem idéz forrást arra, hogy ne élt volna ezen a területen. Márpedig az oroszlán északi vidékekről származik. Még Kr. u. is élt a mai Görögország területén, úgy 80–100-ig. „Következésképpen azok az állítások, hogy a románok ősei nem ismerték az oroszlánt, minden tudományos alapot nélkülöznek.” Természetesen a *Fabula*-cikk Erdélyre utalt, és nem a Balkánra. Legközelebb Heráklész áll a román kolinda-hőshöz. Csakhogy a görög mítoszban megölik az oroszlánt, míg a románban nem mindenütt, és míg a görög mítosz oroszlánjának nincsenek emberi tulajdonságai, a román kolindában az oroszlán antropomorfizált. Sámson is szintén megölte az oroszlánt, méghozzá Isten segédelmével, míg a román kolindában erről szó sincs. A román kolinda forrása Dáciában keresendő. „Hasonló szóbeli történeteket a dák folklórnak is ismernie kellett.”¹³⁸ Az oroszlán megjelenítése hiteles: mert nappal szunyókál, és éjszaka indul útjára. A román kolinda fő motívumai – az erő összemérése, a kézi tusa, a becsület kiemelt szerepe az első típusban, az oroszlán kímélete, majd végig vitele a faluban – „még archaikusabb mentalitásra utalnak, mint a Heráklész elbeszélések”. Ezért a román szöveg „azt a benyomást kelti, hogy azon idők gondolkodásának felel meg, amikor az ember első ízben mérte össze erejét a természettel”. A román hős ezért a tüzet hozó Prométheusznek felel meg. Dácia egy részének római meghódítása azzal a következménnyel járt, hogy az ex toto urbe romano (az egész római világból) jött új lakosok, elmesélték a régieknek – mármint a dáciai őslakosoknak – a maguk oroszlán-történeteit. „Ezáltal a régi dák motívum még élőbb és aktuálisabb lett, mint volt.” Tehát az élő oroszlánok helyét elfoglalták az élő oroszlánokról szóló történetek. A szláv bevándorlónak viszont más volt a viszonya, mint a megtelepedett népeknek. Az állandó vándorlás és a változó életkörülmények miatt a túléléshez mindig újabb és újabb eszközöket kellett találniuk. „Figyelmül inkább a mára, mintsem a holnapra irányult. Ilyen lakosság hajlamos arra, hogy a múltat elfelejtse, mert az számára kevésbé fontos, mint a jelen.” Ellenben: A

136 ION TALOS: *Der Sieg über den Löwen. Fabula*, 1988. 1–2. sz.

137 TALOS: *Der Sieg. Fabula*, 110.

138 TALOS: *Der Sieg. Fabula*, 131.

megtelepedett népeknek többet kellett tanulniuk a múltból. A múlt számukra rendkívül hasznos örökség.”¹³⁹

Ha a sorok között olvasunk, akkor egyértelmű: a szlávok alatt a szovjeteket kell értenünk. És talán még annak is gesztusértéke volt, hogy Bartók gyűjtéséből az 1 f. kolindát közölte egészében, többet nem. És azzal is a hivatalos kultúrpolitika iránti rosszsallását juttatta kifejezésre, hogy egyértelműen jelezte: a román népjellemre vonatkozó elképzeléseket felül kell vizsgálni, nem lehet csak a (– még részletesen elemzésre kerülő –) *Miorița* című balladára alapozni. Ennek a kijelentésnek az üzenete egyértelmű: szakítani kell a fatalizmussal. És ennek van is valami pikantériája. De mágikus-vallásos hiedelmek lexikonjában már szárazan hangzik: „Az oroszlán eltűnése a Balkán-félszigeten egybeesik azzal az idővel, amikor a rómaiak meghódították Dáciát. Ez a történeti esemény magával hozta a dáciai népi kultúra restrukturálódását, és valószínűleg az oroszlánra vonatkozó régi mítoszok megerősödését. Azokból az elbeszélések-ből, amelyek akkor kellett hogy forgalomba legyenek, született meg később az ének az újlatin [mármint román] nyelven.”¹⁴⁰ Ez jellegzetes logikai konstrukció, hiszen némileg ellentmondásban áll azzal is, amit ugyanez a szerző hangsúlyoz: a középkori orosz-lán-leírásoknak nincs sok köze a kolindák oroszlánjához. És nem ismerjük a régi dák oroszlán mítoszokat sem, csak feltételezzük, hogy voltak, éppen a kolindák alapján. Tehát az a bizonyíték, amit bizonyítani kellene. Sikertől megvalósítani a bizonyíték és a bizonyítandó, a bizonyító és a bizonyított teljes egyenlőségét.

A szimbolista szemlélet mélyebbre ás, a világ teremtéséig, természetesen Mircea Eliade mitológiai fogalmaival élve.¹⁴¹ Eliade mítoszvilágában az élet teljességét élő ember a világ Központjában érzi magát, ott van a Világ Tengelye, amely összeköti azt, ami alant van és fent. Ez a mitikus világ rendje. Az archaikus mentalitásban ugyanis a legnagyobb érték a rendbe, a kozmikus és isteni rendbe való betagozódás. A császár az Isten megjelenési formája, az Istené, aki kivonul a teremtett világából, a harcok ifjú viszont az ő megbízottja. Ez pedig a szoláris hős ismérveivel rendelkezik, fegyvere: az íj és a nyíl szoláris fegyver. Jelen van „a Centrum archaikus paradigmája” is. A kereszténység maga is elfogadta azt, hogy a világnak centruma van, és a Golgotára helyezte azt; a kolindában ezért szerepel Pilátus hegye. Az oroszlán pedig – mint más kolindákból kiderül – a csillagokat elnyelő szörny, aki a Centrumban a Világ Tengelyénél alszik, mert a túskebokor vagy a fenyő éppen a Világ Tengelyének felel meg. (A túskebokor a fenyőnek felel meg.) Az oroszlán a hegy ura, a hely istene, aki egyben a szakralizált autochtonitást testesíti meg. De az, hogy alszik, káoszt vált ki, annál is inkább, mert a túskebokor is ellenséges környezet az ember számára. A harc ritmusát a nap szabja meg. Jelentése van annak, hogy három napon keresztül harcolnak. Az alkonyat a téli napforduló megfelelője. A sötétség és a fény szimbolikus harcának vagyunk a tanúi, és ahogy a fény legyőzi a sötétet, úgy az ifjú is az oroszlánt. Az ember Istent utánozza, amikor a káoszban rendet akar teremteni. „Az ember a saját hiposztázisaihoz mindig hozzátársítja autochtoniájának – vallásos – érzését.”¹⁴² Hogy ez pontosan mi-csoda, nem tudom. Ha a román emberre gondolt a szerző, akkor csak az a baj, hogy a

139 TALOS: Der Sieg, *Fabula*, 134.

140 ION TALOS: *Gândirea magico-religioasă la români*. București, 2002. 83.

141 A továbbiakban VASILE V. FILIP: *Universul colindei românești*. Buc., 1999. 278–289. érvelését foglalom össze.

dák autochtonitás vallásos érzését Hasdeu konstruálta meg 1860-ban, amikor szembe fordult azzal a 18. századi és még uralkodó erdélyi tézissel, amely szerint a románok a római hódítók egyenes és tiszta leszármazottai, akik a dákokat csak leigázták, elűzték, kiirtották, de nem közösültek velük. Ezzel szemben – mint ő mondta, „az erdélyi pletykások” ellenében – ő, Hasdeu a kor germán-szláv fajmisztikájának szellemében dák-római szintézist hirdetett meg, és ezt a kor tudományosságának szintjén is képviselte.

A szimbolista szemlélet megoldja a kolindák refrénjében szereplő *Ler* kérdését is. Az oroszlán ugyanis ktonikus istenség, aki ott székel a Teremtés Központjában. Térségünkben – hangzik az érvelés – él a neolitikus Nagy Anya-Isten képzete, és annak démonikus megjelenési formái is élnek, állatformában totemösökként jelennek meg, akik rituális vadászatával az emberi hős eléri „a keresztséget”. Az ember teremő munkájával a teremő Istent utánozza, és nem utasítja el az amorf, sötét, de életet is adó anyagot. „Az ember nálunk a maga sokféle megjelenési formájához társítja az autochtonitás – vallásos – érzését.” Így aztán a kolindák világképén keresztül eljutunk a tráko-dák istenhez. Neve: *Ler*. A név a keltáktól jött. Wales-ből vették át az írek is: *Lyr*-t, aki aztán *Lear* király formájában vonult be a világirodalomba. Amikor a dákok megtudták, hogy Heraklész miképpen győzte le az oroszlánt, akkor az oroszlánban – latinul: *leo*, nos: a *leo*-ban – felismerték a maguk *Lerjét*. A mitológikus struktúrák ugyanis állandóak, a nevek változnak, a többi – úgy tűnik nekem – már csak egyéni fantázia kérdése. Így jelenik meg a praeárja hitvilág a kolindákban, Bartók kolindáiban is. Ami viszont kolindák refrénjében visszatérő *Ler*-t illeti, hadd idézzünk fel valamit Rosetti fejtegetéséből, amelyet újabban egy nagy – a tudós nyelvésznek kijáró – tiszteletkör után érvénytelennek nyilvánítanak. Rosetti szerint a szó eredete – mint jeleztük –: Alleluja. A szlávok nyelvéből került a románba, a román zsoltárokbá. A román kolindákba pedig a szlávok kolindáiból. A lengyeleknél a kolindák refrénje: „Aleluja, Aleluja, Alelu, lelu, lelu, leluja. Ho ho leluja”. A románban „alleluia Doamne” lehetett, ebből lett: „hai leluia Doamne”, majd „hai lelui Doamne” és „hai lel Doamne”, az *lr* hangzováltozás nyomán született a végleges alak: „hai lerui Doamne” és „hai ler Doamne”. A nép nem értette a *ler*-t, ezért megszemélyesítette, és lett belőle *Ler* császár. Maga a folyamat viszonylag késői, és jelzi, hogy az egyház miképpen hatott a kolindálás ősi szokására.¹⁴³

Láthattuk, hogy a történelem mind a kolindákban, mind értelmezéseikben – a maga módján – jelen van. A komolytalanság komolyságával, vagy fordítva, a komolyság komolytalanságával elképzelhető más magyarázat is. Induljunk ki abból, hogy az adóért való harc is kifejezésre jut az oroszlános kolindákban. Gondoljunk a 3. számú kolindára. A pásztorok ugyanis térségünkben juhötveneddel tartoztak a felsőbbségnek, Magyarországon a királynak, aki aztán ennek behajtását átruházhatta a földesurakra. A kolindában viszont nem minden ötvenedik juhot követeli a hegy ura, az oroszlán, hanem minden tizediket. De úgy tűnik csak töredék maradt ránk, mert a harc elmaradt, lemorzsolta az idő a harc hagyományát. Az oroszlán viszont feudális úr. Elképzelhető, hogy az oroszlános kolinda ismert formáiban a feudalizáció terméke. A küzdelem ugyanis olyan, mint egy lovagi torna. A leggyakoribb előfordulási terület Hunyad és Zaránd vidéke, ahol a lovagi kultúra viszonylag fejlett volt. Várak és kőből épített templomok jelzik ezt, és az, hogy a templomi a falfestményeken még olykor a magyar kirá-

142 FILIP: *Universul*, 287.

143 AL. ROSETTI: *Colindele religioase la români*. Buc., 1920. 24–32.

lyok is jelen vannak. A nemes életformája vonzó modell. Az ifjú ebbe a világba lép át, és szimbolikusan a feudális úr fölé kerekedik. Innen terjed át a kolinda a többi román vidékre, ahogy a *Fabula* című folyóiratban közölt térkép is jelzi.¹⁴⁴ A Bihar felé való terjedésnek a magyarázata egyszerű, kisugárzásról lehet szó. De az, hogy Moldvát és Havaselvét átugorva jelenik meg Besszarábiában és Dobrugeában, annak a magyarázata valamiféle népmozgásban lelhető fel, mert a folklorisztika tapasztalatai szerint bizonyos művek változatai így terjednek, falvak vagy kisebb csoportok vándorlásával. És aztán az ősfarmák a helyi viszonyokhoz idomulnak. Besszarábia, illetve annak középső és északi része 1812-ig Moldva alkotó része volt. Nem volt semmiféle autonómiája sem, viszont erősen hadak járta zóna. (Déli részén nem tudom, hogy miként terjedhetett el, mert azt a Török Birodalom a 15. század végén bekebelezte, tőle vette el 1812-ben az Orosz Birodalom, a Dnyeszter és a Prut közötti területtel együtt, és ebből alakította ki Besszarábiát. Ennek déli részein a lakosság többsége ukrán és bolgár lett. A Duna menti déli részeket 1856-ban a nyugati hatalmak Moldvának adták, majd 1878-ban az orosz Birodalom azt is visszavette, 1918-tól pedig 1940-ig Romániához tartozott. Dobrugeát a Török Birodalom szintén bekebelezte. 1878-ban az oroszok és a nyugati hatalmak kárpótlásul Romániának átengedték. Ezek után az etnikai arányokat is radikálisan megváltoztatták a románok javára.) Elképzelhető, hogy az oroszlanos kolinda Besszarábiába és Dobrugeába részben transzhumáló pásztorkodás révén jutott el, részben pedig telepítés révén. Egyébként nyilván még nagyon sok minden elképzelhető...

Amikor Bartók gyűjteni kezdett, a kutatók még inkább csak a római mitológia nyomait keresték a román folklórban, a két világháború közötti mítoszkultusz hevében ismerte fel Mircea Eliade, hogy a románok dák mitológiája felülmúlja a germánokét.¹⁴⁵ Ennek nyomán a szimbolista szemlélet nem ismer határokat. És a mitológia-kutatás – úgy látszik – olyan tudomány, amely – a maga módján – szereti a tréfát. Bartók is szerette, például amikor 1934-ben Bukarestben járt, a koncert utáni este Brăiloiuval tudós beszélgetésbe kezdtek, majd némi borozgatás közben hajnalban versengeni kezdtek, hogy melyikük tud több francia sanzont.¹⁴⁶ Nyilván jókat nevettek. Kérdés: vajon a kolinda-kutatás abszurditásain is nevetett Bartók, bár ezeknek csak a kezdeteit ismerhette? Nem véletlen, hogy a mítoszmagyarázat labirintusába nem lépett be. Pontosabban, van egy pont, amely után ezen labirintus felderítése olyan verbális mechanika, amely ugyanazoknak a motívumoknak állandó ismétlésével érvényteleníti önmagát. Az önmaga paródiáját nyújtó folklórtudomány profanizálja az élményt, amelyet a szövegek nyújtanak. Ez is egyik oka lehet Bartók szűkszavúságának. Soha sem nyilatkozott arról, hogy mit keres az oroszlan a kolindában, és mi lehet a jelentése. Ami talán meglepőbbnek tűnhet, a *Cantata profanának* ihletet adó kolindákat sem próbálta értelmezni. Márpedig az átváltozás rejtélyes mozzanat, és a rejtély mindig nagy kihívás a tudomány számára.

144 TALOS: *Der Sieg. Fabula*, 109.

145 MIRCEA ELIADE: *Fragmentarium*. București, 1939. 100–105.

146 HENRI H. STAHL: *Amintiri și gânduri din vechea școală a „monografiilor sociologice”*. București, 1981. 229–230.

AMBRUS MISKOLCZY

FROM ROMANIAN COLINDE TO CANTATA PROFANA

For Béla Bartók, Hungarian composer, the genre of colindă was an influential experience. The text of one his most famous works, *Cantata Profana* was also based on two colinde. Throughout his whole life Bartók was influenced by Romanian folk music. Also, before he left to the United States, he looked through and systematized his folklore collections and still improved and corrected them already in the USA. In his work Bartók was not hindered by the strengthening nationalist atmosphere in Central Europe. In folk music he looked for ancient patterns which are shared by all mankind, spanning over ethnical and national borders. The most archaic strata in his folklore collections are represented by colinde.

Thus scientific research should first present the achievements of Romanian folklore, and then study Béla Bartók's own classification of colinde. Bartók interpreted colinde in the dialectics of his atheism and pantheism.

MIKLÓS PÉTER

MÁRIAVITA ÓKATOLIKUS PÜSPÖKI PÁSZTORLEVÉL 1945-BŐL

A máriavita mozgalmat 1893-ban alapította Feliksa Kozłowska – szerzetesi nevén Mária Franciska nővér – a lengyelországi (akkor orosz főnnhatóság alatt lévő) Płockban. Az alapító asszony célja világi, illetve szerzetesi közösség szervezése volt az Oltáriszentség és a Szent Szűz tiszteletére. Kozłowskának – elmondása szerint – többször voltak látomásai, misztikus élményei, amelyek során többek között Szűz Mária is megjelent neki. Követői számára Mária életét – innen a mozgalom neve – jelölte meg az életszentség példajaként. A római katolikus egyház azonban a máriavita lelkiségi irányzatot nem nézte jó szemmel, ezért a mozgalom vezetőjét és tagjait 1906-ban X. (Szent) Pius pápa kiközösítette az egyházból.¹ Egy évvel később a máriaviták új egyházat alapítottak. Egy ókatolikus érsek püspököket szentelt számukra, az új felekezet pedig csatlakozott az ókatolikus egyházak utrechti közösségéhez, ahonnan azonban az 1920-as években – tévesnek ítélt tanításaik miatt – szintén kiközösítették.² A máriaviták már tevékenységük korai időszakától engedélyezik a nős férfiak, illetve a nők pappá szentelését. 1935-ben a máriavita egyházon belül is szakadás következett be. Hagyományos irányzatuk máriavita ókatolikus egyház, míg a szakadók máriavita katolikus egyház néven működnek elsősorban Lengyelországban, valamint Nyugat-Európában és Észak-Amerikában (főleg a lengyel emigránsok körében).³

Magyarországon a máriavita ókatolikus felekezet 1939-ben bukkant föl. Ekkor szentelték ugyanis Lengyelországban máriavita pappá Csernohorszky Gyulát – a későbbi Csernohorszky (majd Fehérváry) Tamás püspököt –, a jelen forrásközlésünkben közreadott pástorlevél szerzőjét. Magyarországon térítómunkába kezdett, tevékenységét azonban nem sok siker koronázta, sőt a felekezet nyilvános működését 1943-ban a magyar hatóságok megtiltották.⁴ A magyar máriavita ókatolikusok 1945-ben kezdik meg

1 HETÉNYI VARGA KÁROLY: *Máriaviták*. In: Magyar Katolikus Lexikon. 8. köt. Főszerk. Diós János, szerk. Viczián János. Budapest, 2003. 705.

2 A magyarországi ókatolikus és máriavita mozgalmakról bővebben: CSERNOHORSZKY GYULA OTTÓ: *Máriavita ó-katolikus egyház. A máriaviták rövid története és alaptörvényei*. Budapest, 1939.; HARSÁNYI LÁSZLÓ: *Ókatolikusok Magyarországon*. Világosság, 1989. 1. sz. 74–78.; SASVÁRI LÁSZLÓ: *Ókatolikus mozgalmak Magyarországon*. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 1994. 1–2. sz. 81–125.

3 OLEJKO, NIKOLAUS: *Der polnische Altkatholizismus*. In: *Kirche im Osten*. Band 8. Göttingen, 1965. 67–95.

4 A pástorlevél szövege alapján 1943-ban, Sasvári László tanulmánya szerint pedig 1942 áprilisában. SASVÁRI i. m. 99.

újra tevékenységüket, amikor magyarországi vezetőjük – immár püspökként – folytatta egyházszervező működését.

Az 1940-es évek második felében a máriavita mozgalom erőteljes támogatásban részesült a baloldal – főleg a hatalomba igyekvő és a szovjet mintájú államszocialista rendszer bevezetésére törekvő Magyar Kommunista Párt – részéről. Erre bizonyíték például, hogy a máriavita papok között kommunista párttagokat is találunk (Antretter Ede személyében)⁵, illetve, hogy a Csanád vármegyei (mai Csongrád megyei) Kevermesre éppen a helyi kommunista bíró – Magyar Béla – hívására érkezik meg a máriavita püspök papjaival átvenni a községben a lelkipásztori feladatokat az internált Farsang László (1907–1968) római katolikus plébánostól.⁶ Ez utóbbi esetet a helyi kisgazda sajtó a következőképpen kommentálta: „A mariavita papok egyéb érdekességei közé tartozik még az, hogy valamennyien kivétel nélkül a Kommunista Párt tagjai. Ehhez a tényhez azt hisszük, semmiféle kommentár nem szükséges. A cél nagyon is átlátó és az a bizonyos lóláb leplezetlenül kilóg. Mi csak azt szeretnénk tudni annyi sok más emberrel együtt, hogy az örök szegénységet hirdető és semmiféle pénzt el nem fogadó papok miből élnek, kinek a »guruló« pénzét élvezik és kinek a szolgálatában állnak katolikusellenes üzelmeikkel?»⁷

Az akkori legnagyobb társadalmi támogatottsággal rendelkező politikai szervezet, az 1945. novemberi választásokon több mint ötvenhét százalékos eredményt elérő Független Kisgazdapárt lapjának a következőket nyilatkozta Csernohorszky az általa vezetett felekezetről: „Katolikusok vagyunk, de nem azonosítjuk magunkat sem Mindszentyvel, sem pedig Rómával.”⁸ Majd – Kevermesen elmondott egyik beszédének lényegét kiemelve – megfogalmazta céljukat: „Darabokra zúzzuk a római katolikus egyház hatalmát Magyarországon.”⁹

Csernohorszky Gyula házasságon kívüli gyermekként született Aradon 1917. november 27-én. Később édesanyjával a trianoni Magyarországra költözött: Jászapátiban, illetve Budapesten folytatott tanulmányokat. Rövid ideig minorita szerzetesnövendék is volt. 1939-ben – miután a plocki máriavita szemináriumban is tanult – máriavita pappá szentelték. Magyarországon hozzálátott az egyházszervezéshez, de a kezdeti kudarcok és a felekezet betiltása után ismét a római katolikus egyházzal vette föl a kapcsolatot, sőt még a katolikus hitvallást is letette. Ennek ellenére nem ismerték el főlszentelt papnak, a jezsuiták segítségével azonban állami állást kapott a postánál.¹⁰

Már Magyarország szovjet megszállása után, 1945. november 11-én szentelte püspökké Roman Jakub Próchniewski máriavita ókatolikus érsek Plockban. Csernohorszky ekkor szervezte meg az állam által elismert és támogatott Magyar Nemzeti Máriavita

5 SASVÁRI i. m. 84–93.

6 *Magyar Nemzet*, 1946. augusztus 25. 3. (A kevermesi bíró kinyitatta a bezárt templomot és „istentiszteletet” tartott.) Vö. PÁL JÓZSEF: *Üldözött papok Csanád Egyházmegyében – 1946. 1. rész.* Szeged. 1996. 11. sz. 26–28. és PÁL JÓZSEF: *Üldözött papok Csanád Egyházmegyében – 1946. 2. rész.* Szeged. 1996. 12. sz. 17–20.

7 *Szegedi Kis Újság*, 1946. szeptember 20. 3. (A községi bíró mariavita „papokat” hozott Kevermesre. A katolikus magyar népnek nem kellenek a kompárti „hittérítők”.)

8 *Kis Újság*, 1946. szeptember 28. 4. („Darabokra zúzzuk a római Katolikus Egyház hatalmát Magyarországon.” Beszélgetés a 28 éves mariavita püspökkel.)

9 Uo.

10 SASVÁRI i. m. 98–99.

Ókatolikus Egyházat (amelynek működését aztán Rajk László belügyminiszter 1947. december 31-i hatállyal betiltotta). A fiatal püspök 1948 augusztusában házasságot kötött. Ezzel újabb botrányt okozott, hiszen felesége akkor mindössze tizenhárom éves volt. A máriavita ókatolikus lelkészek gyakran keltették föl magukra a figyelmet, de nem lelkipásztori vagy szociális tevékenységükkel, hanem iszákosságukkal, gyakori részegségükkel, amely következményeként többször verekedésbe keveredtek.¹¹

Az egyház betiltása után Csernohorszky gyári munkásként dolgozott, az állambiztonsági szervek állandó megfigyelés alatt tartották. 1964 augusztusában sikerült Magyarországról távoznia, az osztrák hatóságok politikai menekültként fogadták. Bécsben élt, majd rövid időt Lourdes-ban töltött. 1965 júliusában Kanadába utazott, ahol letelepedett és Tamás érsek néven az ókatolikus rítusú Amerikai Evangéliumi Ortodox Katolikus Egyház (The Evangelical Orthodox Catholic Church in America) egyik főpapjaként tevékenykedett.¹² 1972-ben ókatolikus hitelveket valló, magát tradicionális katolikusnak nevező egyházat hozott létre, amelynek Észak-Amerika mellett Európában, sőt Hong Kong-ban is tevékenykedett missziója. 1984. január 7-én hunyt el Montrealban.

A máriavita ókatolikus felekezet tehát nagyon rövid ideig működött és működhetett szabadon Magyarországon. 1945 és 1947 között a hatalom megszerzésére erőszakosan törekvő Magyar Kommunista Párt minden tőle telhető módon (pénzzel, infrastruktúrális eszközökkel, sajtókampánnyal stb.) támogatta a magyar máriavita ókatolikus egyházat. Nem titkolt célja volt ezzel a – kommunista mozgalom és szovjet befolyás ellen fellépő – római katolikus egyház pozícióinak gyöngítése. A máriavita ókatolikus lelkészek nem kérték stóladíjat a különböző egyházi szertartásokért, hirdették a szegénységet, elítélték az egyházi tulajdont. Így szembeállíthatták az ókatolikus mozgalmat a római katolikus egyházzal, amely éppen ezekben az években küzdött vagyonának államosítása (illetve a földreform során történő fölhasználása) ellen. De a máriavita lelkészek botrányos életvitelükkel lehetőséget teremtettek arra, hogy példájukon keresztül a történelmi keresztény egyházak papjairól, lelkészeiről is negatív véleményt fogalmazzanak meg a baloldali médiumok. A kommunista párt egyház- és vallásellenes propagandájának eszközüvé vált a magyarországi máriavita ókatolikus mozgalom

Tamás püspök 1945. november 27-i pásztorlevelét az eredeti írásmód és központozás megtartásával adjuk közre. A dokumentum lelőhelye: Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár. Püspöki hivatal iratai. Egyházigazgatási iratok. (I. 1. a.) 599/1946.

* * *

11 SASVÁRI *i. m.* 100. Ezt megerősítette Gyulay Endre nyugalmazott szeged-csanádi püspök is, aki battonyai fiatalemberként szintén gyakran látta ittasan a település főterén házat bérlő máriavita ókatolikus lelkészeket. (Gyulay Endre [* 1930] szóbeli közlése. 2010. október 6.)

12 <http://www.evangelicalorthodoxcatholic.org/fehev.html> (A letöltés időpontja: 2010. szeptember 12.)

I. PÁSZTORLEVÉL

†

TAMÁS

ISTEN KEGYELMÉBŐL

A MAGYAR MÁRIAVITA Ó-KATHOLIKUS EGYHÁZ ELSŐ PÜSPÖKE

szeretett papjainak, szerzeteseinek és híveinek

a Jézus Krisztusban üdvöt és áldást kíván.

Testvéreim a Jézus Krisztusban!

Tudatjuk Veletek és mindenkivel, akit illet, hogy az Isten végtelen kegyelméből 1945. november hó 11. napján Lengyelország Plock városában az „Irgalom és Szeretet”-ről nevezett Kathedrálisunkban¹³ Főmagasságú és Főtisztelendő Dr. Próchniewski Román Jakab máriavita ó-katolikus érsek által püspökké szenteltettünk szeretett magyar hazánk részére.¹⁴

Éppen ezért örömmel sietünk megragadni az első alkalmat, hogy a Máriavitizmus Irgalomról és Szeretetről nevezett Szentélyéből hozott szent tűzzel lángra lobbantsuk szíveteket.

Hét évvel ezelőtt egy kis fiatal magyar máriavita szerzetes-pap megindult Magyarországra felé, hogy elhozza honfitársainak a legszentebb Szentélyből örökségképpen kapott Eucharistikus Tűzet. Amikor elindult nem volt még iszákja sem és nem volt semmije sem, csak a szíve volt tele a mindent felperzselő pünkösdi Tűzzel. A szerzetes főpásztor akkor csak áldást tudott adni a nehéz útra, mert Krisztusért a szent Szegénység volt az öröksége.

És mégis úgy lépte át a magyar határt az első magyar máriavita pap, mint egy király, igazi krisztusi Koldus-király. Lábán saruval, derekán ferences kötéllel.¹⁵ Homlokán egy szó ragyogott: Misztika.¹⁶

Ruhája fehér volt, mert örömhírt hozott. Igen, örömhírt hozott. Mert örömhír volt, hogy az eddigi Jézus helyett megtalálta Krisztust az élő Isten Fiát. Kellett-e nagyobb gazdagság, kellett-e fenségesebb útravaló, mint az élő Krisztus? Lehet-e elviselni ezt a rettenetes gazdagságot, lehet-e meg nem osztani ezt a drága kincset, azt a mennyei fényt a sötétségben botorkálókkal?

13 Plock a máriavita felekezet lengyelországi központja. Az Irgalom és Szeretet temploma az 1910-es években épült neogótikus stílusban.

14 Az 1910-ben püspökké szentelt Roman Jakub Próchniewski (1872–1954) érsek 1945 és 1953 között volt a máriavita ókatolikus egyház feje. (Forrás: www.mariawita.pl – A letöltés időpontja: 2010. szeptember 12.)

15 A máriavita ókatolikus mozgalom szerzetesrendje az alapszabályait Assisi Szent Ferenc, illetve Assisi Szent Klára regulái nyomán megfogalmazó máriavita rend, amelynek tagjai hagyományosan világos színű (fehér) ferences öltözetet hordanak. „A máriavita-rend [tagjai] Szent Ferenc szabályait követik fehér reverendában skapulárával, mellükön kis monstranciával ferences kordával és saruban járnak.” *Nemzeti Egyház*, 1946. május (Kik azok a Máriaviták?)

16 A máriavita mozgalom lelkiségében a misztikának (misztikus élményeknek, látomásoknak) központi szerepe van.

De, mert a gazdagok szemében az új gazdag mindig szálka volt, megkezdődött a harc! Kezdetben csak intrikák. Nem veszélyes, hiszen egy fecske nem csinál nyarat, nyugtatták meg magukat a máriaviták örök ellenségei. Közben, azonban már hegyezték a tollat. A máriavita pap nagyon jól tudta mi vár reá. Hiszen ez a máriavita sors. Megkezdődött az üldözés. A vád csupán csak annyi: Máriavita.

Hát bűn az, hogy valaki megismerte Krisztust és hirdeti azt? – Igen – ez volt a bűne a máriavita papnak.

Ezért vitték huszonöt alkalommal a rendőrségre, azért írtak ellene éveken át méregbe mártott tollal, azért irkáltak neki gyalázkodó leveleket, ezért uszították rá a reakciós kormányokat, ezért oszlatták fel és tiltották be a máriavita rendet 1943-ban¹⁷, ezért írták vele alá, hogy soha többé nem alapít máriavita kolostort¹⁸, ezért szedték el szentelési okmányait és végül, ezért börtönözte be még a gestapo¹⁹ is.

És a máriavita pap mindent kibírt. Kibírta a testi és lelki terrort, mert az Isten szívébe írta láng betűkkel szent Pál szavait: „Mindenre van erőm a Krisztusban!”²⁰ Nyugodt volt, mert tudta, Isten műve a Máriavitizmus. Az Irgalom nagy Műve a veszendő emberiség. Rendíthetetlen az Úr Jézusnak Szent Mária Franciskához a Máriavita-rend megalapítójához²¹ intézett szavaiban: „Művemét én magam fogom vezetni, egészen a befejezésig.”

Egy embert le tudtak győzni emberek, de az Istent soha és senki sem!

És az Isten megmutatta akaratát, és életre keltette a Magyar Máriavita-rendet. Mert hódolatot akar, mivel a Királyok Királya, trónt akar, mert Ő a legfőbb és a földön.

Hiába vezényeltek a magyar máriavitizmus ellen Krisztus szent nevében tüzet, nem tudták megsemmisíteni, mert az Isten műve. Erős kösziklára van építve, magára az Úr Krisztusra, aki a Legméltóságosabb Oltáriszentségben valósággal jelen van.

1945 áprilisában ismét életre kelt a Máriavita-rend hazánkban, hogy felállítsa ismét Krisztus trónját, amelyet az emberi gonoszság és az emberi elvakultság ledöntött. Azóta ismét hirdetik a magyar máriaviták, hogy az oltáriszentség nem csak Szentség, hanem az élő Krisztus, akit nem lehet bezárni egy szekrénybe, akit nem lehet belakolni egy templomba, mert él és uralkodni akar.

Azt az Eucharistikus Tüzet, amit az első magyar máriavita pap hozott, azóta ezek és ezek hordozzák körül szerte az országban. Ezek és ezek építettek trónt szívükben Krisztusnak, ezek és ezek hódolnak naponként az élő Krisztus előtt.

Ezt a gyenge, de rendíthetetlen hithű fiatal máriavita papot szemelte ki az Isten, hogy megszegyenítse az erőseket. Akinek minden szenvedésben, minden bánatban szeme az Üdvözítőre irányult és a legsötétebb börtön mélyén is azt mondogatta magában: „Mindenre van erőm Krisztusban! Aki engem megerősít!”

17 A máriavita ókatolikus egyház magyarországi megszervezésére először 1939-ben tett kísérletet Csernohoszy Gyula. Ez szakadt meg 1943-ban.

18 A Szent Ágostonról elnevezett máriavita ókatolikus kolostor 1945 és 1947 között Budapesten a VI. Benczúr utca 37. szám alatt működött.

19 A Geheime Staatspolizei (Titkos Államrendőrség) a náci Németország hírhedt titkosrendőrsége.

20 „Mindenre van erőm Krisztusban, aki engem megerősít.” (Fil 4,13)

21 Feliksa Kozłowska (1862–1921), szerzetesi nevén Mára Franciska nővér, állítólagos látomásai hatására az 1890-es években indította el spirituális mozgalmát, amelyből – miután 1906-ben kiközösítették a katolikus egyházból – kinőtt az máriavita ókatolikus egyház.

Így készítette elő az Úr az első máriavitát a főpapságra.

Nehéz időket éltünk át valamennyien, de most már örülünk, mert ezekben a nehéz időkben született meg az új világ. Szegezzük tekintetünket az isteni Mesterre és most már csak Ő utána menjünk. „Aki én utánam jár, az nem jár sötétségben”,²² mondja nekünk az Úr Jézus. Legyünk végre Krisztus-barátok. Szülessünk újjá mi is Krisztusban, ne csak másoktól várjuk ezt. Először saját magunkat reformáljuk meg és csak azután másokat. Legyünk hűséges szolgálói az Úr Istennek. Először fogjunk hozzá saját énünk újjáépítéséhez és azután minden erővel és igaz magyar szívvel lássunk neki az ország újjáépítésének, mert csak Krisztusban újjáépült magyar lélek építhet új Magyarországot.

Tartsatok ki erős lélekkel szent hivatástokban, mert máriavitának lenni különös kegyelem, hogy elnyerjétek az örök boldogságot a mi Urunk Jézus Krisztus által, aki a mi szerzetes Egyházunk Feje, Uralkodója, Királya s aki egyedül üdvözít majd bennünket: „ha a harcot megharcoltuk és a futást elvégeztük.”²³ Fussatok tehát kitartással, hogy a ti futástok hiábavaló ne legyen.

Ne hallgassatok ellenségeinkre, akik azt terjesztik, hogy a máriaviták nem miséznek érvényesen. Hazudnak ezek valamennyien. Krisztust nem lehet monopolizálni, mert az Úr Jézus ott van jelen, ahol akar és a Szentlélek ott ihlet, ahol akar. Egyébként a Máriaviták a Janzenista Katholikus püspököktől²⁴ nyerték a püspöki szentelést, akiknek apostoli jogutódlását csak a tébolyodottak vonják kétségbe és azok, akik nem bírják elviselni Krisztus diadalát a máriaviták között. Egy 20. századbeli Krisztus követőt nem lehet hazugság hadjáratával eltéríteni Krisztustól. Egyébként az üzenjük a hazugságot terjesztőknek, hogy söpörjenek a saját portájukon –, mert van mit söpörni.

Lejárt már az az idő, amikor Krisztus Szent Nevében tüzet lehetett vezényelni a Máriaviták ellen. Aki a felekezetek közötti békét rongálja, ellensége a Demokratikus Magyarországnak.²⁵ A Máriaviták mindenkit tisztelnek, ezzel szemben elvárják, hogy őket is tiszteljék.

A vallás és lelkiismereti szabadság nevében tiltakozunk minden hazugság hadjárat ellen.

Utasítsatok vissza minden ilyen irányú támadást, mert szabad hazában – szabad magyarok vagyunk.

Legyetek hasonlóak az első keresztényekhez és életetek Krisztocentrikus²⁶ legyen. Bármit tesztek, bármibe fogtok, kérdezzétek meg előbb, Krisztus mit szól hozzá? – Vajjon Krisztus jónak látja-e ezt, vajjon Ő hogyan cselekedne? Kerüljük a vádat, melyet szt. Pál emel a látszat keresztények ellen, amikor azt mondja: „Mert sokan élnek úgy, mint Krisztus keresztjének ellenségei”.²⁷ Mi ne legyünk látszat keresztények, ne le-

22 „Aki engem követ, nem jár sötétben, hanem övé lesz az élet világossága.” (Jn 8,12)

23 Vö. „A jó harcot megharcoltam, a pályát végigfutottam, hitemet megtartottam.” (2Tim 4,7)

24 A hollandiai janzenista püspökök a tizennyolcadik század elején alapítottak Rómától független egyház-szervezetet, vezetőjük az utrechti érsek volt.

25 A Magyar Kommunista Párt és a koalíciós évek baloldali publicisztikájának retorikája fedezhető föl ebben a mondatban. A baloldali sajtóban, s később – főleg az 1946. évi VII., a demokratikus államrend és a köztársaság büntetőjogi védelméről törvény életbe lépése után – a népbíróságok előtt is az egyik legsúlyosabb vádnak számított, ha valakiről azt állították „ellensége a demokratikus Magyarországnak”.

26 Krisztusközpontú.

27 Vö. „Hiszen – mint már többször mondtam, most meg könnyek közt mondom – sokan úgy élnek, mint Krisztus keresztjének ellenségei. Végük a pusztulás, istenük a hasuk, azzal dicsekszenek, ami gyaláza-

gyünk látszat máriaviták, hanem menjünk végig az úton, mely Krisztushoz vezet. Nincs boldog élet Krisztus nélkül, mert szt. János, a szeretet nagy apostola azt mondja: „Aki vallja, hogy a Jézus Krisztus az Isten Fia, abban az Isten marad és Ő az Istenben.”²⁸ Hát lehet boldog az életünk isten nélkül? Hát nem a Krisztus követése adja meg az élet értelmét?

A Szent,²⁹ amikor meghalt azt hagyta ránk máriavitákra utolsó testamentumként: „Ne féljetelek, hogy tévelyben vagytok, az Isten műve ez.” Szent János ehhez még azt mondja nekünk: „Ti az Istentől vagytok Fiaccskáim, és amazt legyőztétek, mert nagyobb Az, aki bennetek van, mint aki a világon van.”³⁰ Igen, mi csak Krisztushoz akarunk tartozni, aki itt van közöttünk az Oltáriszentségben, aki él, léleklizik, beszél hozzánk és vár szüntelenül.

Mindazonáltal nem vagyunk ellenségei, sőt minden erőnkkel azon fáradozunk, hogy előmozdítsuk az Egyházak egymás közötti egységét. Erre vonatkozólag azt tarjuk: **„Mindenben legyen szeretet – az üdvösségre nem éppen szükségeselekben szabadság – a szükségeselekben azonban – egység.”**³¹ Erősen hisszük a Máriavitizmus Szent alapítójának³² mondását: „Az Úr Jézus majd egyesít minden Egyházat Szentséges Szívében, csak az Oltáriszentség tisztelete szükséges.”

Sokan, akik nem ismernek bennünket máriavitákat, azt hiszik, hogy mi eretnekek vagyunk. Leírjuk tehát röviden, hogy nem eretnekek, hanem nagyon is katolikusok a Máriaviták. Eretnek csak az, aki valamely Katolikus dogmát tagad.

1. Hiszük és tanítjuk az Ó- és Újszövetségi Szentírást úgy és olyan formában, ahogy azt a Szent Egyház Atyák hitték, magyarázták és tanították.

2. Mi a katolikus tan? Az, amit lerini Szt. Vince³³ szavai szerint **mindnyájan, mindig és mindenütt vallottak.**³⁴ Az Egyház egyedüli Feje Jézus Krisztus. Az apostolok testülete, majd a világ összes püspökei, akik be tudják bizonyítani, hogy érvényes szentelést, ill. consecrációt³⁵ kaptak, alkotják a tanító Egyházat. Az apostolok mind egyformák voltak hatalomban, ugyanígy a püspökök is. Mert szt. Péter se nem kisebb, se nem nagyobb szt. Pálnál.

Ezt hisszük mi máriaviták, mert ezt hitték a Szentatyák is a régi Egyházzal együtt, mint Szent Ágoston gyönyörűen kifejti: „Jézus a szikla, a kőszál, ezen a sziklán épült az Egyház, s ettől a sziklától kapta nevét Simon, aki Péternek, azaz sziklának nevezünk.”

Ez röviden az örökimádó Máriavita Ó-katolikus szerzetes Egyház főbb alapelve. Hogy az Isten útján járunk és az Istentől vagyunk, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a legnagyobb üldözések és hazugsághadjáratok dacára is 52 év alatt elterjedt az

tukra válik, s eszüket földi dolgokon járatták. A mi polgárságunk azonban a mennyben van. Onnan várjuk az Üdvözítőt is, Urunkat, Jézus Krisztust. Ő azzal az erővel, amellyel mindent hatalma alá vethet, átalakítja gyarló testünket, és hasonlónak teszi megdicsőült testéhez.” (Fíl 3,18–21)

28 „Aki vallja, hogy Jézus az Isten Fia, abban benne marad az Isten, és ő is az Istenben.” (1Jn 4,15)

29 Feliksa Kozłowska (1862–1921), a máriavita mozgalom alapítója.

30 „Gyermekeim, ti az Istentől vagytok, és legyőztétek őket, mert nagyobb az, aki bennetek van, mint aki a világon van.” (1Jn 4,4)

31 Kiemelés az eredeti szövegben.

32 Feliksa Kozłowska (1862–1921), a máriavita mozgalom alapítója.

33 Lerini Szent Vince vértanú, negyedik századi hispániai diakónus. Ünnepe: január 22. Vö. LJAS ANTAL: *Szentek élete*. 1. köt. Budapest, 1976. 277–278.

34 Kiemelés az eredeti szövegben.

35 Konszekráció: fölszentelés (jelen esetben az egyházi rendben a püspöki méltóságra).

„Irgalom nagy műve”³⁶ az egész világon s mint ilyen a legnagyobb és legerősebb független katolikus Egyház.

Tehát legyetek hűségesek az „Irgalom Nagy Művéhez” és a Nemzeti Katolikus Egyház³⁷ gondolatához.

Ezt kéri Tőletek a világ legfiatalabb és Magyarország első független Katolikus püspöke,³⁸ aki a Ti szolgátok a Jézus Krisztusban:

Budapest, 1945. november 27.

† TAMÁS
PÜSPÖK

PÉTER MIKLÓS

MARIAVITE OLD CATHOLIC PASTORAL LETTER FROM 1945

The Old Catholic congregation of Mariavite functioned for a short period in Hungary, from 1939 to 1943, and then from 1945 to 1947. In the second period the Hungarian Communist Party supported the congregation in all possible ways, such as financially, by improving their facilities, with press campaign, etc. The Communist Party aimed at weakening the social positions of the Roman Catholic Church, which strongly opposed communist movements and Soviet influence. The Communist Party used the Hungarian Mariavite Old Catholic movement as a device in its anti-church and anti-religion propaganda.

The pastoral letter published here was issued by Tamás Csernohorszky-Fehérváry (1917-1984) Mariavite Old Catholic bishop on 27th November 1945. Csernohorszky was ordained a priest in 1939, and was appointed as bishop in 1945 in Płock, Poland. He led the Hungarian National Mariavite Old Catholic Church up to its proscription in December 1947. In 1964 he left the country. After a short stay in Austria and France he settled in Canada, where he founded a church that called itself ‘traditional Catholic’ at the beginning of the 1970s. In his pastoral letter in 1945 he presents the dogmas of the Mariavite Old Catholic Church supported by quotations from the Bible, as well as attacked vehemently the Roman Catholic Church.

36 A lengyelországi máriavita mozgalom 1893-ban indult meg.

37 A máriavita ókatolikus egyház (Kościół Starokatolicki Mariawitów) Lengyelországban is kifejezetten lengyel nemzeti jellegűnek nevezte és tartotta magát, s emiatt egyik elnevezése a felekezetnek: lengyel katolikus. A magyarországi – Csernohorszky vezette – máriavita ókatolikus felekezet magát szintén Nemzeti Katolikus Egyház elnevezéssel illette. Ebben azonban kevésbé a nemzeti jelleg hangsúlyozása dominált, mint inkább az, hogy független – értsd: az Apostoli Szentszéktől független – magyar katolikus egyház. A magyar nyelvű tridenti szertartású liturgia, a stóladíjtól és az egyházi adótól való eltekintés, a házasság fölbonthatóságának elismerése, illetve az elváltak egyházi közösségükben való megtartása elvileg ugyan imponáló lehetett volna a római katolikus híveknek, de a gyakorlatban a máriavita ókatolikusok ezzel nem tudtak maguknak híveket szerezni Magyarországon.

38 Csernohorszky – 1947-től hivatalosan Fehérváry – Tamás (1917–1984) máriavita ókatolikus püspök, eredeti nevén: Csernohorszky Gyula Ottó.

1. Tamás máriavita ókatolikus püspök címere (1945)

2. Tamás püspök misét mutat be (1940-es évek második fele)

3. *Roman Jakub Próchniewski (aki 1945-ben püspökké szentelte Csernohorszky Tamást),
Jan Michał Kowalski (a máriavita ókatolikus egyház első feje)
és Leon Andrzej Gołębiowski (1910-es évek)*

BÁLINT LÁSZLÓ

RÖPCÉDULÁK ÉS NÉVTELEN LEVELEK A TERMELŐSZÖVETKEZETEK ELLEN (CSANÁDPALOTA 1959–1960)

A Rákosi Mátyás által vezetett magyar kommunisták elsődleges célkitűzése a szocialista társadalom létrehozása volt, hogy azt követően majd irányt vehessenek a végső cél, a kommunizmus felé. Hittek az akkoriban egyedül helyesnek tartott és hirdetett ideológiájukban, melyről később a gyakorlatban kiderült, hogy megvalósíthatatlan, elérhetetlen. Ebben a társadalom számára fölmutatott álomvilágban az első kijelölt lépcsőfok a szocializmus alapjainak a lerakása volt. Legelőször tehát ezt a közvetlen célt kellett elérni, ez volt a továbblépés előfeltétele.

Azt a földművelő magyar parasztságot, amelyet a háború után a földosztással még a befolyásuk alá igyekeztek vonni – a legszegényebbek esetében gyakran nem is sikertelenül! – most a közös gazdálkodás irányába igyekeztek tolni. A rákosista klikk a szovjet példát és tanítást, sőt kifejezetten elvárást követve eminens diákként a gyors sikerre összpontosított a kolhozosítás terén is.

Az eredendően földtulajdonnal rendelkező parasztság, de még a földosztás során „juttatott” földdel rendelkezők is, megpróbálták ellenállni a kommunista törekvéseknek. Minél nagyobb földterületen gazdálkodott valaki, annál erőteljesebben tiltakozott, annál kitartóbb volt az ellenállásban. Különösen említést érdemelnek ebben a tekintetben a módos gazdák, akikből a kommunista rezsim hamarosan kulákot konstruált és időnként őket emlegették a „falusi burzsoázia”-ként is. volt időszak, amikor főleg vidéken, a kulákság számított a legveszedelmesebb ellenségnek és a kommunisták nagy elszántsággal „vitték a harcot” ellenük. Az üldöztetésnek a végállomása pedig gyakran volt a kietlen pusztaságba való kitelepítés, a munkatáborokba való küldés, az internálás, vagy a börtönbe zárás, természetesen mellékbüntetésként vagyonelkobzással megspékelve, elsősorban a földtulajdontól való teljes vagy részleges megfosztás.

Az elkobzott, majd tagosított földek felhasználásával kezdetét vette a „táblás gazdálkodásra” való áttérés. Egyre-másra alakultak a termelőszövetkezeti csoportok – a „téeszcsék” –, ahova igyekeztek beszorítani, bekényszeríteni mindenkit a földművelők közül, akit csak lehetett. Fennhangon hirdették a mezőgazdaság szocialista átszervezésének az önkéntességét, miközben a termelőszövetkezetek létrehozásának a mindennapi gyakorlata köszönő viszonyban sem volt ezzel. Egyáltalán nem volt véletlen, hogy az 1956-os forradalom alatt országszerte sok „téeszcsé” fölöslzott, a bekényszerített tagok széthordták a széthordható vagyont és leggyakrabban csak a föld és a földhalmozott sok-sok adósság maradt bent a közösben.

A forradalom leverése után, még teljesen be sem fejeződött a nagy erőket lekötő megtorlás, amikor a Kádár János névvel fémjelzett rezsim is hozzálátott a mezőgazda-

ság szocialista átszervezésének a folytatásához, majd befejezéséhez. A magyar kommunista vezetők és ideológusaiak szerint már csak ez hiányzott ahhoz, hogy büszkén kijelenthessék: a Magyar Népköztársaságban leraktuk a szocializmus alapjait. Kádár János mindenáron be akarta fejezni azt, amit Rákosi Mátyás elkezdett.

Nagy tsz.-szervezési kampány vette kezdetét. A tömegtájékoztató nap mint nap a közös gazdálkodás semmi mással össze nem hasonlítható előnyeivel foglalkozott. A népnevelők – főleg erre a tevékenységre rászorított értelmiségiek – sokasága járta a falvakat és tanyákat, hogy rábeszéljék a parasztokat a termelőszövetkezetbe való belépésre. A helyi kommunista vezetők – a tanácselnök, a tanácstitkár, a falusi párttitkár, a tsz.-elnökök, a járási és megyei funkcionáriusok – egymással is versengve mindent elkövettek a kitűzött célok teljesítése érdekében. A rákosista idők brutális módszereinek alkalmazására már nem, vagy csak nagyon elvétve került sor, de azért kényszerrel még mindig alkalmazták és az önkéntesség elve bizony gyakran, sőt nagyon is gyakran sérült.

A célba vett emberek azonban igyekeztek ellenállni. Kitartottak az egyéni gazdálkodás mellett ameddig csak tudtak. Az erőfölény azonban előbb-utóbb mindenhol érvényesült és a magyar földművelő lakosság nagyobb része, mondhatni döntő többsége mégiscsak rátért a szocialistának nevezett útra, a közös gazdálkodás útjára és belépett a termelőszövetkezetbe. Ez a folyamat azonban nem volt problémáktól mentes. A kommunisták itt is, ott is különféle akadályokba, ellenállásba ütköztek. Hol nyílt ellenállásba, még gyakrabban azonban leplezettbe, burkoltba. A termelőszövetkezetekbe beteretlt parasztság hangulata közel sem volt olyan derűs és optimista, mint azt Kádár János és elvtársi követői elvárták volna. Jól mutatja ezt a Csongrád megyei Csanádpalotán kialakult helyzet és hangulat is.

Csanádpalotán az 1959–60-as körülményeknek előzményei is voltak. Már a forradalom kitörése előtt – 1956 tavaszán – tapasztalható volt, hogy ismeretlenek ellenséges hangú, néha fenyegető leveleket küldtek a községi tanács vezetőinek, az MDP alapszervezet titkárának és a termelőszövetkezetek vezetőinek. Egy politikai nyomozói dokumentum szerint „az ügyet annakidején vizsgáltuk, azonban a földérintés eredménytelen lett, mivel a további munkát megakadályozta az ellenforradalom.”¹ A forradalom leverése után pedig ugyancsak ismeretlen elkövetők „rölapokat terjesztettek, amelyeken a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány (így emlegette magát a Kádár-kormány-BL) ellen uszítottak. Ellenséges plakátokat is ragasztottak a középületek falára.”²

Csanádpalotán tehát a röpcédulázásnak, a plakátkészítésnek és a helyi kommunista vezetőknek írt névtelen leveleknek már hagyománya volt. Az újabbak megjelenése egyáltalán nem volt szokatlan, erre akár számítani is lehetett volna, főleg akkor, amikor ismét s erőteljesen kezdetét vette a tsz.-ek szervezése.

A Csanádpalotán 1959-re kialakult hangulatra jól rávilágít a Csongrád megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztály (a továbbiakban P.Ny.O.) „Hangai” fedőnevű ügynökének 1959. augusztus 9-i jelentése: „Az elmúlt héten kerestem az alkalmat, hogy a Március 15 Tsz. tagjaival találkozom. 1959. augusztus 5-én találkoztam

1 Forrás: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁSZTL) O-11258 számú dossziében a BM Csongrád megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztály (a továbbiakban P.Ny. O) összefoglaló jelentése.

2 Forrás: ÁSZTL O-11258 számú dossziében a P.Ny. O. 1960.08.15-i jelentése.

Varga János gazdálkodóval, aki Csorba-kulák veje. Beszélgetésünk a jövőjükkel foglalkozott. Elmondta, hogy ők nem kértek tagosítást. Földjüket a Dózsa Tsz. kapta. nekik nem kell érte semmi. Ők nem fogadják el a csereingatlant. Ők kényszer hatására írták alá a belépési nyilatkozatot. ... Még meg sem alakultak, máris dirigálnak nekik. Beccapták őket. Azt akarják, hogy lépjenek be a Dózsa Tsz.-be, de miért vállalják ők a Dózsa Tsz. adóságát. Ott olyan emberek vannak, akiknek földjük nem volt és dolgozni soha nem szerettek. ... Ők megvitatták otthon a sorsukat, így látják helyesnek, ahogy elmondta. Feleségét már úgylis tönkretették, verje meg őket az Isten. Szívbeteg lett a sok zaklatástól, pedig azt mondták, hogy a belépés önkéntes. ... Sok gyerekem van, azoknak kenyér kell. Én nem tudok várni jövő nyárig, míg adnak munkaegységet. Semmi képen nem vagyok hajlandó a közösben dolgozni. örülök, hogy nem kell cselédnek lennem. Engem kényszerítettek be.” Valamivel később – 1959. augusztus 27-én „Hangai” fedőnevű ügynök újabb jelentésben számolt be a csanádpalotai hangulatról. Az ekkor jelentettek szerint „a községben a lakosság az egyéni gazdálkodás híve és az agitációnak ellenáll. ... A Március 15 Tsz. tagjai levéllel fordultak Dobi Istvánhoz és megírták, hogy őket az aláírásra kényszerítették”.

Az első újabb névtelen levelet 1959. március 10-én dobták be a csanádpalotai postai gyűjtőládába. A címzett Kiveczki Pál tanácselnök-helyettes volt, aki a forradalom leverése után egy ideig pufajkás karhatalmistaként szolgált a megtorlást, majd később községi párttitkár lett. A levélben a címzetten kívül a községi párttitkárt is megfenyegették, mindkettőt a tsz.-szervezés miatt. Felszólítást tartalmazott a „hóhérok üzenete” aláírású levél, hogy a tsz.-t ne szervezzék tovább, mert mindkettőjüket ki fogják zavarni a községből. Kiveczki Pál az ügyben eljáró politikai nyomozóknak elmondta, hogy „a községben teljes erővel folyik a tsz.-agitáció, amiben ő is aktívan részt vesz”.³ Ugyanakkor Mekis János⁴ akkori párttitkár, a csanádpalotai Fényes vendéglő vezetője elmondta, hogy „ő is rendszeresen részt vesz a tsz.-agitációban”.⁵

Még két hét sem telt el, amikor 1959. március második felében postai úton újabb „hóhérok üzenete” aláírású levél érkezett Kiveczki Pál részére. Ennek a levélnek a feladója a csanádpalotai kis- és középparasztok nevében felszólította Kiveczki Pált és a községi párttitkárt, hogy a tsz.-szervezést azonnal hagyják abba, mert ellenkező esetben kötéltre kerülnek és „nem sokáig fogják már a levegőt szívni”.

1959. május 18-án Majoros János⁶ a csanádpalotai Vörös Lobogó Tsz. elnöke kapott névtelen levelet, amelynek a megszólítása „Te piszkos ávós!” volt. Ennek a levélnek a tartalma is a termelőszövetkezeti szervezés ellen irányult. Ugyanezen a napon Kiveczki Pál – egyes adatok szerint akkor már függetlenített községi MSZMP titkár – újabb névtelen levelet kapott, új levelet régi tartalommal.

1959. július 20-án „hóhérok” aláírású levél érkezett Papes Béláné⁷-nak, a csanádpalotai tanács elnökhelyettesének. Ennek e levélnek a tartalma is megegyezett a korábbiakéval. „Hangai” fedőnevű ügynök 1959 augusztus 27-i jelentése szerint a lakosság

3 Forrás: ÁSZTL O-11258 számú dossziében a Makói járási és városi Rendőrkapitányság 1959.03. 13-i jelentése.

4 Mekis János (Medgyesegyháza 1901)

5 Forrás: ÁSZTL O-11258 számú dossziében a Makói járási és városi Rendőrkapitányság 1959.03.13-i jelentése.

6 Majoros János (Kenézlő 1920)

7 Papes Béláné tanácselnök-helyettes, a csanádpalotai iskolaigazgató felesége.

nem szerette Papesnét, sokan kifejezetten haragudtak rá, mert ő is nagy lelkesedéssel szervezte a termelőszövetkezeteket.

A P.Ny. O. már az első levelek fölbukkanása után nyomozni kezdett. Ennek célja az ismeretlen levélírók felkutatása és felelősségre vonása volt. A levelek tartalma alapján helyi lakost feltételeztek. Összeírták azokat, akik szerintük, illetve a levelek címzettei szerint számításba vehetők voltak elkövetőként. A P.Ny. O. azokat gyanúsította akár közvetlen elkövetőként, akár „értelmi szerző”-ként, akik az 1956-os forradalmi eseményeknek szereplői, tevékeny résztvevői voltak Csanádpalotán. Ezek közé tartozott Brenner József,⁸ Horváth László,⁹ Bacsa Ferenc,¹⁰ Nagy Emil,¹¹ Madár János.¹² A címzettek is összeállítottak egy listát, amelyen azok szerepeltek, akiket ők gyanúsítottak. Ezek voltak: Gazsó József¹³ cipész kisiparos, Tóth Marcell¹⁴ volt kulák, Cs. Kovács Lajos¹⁵ földműves, Bogdán János¹⁶ fuvaros, Bogdán József¹⁷ egyéni gazdálkodó, Asztalos P. Kálmán¹⁸ egyéni gazdálkodó, Németh Marcell,¹⁹ aki 1956 előtt államellenes cselekményért el volt ítélve és Mari Sándor²⁰ szintén volt politikai elítélt.

A nyomozás során a tanácsházáról beszereztek különféle olyan okmányokat, amelyekben a gyanúsítottak kézírása szerepelt – pl. haszonbérleti szerződések, stb. – és ezeket, valamint a névtelen leveleket írásszakértői vizsgálatra küldték. A próbálkozás azonban eredménytelen maradt. A felsorolt gyanúsítottak között nem volt a névtelen levelek írója, illetve írói. Több elkövető után folyt a hajsza, az írásszakértői vizsgálat ugyanis igazolta azt a feltételezést, hogy a névtelen levelek nem egy kéztől származnak, a leveleket tehát többen, más-más elkövetők írták.

1959. november első felében újabb névtelen levelek érkeztek több csanádpalotai kommunista címére. Ezek a következők voltak: Gajda Ferenc²¹ hentes és mészáros, az MSZMP tagja, Mészáros Zoltánné²² termelőszövetkezeti tag, egyben az MSZMP tagja, Mekis János a földműves szövetkezeti vendéglő vezetője, korábbi párttitkár, Papes Béla²³ iskolaigazgató és mások.

8 Brenner József (Miskolc 1930) általános iskolai tanár, a Nemzeti Bizottság tagja Magyarcsanádon, a makói járási Nemzeti bizottság titkára. A megtorlás során közbiztonsági őrizetbe került.

9 Horváth László (Földeák 1923) állatorvos, a csanádpalotai Nemzeti Bizottság egyik szervezője, a makói járási Nemzeti Bizottság tagja. A megtorlás során közbiztonsági őrizetbe került, majd 10 hónap felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték.

10 Bacsa Ferenc (Csanádpalota 1907) hentes és mészáros, a forradalom tevékeny résztvevője Csanádpalotán. A megtorlás során közbiztonsági őrizetbe került.

11 Nagy Emil (Nagybánhegyes 1913) volt csendőr, a forradalom alatt nemzetőr volt Csanádpalotán. A megtorlás során közbiztonsági őrizetbe került.

12 Madár János (Csanádpalota 1901) volt banktisztviselő, a forradalom tevékeny résztvevője Csanádpalotán. A megtorlás során közbiztonsági őrizetbe került.

13 Gazsó József (Csanádpalota 1919)

14 Tóth Marcell (Csanádpalota 1911), a forradalom alatt az elvett földjeit követelte vissza.

15 Cs. Kovács Lajos (Csanádpalota 1912)

16 Bogdán János (Csanádpalota 1904)

17 Bogdán József (Csanádpalota 1914)

18 Asztalos P. Kálmán (Csanádpalota 1905)

19 Németh Marcell (Csanádpalota 1925)

20 Mari Sándor (Csanádpalota 1925)

21 Gajda Ferenc (Nagylak 1924)

22 Mészáros Zoltánné (Csanádpalota 1931)

23 Papes Béla (Földeák 1920)

A politikai nyomozók az újabb névtelen levelek ügyében is meghallgatták a címzeteket. Ennek során újabb és újabb gyanúsítottak kerültek látókörbe. Beszerezték ezek írásmintáit is és újabb írásszakértői vizsgálatokat végeztek. Az eredmény azonban tovább bonyolította a helyzetet. Az írásszakértő megállapította, hogy az újabb névtelen levelek is legalább négy kéztől származnak. A beszerzett spontán írásminták azonban egyetlen esetben sem voltak elegendők a teljes bizonyossággal történő azonosításhoz.

1959. december 2-án postai úton, nyílt levelezőlapon „Egy baloldali” feladó megjelöléssel a csanápalotai tanács végrehajtó bizottságának címezve következő sorok érkeztek: „Piszkos Hajcsárok. Piszkos Csavargók. Nem is tudom minek nevezzetek benneteket, ismertek ti szégyent, arcpirulást? Nem hiszem. mert ha tudnátok, hogy az micsoda, nem szép jövőt, meg a felemelkedést ugatnátok, hanem nevértől neveznétek a »gyereket«, pl. így: Büdös parasztok gyertek zsidórabszolgának, mert ha nem kancsukával fogunk benneteket hajtani. Hiszen úgyis erre megy az egész dolog. Ez a valóság.

1959. december 21-én Kurunczi Mihály, a csanádpalotai tanács vb. titkára kapott „Hóhértestvérek” aláírással névtelen fenyegető levelet a korábbiakkal majdnem megegyező tartalommal. Két nap múlva, december 23-án pedig Kiveczki Pál és Halasi Pál volt csanádpalotai MDP titkár volt névtelen levél címzettje. Ez a levél felszólította a „tanácsházai agitátorokat”, hogy „ne kényszerítsétek a palotai népet a csajkára, hiszen dolgozik az és így többet termel százszor, meg ezerszer. ... Hagyjátok el a hirdetést, mer mennél jobban mongyátok, anná joban útja a nép a téeszt. A vezetőségtől jót kér a falu népe, szabadságot, magángazdálkodást.”

1960. január 3-án újabb feladónélküli névtelen levelezőlap érkezett a csanádpalotai tanácsházára. A címzett a „Termelőszövetkezet előkészítő bizottság”. A levél – kissé zavaros – szövege: „A csanádpalotai állomás felé lakó dolgozó parasztok a gazdasági iskola körül, mink nem megyünk a tsz-be és nem leszünk rabszolgák.”

1960. január 6-án szokatlan külsejű levelet kézbesített a posta Papes Béla címére. A borítékra nem kézzel írták rá a címzést, hanem újságból kivágott nagybetűket ragasztottak egymás mellé. Az aláírás: „egy alattvalód – T. J.” A politikai nyomozói megállapítás szerint ebben a levélben nincs ellenséges szándék, hanem csupán figyelmeztetés. A levélíró arra figyelmeztette Papest, aki „szívén viseli a szövetkezetesítést”, hogy nem odavaló emberek is bekerültek e tsz.-be, pl. olyan is, „aki a vörös csillagot leverte a forradalom alatt”.

Még ugyanebben a hónapban, 30-án Mekis János kapott egy újabb levelet, névtelent és fenyegetőt. Ezen a napon azonban más is történt. A csanádpalotai földműves szövetkezeti vas- műszaki boltnál reggel nyitás előtt az egyik ott dolgozó, Kovács Mihály²⁴ a lakatpánt alá dugva egy kemény kartonlapra ragasztott, kb. 10 × 30 cm méretű plakátot talált a következő szöveggel: „FIGYELEM, FIGYELEM!! A MEZŐGAZDASÁGI NAGYÜZEM MEGSZÜNT.+++!!”

Az első névtelen levél megírásától, illetve megérkezésétől már majdnem egy év telt el és a P. Ny. O. még egyetlen elkövetőnek sem jutott a nyomára. Csak próbálkoztak, csak próbálkoztak, de a siker elkerülte őket. Pedig a levélírók döntő többsége alig-alig iskolázott, egyszerű földművelő ember lehetett. 1960. február 9-én bevonták a felderítésbe Szeder Béla csanádpalotai postamestert is. megállapodtak vele, hogy a postamester a községben levő négy postaláda tartalmát minden nap külön- külön megvizsgálja,

24 Kovács Mihály (Csanádpalota 1907)

és ha gyanús levelet talál, már legalább azt tudják, hogy melyik postaládában, tehát hol dobták be a küldeményt. Remélték, hogy így talán közelebb jutnak egyik, vagy másik elkövetőhöz. a postamester azonban újabb leveleknek nem bukkant a nyomára.

1960 tavaszára Csanádpalotán befejeződött a termelőszövetkezetek szervezése. Április 4-re Csanádpalota szocialista község lett. Ezután már több névtelen levél sem érkezett. Történt azonban más, ami ismét munkát adott a P.Ny. O.-nak.

Egy dokumentum szerint „1960. augusztus 6-án, 7-én és 8-án, Csanádpalotán... ellenséges tartalmú röpcédulákat szórtak. A röpcédulák levélpapíron és irodai papíron lettek írva 8 féle irónnal, minden szó más színnel. ... Tartalmuk ellenséges, fenyegető hangú. ... Minden röplap alsó sarkába grafitceruzával a következő szöveget írták: »sok sikert a nyomozáshoz«. Az aláírás 5 db. M betű.”²⁵

Augusztus 6-án 9.00 és 10.00 óra között Mekis János étteremvezető a Fényes Vendéglő udvarán egy összehajtott papírlapot vett észre, amelyen a következő szöveg volt olvasható: „Tudjátok meg piszkos kommunisták, hogy mi magyarok egy gárdát alakítottunk, amely bosszút áll majd rajtatok.”²⁶

Augusztus 7-én délelőtt 9.00 és 10.00 óra között Mészáros Márton éjjeliőr a Vörös Október Tsz. irodájának ajtaja előtt egy összehajtott papírlapot talált a következő szöveggel: „Reszkessetek kommunisták, mert jön a bosszú.”²⁷

Augusztus 8-a Csanádpalotán a röpcédulaszórás napja volt.

Délelőtt 9.40 órakor Kiveczki Pál a földműves szövetkezeti iroda folyosóján a falhoz támasztott kerékpár ülésén összehajtott papírlapot látott meg a következő szöveggel: „Hazudik a rádió, Kádár János áruló.”²⁸

Sulyok Imre tsz.-tag és Kiss Imre tsz.-rakodómunkás 11.00 órakor a Vörös Október Tsz. irodájának a bejárata előtt a járdán talált összehajtott papírlapot. Rajta a szöveg: „Le április 4-el, október 7-el.”²⁹ (Az „október 7” valószínűleg téves, helyesen bizonyára november 7 lett volna – BL)

Varga István igazgatóhelyettes 11.00 órakor a lenin utcai általános iskola előtt talált összehajtott papírlapot, amelyen a szöveg : „Le az oroszokkal, éljen Amerika, Nyugat-Németország és Anglia.”³⁰ Ugyanakkor és ugyanott Varga István talált egy másik papírt is más szöveggel :”Miért kényszerítettétek be a népet a tsz.-be?”³¹ Majd egy harmadik papírt is talált az igazgatóhelyettes, rajta a szöveg : „Tudjátok meg piszkos kommunisták, hogy mi magyarok egy gárdát alakítottunk, amely bosszút áll majd rajtatok.”³² A délutáni órákban, 15.15 órakor is talált Varga István ugyanott egy újabb papírlapot. Ezen a szöveg a következő volt: „Rettegjetek kommunisták, mert jön a bosszú”.³³ Ezzel egy időben Varga István további röpcédulákat is talált az iskola épülete előtt. Ezek a következő szövegek voltak: „Éljen Horthy Miklós, le Kádárral és

25 Forrás: ÁSZTL O-11258 számú dossziében a P.Ny. O. 1960.08.15-i dátumú intézkedési terve.

26 Forrás: ÁSZTL O-11258 számú dossziében a Makói járási és városi Rendőrkapitányság 1960. 08.08-i jelentése.

27 Forrás: Uo.

28 Forrás: Uo.

29 forrás: Uo.

30 Forrás: Uo.

31 Forrás: Uo.

32 Forrás: Uo.

33 Forrás: Uo.

Hruscsovval.”³⁴ „Menjetek ki oroszok Magyarországról! Éljen a függetlenség!”³⁵ „Éljen Horthy Miklós, Magyarország legnagyobb embere”³⁶

Ugyancsak délután 15.30 órakor Diós István³⁷ a Törekvés Tsz. MSZMP tag elnöke a Csanádpalotai Ktsz. előtt talált összehajtott papírlapot a következő szöveggel: „Le az oroszokkal, éljen Amerika, Nyugat-Németország és Anglia.”³⁸ Ugyanott valamivel később, kb. 1610 órakor Diós István egy másik papírlapot is talált. Ezen a szöveg: „Hazudik a rádió, Kádár János áruló.”³⁹

Ecsédi Marcell a Csanádpalotai Ktsz. dolgozója 16.10 órakor a helyi Vöröskereszt épülete előtt talált röpcédulát. Ennek szövege a következő volt : „Le a kommunistákkal, éljen Herder amerikai miniszter.”⁴⁰

Ecsédi Márton is 16.10 órakor talált röpcédulát. Ő a csanádpalotai Bognár Ktsz. előtt vett észre a földön egy összehajtott papírlapot „Éljen Herder és Adenauer, le az oroszokkal”⁴¹ szöveggel.

Varga István igazgatóhelyettes 17.30 órakor az általános iskola épülete előtt ismét talált röpcédulát. Ezen a „Nagy Imre halála meg lesz bosszulva”⁴² szöveg volt olvasható. Ugyanakkor és ugyanott egy másik röpcédulát is talált Varga István. Ennek szövege a következő volt: „Bosszút áll a leigázott magyar ember. le a vörös zászlóval és a csillaggal.”⁴³

Ezen a napon 16.45 órakor ürítette ki Mihaleczki Sándor postai alkalmazott a csanádpalotai tanácsházánál levő postaládát. A levelek közt két röpcédulát talált. Az egyik szövege: „Miért nem engedtek ki kommunisták Nyugatra? Pusztuljatok el, ez nem független állam.”⁴⁴ A másik szövege: „Kommunisták, miért sanyargatjátok a magyar népet. Ez nem függetlenség.”⁴⁵

Mihaleczki Sándor 16.45 órakor a posta épületénél levő postaládát is kiürítette. Ebben is talált egy röpcédulát. a rajta olvasható szöveg: „Le a párttal, éjen a Nyugat. Bosszút állunk rajtatok kommunisták. Éljen Horthy Miklós.”⁴⁶

Diós István a Rákóczi Tsz. irodája előtt 16.50 órakor talált újabb röpcédulát. Ezen a „Miért végeztétek ki Nagy Imrét 1956-ban, ez meg lesz bosszulva”⁴⁷ szöveg volt olvasható.

Diós István a Csanádpalotai Ktsz. irodája előtt 17.25 órakor újabb röpcédulát talált. Rajta a már ismert szöveg: „Tudjátok meg piszkos kommunisták, hogy mi magyarok egy gárdát alakítottunk, amely bosszút áll rajtatok.”⁴⁸

34 Forrás: Uo.

35 Forrás: Uo.

36 Forrás: Uo.

37 Diós István (Makó 1901)

38 Forrás: ÁSZTL O-11258 számú dossziében a Makói járási és városi Rendőrkapitányság 1960.o8.o8-i jelentése.

39 Forrás: Uo.

40 Forrás: Uo.

41 Forrás: Uo.

42 Forrás: Uo.

43 Forrás: Uo.

44 Forrás: Uo.

45 Forrás: Uo.

46 Forrás: Uo.

47 Forrás: Uo.

48 Forrás: Uo.

Este 20.00 órakor a csanádpalotai mozi előtt Ludányi Mihály önkéntes rendőr talált röpcédulát. Ennek szövege : „Bosszút áll a leigázott magyar nép. Le a vörös zászlóval.”⁴⁹

Az előbbivel közel azonos időben, kb.20.00 órakor Sulyok Imre tsz. agronómus a Vörös Október Tsz. irodája előtt a járdán talált egy röpcédulát, amelynek szövege eltért az előzőektől: „Fulladj meg Varga István, mert láttuk, hogy te vetted fel a papírt.”⁵⁰

A csanádpalotai körzeti megbízott, Nagy Sándor rendőr őrmester augusztus 8-án reggel 09.00 órakor már jelentette a legelő asznapi röpcédula megtalálását a pitvarosi rendőrőrsnek. Utasítást kapott a körzeti megbízott, hogy a röpcédulát haladéktalanul vigye be Makóra a járási és városi Rendőrkapitányságra, ahonnan azonnal értesítették a P.Ny. O.-t. Baranyi István⁵¹ rendőr főhadnagy szegedi politikai nyomozó már dél körül Makón volt, ahol a rendőrkapitányság vezetője tájékoztatta a történetekről, miközben érkeztek a hírek arról is, hogy újabb és újabb röpcédulákat találtak.

Az elsődleges adatok arra utaltak, hogy a röpcédulákat általános iskolai tanulók készítették. Sőt az egyik röpcédulát beszolgáltató, Ecsédi Marcell arról is beszámolt, hogy az összehajtott papírlapot egy „mezítlábas gyerek ejtette el”. Másoknak is feltűnt néhány 12-13 éves gyerek, akik a röpcédulák szórása idején az egyes helyszínek közelében tartózkodtak. A felderítő munkába bekapcsolódott két újabb politikai nyomozó is, Gyömbér György⁵² rendőr főhadnagy és Vajasdi Károly⁵³ rendőr főhadnagy.

Az általános iskolai tanulókon kívül más csanádpalotai fiatalokat is gyanúsítottak az ellenséges röpcédulázás elkövetésével. 1960. augusztus 15-én egy operatív terv is elkészült, amely tartalmazta azokat a végrehajtandó intézkedéseket, amelyeket szükségesnek és célszerűnek tartottak az elkövető vagy elkövetők felderítéséhez. A terv tartalmazta „Galambos” és „Rózsa” fedőnevű ügynökök folyamatos foglalkoztatását, azoknak az alaposabb, akár újbóli kihallgatását, akik a röpcédulákat megtalálták, a közelgő ünnep alkalmával, augusztus 19-20 biztosítása érdekében felvesszük a kapcsolatot a községben levő munkásőrséggel, a KISZ vezetőségi tagokkal és önkéntes rendőrökkel, ezeket eligazítjuk az újabb röpcédulázás esetére”,⁵⁴ stb.

Az intézkedések nagy részének a végrehajtására azonban nem került sor, mert nem volt rájuk szükség. a látókörbe került gyerekekkel kapcsolatos gyanú ugyanis megerősödött és előtérbe került a Békés megyéből nemrégén Csanádpalotára helyezett Lotz Antal római katolikus káplán is. Ettől kezdve minden erőt Lotz Antalra koncentráltak, bár ő ettől függetlenül is évek óta szoros operatív megfigyelés alatt állt, mert „működése területén mindig magas volt a hittanra járó gyerekek száma”,⁵⁵ a különböző ifjúsági és gyermek „csoportoknak rendszeresen tartott hitoktatást, melynek keretében a fiatalokat a párt és a rendszer elleni gyűlöletre nevelte.”⁵⁶

49 Forrás: Uo.

50 Forrás: Uo.

51 Baranyi István (1929) rendőr főhadnagy a P.Ny. O.-on.1956 októberéig államvédelmi operatív tiszt volt az ÁVH szegedi osztály hódmezővásárhelyi kirendeltségén. A forradalom alatt biztonsági őrizetbe került.

52 Gyömbér György (Mezőhegyes 1929) rendőr főhadnagy a P.Ny. O.-on.1956 októberéig államvédelmi hadnagy volt az ÁVH szegedi osztály makói kirendeltségén. A megtorlás során biztonsági őrizetbe került.

53 Vajasdi Károly (Szeged 1932) rendőr főhadnagy a P.Ny. O.-on.1956 októberéig államvédelmi operatív tiszt volt az ÁVH szegedi osztály makói kirendeltségén. A forradalom alatt biztonsági őrizetbe került.

54 Forrás: ÁSZTL O-11258 számú dossziében a P.Ny. O. 1960.08.15-i dátumú intézkedési terve.

55 Forrás: ÁSZTL O-11202/7 számú dosszié.

56 Forrás: ÁSZTL O-12147/1 számú dosszié.

1960 augusztus 27.-én készült egy jelentés, amely szerint a csanádpalotai röpcédula terjesztés értelmi szerzője „Lotz Antal rk. kispap volt”, aki „jelenleg előzetes letartóztatásban van a főkapitányságon.”⁵⁷ Az őrizetbe vétel pontos időpontja nem ismert, de az nagy valószínűséggel állítható, hogy Lotz Antal nem a röpcédulázás miatt került a főkapitánysági fogdába, hanem paptársaival együtt az akkoriban realizált „Fekete Hollók” fedőnevű ügyben. nem véletlenül voltak utólagosan olyan vélemények, hogy „Lotz Antalt ártatlanul keverték bele a csanádpalotai röpcédulázásba”.⁵⁸ Ezekre a véleményekre azonban senki sem figyelt. A P.Ny.O. 1962. január 18-i keltezésű, kissé megkésett, ügyet lezáró javaslatában büszkén és magabiztosan írhatták le, hogy annakidején „megszerveztük a községben a figyelő szolgálatot, bevonva a társadalmi szervek tagjait és a munkásőrséget is. A figyelőszolgálat eredményeként egy hét alatt meg lett állapítva a röpcédula terjesztő... 11 éves... általános iskolai tanuló, aki... elmondta, hogy a röpcédula szórásra és annak előkészítésére Lotz Antal rk. s. lelkész ... biztatta fel és a röpcédula szövegét is ő segítette összeállítani. Lotz Antal ... a vizsgálat során beismerő vallomást tett. ... Lotz Antal fenti tevékenységéért 5 évi börtönbüntetését tölti.”⁵⁹

Ebben az idézetben volt is igazság, meg nem is. Történt ugyanis, hogy az egyetlen csanádpalotai üzletben, ahol írószereket is árultak, hamar megtudták a nyomozók, hogy ki vásárolt akkoriban ott színes ceruzákat. Csupán egyetlen szülő vásárolt a fiának. Ez a fiú lett a röpcédula készítő és terjesztő. aki pedig megfigyelte – a „társadalmi figyelő” – nem volt más, mint Papes Bála iskolaigazgató hetedik osztályos általános iskolás fia. A dicső tett – a jelentésben említett „figyelőszolgálat” – azonban nem eredményes volt, hanem éppen ellenkezőleg, eredménytelen. Egy dokumentumban ez olvasható: „Papes elvtárs közli, hogy a fia figyelemmel kísérte (a röpcédula szórással gyanúsított gyereket – BL), de amikor az a temetőből jött haza, a gyógyszerár előtt szem elől tévesztette.”⁶⁰

Ha Lotz Antal élne választ adhatna arra a kérdésre, hogy valóban volt-e köze a röpcédula szóráshoz, vagy sem. De nem él és így ez a kérdés már örökre megválaszolatlan marad. Az, hogy 1960-ban beismerő vallomást tett, még nem jelent semmit. Azokban az években még léteztek és működtek azok a módszerek amelyekkel valótlanságokat is el lehetett ismertetni. Azon meg nincs mit csodálkozni, hogy kőkemény ávéház múltú politikai nyomozók – az ügyben eljárók mindegyike az volt! – egy 11 éves gyerekkel azt ismertették el, amit csak akartak.

A névtelen levélírók ügye és a röpcédulázás találkozott egymással időben és térben, valamint abban is, hogy mind a kettő így vagy úgy a tsz-szervezést is támadta, kifogásolta. Ezért egy ügyként kezelték a kettőt, bár a leglényegesebb kérdésben, az elkövetők kilétében igencsak távol álltak egymástól. Így történhetett meg az, hogy amikor a röpcédulázási ügyet sikeresen befejezték, a feledés homályába tolták a névtelen levélírók felderítésének a kötelezettségét. Egy szó sem esett róla a továbbiakban, főleg arról nem, hogy a felderítő munka teljes kudarccal zárult.

57 Forrás: ÁSZTL O11255 számú dosszié.

58 Forrás: ÁSZTL O-12202/7 számú dosszié.

59 Forrás: ÁSZTL O-11258 számú dossziében a P.Ny. O.1962.01.18-i dátumú lezárási javaslata a rendkívüli események dossziéjával kapcsolatban.

60 Forrás: ÁSZTL O-11255 számú dosszié.

LÁSZLÓ BÁLINT

LEAFLETS AND ANONYMOUS LETTERS AGAINST AGRICULTURAL CO-OPERATIVES
(CSANÁDPALOTA 1959-1960)

Primary aim of Hungarian communists led by Mátyás Rákosi was to establish a socialist society in Hungary. Their ultimate goal was then to achieve a perfect communist society.

The communist regime aimed at forcing Hungarian peasantry towards collective farming. Following Soviet examples and expectations the regime made great efforts to achieve their aims rapidly. Farmers, however, tried to resist either overtly or covertly, and stayed in individual farming as long as they could.

The situation and atmosphere in Csanádpalota, Csongrád County, is a good example. Unknown addressers regularly sent hostile-toned and threatening letters to the leaders of the local council, to the secretary of the local organization of the Hungarian Workers' Party and to the leaders of local co-operatives. Police investigation revealed that Antal Lotz Roman Catholic seminarist organized the action and he was arrested for illegal distribution of political leaflets. He was sentenced to 5 years imprisonment, although he was innocent. The communist secret police incriminated him to demonstrate that the Catholic clergy was hostile towards the socialist regime.

SOMORJAI ÁDÁM OSB

MINDSZENTY-LEVELEK A BOSTONI KENNEDY-KÖNYVTÁRBAN

Mindszenty József bíboros hercegprímás az amerikai követségen való tartózkodása alatt¹ 22 levelet írt John Fitzgerald Kennedy elnökhöz.² Ezeket a leveleket a washingtoni külügyminisztérium három levéltári fondjában őrzött példányok alapján magyar fordításban is olvashatjuk.³ 2011. januárjában figyeltünk fel arra, hogy az első hosszabb, 1961. január 12-én kelt Mindszenty-levél és Kennedy elnök 1961. február 10-én kelt írásos válasza a Kennedy-Könyvtár internetes honlapján is tanulmányozható, fakszimilében.⁴ A Kennedy-Könyvtárban személyes kutatóúton⁵ a következő kérdések tisztázását reméltük:

1. Hány Mindszenty-levél érkezett be a Fehér Házba?
2. Van-e olyan Mindszenty-levél, amelyet idáig nem ismertünk?
3. Miért csak egy levél került föl az internetes honlapra?
4. A fakszimilében közölt példányon Mindszenty bíboros aláírása miért kezdődik feketével, hogy aztán kézzel folytatódjék?

Kutatásunk eredménye egyrészt negatív: nem fényképezhettük le az eredetiket. Az eredetiek ugyanis csak részben vannak meg a Kennedy-Könyvtár állományában, nagyobb részük nincs ott. Továbbá: nincs új dokumentum, amely a Mindszenty-kutatás szempontjából lényeges volna: sem újabb Mindszenty-levél nem került elő (annyit állapíthattunk meg, hogy az általunk ismert és Mindszenty bíboros által megírt levelek nem mindegyike került át a Fehér Ház Nemzetbiztonsági Hivatalába és csak egyetlen levél az elnök személyes hivatalába)⁶ –, csak egy-két eddig ismeretlen State Department-emlékeztető került elő, s nem találtunk továbbvezető információra, utalásra.

1 1956. november 4. – 1971. szeptember 28.

2 Megválasztása 1960. novemberében, hivatalba lépett 1961. január 20-án, meggyilkolták 1963. november 22-én.

3 Somorjai Ádám OSB – Zinner Tibor, *Szeizmográf a Szabadság téren. Mindszenty bíboros levelezése az USA elnökeivel és külügyminisztereivel, 1956–1971*, Budapest 2010. 108–216.

4 www.jfklibrary.org (Research, Mindszenty, Hungary), lásd rövid közlésünket: Somorjai Ádám–Zinner Tibor, *Mindszenty bíboros hercegprímás levelei Kennedy elnökhöz, 1960–1963*, <http://regnumportal.hu/node/626> (2011. február 7.). – A Kennedy Könyvtár a Nemzeti Levéltár egyik kihelyezett intézménye, csakúgy, mint a többi amerikai elnöki könyvtár.

5 A kutatás az MTA Társadalomkutató Intézet segítségével történt, munkatársai, Peres Szilvia és Kiss Nóra személyesen végezték a fényképezést. Ezúton köszönöm meg a Társadalomkutató Intézet igazgatójának, Dr. Balogh Margitnak, hogy a terv realizálásában hathatósan segített.

6 President's Office Files (POF) – ezek az iratok eredetileg bekerültek az elnök irodájába, lásd alább.

Ami továbbvezethet, az a State Department beérkező emlékeztetőin a kéziratos bejegyzések, ezek azonban a hivatali ügyintézésre források, nem a Mindszenty-levelek írójára.

A kutatás eredménye ugyanakkor pozitív: amit lefotózhattunk, az az eredetikről készített fénymásolatok voltak, mint reference copy-k. Az eredetikről lehet kérni digitális felvételt, amely a levelezés költségén túl oldalanként 26 dollárba kerül. Bár – eltérően a State Department három fondjában őrzött példányoktól, ezeken a fénymásolatokon mind rajta volt Mindszenty bíboros kézzel írt aláírása –, nem sikerült megtekinteni az eredeti levelek aláírását, csak a másolatokét, így azt sem, hogy milyen színű tintával írta azokat alá.

A Mindszenty-anyagot tartalmazó három Hungary-mappa reference-copyjai 331 oldalt tesznek ki, ebben kb. egyharmad rész Mindszenty, a többi a vonatkozó magyar anyag, amely alatt értendő pl. a magyar kormánytényezőkkel való kapcsolattartás dokumentációja, U Thant ENSZ-főtitkár magyarországi meghívásának részletei, az ENSZ magyarkérdéssel kapcsolatos dokumentációja (így a New Yorki USA-misszióval való kapcsolattartás), vagy egyes amerikai magyar szervezetekkel való elnöki kapcsolattartás dokumentumai, stb.

Jelen beszámolóban nem térünk ki a köztörténeti anyag értékelésére, csak annyit jegyzünk meg, hogy benyomásunk szerint az amerikai elnöki hivatal – amelyben itt értelemszerűen az 1961–1963 közötti három esztendő értendő – értékes forrás lehet a magyarországi köztörténet kutatására, mert itt találkoznak a különböző amerikai minisztériumok és kormányhivatalok dokumentumai, és innen lehet kiindulni a washingtoni Nemzeti Levéltár (NARA) anyagának további kutatására, így eminensen a Department of State,⁷ a külügyminisztérium anyagára. Ami más szavakkal azt jelenti, hogy minden esetben érdemes megnézni az elnöki könyvtárak (levéltárak) állományát,⁸ hogy további ösztönzést adjon a munkához, hiszen itt áttekinthető mennyiségben található a fontosabb témakörök dokumentációja, míg a Department of State különböző hivatalainak fondjaiban túl sok dokumentumot találunk egyszerre, ami elvelezhető a kedvet a további tájékozódástól.

Kifejezetten Mindszenty-anyagot két levéltári őrzési egység alatt találtunk. Az egyiket a President's Office Files (POF) fondban, Countries rovatban, Hungary címszó alatt. Ez a tulajdonképpeni és szűk értelemben vett Kennedy-levéltár, ez került fel az intézet honlapjára. Célunk, hogy az eredeti lapot megtekinthessük, elértük, azon az áron, hogy inosztálni kellett és meg kellett indokolni, miért akarjuk látni: Mindszenty aláírása az internetes fakszimile példány alapján feketével kezdődik és késsel folytatódik. Amikor ezt és csakis ezt kihozták, ezt az egyetlenegy oldalt úgy nézhettük meg, hogy a levéltáros kezében tartotta, maga is tanulmányozta és kommentálta. A levéltáros véleménye szerint valószínűbb, hogy a fekete toll fogyott ki, nem cseréltették ki vele a tollat, hogy kék legyen az aláírás. Annyit tudtunk megállapítani még, hogy minden egyes eredeti külön gyűjtőlapban van, amely nem teljesen zárt, hanem az amerikai levéltári

7 Az amerikai külügyminisztérium elnevezésére a hivatalosabb a „Department of State”, a kevésbé hivatalos, de még gyakoribb, az a „State Department”.

8 Az elnöki könyvtárak (levéltárak) az Egyesült Államok egész területén, különböző államokban találhatók. Első információ található a Nemzeti Levéltár, a National Archives honlapján: www.archives.gov. Mindszenty bíboros további három hivatalban lévő elnökhöz írt (zárójelben a megfelelő elnöki levéltár): Dwight D. Eisenhower (Abilene, Kansas), Lyndon B. Johnson (Austin, Texas), Richard M. Nixon (Linda Yorba, Los Angeles külvárosa, Kalifornia).

gyakorlat szerint összehajtható és a dobozban a megfelelő helyre rakható, tetején egy címke, amely utal a tartalomra. – A dossziében őrzött (melyből három is van), iratgyűjtőbe és laponként nylonfóliába illesztett katalógus leírás szerint ebben a fájlban nem található több, mint az internetes oldalon.

A másik Mindszenty-dokumentációt az ú.n. National Security Files (NSF) dobozaiban, nem a National Security Adviser – McGeorge Bundy,⁹ ill. más fontosabb tisztségviselők (Ralph A. Dungan,¹⁰ Walt W. Rostow,¹¹ William H. Brubeck¹²) anyagai között találtuk, amelyek az amerikai bel- és külügyek, valamint biztonsági ügyekre vonatkozóan tartalmazznak információkat, hanem ismét az országok, esetünkben a Hungary rovatban talált dokumentumok között, mint fentebb említettük, két mappában-folderben, az egyik 1961–1962, a másik 1963 év hozadéka. Ezeknek eredetijét nem is tudták volna kihozni, mert nincsenek a Kennedy-Könyvtárban. Benyomásunk ezzel kapcsolatban – amelyben az ügyeletes levéltáros közlésére támaszkodunk, lévén, hogy szerinte az eredetik nincsenek itt és nem tudja, hol találhatók – az, hogy az eredetiket nem szegmentálják elnöki adminisztrációként és levéltárként, az egyes elnöki levéltárak csak reference copyt kapnak, a levéltáros számára ismeretlen helyen tartják az eredetiket, innen értelmezhető az az információ, hogy az eredetiről kért digitális másolat ára olyan borsos.

Ezen túl itt is mint a Department of State dokumentumaiban, feltűnt, hogy az egyes dokumentumok több hivatalhoz is eljutnak. Az elnöki levéltár példányain szintén tanulmányozható hivatalonként, többször pedig személyenként is a több mint tucatnyi hivatalt vagy személyt felsoroló lista, hogy az egyes iratokból ki kapott példányt. Ez a körülmény számunkra azt jelenti, hogy nehéz felderíteni a mindenkori eredeti példányok őrzési helyét, hiszen már az iratok beérkezésekor, különböző technikákkal, azonnal sokszorosították azokat, az egyes iratokra pedig hivatalonként géppel vagy kézzel írtak az ügyintézésre vonatkozó információkat.

A következő táblázatos összeállításon szemléltetjük a beérkezett levelek útjának rekonstrukciós kísérletét: a budapesti követségen megírt levélből egy hivatali példány általában megőrzésre került, a State Departmentben a Kelet-európai Hivatal és a Központi Hivatalok fájljaiban is, van, ahol, mindkettőben, ha továbbkerült a Fehér Házba, ott a Nemzetbiztonsági Hivatalban fogadták és volt, amelyet látott az Elnöki Iroda is, az elnöki irodán található példányon utólagos bejegyzés szerint az 1961. január 12-én kelt levelet, amelyre az Elnök választ adott, maga az Elnök is megtekintette.

9 McGeorge Bundy (1919–1996), Kennedy és Johnson elnök nemzetbiztonsági tanácsadója 1960–1966, ezt követően a Ford Alapítvány elnöke. Elsősorban a vietnami háború eskalációja fűződik nevéhez.

10 Ralph Anthony Dungan (1923–), amerikai diplomata, kormányhivatalnok 1961–1964 között az elnök asszisztense (Special Assistant to the President), majd chilei nagykövet.

11 Walt Whitman Rostow (1916–2003), 1961-ben az elnök helyettes nemzetbiztonsági tanácsadója, ezt követően a State Departmentben a politikai tervezőtanács vezetője 1966-ig.

12 William Hurst Brubeck (1920–), amerikai diplomata, Harvard egyetemen végzett, Kennedy elnök választási kampányának igazgatóhelyettese, 1961-ben a State Department helyettes külügyminiszterének különleges tanácsadója (Special Assistant to the Under Secretary of the U. S. State Department).

Budapesti Követség fondja (BP) – *Leírása:* National Archives and Records Administration (NARA), State Department, Record Group 84, Budapest Mission [vagy: Post] Files: Lot 75 F 163, Classified and unclassified files relating to Cardinal Mindszenty, 1956–1972, maintained by the Mission in Budapest, 6 doboz, ebből a 1. és 2. dobozok.

Kelet-Európai Hivatal fondja (EE) – *Leírása:* NARA, Record Group 59, General Records of the Department of State, 1789–2002, Office of the Eastern European Affairs, 12 doboz, ebből a 10–11. dobozok.

Központi Hivatalok fondja (CF) – *Leírása:* NARA, Record Group 59, Central Files
 – 1963. január végéig 864.413 (Religion in Hungary) 1960–1963: 2681. sz. doboz.
 – 1963. február elejétől új jelzetek. Sokat találtunk a következő leírású fondban: SOC 12–1 HUNG (Churches in Hungary), 1963: Central Files, 4209. sz. doboz. Viszonylag keveset találtunk a „POL HUNG-US” és „POL US-HUNG” dobozokban.

Kennedy-Könyvtár (JFKL)

POF fond – *Leírása:* JFKL, President’s Office Files, Countries, Hungary, 118. sz. doboz, 15. ő. e.

NSF fond – *Leírása:* JFKL, National Security Files, Countries, Hungary, 105A sz. doboz

	State Department Washington (College Park) Boston		JFKL		
1960					
1. november 4. után Mindszenty bíboros gratulál Kennedy elnöknek	BP	EE	–		–
1961					
2. január 12. Mindszenty bíboros levele Kennedy elnökhöz www.jfklibrary.org/Asset-Viewer/Archives/JFKPOF-118-015.aspx	BP	EE	CF	NSF	POF
3. február 10. John F. Kennedy elnök levele Mindszenty bíboroshoz www.jfklibrary.org/Asset-Viewer/Archives/JFKPOF-118-015.aspx	BP	EE	CF	NSF	POF
4. március 13. Mindszenty bíboros levele Kennedy elnökhöz	BP	–	CF	NSF	
5. május 24. Mindszenty bíboros levele Kennedy elnökhöz	BP	EE	–	NSF	
6. augusztus 10. Mindszenty bíboros levele Kennedy elnökhöz	BP	–	CF	NSF	

7. október 5. előtt, Távirat/Levél Mindszenty bíborostól Kennedy elnökhöz	BP	-	-	-	
8. december 7. Mindszenty bíboros levele Kennedy elnökhöz	BP	EE	-	NSF	
9. december 21. Mindszenty bíboros levele Kennedy elnökhöz	BP	-	-	-	
1962					
10. február 22. Távirat Mindszenty bíborostól Kennedy elnökhöz	BP	EE	CF	NSF	
11. május 21. Mindszenty bíboros levele Kennedy elnökhöz	BP	EE	CF	NSF	
12. szeptember 28. Mindszenty bíboros levele Kennedy elnökhöz	BP	EE	-	NSF	
13. november 6. Távirat/Levél Mindszenty bíborostól Kennedy elnökhöz	BP	EE	-	NSF	
1963					
14. január 4. Mindszenty bíboros levele Kennedy elnökhöz	BP	EE	-	NSF	
15. április 1. Mindszenty bíboros levele Kennedy elnökhöz	BP	-	CF	NSF	
május 8-9. Mindszenty bíboros levele Kennedy elnökhöz *Sorszám nélkül vesszük fel ezt a levelet, mivel szövegét nem találjuk, maga Mindszenty bíboros is úgy említette Napi Jegyzeteiben, hogy elveszett.	(NJ: -)*	-	-	-	-
16. június 29. Mindszenty bíboros levele Kennedy elnökhöz	BP	-	CF	NSF	
17. július 10. Mindszenty bíboros levele Kennedy elnökhöz	BP	-	CF	NSF	
18. július 31. Mindszenty bíboros levele Kennedy elnökhöz	BP	-	CF	NSF	
19. augusztus 14. Távirat, Mindszenty bíborostól Kennedy elnökhöz	BP	-	-	-	
20. október 3. Mindszenty bíboros levele Kennedy elnökhöz	BP	EE	CF	NSF	
21. november 5. Mindszenty bíboros üzenete Kennedy elnökhöz	BP	-	CF	-	
22. november 25. Mindszenty kondoleáló levele Kennedy elnök özvegyéhez	BP	-	-	-	

SOMORJAI ÁDÁM OSB

A VÁDLOTT MEGSZÓLAL

A Mindszenty-kutatás jelenlegi helyzetéről

A vatikáni keleti politika neves szakértője (továbbiakban: Szerző) súlyos vádakkal illette recenzenst ebben az egyháztörténeti szakfolyóiratban, amelyben mindketten tagjai ugyanannak a szerkesztő bizottságnak.¹ Az eddig eltelt esztendő folyamán nem tűnt szükségesnek, hogy arra válasz közzétessék, mert szakmai szempontok ezt nem indokolták.

EGY NEM KÖZÖLT VÁLASZ FONTOSABB PONTJAI

Így szokatlannak tűnik az, hogy Szerző egy recenzióra „válaszol”. Recenzióra nem szokás válaszolni. Kákán is csomót keresett a recenzens, írja.² Továbbá Szerző, „válaszában”, inszinuálja, miszerint recenzens Mindszenty bíborost lényegében őszintétlenséggel vádolta volna. Majd idézőjelbe téve ugyan, de hibásan idézi azt a mondatot, amelyet inkriminál. Lényegében hüen, de csak tartalmi idézetként. Nem kellett volna idézőjelbe tenni. Vagy meg kellett volna nézni az inkriminált mondatot. Ha utánanéztünk a recenzió szövegének, azt láthatja, hogy recenzens nem június 27-re datálta azt a bizonyos zágoni mondatot, hanem július 14. 16-ra. Igaz, a szövegben ez a kettő egymás szoros közelébe került, de recenzens éppen azt fejté ott ki, hogy nem június 27-én, hanem július 14. 16-án. Továbbá, hogy Hetényi Varga jóvoltából ezt a július 14. 16-i zágoni pro memoriát ott olvashatjuk, ahova a június 27-re kívánnánk. Azaz, a Vigilia 2007. szeptemberi számában tett közlésének címe ma is aktuális: „Egy elfeledett Mindszenty-Zágon Pro Memoria”.³ A dolog szépséghibája, hogy bár Szerző érdeme Zágon 1971. június 25–26–27-én kelt pro memoriájának első publikálása, de az hiányos maradt, mert csak annak a június 25–26-i részét ismerte és tette közzé. Az amerikaiak följegyzé-

1 ADRIÁNYI G.: *Válasz Somorjai Ádámnak*, in: MEV 19 (2007/3–4) 223–224.

2 Telefax és telex? vagy valami más? Az idézőjelet elég sűrűn találjuk a recenzióban. Szerzőt konfrontálta a forrásokkal. Amúgy meg dicsérte Szerző alázatát. Értékelte, hogy új dokumentumokat közöl, tételesen felsorolta azokat. Nem írta oda, hogy Szerző, netán illegális módon, titkosított dokumentumokat közölt volna. Nem írta oda, hogy Szerző szelektív módon közölt forrásokat a recenzált mű két (német és magyar) kiadásában, mert a kutatás azóta haladta meg Szerző álláspontját.

3 SOMORJAI Á.: *Egy elfeledett Mindszenty-Zágon Pro Memoria*, in: Vigilia 72 (2007/9) 711–713.

séből lehetett megtudni, hogy volt egy június 27-i följegyzés is.⁴ Majd Szerző azt találja írni, hogy recenzens az egyelőre titkosított boldoggáavatási iratokból illegálisan idéz.⁵ Ezen kívül pedig, mintha recenzens nem cáfolta volna meg ismertetésében, újra kifejti azt a nézetét, miszerint a bíboros 1972. október 10-én tudta volna meg Rossi nunciustól azt, amit már megtudhatott 1971 decemberében is. A recenzióban leírt mondat, miszerint „Adriányi átveszi Mindszenty érvelését és tényként közli” – nem veszítette érvényét. Amikor Mindszenty igazát óhajtja bizonyítani, akkor Szerző Mindszentyre hivatkozik a jegyzetekben.

Az amerikai Nemzeti Levéltárból újonnan előkerült dokumentumok fényében elmondhatjuk, hogy Szerző álláspontja nem cáfolhatatlan és nem megfellebbezhetetlen. Még nehéz lenne összegző véleményt kifejteni, mert még csak félúton tartunk a legfontosabb dokumentumok feldolgozásánál és publikálásánál. Ezért legalábbis kérdéses, hogy Szerző álláspontja lenne az egyetlen olvasat. Aki netán nem fogadja el, mert olvasott más forrásokat is, annak álláspontjára – Szerző summázatával ellentétben – nem alkalmasak a kifejezések: „nincs mentség”, mert „teljesen alaptalan”, „rosszindulatú” és „vádol”.

TUDOMÁNYOSSÁG, SZUBJEKTIVITÁS ÉS SZELEKTIVITÁS

Ami az eltelt néhány évben mégis aggaszthatott az a jelenség, hogy a Mindszenty-kutatásban keveredik a tudományosság, a szubjektivitás és szelektivitás. Módszertani szempontból különbség teendő a hagiográfikus hevület és az újabban előkerülő források alapos tanulmányozása között.⁶

Minden tisztelet a hagiográfusoknak, de előbb vagy utóbb szembesülniük kell azzal, hogy ezek a források igenis léteznek, továbbá azzal is, hogy kutathatók. S hogy azok a Mindszenty-levelek, amelyek utóbb előkerültek, több példányban feltalálhatók és kutathatók az Amerikai Nemzeti Levéltár egyes fondjaiban.⁷

4 „His Eminence Files”. *American Embassy Budapest. From Embassy Archives, 15 (1971)* – Mindszenty bíboros az Amerikai Nagykövetségen. *Követségi Levéltár 15 (1971)*, Szerk. Somorjai Á., METEM Budapest 2008. 147. lap, 128. sz. dokumentum.

5 Nem egészen érthető, hogy Mészáros Tibor 2000-ben nyomtatásban megjelent könyve, amelyben a július 14. 16-i – és június 25–26-i, de nem június 27-i – pro memoria fakszimilében megjelent, vagy a Vigiliában újraközölt, vagy eme recenzióban július 14. 16-ra datált (és által tartalmilag idézett) mondat miképpen van titkosítva, ki által és mikor.

6 Talán eltekinthetünk itt e sorok írója közléseinek tételes felsorolásától, hiszen a fontosabbakat a METEM gondozta. Inkább arra hívjuk fel a figyelmet, hogy ezek a forráskiadások az azóta eltelt időszakban jelentek meg.

7 Ezidáig az amerikai külügyminisztérium, a Department of State három fontosabb fondjában találtunk anyagot a Mindszenty-levelezésre, ennek leírására lásd: SOMORJAI Á.: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty, III/1., Documenta 1963–1966.* – *Az Apostoli Szentsek és Mindszenty József kapcsolattartása, III/1. Tanulmányok és szövegközlések*, Budapest 2010. 323–330. 525–532. – Két levelet, Mindszenty bíborosnak Kennedy elnökhöz írt első hosszabb levelét és az elnök írásos válaszát, megtaláljuk interneten is, a bostoni Kennedy Könyvtár internetes honlapján: www.jfklibrary.org – Lásd közlésünket: SOMORJAI Ádám OSB–ZINNER Tibor, *Mindszenty bíboros hercegegrímás levelei Kennedy elnökhöz, 1960–1963*, <http://regnumportal.hu/node/626> (2011. február 7.).

Ezen a ponton szóvátethező az a mód, ahogy e sorok írója hozzáfért ezekhez a forrásokhoz. Erre tulajdonképpen egyszerű a válasz. E sorok írója volt, aki 2001-ben fölvetette, hogy – miután letelt a harminc esztendő és az amerikai levéltárakban érvényes szabályzat szerint az 1971-ben végetért 15 éves budapesti követségi periódus anyaga már kutathatóvá vált, s erre volt eligazítás is az internetes elérhetőségen⁸ –, ezt követően történt meg az amerikai Nemzeti Levéltárban a budapesti követség Mindszenty-fondjának részleges lefényképezése. Azóta már másodszor is készültek ezekről felvételek, sokkal teljesebb változatban, így a Mindszenty Alapítvány Levéltárában őrzött anyag már nem az egyetlen, amely hazánkban megtalálható. Így az amerikai dokumentumok jelentősen bővültek: a Washingtonban őrzött budapesti amerikai követségi fond esetében is két felvétel-sorozatból tájékozódhatunk, továbbá rendelkezésre áll a Kelet-Európai Hivatal (Office of the Eastern European Affairs) és a központi hivatalok (Central Files) fondjaiból egy ezzel vetekedő méretű forrásgyűjtemény, összesen mintegy 15.000 dokumentumoldallal.⁹

Van még egy olyan ellenvetés is, hogy ezek az amerikai dokumentumok titkosak. Nos, a titkosság szó itt jól értendő.

Van olyan titkosság, amely megtalálható a dokumentumokon is, hiszen diplomáciai iratok részei és eredetileg besorolásuk szerint titkosak vagy bizalmasak voltak. Ezt a titkosságot már feloldotta a titokgazda, az amerikai külügyminisztérium és az amerikai Nemzeti Levéltár.

Van olyan titkosság, amely a budapesti Mindszenty Alapítvány Levéltárát övezi. E titkosság biztosítója a Levéltár éber őre.

Van olyan titkosság, amely a szenttéavatás aktáira vonatkozik.

Olvasónkra bízunk, hogy esetünkben miképpen értendő a titkosság fogalma. Úgy tűnik, nincs szó valójában titkosságról, csak attól való félelemtől, hogy netán valami olyan derül ki, ami a boldoggáavatási pert hátráltathatná. Hiszen az új dokumentumok felkutatása, feldolgozása időbe kerül, késedelmet okoz, kiértékelése pedig még meg sem történt-kezdődött.

A szentek tanítása azonban figyelembe veendő. Ezért föl kell kutatni az eddig ismeretlen dokumentumokat – esetünkben többszáz levélről van szó –, tanulmányozni kell azokat és nem kell félnünk tőlük. Sőt, általuk csak gyarapodhatunk hitben, ismeretben.

Hiszen a szentek holtukban is szólnak hozzánk.

8 Az internetes tájékozódás az elmúlt évtizedben hasznosan egészítette ki a történészt, a levéltáros munkáját. Ugyanakkor, amint a tapasztalat mutatja, az internetes információszolgáltatás folyamatos fejlesztés alatt áll, ezért az már ismert honlapot (esetünkben: www.archives.gov) érdemes féléves, éves ritmusban újra és újra fölkeresni. 2009. elején figyeltünk fel arra, hogy már a levéltári keresést is el lehet végezni interneten.

9 Az amerikai elnökök levéltárai az Egyesült Államok területén szétszórtan találhatók, bár szervezetenként részei a Nemzeti Levéltárnak. Ezek anyagának felkutatása a jövő feladata.

EGYHÁZTÖRTÉNETI KÖNYVEK ÉS KIADVÁNYOK

VELENCZEI KATALIN

A Székesfehérvári Püspöki Könyvtár 1601 előtti nyomtatványainak katalógusa
(BEpAlbCat.) Országos Széchényi Könyvtár – Székesfehérvári Püspöki Könyvtár,
Budapest, 2008. XXXVIII, 582 pp.

Egy könyvtár régikönyv-állományának sokoldalú, alapos feltárása nemcsak a szűkebb szakma számára nagy nyereség, de addig ismeretlen, rejtett adatok közzétételével több tudományág, köztük az irodalom- és egyháztörténet számára is forrásul szolgálhat. Ezt a célt kívánta szolgálni a Klaniczay Tibor által meghirdetett „Kulturális emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása” program, amelyhez csatlakozva az Országos Széchényi Könyvtár elindította a hazai gyűjteményekben fennmaradt 15. és 16. századi nyomtatványok számbavételének munkálatait. A program részletes kidolgozása Borsa Gedeon nevéhez fűződik. Lényege, hogy a korszak valamennyi nyomtatványa – nyelvi, területi és terjedelmi szempontokat figyelmen kívül hagyva – a példányok egyedi sajátosságait is tükrözve, azonos igényességgel és szerkezetben kerüljön feltárára.

Velenczei Katalin az Országos Széchényi Könyvtár munkatársaként vállalkozott a Székesfehérvári Püspöki Könyvtár 1601 előtti nyomtatványainak példányleíró feltáráására. Az 1190 tételt tartalmazó betűrendes katalógus bevezetője áttekintést nyújt a viszonylag fiatal, mégis országos jelentőségű könyvtár történetéről. Az 1777-ben a veszprémi egyházmegyéről leválasztott új egyházmegye első püspöke, Sélyei Nagy Ignác szerény, 1250 kötetes könyvtárával teremtette meg a könyvtár alapjait, amely ezután többnyire hagyatékokból gyarapodott. Jelentős változást hozott a gyűjtemény alakulásába Pauer János püspöksége (1878–1889). A bibliofil érdeklődésű, történész főpap tudatosan gyűjtötte és tudományos igénnyel maga dolgozta fel a régi könyveket, azokat értékelő megjegyzésekkel is ellátva. Nagy értékű magángyűjteménye kinevezése, majd halála után szintén a Püspöki Könyvtárat gyarapította. A ma itt őrzött mintegy félezer ősnymtatvány csaknem teljes egészében az ő szerzeménye, s ezzel a könyvtár hazánk negyedik legnagyobb inkunábulum-gyűjteményét mondhatja magáénak. Pauer nevéhez fűződik a 16. századi nyomtatványok közel felének, 280 műnek a beszerzése is.

Pauer utóda, Steiner Fülöp is (1890–1900) tudatosan vásárolt régi könyveket. Nevére a katalógus 31 tételénél találunk utalást. A régi gyűjtemények kiegészítése és máig korszerű különgyűjteményekbe rendezése már Shvoy Lajos püspökségéhez (1927–1968) kötődik. Shvoy Kuthy István kanonok, könyvtáros irányításával összegyűjtette az egyházmegye plébániáin őrzött régi és ritka könyveket és kéziratokat, ezzel biztosítva jobb megőrzésüket. E gyűjtőakciónak köszönhetően került Pilisszentkeresztről Szé-

keszfehérvárra az a Velencében, 1563-ban nyomtatott Casalius-kötet, amely bejegyzése szerint már 1588-ban Forgách Imrének, a szigetvári Zrínyi Miklós vejének a tulajdonában volt. Az egykorú kötetstáblában Velencei egy mindeddig csak töredékesen ismert, 1563-ra szóló bécsi naptár címlapját és levélpárját azonosította s ezzel, restaurálás után új tétellel (654.) gyarapodott az állomány.

A Püspöki Könyvtárban gazdagon vannak képviselve a teológia, patrisztika, egyház-jog mellett a filozófia, történelem 15. és 16. századi kiadásai. A Bibliából e korszak 49 kiadásának 52 példányát őrzik itt, a latin nyelvűek mellett öt német és egy olasz nyelvű fordítást is. Aquinói Szent Tamás munkáit 25 tételnél, Szent Ágostonéit 14 leírásban találjuk meg. Nagy számban szerepelnek az ókori görög és latin auktorok korabeli kiadásai, a humanista szerzők, tudósok művei, és nem hiányoznak a reformáció képviselői sem: Luther nevével szerzőként 21 tételben és öt Biblia-fordításban, Kálvinéval 12 esetben találkozhatunk.

A katalógus egy közös betűrendben közli az ősnymutatványokat és a 16. századi kiadásokat, az antikvákat. E két korszak különböző igényű címléírasi gyakorlatáról az útmutató tájékoztat. Az inkunábulumok az időrendi mutatóból visszakereshetők.

A használatot jelentősen könnyíti, hogy a társszerzők és szellemi közreműködők – fordítók, szerkesztők, kommentátorok – valamint a tárgyalt személyek neve is (*nomen citatum* megjelöléssel) ebben az egységes betűrendben és nem külön névmutatóban lelhetők fel. A névformák az ősnymutatványok nagy száma miatt a nemzetközi gyakorlat-hoz igazodva többnyire a latinos alakot követik, kisebb részben nemzeti nyelvűek (pl. Calvin, Jean). A változatokról utalók készültek.

A legnagyobb szakmai igényességgel készült, az ideális, teljes példány adatait részletes kollációval közlő bibliográfiai leírásokat szakirodalmi hivatkozások után az egyes példányok részletes ismertetése követi. Ez tájékoztat a példány esetleges hiányairól, sérüléseiről, a kötés koráról, anyagáról és díszítéseiről, az egykori tulajdonosok bejegyzéseiről (ezeket betűhíven közli), a tulajdonbélyegzőkről és ex librisekről, a kézi díszítésekről és jellemzi az említésre méltó glosszákat is. Gyűjtőkötetknél utal a kolligátum többi tagjára s végül, ha van ilyen, a példány irodalmát is megadja.

A katalógus adatainak sokoldalú visszakeresését kiválóan szerkesztett mutatók segítik: a nyomdászok és nyomdahelyek mutatóin kívül időrendi és nyelvi mutató (a nem latin nyelvű művekről), kódextöredékek és kézi díszítések indexe, konkordanciajegyzékek, valamint egy 29 oldalra terjedő possessor-mutató. Ez utóbbi, módszerében is példaszerű összeállításból korábbi, sokszor már megszűnt szerzetesrendek, kolostorok egykori tulajdonaira is fény derül. A felosztalt szerzetesrendek könyvtáraiból még Pauer többnyire bécsi vásárlásaiból 27 szerzetesrend ritkaságai kerültek a püspöki könyvtárba, az ágostonosoktól a ferenceseken és jezsuitákon át a trinitáriusokig.

A bejegyzésekben szereplő rendi elnevezésekről utalók vezetnek a rend, illetve a város mai elnevezéséhez. Így jutunk el például a „*Canoniae Sanctorensis Ord. Praemonstr.*” 17. századi címlapi bejegyzésétől a ma már csak romjaiban található Allerheiligen in Schwarzwald egykori premontrei kolostorához, ahol Theophylactus Szent Pál-kommentárjait őrizték egy 1529-es kölni kiadásban (1068).

A vornbachi (Bajorország) bencések életéről Georgius Sparsguet későbbi ágostonrendi kanonok, egy prédikációskötet (636.) rubrikátora jegyzett be néhány sort az 1480-as években, majd ugyanő tudósít a könyv táblájára írt sorokban arról, hogy a példányt 1495-ben a ranshofeni (Felső-Ausztria) Szent Pankrácius-kolostor prépostjának,

Blasius Rosenstingellnek adományozta. A kötet gondos feltárása a művészettörténet számára is új adattal szolgált: napvilágra került (egy pergamen kódexlapból kivágott és a kötetbe ragasztott nagyméretű „G” iniciálé Szent Ferenc-ábrázolása, mely Cristoforo Cortese velencei miniátor (†1445) harmadik szignált, mindeddig ismeretlen miniatúrája. (A példány díszítéseit ezután Velencei munkatársa, Tóvizi Ágnes ismertette a szakma számára.)

Említendőnek véljük Guillelmus Alvernus egy ősnymtatvány-kiadását is (536.), melyet az 1802-ben megszűnt tegernsee-i (Bajorország) bencések még a megjelenés évében vásároltak s ezt kézzel rajzolt ex librisen örökítették meg: „1498. emptus est liber – Attinet liber iste Monasterio Tegernsee”. (Az ex libris reprodukciója a kötet végén látható.)

A ciszterciták megszűnt bredelari (Vesztfália) kolostorának emlékét is több példány őrzi a püspöki könyvtárban, köztük egy 1504-ben Bázelen nyomtatott Biblia (170.), amely a 17. században Udalricus apát tulajdona volt. (A példányt, sok mással együtt, Pauer püspök Torinóban vásárolta 1881-ben.)

Kötés- és rendtörténész egyaránt örömmel fedezheti fel a katalógusban a mauerbachi (Alsó-Ausztria) karthauzi kolostori bőrkötés remekét, a kolostor supralibrosával ellátva. Az 1782-ben megszüntetett kolostor e példánya a pusztavámi plébánia könyvtárából jutott el a székesfehérvári gyűjteménybe (579. tétel.) Az ugyancsak megszűnt gamingi (Alsó-Ausztria) karthauziaké volt két ősnymtatvány – egyikük Georgius Wanckausen (?) apát vételi bejegyzését őrzi (605.), Kempis Tamás egy nürnbergi kiadásának vaknyomásos bőrkötését pedig a kolostor 17. századi supralibrosa díszíti (1099.)

Neves tulajdonosa volt egy Baptista Mantuanus-kötetnek: az ősnymtatvány első levélére kézzel rajzolt, címerpajzsos ex librisbe Konrad Celtis írta be a nevét (114. tétel). Korai magyar tulajdonról tanúskodik egy Priscianus-ősnymtatvány Paulus de Zekel-wasarhelh kezétől származó bejegyzése (955.) A 17. századi Balassa Bálint költő nevét egy Paulus Jovius-összkiadás címlapján olvashatjuk (644.) Beythe István prédikátoré volt egy Justus Lipsius hadtörténeti munka a 17. században, s továbbra is magyar kézben maradt, míg 1876-ban Pauer Pesten megvásárolta. Tudós Hatvani István 1750-ben Debrecenben vett meg egy növénytan munkát (673.), melyet magyar nyelvű jegyzetekkel látott el. Az irodalomtörténetet gazdagítja új adattal Aulus Gellius 1509-es velencei kiadásának példányleírása. A kötet 1515-ben Angelus Cospus bolognai humanistáé (†1516) volt, akinek egy mindeddig ismeretlen, Gellius művét dicsérő kézírásos epigrammája olvasható a címlap hátoldalán. (492. tétel.)

A kötetet szívet-lelket gyönyörködtető képmellékletek zárják, közel száz ex libris, supralibros és bélyegző másolatával s a könyvésztileg ismeretlen kiadások címlap-másolataival. A katalógus nemzetközi használatát angol nyelven is közölt bevezetés és útmutató, valamint latin és angol nyelvű fejezetcímek segítik.

Velencei Katalin tudományos igényű feltáró munkájával nemcsak forrásgyűjteményt alkotott több tudományág számára, de módszertani segédletet, követendő példát is adott muzeális állományt feldolgozó gyűjteményeknek. Nem könnyű feladat vár a program folytatóira, az Országos Evangélikus Könyvtárra, a budapesti Piarista Központi Könyvtárra és a pálos könyvtárra, hogy a feladatnak méltó módon megfeleljenek.

Klinda Mária

A METEM EDDIG MEGJELENT KIADVÁNYAI

METEM-Könyvek

Sorozatszerkesztők:

Várszegi Asztrik OSB és Zombori István

1. Szabó Ferenc S. J.: A teológus Pázmány. A grazi „theologia scholastica” Pázmány életművében, Róma, 1990. 365. p.	ára: 399 Ft
2. kiadás Budapest, 1998. 368 p.	ára: 980 Ft
2. Sólymos László Szilveszter – Várszegi Imre Asztrik: Pannonhalmi főapátok. 1. Kreusz Krizosztom (1856–1885), Kelemen Krizosztom (1929–1950), Budapest, 1990. 370 p.	ára: 280 Ft
3. Udvardy József: A Kalocsai Főszékeskáptalan története a középkorban, Budapest, 1992. 152. p.	ára: 180 Ft
4. Csapodi Csaba: Gróf Zichy Nándor élete és politikája Budapest, 1993. 160. p.	ára: 200 Ft
5. Kelet–Közép–Európa szentje: Adalbert (Vojtech-Wojciech-Béla) Szerkesztette: Somorjai Ádám Budapest, 1994. 206. p.	ára: 300 Ft
elfogyott
6. B. Murádin Katalin: Faragott kőszószékek Erdélyben Budapest-Kolozsvár, 1994. 168. p.	ára: 350 Ft
7. Elmer István: Börtönkereszt Budapest, 1994. 224. p.	ára: 350 Ft
8. Fülöp Éva Mária: A magyarországi bencés kongregáció birtokainak gazdasági szervezete és irányítása (1848–1949) Budapest, 1995. 252. p.	ára: 400 Ft
9. Gerics József: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Budapest, 1995. 318. p.	ára 550 Ft
elfogyott
10. Reisner Ferenc: A Katolikus Szemle egyháztörténeti anyagának repertórium (1887–1944). Budapest, 1995. 178 p.	ára: 250 Ft
11. Boba Imre: Morávia története új megvilágításban Budapest, 1996. 197 p.	ára: 650 Ft
12. Orbán Gyula József: Friedensbewegung katholischer Priester in Ungarn, 1950–1956. Budapest, 1996. 380 p.	ára: 1500 Ft
13. Rónay Jácint: Napló Budapest–Pannonhalma, 1996. 400 p.	ára: 896 Ft
14. Galcsik Zsolt: Szerzetesrendek feloszlása Nógrád megyében (1950) (Dokumentumgyűjtemény) Budapest, 1996. 316 p.	ára: 650 Ft
15. Mező András: A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század). Budapest, 1996. 314 p.	ára: 650 Ft

16. **Sólymos Szilveszter:** Szent Zoerard-András (Szórád) és Benedek remetéik élete és kultusza Magyarországon
Budapest, 1996. 176 p. + [18] t. ill. ára: 650 Ft
17. **Magyar egyháztörténeti bibliográfia (1980–1990)**
Budapest, 1997. 223 p. ára: 450 Ft
18. **Jakó Zsigmond:** Társadalom, egyház, művelődés.
Tanulmányok Erdély történelméhez. Budapest, 1997. 479 old. ára: 950 Ft
19. **Dóka Klára:** Egyházi birtokok Magyarországon a 18–19. században. Budapest, 1997. 463 p. ára: 850 Ft
20. **Hermann Egyed Emlékkönyv.** Budapest, 1998. 206 p. ára: 650 Ft
21. **A magyar piarista rendtartomány történeti névtára 1666–1997.** Budapest, 1998. 548 p. ára: 1350 Ft
22. **Kubinyi András:** Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Budapest, 1999. 382 p. ára: 1200 Ft
23. **Zakar Péter:** A magyar hadsereg tábori lelkészei 1848–1849-ben
Budapest, 1999. 191 p. ára: 800 Ft
24. **Kelemen Miklós:** Unitárius kislexikon. Budapest, 1999. 191 p. ára: 800 Ft
25. **Borovi József:** Az esztergomi érseki egyházmegye felosztása.
Budapest, 2000. 218 p. ára: 1200 Ft
26. **Holl Béla:** Laus librorum. Budapest, 2000. 300 p. ára: 1500 Ft
27. **Szabó Lajos:** Utolsó szalmaszál
Budapest, 2000. 352 p. ára: 1000 Ft
28. **Mészáros István:** „Állok Istenért, egyházért, hazáért”.
Írások Mindszenty bíborosról. Budapest, 2000. 222 p. ára: 1200 Ft
29. **Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon 1848–1918.**
Szerkesztette: Sarnyai Csaba Máté. Budapest, 2001. 184 p. ára: 1200 Ft
30. **Kisházi-Kovács László:** A városi kegyuraság Szegeden.
1917–1948. Budapest–Szeged, 2001. 226 p. ára: 1200 Ft
31. **Kund Miklós Regényi:** Die ungarischen Konvente der oberdeutschen Karmelitenprovinz im Mittelalter.
Budapest–Heidelberg, 2001. 130 p. ára: 1500 Ft
32. **Orbán Imre:** „Ecce, iam vici mundum!”
Antiochiai Szent Margit tisztelete Magyarországon.
Budapest, 2001. 233 + 24 p. illusztráció. ára: 1500 Ft
33. **Orbán József Gyula:** Katolikus papok békemozgalma Magyarországon. 1950–1956. Budapest, 2001. 307 p. ára: 1500 Ft
34. **Szilás László SJ:** Alfonso Carrillo jezsuita Erdélyben (1591–1599). Budapest, 2001. 159 p. ára: 1200 Ft

35. **Frenyó Zoltán:** Egy magyar katolikus gondolkodó. Mihelics Vid élelműve. Budapest, 2002. 277 p. ára: 1500 Ft
36. **Tempfli Imre:** Sárból és napsugárból. Pakocs Károly püspöki helynök élete és kora 1892–1966. Budapest, 2002. 1157 + 10 p. illusztráció. ára: 4800 Ft
37. **A bécsi Pázmáneum.** Budapest, 2002, ára: puha kötés: 2000 Ft
377 + 29 p. illusztráció. kemény kötés: 2500 Ft
38. **Sarnyai Csaba Máté:** Polgári Állam és katolikus egyház (1848. március–december). A katolikus autonómia-törekvések megjelenése. Budapest, 2002. 179 +5 p. illusztráció. ára: 1200 Ft
39. **Schwarcz Katalin:** „Mert ihon jönnek Aßonyotok és kezében új szoknyák” – Források a klarissza rend magyarországi történetéből. Budapest, 2003. 288 p. ára: 1600 Ft
40. **Mező András:** Patrocíniumok a középkori Magyarországon. Budapest, 2003. 546 p. ára: 1800 Ft
41. **Molnár Antal:** Püspökök, barátok, parasztok. Fejezetek a szegedi ferencesek török kori történetéből. Budapest, 2003. 120 p. ára: 1000 Ft
42. **Csetri Elek–Frivaldszky János, id.:** A köz hasznára – az ég kegyelmével. Fridvaldszky János a jezsuita, tudós és feltaláló. (1730–1784). Budapest, 2003. 160 p. ára: 1300 Ft
43. **Valter Ilona:** Árpád-kori téglatemplomok Nyugat-Dunántúlon Budapest, 2004. 330 p. ára: 3500 Ft
2. kiadás: Budapest, 2005, 330 p.
44. **Molnár Antal:** A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon. Budapest, 2003. 213 p. ára: 1500 Ft
45. **Molnár Antal:** Tanulmányok az alföldi katolicizmus török kori történetéhez. Budapest, 2004. 189 p. ára: 1500 Ft
46. **Tóth Sándor Attila:** Rómából a Pannon Árkádiába. Patachich Ádám fiók-Árkádiája: Nagyvárád, Kalocsa. Budapest, 2004. 311 p. ára: 2000 Ft
47. **Leslie László:** Church and State in Hungary (1919–1945). Budapest, 2004. 400 p. ára: puha kötés: 4000 Ft
kemény kötés: 4500 Ft
48. **Holl Béla:** A váci püspöki egyházlátogatási jegyzőkönyvek protestáns vonatkozású bejegyzései a 18. században. Budapest, 2004. 315 p. ára: 1900 Ft
49. **Molnár Antal:** Mezőváros és Katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódoltságai területein a 17. században. Budapest, 2005, 322. p. ára: 2000 Ft
50. **Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére.** Szerkesztette: Petrovics István. Budapest, 2005. 307 p. ára: 1900 Ft

51. **Kiss Gergely:** Abbatia Regalia – Hierarchia ecclesiastica. A királyi alapítású bencés apátságok a 11–13. században. Budapest, 2006. 227 p. ára: 1600 Ft
52. **Kakucs Lajos:** Santiago De Compostela: Szent Jakab tisztelete Európában és Magyarországon. Budapest, 2006. 328 p. ára: 2800 Ft
53. **Bikfalvi Géza:** Magyar jezsuiták történeti névtára 1853–2003. Budapest, 2007. 279 p. ára: 2000 Ft
54. **Őze Sándor:** A határ és határtalan. Budapest, 2006. 365 p. ára: 2200 Ft
55. **Sümei György:** Szakrális emlékek a Duna–Tisza közéről. Budapest, 2006. 247 p. ára: 2400 Ft
56. **Molnár Antal:** A bátai apátság és népei a török korban. Budapest, 2006. 169 p. ára: 1500 Ft
57. **Kelemen Miklós–Saliga Irén:** Az Unitárius Értesítő (1922–1945) és az Unitárius Élet (1948–2005) mutatója. Budapest, 2006. 369 p. ára: 2500 Ft
58. **Ingrid Graziano–Eördögh István:** Jozef Tiso és a szlovákiai holokauszt. Budapest, 2006. 128 p. ára: 1500 Ft
59. **Kisházi-Kovács László:** A városi kegyuraság Szegeden (a kezdetektől 1850-ig). Budapest, 2006. 316 p. ára: 2000 Ft
60. **Takács József:** Budapesti toronyórák története (1889–1909). Budapest, 2007. 136 p. ára: 1600 Ft
61. **Varga Géza:** A Pannonhalmi Egyházmegye népiskolái a XIX–XX. században. Budapest, 2007. 160 p. ára: 1500 Ft
62. **Historicus Societatis Iesu. Szilas László Emlékkönyv.** Budapest, 2007. 408 p. ára: 3000 Ft
63. **A Pécsi Egyházmegye vonzásában. Ünnepi tanulmányok Timár György tiszteletére.** Budapest, 2007. 348 p. ára: 2200 Ft
64. **Szelestei Nagy László:** Rekatolizáció és barokk áhítat. Budapest, 2008. 193. p. ára: 1800 Ft
65. **Lénárd Ödön:** Történelemszemlélet. Budapest, 2008. 253 p. ára: 2000 Ft
66. **Tóth Sándor Attila:** A szép–jó hatalma és a jezsuita szellem. Szerdahelyi György költészetelmélete és poézise. Budapest, 2009. 355 p. ára: 3000 Ft
67. **Okolicsányi József:** A Nógrádi Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyházmegye monográfiája Budapest, 2009. 320 p. ára: 3500 Ft
68. **György Lajos:** Fejezetek Mártonfi József erdélyi püspök (1746–1815) életrajzából. Budapest, 2009. 256 p. ára: 2500 Ft
69. **Hegedűs Antal:** Patachich Gábor kalocsai érsek élete és restaurációs tevékenysége. Budapest, 2010. 141 p. ára: 1800 Ft

70. Zsolt Hunyadi: The Hospitallers in the Medieval Kingdom of Hungary c. 1150–1387. Budapest, 2010. 354 p.	ára: 4500 Ft
71. Bögre Zsuzsanna–Szabó Csaba: Törésvonalak. Apácasorsok a kommunizmusban. Budapest, 2010. 114 p.	ára: 3800 Ft
72. Bikfalvi Géza: „Mindent Isten nagyobb dicsőségére”. Budapest, 2011. 232 p.	ára: 2500 Ft
73. Múlt és jövő. A magyar jezsuiták száz éve (1909–2009) és ami abból következik. Budapest, 2010. 258 p.	ára: 2500 Ft
74. Bácsfainé Hévízi Józsa: Keréketört jövő? Katolikus társadalomépítés, szociálpolitika. Küzdelem a diktatúrák ellen Székesfehérváron és Budafokon (1931–1970). Budapest, 2011. 232 p.	ára: 2500 Ft

EGYÉB KIADVÁNYOK

1. Igazságot szeretettel. Szerk.: Zombori István. Budapest–Szeged, 1995. 203 + 4 p.	ára: 440 Ft
2. Gróf Klebelsberg Kunó emlékezete. Szerk.: Zombori István. Szeged, 1995. 172 + 28 p.	ára: 360 Ft
elfogyott
3. Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve. Szerk.: Zombori István. Budapest, 1996. 337 + 16 p.	ára: 1250 Ft
4. Pál József: Ferences harmadik rend Szegeden (1919–1944). Budapest, 1996. 80 p.	ára: 300 Ft
elfogyott
5. Lapo Lombardi: La Santa Sede e i cattolici dell’Europa Orientale agli arbori della guerra fredda. Roma–Budapest, 1997. 155 p.	ára: 850 Ft
6. Mille anni di storia dell’arciabbazia di Pannonhalma. Roma–Pannonhalma, 1997. 233 p. + [11] t. ill.	ára: 1200 Ft
7. Rudnay Sándor és kora. Szlovák cím Esztergom–Nagyszombat, 1998. 188 p.
2. kiadás. Esztergom–Budapest, 2007. 188 p.	ára: 1000 Ft
8. Felekezetek és identitás Közép-Európában az újkorban Piliscsaba–Budapest, 1999, 358 p.	ára: 1400 Ft
9. Lorenz Weinrich: Hungarici monasterii ordinis Sancti Pauli primi heremitae de urbe Roma. Instrumenta et priorum registra (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 2.) Roma–Budapest, 1999, 416 p.	ára: 2000 Ft
10. Bálint László: Lakos Endre. Budapest–Szeged, 2000. 90 p.	ára: 400 Ft
11. Kereszténység, kultúra, közélet. Szerk.: Žilka Tibor. Budapest–Piliscsaba, 2001. 184 p.	ára: 1200 Ft

12. **Katolikus múzeumok és kincstárak Magyarországon.** ára: 1200 Ft
Szerk.: Zombori István. Budapest, 2001. 106 p.
13. **Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolata 1920–2000.** ára: 1990 Ft
Szerk.: Zombori István. Budapest, 2001. 135 + 21 p.
14. **Le relazioni diplomatiche tra l'Ungheria e la Santa Sede 1920-2000.** ára: 2200 Ft
A cura di István Zombori. Budapest, 2001. 146 + 21 p.
15. **Sasvári László:** Az ikonosztáz vonzásában. Budapest, 2002. ára: 900 Ft
122 + 6 p.
16. **István György Tóth:** Litterae missionarium de Hungaria et Transilvania (1572–1717) I. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 4.) Roma–Budapest, 2002. 756 p. ára: 3000 Ft
17. **István György Tóth:** Litterae missionarium de Hungaria et Transilvania (1572–1717) II. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 4.) Roma–Budapest, 2003. 839 p. (757–1596 p.) ára: 3000 Ft
18. **Cevins, M.-M. de:** L'église dans les villes Hongroises à la fin du Moyen Age (1320–1490). ára: puha kötés: 4000 Ft
Budapest–Paris–Szeged, 2003. 419 p. kemény kötés: 4500 Ft
19. **Krzysztof Szydłowiecki kancellár naplója 1523-ból.** ára: 3800 Ft
Szerk.: Zombori István. Budapest, 2004. 396 p.
20. **Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében.** ára: 1800 Ft
Szerk.: Zombori István. Budapest, 2004. 219 p.
21. **Fight against the Turk in Central-Europe in the First Half of the 16th Century.** Edited by István Zombori. ára: 2500 Ft
Budapest, 2004. 227 p.
22. **A ferences lelkeség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára. I-II.** Szerk.: Óze Sándor–Medgyesy-Schmikli Norbert. Piliscsaba–Budapest, 2005. 1086 p. ára: 4400 Ft
23. **Bohdan Cywiński:** Tűzpróba. Egyház, társadalom és állam Kelet-Közép-Európában. II. Budapest, 2005. 464 p. ára: 1900 Ft
24. **István György Tóth:** Litterae missionarium de Hungaria et Transilvania (1572–1717) III. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 4.) Roma–Budapest, 2005. 800 p. (1597–2396 p.) ára: 3000 Ft
25. **István György Tóth:** Litterae missionarium de Hungaria et Transilvania (1572–1717) IV. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 4.) Roma–Budapest, 2005. 665 p. (2397–3061 p.) ára: 3000 Ft
26. **Kiss G. – Radó B. – Sashalmi E.:** Abszolutizmus és isteni jogalap (szöveggyűjtemény) Budapest, 2006. 138. p. ára: 1200 Ft

27. **Szilárdfy Zoltán:** Mária Terézia eucharisztia-kultuszának emlékei Magyarországon. Budapest, 2006. 40 p.
28. **Szilágyi István:** A selmecbányai Kálvária ábrázolásai. Budapest, 2006. 76 p. ára: 1800 Ft
29. **Molnár Antal:** Le Saint-Siège, Raguse et les missions catholiques de la Hongrie Ottomane (1572-1647). Rome–Budapest, 2007. 431 p. ára: 4000 Ft
30. **Emlékkötet Zichy Gyula tiszteletére.** Budapest–Pécs, 2007. 129 p. 181 p. ára: 1600 Ft
31. **Emlékkötet Szatmári György tiszteletére.** Budapest–Pécs, 2007. 129 p. ára: 1600 Ft
32. **Gyuris György:** Bálint Sándor munkássága. Bibliográfia. Budapest–Szeged, 2007. 122 p. ára: 800 Ft
33. **Sujánszki György Euszták:** Az aradi rendház naplója (1847–1851). Budapest, 2007. 103 p. ára: 1000 Ft
34. **István Szilágyi:** Die mittelalterliche Kalvarie von Schemnitz und ihre Darstellungen. Budapest, 2007. 76 p. ára: 2000 Ft
35. **István Szilágyi:** Banskotiavnická Kalvária a jej zobrazenia. Budapest, 2007. 76 p. ára: 2000 Ft
36. **A Domonkos Rend Magyarországon.** Piliscsaba–Budapest–Vasvár, 2007. 573 p. ára: pk. 3000 Ft
kk.: 3500 Ft
37. **Jozef Hal'ko:** A Kék templom. Budapest, 2007. 127 p. ára: 2900 Ft
38. **István György Tóth:** Litterae missionarium de Hungaria et Transilvania (1572–1717) V. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 4.) Roma–Budapest, 2008. 275 p. (3063–3337 p.) ára: 3000 Ft
39. **Kegyelem életfogytig.** Esterházy János szenvedéstörténetének dokumentumai. Budapest, 2008. 173. p. 2. kiadás 2009. 173 p. ára: 1500 Ft
40. **„His Eminence Files” American Embassy, Budapest Mindszenty Bíboros az Amerikai Nagykövetségen.** Budapest, 2008. 368. p. ára: 3500 Ft
41. **Hetény János:** A Szűzanya vérrel könnyező győri képének tisztelete napjainkban. Budapest, 2008. 103. p. ára: 800 Ft
42. **Gryneus Tamás:** Köztéri szakrális kisépítmények. Szeged–Budapest, 2008. 365. p. ára: 3000 Ft
43. **Szathmári Pap Károly erdélyi országgyűlési arcképcsarnoka 1842.** Budapest, 2008. 192. p. ára: 3500 Ft
44. **Szilárdfy Zoltán:** A magánáhítat szentképei a szerző gyűjteményéből III. Szeged–Budapest, 2008. 622 p. ára: 6500 Ft
DVD melléklettel
45. **A Magyar Katolikus Püspöki Kar tanácskozásai 1949–1965 között.** Dokumentumok. I–II. kötet. Budapest, 2008. 1482 p. ára: 8000 Ft

46. **Bikfalvi Géza:** Jezsuita olvasókönyv. Bp. 2008, 161. p. ára: 1 800 Ft
47. **Bálint Sándor könyvtára** (szerk. Zombori István). Budapest–Szeged, 2009. 290 p. ára: 3500 Ft
48. **Stanko Andrić:** Kapisztrán Szent János csodái. Budapest, 2009. 323 p. ára: 3500 Ft
49. **Somorjai Ádám:** Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty, II. Documenta 1956-1963. Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása, II. Budapest, 2009. 264 p. ára: 2500 Ft
50. **Lagzi István:** „A magyar-román zöld hatáton át kísértünk sok lengyelt”. „A lengyel hadsereg fővezére, Rydz-Smigly marsall Magyarországon van” A németmegszállók által üldözött lengyel menekültek Romániába menekítése Szeged-Makó környékén 1944 tavaszán. Budapest-Szeged, 2009. 164 p. ára: 1800 Ft
51. **Stefaniak, Piotr:** Árpádházi-Boldog Konstancia. Bl. Konstancia Arpadówna Budapest, 2009. 90 p. ára: 1500 Ft
52. **Albert András:** Az erdélyi református egyház a 17-18. században Budapest, 2009. 162 p. ára: 1800 Ft
53. **Bikfalvi Géza:** Jezsuiták Magyarországon és a világ más részein Budapest, 2009. 192 p. ára: 2000 Ft
54. **Az 1956-os forradalom hatása a környező országok egyházaira.** Szerk.: Zombori István. Budapest, 2009. 237 p. ára: 2500 Ft
55. **The Impact of the 1956 Hungarian Revolution on Religious Life in Eastern Europe.** Edited by István Zombori. Budapest, 2009. 147 p. ára: 2500 Ft
56. **Józsa László:** „Isten hajléka az emberek között” A kunszentmártoni római katolikus nagytemplom. Budapest, 2009. 327 p. ára: 4000 Ft
57. **Merényi-Metzger Gábor:** Az aradi vértanúk anyakönyvi bejegyzései. Budapest, 2010. 114 p. ára: 1500 Ft
58. **Somorjai Ádám:** Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty, III/1. Budapest, 2010. 548 p. ára: 4000 Ft
59. **Molnár Imre:** Az igazság szabaddá tesz. Boldog Jerzy Popiełuszko lengyel mártírpap élete és halála Budapest, 2010. 220 p. ára: 2500 Ft
60. **Imre Molnár:** Omilosteny na smrt. Dokumenty utrpenia Jánosa Esterházyho na základe záznamov Márie Esterházy-Mycielskej Budapest, 2010. 193 p. ára: 2000 Ft
61. **Mike Valéria:** Mike (Mádl) János és kora (1905–1981). A Magyar Kolping Mozgalom és további törekvések a szabadság szolgálatában. Budapest, 2010. 709 p. ára: 4900 Ft
62. **Fazekas Csaba:** Az Országos Vallásügyi Tanács (1989–1990). Budapest, 2011. 124 p. ára: 1500 Ft

HASONMÁS KIADVÁNYOK

1. **Pásztor Lajos:** A magyarság vallásos élete a Jagellók korában ára: 1200 Ft
Budapest, 2000. 181 p.
2. **Monumenta Vaticana I–VI.,** (1–6. kötet = 5 db) ára: 1800 Ft/db
Budapest, 2000
3. **Monumenta Vaticana II. sorozat I–III.** Budapest, 2001 ára 1800 Ft/db
(1–2. kötet = 3 db)

A Monumenta Vaticana (Vatikáni Magyar Okirattár) köteteinek eredeti megjelenési éve

Első sorozat:

- I. Pápai tizedszedők számadásai 1281–1375. Budapest, 1887. LXXVII + 520 p.
- II. Gentilis bíbornok magyarországi követségének okiratai 1307–1311. Budapest, 1885. CXX + 510 p-
- III. IX. Bonifác pápa bullái 1389–1396. Budapest, 1888. XXXVIII + 365 p.
- IV. IX. Bonifác pápa bullái. Második rész. 1396–1404. Budapest, 1889. 654 p.
- V. A római Szentlélek-Társulat anyakönyve 1446–1523. Budapest, 1889. XXVIII + 168 p.
- VI. Mátyás király levelezése a római pápákkal 1458–1490. Budapest, 1891. LXXV + 275 p.

Második sorozat:

- I. Magyarországi pápai követek jelentései 1524–1526. Budapest, 1884. CLIII + 472 p.
- II. Buonvisi bíbornok bécsi nuncius jelentései. Budapest, 1886. CLIV + 308 p.
- III. Erdélyországi pápai követek jelentései VIII. Kelemen idejéből. Budapest, 1909. XXXVI + 485 p.

EGYHÁZLÁTOGATÁSI JEGYZŐKÖNYVEK

Sorozatszerkesztők:
Szántó Konrád és Zombori István

1.	Kalocsai főegyházmegye. Budapest, 1994.
135 p. Összeállította: Dóka Klára
2. kiadás, Budapest, 1998. 115 p.	ára: 250 Ft
ára: 250 Ft
2.	Váci egyházmegye. Budapest, 1997.
136 p. Összeállította: Patkóné Kéringer Mária	ára: 250 Ft
3.	Székesfehérvári egyházmegye. Budapest, 1997.
127 p. Összeállította: Dóka Klára	ára: 250 Ft
4.	Veszprémi egyházmegye. Budapest, 1997.
296. p. Összeállította: Dóka Klára	ára: 450 Ft
5.	Egri főegyházmegye. Budapest, 1998.
217. p. Összeállította: Dóka Klára	ára: 250 Ft
6.	Győri egyházmegye. Budapest, 1998.
214 p. Összeállította Dóka Klára	ára: 250 Ft
7.	Pécsi egyházmegye. Budapest, 1999.
208 p. Összeállította: Patkóné Kéringer Mária	ára: 250 Ft
8.	Szombathelyi egyházmegye. Budapest, 1999.
276 p. Összeállította Dóka Klára	ára: 400 Ft
9.	Esztergomi főegyházmegye. I–IV. Budapest, 2000.
Összeállította: Hegedüs András–Tóth Krisztina
I. kötet A–K. 300 p.
II. kötet L–Z. 251 p.
III. kötet. Mutató. 168 p.
IV. Térképek 12 db.	ára: 3000 Ft

ECCLESIA SANCTA sorozat

Sorozatszerkesztők:
**Várszegi Asztrik, Somorjai Ádám,
Török József, Zombori István**

1. A katolikus egyház Magyarországon. Budapest, 1991. 160 p.	ára: 150 Ft
2. A katolikus egyház a Szovjetunióban. Budapest, 1994. 124 p.	ára: 150 Ft
3. A katolikus egyház Lengyelországban. Budapest, 1994. 441 p.	ára: 280 Ft
4. Az orosz ortodox egyház története. Budapest, 1999. 295 p.	ára: 1200 Ft
5. A katolikus egyház a balti országokban. Budapest, 2000.
344 old.	ára: 1680 Ft
6. A katolikus egyház Írországban. Budapest, 2002. 414 p.	ára: 2500 Ft
7. A katolikus egyház Észak-Európában. Budapest, 2003. 284 p.	ára: 1900 Ft
8. A katolikus egyház Svájcban. Budapest, 2004. 495 p.	ára: 2600 Ft
9. A katolikus egyház Ausztriában. Budapest, 2005. 306 p.	ára: 2200 Ft

Előkészületben:

**A cseh egyház története
A horvát egyház története
Az örménykatolikusok
A kopt egyház története**

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK REGNUM

1. évf. 1989. 1. köt.	400 Ft
2. évf. 1990. 1. köt.	400 Ft
3. évf. 1991. 1. köt.	400 Ft
4. évf. 1992. 1. köt.	400 Ft
5. évf. 1993. 1-2., 3-4.	400 Ft
6. évf. 1994. 1-2., 3-4.	400 Ft
7. évf. 1995. 1-2., 3-4.	400 Ft
8. évf. 1996. 1-2., 3-4.	400 Ft
9. évf. 1997. 1-2., 3-4.	400 Ft
10. évf. 1998. 1-2., 3-4.	400 Ft
11. évf. 1999. 1-2., 3-4.	400 Ft
12. évf. 2000. 1-4.	800 Ft
13. évf. 2001. 1-2., 3-4.	400 Ft
14. évf. 2002. 1-4.	800 Ft
15. évf. 2003. 1-2., 3-4.	400 Ft
16. évf. 2004. 1-2., 3-4.	500 Ft
17. évf. 2005. 1-2., 3-4.	500 Ft
18. évf. 2006. 1-2., 3-4.	500 Ft
19. évf. 2007. 1-2., 3-4.	500 Ft
20. évf. 2008. 1-2., 3-4.	500 Ft
21. évf. 2009. 1-4	1000 Ft
22. évf. 2010. 1-2., 3-4	500 Ft